

Zpráva o rodině

Věra Kuchařová a kol.

VÚPSV, v. v. i. Praha
2017

Kolektiv autorů:

Věra Kuchařová

Jana Barvíková

Sylva Höhne

Kristýna Janurová

Olga Nešporová

Jana Paloncyová

Kamila Svobodová

Lucie Vidovičová

Spolupráce:

Robert Jahoda

Pavel Bareš

Michaela Honelová

Hana Šlechtová

Obsah

Shrnutí hlavních zjištění	7
Úvod	10
1. Rodinná politika v kontextech	11
1.1 Koncepce rodinné politiky	11
1.1.1 Dosavadní koncepce rodinné politiky a zprávy o rodině v ČR.....	11
1.1.2 Rodinná politika a rodina v dokumentech EU a ČR	13
1.2 Institucionální zajištění rodinné politiky.....	15
1.2.1 Role státu	15
1.2.2 Role krajů a obcí	17
1.2.3 Další aktéři rodinné politiky na lokální úrovni	18
1.3 Proměny chápání rodiny a rodičovství	19
1.3.1 Rodina a hodnoty	19
1.3.2 Vliv proměn rodinných hodnot na koncipování rodinné politiky	22
1.3.3 Názory veřejnosti na opatření rodinné politiky	23
Shrnutí.....	27
2. Partnerství a rodičovství.....	28
2.1 Demografický kontext.....	28
2.1.1 Počet a věková struktura obyvatel České republiky	28
2.1.2 Sňatečnost	30
2.1.3 Rozvodovost	31
2.1.4 Porodnost a plodnost	33
2.1.5 Potratovost	35
2.1.6 Počet a struktura domácností a rodin	36
2.2 Partnerství	39
2.2.1 Osamostatňování se - odchod z domácnosti rodičů	40
2.2.2 Vznik partnerství	41
2.2.3 Rozpad partnerství	44
2.2.4 Další partnerství.....	47
2.3 Rodičovství.....	48
2.3.1 Plány ohledně počtu dětí a časování rodičovství.....	48
2.3.2 Bezdětnost	53
2.3.3 Asistovaná reprodukce	54
2.3.4 Porodní a poporodní péče	56
Shrnutí.....	57
3. Sociálně ekonomická situace rodin s dětmi	58
3.1 Sociálně ekonomický kontext života rodin	58
3.2 Příjmová situace rodin s dětmi	63
3.2.1 Příjmy, sociální dávky a daňová zvýhodnění.....	63
3.2.2 Efektivita sociálních dávek a daňových opatření	70
3.2.3 Příjmová chudoba a materiální deprivace.....	71
3.2.4 Výživné.....	74
3.3 Výdaje rodin s dětmi	74
3.3.1 Celkové výdaje rodin s dětmi a jejich struktura	74
3.3.2 Specifické výdaje - vybrané výdaje rodin na děti	76
3.3.3 Náklady na bydlení	79
3.3.4 Jak domácnosti vycházejí se svým příjmem	81
3.4 Příjmová situace jako determinanta vybraných životních procesů	81
Shrnutí.....	82

4. Bydlení	84
4.1 Jak bydlí české domácnosti	86
4.1.1 Bydlení podle typu rodiny, struktury domácnosti a fází rodinného cyklu	87
4.1.2 Kvalitativní charakteristiky bydlení	91
4.2 Deprivace v oblasti bydlení	93
4.3 Sociální bydlení	94
4.3.1 Charakteristiky osob vyloučených z bydlení nebo ohrožených ztrátou bydlení	95
4.3.2 Zákon o sociálním bydlení	97
4.4 Jak bydlí české rodiny v porovnání s ostatními evropskými zeměmi?	98
Shrnutí	99
5. Zaměstnání a sladování práce a rodiny	101
5.1 Trh práce	101
5.2 Sladování práce a rodiny	103
5.2.1 Obecná východiska, představy a realita	103
5.2.2 Zákonná opatření usnadňující sladování práce a rodiny	108
5.2.3 Pracovní zapojení žen a mužů - představy a realita	116
5.2.4 Využívání flexibilních forem zaměstnávání v zájmu sladění práce a rodiny	118
5.2.5 Využívání služeb péče o děti a další závislé osoby v zájmu sladění práce a rodiny	122
Shrnutí	129
6. Institucionální zabezpečení výchovy a vzdělávání dětí	130
6.1 Předškolní vzdělávání a péče	131
6.1.1 Mateřské školy zapsané ve školském rejstříku	132
6.1.2 Dětské skupiny	136
6.1.3 Neškolská kolektivní zařízení	137
6.1.4 Individuální péče o děti	140
6.2 Přístup dětí ke vzdělání a příprava pro život	141
6.2.1 Přístup ke vzdělání	141
6.2.2 Inkluzivní vzdělávání	145
6.2.3 Mimoškolní vzdělávání jako nástroj individuálního rozvoje a primární prevence	145
Shrnutí	151
7. Vztahy v rodině a výchova dětí	152
7.1 Výchova, vztahy a fungování rodiny	152
7.1.1 Výchova dětí v minulosti a v současném světě	152
7.1.2 Otec - matka - dítě	154
7.1.3 Vztahy, výchova dětí a fungování běžných a tzv. ohrožených rodin z pohledu výzkumu	158
7.2 Dítě a rodina v ohrožení	162
7.2.1 Ohrožené dítě	162
7.2.2 Hlavní deficity systému služeb pro děti a rodiny	163
7.2.3 Domácí násilí	164
7.2.4 Náhradní (rodinná) péče	167
Shrnutí	176
8. Rodina se seniorem a seniorská rodina	177
8.1 Počet a věková struktura seniorů	177
8.2 Seniorská partnerství	178
8.3 Seniorská rodičovství	180
8.4 Širší rodinné role	182
8.4.1 Prarodičovství	182
8.4.2 Sourozenectví	183

8.5 Pečující rodiny a závislí senioři	184
8.5.1 Pečující	184
8.5.2 Osoby s potřebou péče a její zajištění	186
Shrnutí.....	187
9. Rodiny se specifickými potřebami	188
9.1 Rodiny se zdravotně postiženým členem	188
9.1.1 Výskyt zdravotního postižení a charakteristiky postižených osob	188
9.1.2 Problémy rodin se zdravotně postiženým dítětem	191
9.1.3 Služby pro rodiny se zdravotně postiženým dítětem.....	193
9.1.4 Finanční podpora státu rodinám se zdravotně postiženým členem.....	194
9.2 Rodiny migrantů	196
9.2.1 Demografická struktura a důvody pobytu v ČR.....	196
9.2.2 Přístup k sociálnímu zabezpečení, zdravotní péči a vzdělávání	200
Shrnutí.....	203
Závěr	204
Literatura	209
Datové zdroje	241
Seznam užívaných zkratk	244

Shrnutí hlavních zjištění

- Česká státní rodinná politika potřebuje jasné koncepční směřování a vizi, založené na komplexním poznání života rodin ve všech jejich formách a vývojových stádiích. Měla by být založena na nadresortní spolupráci a na rozdělení i vzájemném doplňování rolí mezi centrem, kraji a obcemi.
- V posledních letech pokračují hlavní tendence demografických procesů započaté po roce 1989. Zvyšuje se průměrný věk při sňatku i narození dítěte, intenzita sňatečnosti osciluje na nízké úrovni, zvyšuje se intenzita rozvodovosti, narůstá podíl nesezdaných soužití jako celoživotní alternativy k manželství a zvyšuje se podíl dětí narozených mimo manželství. Úhrnná plodnost se dlouhodobě pohybuje výrazně pod hranicí prosté reprodukce. A to přesto, že rodina zaujímá v žebříčku hodnot jednu z nejvyšších příček a lidé si stále nejčastěji přejí mít dvě děti. Diskrepance mezi deklarovanými hodnotami a skutečným chováním se ukazují ve zvyšující se toleranci k rozvodům i k různým formám rodinného uspořádání, včetně záměrného osamělého rodičovství. Lidé s vyšším vzděláním jsou v postojích liberálnější, ve svém životě se však chovají konzervativněji, tj. častěji uzavírají sňatek a mají méně často děti narozené mimo manželství.
- Česká ekonomika od počátku století převážně roste a v současnosti se vyznačuje poměrně nízkou nezaměstnaností. Díky rostoucím mzdám se zvyšují celkové příjmy domácností, příjmová chudoba ohrožuje zhruba desetinu domácností, míra materiální deprivace klesá. Nicméně rodinám s dětmi se s počtem dětí v domácnosti snižuje disponibilní příjem (na spotřební jednotku), v závislosti na věku nejmladšího dítěte již nejsou rozdíly tak velké. Podíl rodin pobírajících sociální dávky za posledních osm let výrazně poklesl jako důsledek růstu příjmů i nastavení rodinných dávek, nejčastějšími příjemci zůstávají rodiny se třemi a více dětmi a rodiny s předškolákem. Přídavky na děti získávají charakter chudinské dávky, nejvýznamnější dávkou se stal rodičovský příspěvek. Naproti tomu váha daňových úlev v rozpočtu rodin vzrostla. Nejvyužívanějším opatřením je daňové zvýhodnění na dítě. Státní podpora je koncentrována na rodiny v rané fázi rodičovství (porodné, rodičovský příspěvek, sleva na dani na „školovné“). Rodiny s dětmi školního věku nejsou nijak specificky podporovány, častěji jsou přitom ohroženy chudobou a pro mnohé z nich jsou finančně nedostupné pravidelné zájmové a volnočasové aktivity dětí.
- V horší finanční situaci se nacházejí rodiny samoživitelů ve srovnání s rodinami úplnými. Zhruba třetina osamělých rodičů nemá příjem z pracovní činnosti, celkově jsou více závislí na sociálních dávkách. Významným zdrojem příjmu je rovněž výživné, které dostávají přibližně dvě třetiny samoživitelů. V důsledku nižší ekonomické aktivity neuplatňují tak často jako rodiny úplná daňová zvýhodnění na děti. Nejvíce zatěžující výdajovou položkou jsou pro neúplné rodiny náklady na bydlení, zvláště žijí-li v nájemném bytě. Půjčky a úvěry častěji splácejí rodiny s oběma rodiči, samoživitelé je využívají spíše k jinému než bytovému účelu. Neuzavření sňatku neimplikuje takové zhoršení příjmové situace jako nepřítomnost druhého rodiče v rodině.
- Bydlení přiměřené kvality je důležitým faktorem při rozhodování o životních krocích jako uzavření manželství (partnerství) a založení (rozšíření) rodiny. Dynamický vývoj nákladů na bydlení jak ve vlastnickém, tak i v nájemném sektoru vede k jeho kolísající dostupnosti a pro některé sociální skupiny k nedostupnosti, především v důsledku poklesu počtu nájemných obecních a státních bytů. Schopnost rodin zajistit si bydlení je diferencována především podle socioekonomické situace rodiny a v závislosti na nabídce trhu s byty, ale také podle fáze rodinného cyklu a individuálních preferencí. Rodiny s dětmi častěji vykazují nižší standard byd-

lení, což platí výrazněji o rodinách samoživitelek. Pětina populace žije v přelidněných bytech. Desetina domácností vydává na bydlení více než 40 % svých příjmů. Zatížení rodin náklady na bydlení je důsledkem jak silné preference vlastnického bydlení, tak vysokých nájmu plynoucích z nedostatečné nabídky nájemních bytů. Přibývá rodin bydlících v podstandardním bydlení a ohrožených ztrátou bydlení. Závažným problémem je prostorové vyloučení některých skupin obyvatel a existence vícečetných bariér jeho překonání, pramenících z jejich sociální zakořeněnosti i nízké sociální a finanční gramotnosti.

- Participace mužů a žen na trhu práce je výrazně ovlivněna rodičovstvím. Nejnižší míry zaměstnanosti dosahují ženy s dětmi do dvou let věku jako důsledek jak rodiči preferované celodenní péče matky, tak limitovaného výběru možností nerodinné péče a flexibilního zaměstnání. Poslední změny podmínek čerpání rodičovského příspěvku sice podporují časnější návrat matek do zaměstnání, ale zaměstnanost od roku 2007 prokazatelně roste až u žen s tří- až pětiletým dítětem. Délka čerpání rodičovské dovolené a rodičovského příspěvku se v posledních letech zkracuje, zvláště u žen s vyšším vzděláním. Rodiče se dnes více než dříve přiklání k egalitárnímu modelu dělby rolí v rodině, ve skutečnosti ale muži stále tráví více času prací a ženy péčí o děti a domácnost. Přetrvávání „tradičních“ strategií sladování práce a rodiny mj. vysvětlují příjmové rozdíly mezi muži a ženami, nastavení rodičovského příspěvku, ale i společenské normy. Po skončení rodičovské dovolené se řada žen potýká s obtížemi při nástupu (zpět) na trh práce z důvodu málo vstřícného přístupu zaměstnavatelů a nevyhovující nabídky flexibilních forem zaměstnání a služeb péče o děti. Pro děti ve věku od tří do šesti let (preferuje i) využívá většina rodičů především veřejné mateřské školy. Deficit je pocítován u služeb péče o děti mladší a naopak starší (především družin). Nabídka služeb usnadňujících (domácí) péči o osoby s postižením, dlouhodobě nemocné a stárnoucí je vnímána jako nedostatečná.
- V současném systému kolektivních zařízení péče o děti předškolního věku dominují mateřské školy, u nichž se prosazuje dostupnost pro děti mladší tří let. Paralelně se rozšiřující dětské skupiny vytvářejí další důležitý segment nerodinné péče. Služby péče o děti nabízejí také neškolská zařízení provozovaná dle živnostenského zákona nebo dle obecně platných právních předpisů, jež jsou však finančně nákladnější. Celý systém nerodinné péče se i přes probíhající legislativní změny vyznačuje jistou nesourodostí ohledně kvality i konkrétní nabídky služeb. Rovněž systém mimoškolní výchovy a vzdělávání tvoří široké spektrum subjektů s rozdílnou místní a cenovou dostupností pro jednotlivé rodiny a s tím související odlišnou mírou využívání. A to navzdory tomu, že přístup ke školnímu i mimoškolnímu vzdělávání je klíčový nástroj osobnostního rozvoje, reprodukce lidského kapitálu, překonávání sociálních a kulturních rozdílů i primární prevence negativních jevů. Hledání vhodné míry a formy podpory výchovně vzdělávacích a volnočasových aktivit je žádoucí v rámci opatření rodinné politiky, a to se zvláštním zřetelem na děti se speciálními vzdělávacími potřebami a děti z méně podnětného sociálního prostředí. Z nejpodstatnějších změn v oblasti vzdělávání provedených v posledních letech lze jmenovat rozšiřování a úpravy předškolního vzdělávání, inkluzivní vzdělávání na všech úrovních, individuální vzdělávání a snižování věku začátku povinného vzdělávání.
- Dítě se vyvíjí tím zdravěji, čím déle/lépe funguje vztahový trojúhelník: otec - matka - dítě. V případě partnerského rozchodu se většina rodičů snaží na výchově a péči o dítě dohodnout, nicméně v posledních letech nebyvale narůstá intenzita rodičovských sporů o děti se všemi negativními důsledky pro ně (psychické obtíže, výchovné problémy, rizikové chování aj.). Mezi hlavní současné deficity služeb pro děti a rodiny patří nedostatečné legislativní ukotvení preventivních a podpůrných služeb (poradenské, terapeutické a další preventivně podpůrné služby a aktivity), finanční nejistota, nestabilita a různorodá kvalita či

regionální nevyváženost poskytovaných služeb. V naprosté většině regionů ČR nejsou dostupné specializované služby, které by dětem pomohly vyrovnat se s důsledky domácího násilí, jehož byly svědky, a které by terapeuticky pracovaly s celým rodinným systémem zasaženým tímto problémem. Dosud se nepodařilo překonat rezortní roztržičnost českého systému náhradní péče. Do ústavní péče stále lze umístit dítě mladší tří let, což je v rozporu s praxí většiny evropských států a doporučením OSN poskytovat péči o takto malé děti v prostředí rodinného typu s ohledem na negativní dopady ústavní péče (absence citového pouta a vazby na konkrétní pečující osobu). Počty pěstounů a dětí svěřených do pěstounské péče se za posledních deset let více než zdvojnásobily, zejména dlouhodobých pěstounů je však stále nedostatek. Zatím zcela chybí systémové řešení následné péče o mladé lidi po ukončení pěstounské a ústavní péče po dosažení plnoletosti.

- V ČR roste počet a podíl seniorů ve vyšších věkových skupinách. Alternativní rodinná uspořádání a partnerství jsou pozorována i ve vyšším věku a mohou mít vliv na různé aspekty kvality života vázané na rodinný život, včetně poskytované a přijímané péče. Rodiny a partnerství v pozdějším věku se rozpadají typicky ovdověním, výrazněji se na zániku starších partnerství začínají podílet i rozvody. V posledních 15 letech vzrostl počet dětí narozených starším matkám a otcům. To může mít dopady mj. na intenzitu a dostupnost mezigenerační péče v různých fázích životního cyklu. Senioři zastávají mnoho sociálních rolí. Devět z deseti mladších seniorů se definuje rolí „rodič“ a šest z deseti jako prarodič. Většina prarodičů poskytuje nějakou formu péče rodinám svých dětí a vnoučatům. V případě potřeby poskytování péče o závislého seniora v rodině je typickým pečovatelem žena - partnerka nebo dcera/snacha opečovávané osoby ve vyšším středním věku, častěji pokud již nevyvíjí intenzivní ekonomickou aktivitu, příp. je ochotna či schopna ji na blíže nedefinovatelný časový úsek omezit či přerušit. V extrémně zátěžové situaci tzv. sendviče, kdy je kombinována péče o seniora a nezletilé dítě v domácnosti s pracovní aktivitou, je podle výzkumů téměř 5 % populace.
- V populaci ČR je přibližně desetina osob se zdravotním postižením, mezi dětmi necelá dvacetina. Až do věku 29 let žijí tyto osoby převážně s rodiči jako hlavními pečovateli, u starších osob je to pak partner/ka. S věkem rostou počty osaměle žijících lidí se zdravotním postižením. Přítomnost zdravotně postiženého v rodině přináší komplikace při zajišťování rodinného příjmu a ovlivňuje strukturu vydání rodiny. Potřeby pečujících rodin jsou velice heterogenní, přesto k nim není přistupováno individuálně. Systém služeb pro rodiny se zdravotně postiženým členem je značně roztržičný, mj. z hlediska kvality a regionální dostupnosti. Rodiny se zdravotně postiženým členem mají nárok na sociální dávky, které však často dostatečně nepokrývají zvýšené náklady v důsledku postižení v rodině.
- Migranti tvoří 5 % populace ČR. Největšími skupinami jsou Ukrajinci, Slováci, Vietnamci a Rusové. Nejčastějšími důvody pobytu v ČR jsou výdělečná činnost a sloučení rodiny. Nejvíce smíšených svazků s Čechy mají Slováci. Svazky cizinců ze třetích zemí jsou vysoce národnostně homogenní. Jejich děti se častěji než děti s českým či slovenským občanstvím rodí v manželstvích a převažují u nich rodiny úplné. Míra využívání sociálních dávek migranty je nízká. Migranti s povolením k dlouhodobému pobytu nemají nárok na podporu v nezaměstnanosti. Významná část migrantů je vyloučena z přístupu k veřejnému zdravotnímu pojištění. Lepší je situace v přístupu ke vzdělání, podíl cizinců na českých školách se dlouhodobě zvyšuje, problémem však je nedostatečná znalost češtiny, komplikující jejich integraci. Integrační proces dítěte a celé rodiny ovlivňuje složení domácnosti a stabilita rodinného zázemí.

Úvod

Tato *Zpráva o rodině* byla vytvořena kolektivem autorů Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí pro Ministerstvo práce a sociálních věcí a dle mandátu jím zřízené Odborné komise pro rodinnou politiku. Ta byla ustavena v roce 2015 na základě Programového prohlášení vlády z roku 2014 a jejím hlavním úkolem bylo spolupracovat s MPSV na vytvoření *Koncepce rodinné politiky*.

Text je souhrnem poznatků odborníků zabývajících se z různých úhlů pohledu problematikou související s rodinou a rodinnou politikou. Zaměřuje se primárně na aktuální situaci a popis současného stavu, ovšem v návaznosti na vývoj v minulých letech. Využití tohoto postupu umožnilo jednak zdůraznit nejnovější vývojové trendy ve sledovaných oblastech, jednak je tím alespoň částečně vyplněna mezera od vydání poslední *Národní zprávy o rodině*, která byla českou vládou přijata před více než 10 lety, v roce 2004.

Obsahově se tato *Zpráva o rodině* zaměřuje na klíčová témata, která se přímo dotýkají života současných českých rodin, a v nichž dochází k zásadnějším změnám pod vlivem měnících se společensko-ekonomických a kulturních podmínek a/nebo jsou předmětem odborných a veřejných debat.

První kapitola pojednává o rodinné politice v České republice, přičemž řeší jak její konceptuální směřování, tak její institucionální zajištění, a všímá si i pohledu veřejnosti na tuto sféru. Druhá kapitola předkládá široký záběr na demografický kontext života rodin. Klade důraz na demografické trendy a fázování rodinného cyklu. Podrobně je rozebrána zejména problematika partnerství a rodičovství, tedy témata ústřední pro založení a fungování rodiny.

Další kapitoly jsou věnovány konkrétním oblastem klíčovým pro život naprosté většiny rodin. Třetí kapitola přináší zejména popis socioekonomické situace současných rodin s dětmi. Vedle běžných ukazatelů, jako je vývoj životní úrovně, zaměstnanosti a příjmové situace rodin, přináší analýzy založené na zohlednění jednotlivých typů rodin a domácností. Jsou popsány vztahy mezi příjmy a výdaji, dopady a efektivita daňově-dávkového systému i ohrožení chudobou. Čtvrtá kapitola se zaměřuje na problematiku bydlení, především na jeho diferenciaci podle typů rodin, dostupnost bydlení a problém deprivace v oblasti bydlení. Pátá kapitola se zabývá problematikou zaměstnání s důrazem na sladování pracovního a rodinného života. Šestá kapitola předkládá komplexní pohled na institucionální zajištění vzdělávání a výchovy dětí. Sedmá kapitola se zaměřuje na výchovu a vztahy v rodině, shrnuje hlavní deficity současného systému služeb pro děti a rodiny a soustředí se na vybrané oblasti sociálně-právní ochrany dětí - domácí násilí a náhradní rodinná péče. Osmá kapitola sleduje problematiku seniorů a mezigenerační solidarity. Devátá kapitola předkládá problémy rodin se specifickými potřebami, tj. takových, v nichž žije zdravotně postižený člen, a rodin minoritních sociálních skupin.

Využity zde byly nejnovější zveřejněné analýzy, výzkumy a data k jednotlivým oblastem. Zpracování obsahuje jak poznatky z již publikovaných odborných textů, tak i analýzy primárních výzkumných dat. Ve zprávě byla využita data z výběrových šetření realizovaných především Českým statistickým úřadem, Výzkumným ústavem práce a sociálních věcí a Sociologickým ústavem AV ČR. Širokému tematickému záběru zprávy odpovídá i velký rozsah použité odborné literatury z mnoha českých i mezinárodních zdrojů. Souhrn obojího je tematicky seřazen na konci *Zprávy* pro potřeby těch, kdo mají zájem o podrobnější informace.

1. Rodinná politika v kontextech

1.1 Koncepce rodinné politiky

1.1.1 Dosavadní koncepce rodinné politiky a zprávy o rodině v ČR

Tato zpráva navazuje na přínosné a inspirující podněty z předchozích dokumentů podobného charakteru. Za prvopočátek postupného koncipování polistopadové státní rodinné politiky lze do jisté míry považovat „Koncept rodinné politiky“ z roku 1989 (*Koncepce...*, 1989), obsahující uznání rozmanitosti a proměnlivosti forem rodinného života a koncipování komplexní a průřezové rodinné politiky určené rodinám v širším vymezení (s. 2-3). Vyjadřuje se otevřeně kriticky jak k dobovým politicko-ekonomickým podmínkám života rodin, tak k tehdejšímu výzkumu rodin.

Od 90. let byla v části odborných a politických kruhů pociťována potřeba vyjádřit se ke stavu a situaci českých rodin a k roli státu a dalších subjektů při podpoře a oceňování rodin, a to nejlépe v institucionálním rámci jednotně koncipované státní rodinné politiky (Alan, 1989; Konopásek, 1991; Tomeš, 2015, s. 41-42). V polovině 90. let 20. století byl proveden první pokus o systematické vyhodnocení situace rodin s cílem koncipování rodinné politiky na půdě Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR.¹ Měl však krátké trvání.

Rodinná politika ve své implicitní podobě poplatně její marginální pozici v období společensko-ekonomické transformace se tehdy zaměřovala zejména na rodiny s nezaopatřenými dětmi, a to ze strany státu převážně jen finančními transfery, které směřovaly stále více především k nízkopříjmovým rodinám (Víšek, 1993; ČSÚ, 2004). Prorodinná opatření byla činěna izolovaně, nejčastěji jako součást politiky sociální. Prosazovala se velmi zvolna, např. zavedení státní sociální podpory předcházely letité diskuse (Průša a kol., 2014, s. 17). Neexistovala koncepce bytové politiky, oslabilo se propojení s resortem školství v péči a vzdělávání dětí, nebyly reflektovány přesahy rodinné politiky s politikou mzdovou, daňovou, zaměstnanosti atd.

Potřeba koncipování explicitní rodinné politiky jako průřezové disciplíny získávala uznání velmi zvolna po roce 2000 (tabulka č. 1.1), a to především v souvislosti s dramatickým poklesem porodnosti (Rabušic, 2001; Rychtaříková, 1997; ČSÚ 2016), ale i se snižováním sňatečnosti a trvale vysokou rozvodovostí. Přestože se v devadesátých letech podařilo nastavit systém sociální ochrany tak, aby tlumil sociální dopady ekonomické transformace na rodiny (Tomeš, 2010; Průša a kol., 2014), začaly se na přelomu tisíciletí objevovat nové problémy. Např. příjmová situace rodin s dětmi se zhoršovala a rodinné dávky stále méně přispívaly k uspokojování potřeb dětí a jejich ochraně před chudobou (Večerník, 2005).

Stále zřetelnější byly důsledky absence jednotné státní koncepce rodinné politiky. Jejím vytvoření předcházelo v roce 2004 zpracování tzv. *Národní zprávy o rodině*, která mapovala situaci rodin v ČR z hlediska jejich potřeb a hodnotila aktuální státní podporu rodin. Hlavními obecnými cíli první *Národní koncepce rodinné politiky* (2005) bylo vytvářet všestranně příznivější společenské podmínky pro rodinu, posilovat společenské vědomí hodnoty rodiny a také ekonomickou a sociální suverenitu rodin a jejich členů na trhu práce prostřednictvím daňového systému, systému sociálního zabezpečení a služeb pro rodiny, aby byly schopny plnit svoji úlohu ve všech obdobích

¹ V zápisu ze schůze výboru pro sociální politiku a zdravotnictví, konané dne 6. a 7. dubna 1994, je Usnesení VPLPN ke zřízení stálé komise výboru pro rodinu a k přípravě společného semináře k tématu rodiny. <http://www.psp.cz/eknih/1993ps/vybory/vspz/zapis/zx038.htm>

svého vývojového cyklu a vůči všem svým členům (s. 9). Ve svých konkrétních cílech se však zaměřovala především na rodiny s dětmi.

Národní koncepce (2005) měla být „živým“ dokumentem, ve kterém budou jednotlivá opatření každoročně aktualizována tak, aby bylo možné reagovat na nově vznikající potřeby a postupně budovat koherentní systém prorodinné podpory. Tento záměr se nepodařilo naplnit, kontinuita nebyla udržována. Ačkoliv *Koncepce* byla přijímána s řadou výhrad, nevedlo to k jejímu plánovanému rozvíjení nebo úpravám. Naopak byla v následujících letech ne příliš koncepčním způsobem zaváděna různá opatření bez analýz jejich synergických dopadů. Nepomohlo ani několik dokumentů, které převáděly záměry *Národní koncepce* (2005) do úkolů MPSV a dalších resortů. V roce 2006 vznikl *Akční plán na podporu rodin s dětmi pro období 2006-2009* a v roce 2008 *Národní koncepce podpory rodin s dětmi*, která obsahově navazovala na předchozí dokument z roku 2005. Systematičtější podpora rodin se nadále soustředila přednostně na rodiny s dětmi.

V době ekonomické krize na konci prvního desetiletí tohoto století rostla naléhavost řešit zvyšující se ohrožení rodin chudobou, stále evidentnější důsledky absence bytové politiky a sociálního bydlení, stejně jako podporu zaměstnání rodičů malých dětí v době celkového poklesu zaměstnanosti. V praxi se slabá politická vůle k systematické podpoře a ocenění rodin projevovala snižováním výdajů státu na oblast sociální a rodinné politiky (Průša a kol., 2014). **V období 2008-2014 byla rodinná politika poznamenána ekonomickou krizí a na ni reagujícími vládními úspornými opatřeními.** Měnila se institucionální a organizační struktura rodinné politiky. To vše vedlo ke **zmírňování tempa růstu výdajů na sociální a rodinné dávky** a snižování jejich podílu na státním rozpočtu. Mezi lety 2010 a 2012 klesly výdaje na dávky státní sociální podpory a další státní dávky zhruba o osminu, tj. ze 40 791 mil. Kč v roce 2010 na 35 486 mil. v roce 2012 (Průša a kol., 2014, s. 25). Ve své době oprávněný záměr posilování jejich cílenosti nebyl adekvátně doprovázen jejich valorizací. V téže době systém denní péče o děti předškolního věku nereagoval dostatečně na zvyšování porodnosti a rostoucí zájem matek o zaměstnání, čímž se stupňoval deficit kapacity denní péče o děti předškolního věku (Nešporová, 2015; Paloncyová a kol. 2014; Kuchařová a kol., 2009).

Minulá desetiletí byla také obdobím složitého hledání role obcí a krajů v rodinné politice. Tyto snahy brzdila vedle stálé debaty o jejich kompetencích také absence státní rodinné politiky jako výchozího dokumentu. Jedním z hlavních opatření, kterým se MPSV snažilo vést a podpořit rodinnou politiku na nižších úrovních bylo zveřejnění metodického doporučení *Rodinná politika na úrovni krajů a obcí* (2008). Přístup a aktivity obcí a krajů nadále závisely hlavně na osobní iniciativě jejich představitelů a výdaje místních rozpočtů na sociální a potažmo i rodinnou politiku se snižovaly (Macela, 2015).

Tabulka č. 1.1 **Zásadní dokumenty MPSV ČR k rodinné politice z let 2000-2016**

Přijaté vládou ČR:
2004 - Národní zpráva o rodině
2005 - Národní koncepce rodinné politiky
2008 - Soubor prorodinných opatření - Prorodinný balíček
2008 - Národní koncepce podpory rodin s dětmi (součást Prorodinného balíčku)
2010 - Souhrnná zpráva o plnění Národní koncepce podpory rodin s dětmi
Navržené k přijetí vládou ČR (nepřijaté):
2008 - Návrh zákona o podpoře rodin s dětmi

Po období latentní rodinné politiky došlo v posledních několika letech **opět k výraznější revitalizaci politické vůle ke komplexní podpoře rodin**. Zhruba **od roku 2014** sílí politické uvědomění si nutnosti formulovat explicitní rodinnou politiku a zajistit ji institucionálně, legislativně a odborně.

Po **stránce institucionální** to znamená ustavit ústřední instituci s koordinačními funkcemi a kompetencemi při systematické spolupráci resortů, propojit role/působení institucí veřejného, občanského i komerčního sektoru. Tuto roli má, bez stanovení zvláštních kompetencí, resort práce a sociálních věcí. Ujal se nicméně úlohy formulovat strategie řešení všech sociálních problémů, které ovlivňují život rodin, a vytváří podmínky pro jejich formování a plnění rodinných funkcí. Na **legislativní úrovni** to předpokládá vytvoření nových a novelizování stávajících relevantních právních norem zajišťujících realizaci navrhovaných opatření ve prospěch rodin (návrhy z let 2014-2016 zahrnují širokou škálu témat od úpravy nepojistných dávek, přes daňovou oblast, sociální bydlení, služby pro fungující rodiny, zdravotní aspekty plodnosti, atd. po prevenci a řešení dysfunkčnosti rodiny). Po stránce odborné se rozšiřoval počet a tematický záběr výzkumu rodin a souvisejících témat a zlepšilo se propojování poznatků příslušných vědních oborů umožňující spolupráci a dialog odborníků v oblasti vědy i praktické podpory rodin. Nelze však říci, že by byla dosažena uspokojivá koordinace různých aktivit, takže dochází k duplicitním projektům, a tím i výdajům. V roce 2015 byl vytvořen při MPSV nový orgán, Odborná komise pro rodinnou politiku, který je místem pro diskusi o otázkách rodinné politiky odborníků různých relevantních vědních oborů se zkušenostmi z výzkumu i praxe, pracovníků ministerstev, výzkumných institucí, ČSÚ a dalších. Její mandát spočívá ve zhodnocení současného stavu podpory rodin a vytvoření návrhu konkrétních opatření, která mají zlepšit postavení rodiny ve společnosti s ohledem na demografickou, sociální a ekonomickou situaci (MPSV, 2016).

V této době **byla také vytvořena řada koncepčních a strategických dokumentů**, zaměřených na dílčí okruhy komplexní podpory rodin a na problematiku cílových skupin se specifickými potřebami. Jako takové jsou součástí široce pojeté rodinné politiky. Z celé řady lze jmenovat např. *Koncepci sociálního bydlení České republiky 2015-2025*, *Národní strategii ochrany práv dětí do roku 2018*, *Národní strategii prevence násilí na dětech v ČR na období 2008-2018*, *Národní akční plán podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017* a *Vládní strategii rovnosti žen a mužů v České republice na léta 2014-2020* (dostupné na webových stránkách MPSV).

1.1.2 Rodinná politika a rodina v dokumentech EU a ČR

Tvorba rodinných politik je ve výhradní kompetenci členských států Evropské unie. **Rodinná politika je z hlediska návaznosti na dokumenty EU svébytnou oblastí, státy však musí** respektovat závazky plynoucí z legislativních norem přijímaných na úrovni EU či celosvětově v rámci OSN. Při tvorbě rodinné politiky by tak měly být dodržovány zejména dvě základní úmluvy, které vymezují základní lidská práva, a dále sledovány některé cíle, které se země EU zavázaly naplňovat a jejichž oblast se tvorby rodinné politiky přímo dotýká.

Dvěma základními úmluvami jsou světová Úmluva o právech dítěte (1991) a Listina základních práv Evropské unie (2012). Tyto dohody byly začleněny do českého právního řádu v letech 1991 a 2009 a mají obecně závazný charakter. **Úmluva o právech dítěte** (zákon č. 104/1991 Sb.) stanoví několik základních principů, které by měly být dodržovány jak na úrovni státu (tedy v politikách, právu apod.), tak na úrovni rodiny: odstranění diskriminace (čl. 2), nejlepší zájem dítěte (čl. 3), právo na život, přežití a rozvoj (čl. 6), a respekt k názoru dětí (čl. 12). **Listina základních práv Evropské unie** (zákon č. 111/2009 Sb. m. s.) stanoví právo na respektování soukromého a rodinného života (hl. II, čl. 7), právo uzavřít manželství a právo založit rodinu (hl. II, čl. 9), a dále stanoví, že rodina požívá právní, hospodářské a sociální ochrany a vymezuje právo na ochranu před propuštěním z důvodu spojeného

s mateřstvím a právo na placenou mateřskou dovolenou a na rodičovskou dovolenou po narození nebo osvojení dítěte (hl. IV, čl. 33).

Významný dopad na rodinnou politiku mají především **cíle, které si Rada Evropské unie stanovila na summitu v Barceloně v roce 2002** v tomto znění: „Členské státy by měly odstranit překážky účasti žen na trhu práce, a brát přitom zřetel na poptávku po zařízeních péče o děti ve shodě s národními zvyklostmi o jejím poskytování tak, aby byly v roce 2010 zajištěny služby péče o děti pro nejméně 90 % dětí ve věku od tří let do věku povinné školní docházky a nejméně pro 33 % dětí do tří let věku“ (*Barcelona Objectives*, 2013, s. 4; vlastní překlad). V mnoha státech Evropy však nebylo v roce 2010 tohoto cíle dosaženo, proto byl **obnoven a znovu zařazen mezi prioritní cíle Evropské unie s cílem plnění k roku 2020**. Jeho znovupotvrzení bylo formálně realizováno rovněž přidáním do Evropského paktu o genderové rovnosti pro roky 2011-2019 (*Strategic engagement ...*, 2016).

Situace v České republice je v tomto ohledu stále neuspokojivá, a proto jí společně s dalšími osmi státy Evropy (Rakouskem, Německem, Maďarskem, Itálií, Maltou, Polskem, Slovenskem a Velkou Británií) bylo ze strany Evropské Unie v roce 2012 dáno doporučení ke zlepšení. Konkrétní doporučení říkájí, že má být otevřen vstup na trh práce pro druhého vydělávajícího v domácnosti pomocí vhodných daňových zvýhodnění a mají být zaváděny cenově dostupné a kvalitní služby péče o děti, zvláště pak pro děti mladší tří let (*Barcelona Objectives*, 2013, s. 17).

V rámci české rodinné politiky se při utváření životních podmínek rodin uplatňují doporučení Rady Evropy z oblasti sociální ochrany a zaměstnanosti. Vybrané základní z nich ukazuje tabulka č. 1.2.

Tabulka č. 1.2 **Vybrané základní směrnice rady Evropy**

SMĚRNICE RADY 96/34/ES,

o rámcové dohodě o rodičovské dovolené uzavřené mezi organizacemi UNICE, CEEP a EKOS

SMĚRNICE RADY 96/97/ES,

kterou se mění směrnice 86/378/EHS o zavedení zásady rovného zacházení pro muže a ženy v systémech sociálního zabezpečení pracovníků

SMĚRNICE RADY 97/81/ES,

o rámcové dohodě o částečném pracovním úvazku uzavřené mezi organizacemi UNICE, CEEP a EKOS

SMĚRNICE RADY 2000/78/ES,

kterou se stanoví obecný rámec pro rovné zacházení v zaměstnání a povolání

SMĚRNICE EVROPSKÉHO PARLAMENTU A RADY 2002/73/ES,

kterou se mění směrnice Rady 76/207/EHS o zavedení zásady rovného zacházení pro muže a ženy, pokud jde o přístup k zaměstnání, odbornému vzdělávání a postupu v zaměstnání a o pracovní podmínky

Zdroj: MPSV, <http://www.mpsv.cz/cs/1113>

V českém právním řádu jsou otázky týkající se rodiny, zejména v oblasti vzájemných práv a povinností jejích členů, majetkových vztahů v rodině, vyživovací povinnosti a bydlení, nově zakotveny v občanském zákoníku, který vstoupil v platnost 1. 1. 2014 a nahradil předchozí zákon o rodině. Část druhá občanského zákoníku je věnována rodinnému právu (§ 655-975). Podrobně je pojednána problematika manželství (hl. I, § 655-770), příbuzenství a švagrovství (hl. II, § 771-927) a poručenství a jiné formy péče o dítě (hl. III, § 928-975). Český právní systém od roku 2006 uznává i tzv. registrované partnerství, které má obdobná práva i vzájemné povinnosti jako manželství (např. vyživovací povinnost a dědická práva; naopak nevzniká společné jmění partnerů), ale je určeno výhradně osobám stejného

pohlaví, tedy homosexuálním partnerům (zákon č. 115/2006 Sb.). Není tedy reakcí na pokles sňatečnosti ani alternativou manželství pro heterosexuální páry, jak tomu je např. ve Francii.

1.2 Institucionální zajištění rodinné politiky

1.2.1 Role státu

Stát má ústřední roli ve vytváření a realizaci rodinné politiky, zejména v oblasti koncepční a normotvorné. **Pro realizaci úspěšné rodinné politiky je na státní úrovni nezbytné zapojení několika hlavních resortů** (zejména práce a sociálních věcí, školství, mládeže a tělovýchovy, zdravotnictví, financí, pro místní rozvoj). Komplexní rodinná politika je širokou průřezovou disciplínou, zaměřuje se na pomoc a podporu rodin obecně, a to v různých stadiích rodinného cyklu. Pokud má být rodinná politika komplexní, musí procházet napříč resorty a nelze ji redukovat jen na politiku sociální, byť k ní má nejbližší.

Skutečnost, že komplexní rodinná politika je v České republice poměrně novou záležitostí, s sebou nese řadu problémů. Jejich základem je to, že v ČR nemá, na rozdíl od řady zemí,² systematické institucionální zakotvení s ústřední autoritou na vládní úrovni. Ve většině zemí Evropské unie je rodinná politika koordinována jednou hlavní institucí, ne vždy ministerstvem pro rodinu, ale převážně ministerstvem sociálních věcí.

Doposud se proto nepodařilo dosáhnout uspokojivé spolupráce jednotlivých resortů. V dosavadní státní rodinné politice se stal vůdčím hybatelem resort MPSV, hlavně kvůli chápání rodinné politiky především v blízké vazbě na sociální politiku, což je zužující pojetí. Resort MPSV před více než deseti lety uničil první pokus o vytvoření ucelené *Národní koncepce rodinné politiky* (2005, viz výše) a vytváří od té doby strategické dokumenty zaměřené na různě komplexní témata rodinné politiky s přesahy do dalších oblastí veřejné politiky. *Národní zpráva o rodině* z roku 2004 hodnotila spolupráci MPSV při tvorbě rodinné politiky s centrálními úřady vlády a resortními ministerstvy jako neuspokojivou, což bylo vysvětlováno nízkou pozorností věnovanou rodině ve veřejné sféře (MPSV, 2004).

V průběhu desetiletí se ovšem postoje proměnily, zvýšil se zájem veřejnosti o rodinnou politiku a její opatření. Problematice rodiny je věnována větší pozornost ve veřejné sféře. Politické strany i jednotliví politici ji zařazují do svých volebních kampaní a stále více pozornosti je opatřením pro rodiny, projednávaným vládou a v parlamentu, věnováno ze strany médií.

Tento zájem se stále adekvátně neodráží v koordinované spolupráci resortů na vytváření podmínek pro život rodin a plnění jejich funkcí, protože chybí orgán mající „zastřešující“ pravomoci. Vytvořením **koncepce rodinné politiky** bylo pověřeno opět MPSV, ačkoliv jeho kompetence se týkají jen části komplexně pojímané rodinné politiky. Jeho spolupráce s dalšími resorty na tvorbě koncepce rodinné politiky je limitována. Je tak obtížné zajistit vyšší míru shody nad oblastmi koncepce přesahujícími kompetence jednotlivých resortů, stejně jako zabezpečit závaznost jednotlivých opatření či cílů ze strany dalších důležitých aktérů v oblastech, které nespádají pod gesci MPSV. Intenzivnější spolupráce resortů na tvorbě koncepce rodinné politiky by měla být součástí explicitního vládního pověření pro tuto činnost. V budoucnu by bylo žádoucí vytvořit podmínky pro tvorbu a implementaci nadresortní rodinné politiky.

V rámci koncepční činnosti státu na poli rodinné politiky patří k jeho rolím i zprostředkování kontaktů, komunikace a vyjednávání finanční podpory s orgány

² Např. Slovensko (Ministerstvo práce, sociálních věcí a rodiny), Německo (Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend), Velká Británie (Department for Children, Schools and Families) a podobně též Itálie, Ukrajina, Rumunsko.

Evropské unie, stejně jako implementace jejich dokumentů do českého právního řádu i praktické veřejné politiky.

Další významná role státu v realizaci rodinné politiky je rovněž v rovině prevence, zejména pokud se týká zajišťování lidských práv (Tomeš, 2001, s. 14; Tomeš, 2015, s. 59).

Součástí koncepční role státu v rodinné politice je vytváření podmínek a podnětů pro regionální a lokální rodinnou politiku, a to při respektu k jejich specifickým. Uplatňuje se zde **princip subsidiarity**, tedy respektování pravomocí organizačně nižších úrovní i jejich schopnosti lépe vycházet vstříc diferencovaným potřebám rodin v různých regionech či lokalitách a větších kompetencí pramenících z blízkosti místních správ a samospráv k občanům a jejich rodinám. I ve vztahu ke komunálním politikám zastává stát především **roli koncepční, metodickou a informační**. Jeho úkolem je vyjádřit politickou vůli k uznání role rodin ve společnosti a k jejich podpoře. Měl by stanovovat a poskytovat základní orientaci v dané problematice, formulovat cíle, kterých má být dosaženo, případně zadávat úkoly, které za tímto účelem mají být plněny a doporučovat postupy tohoto plnění. Zároveň by měl pro činnost krajů a obcí vytvářet podmínky jak legislativní, tak finanční svojí daňovou a dotační politikou.

Základem je vedle zákona o státním rozpočtu a dalších relevantních právních norem zákon o rozpočtovém určení výnosů některých daní územním samosprávným celkům a některým státním fondům, ve znění pozdějších předpisů (tzv. „zákon o rozpočtovém určení daní“, č. 243/2000 Sb.) a vyhláška ministerstva financí č. 323/2002 Sb. o rozpočtové skladbě. Zmíněný zákon upravuje (od ledna 2013 výhodněji pro obce, než v předchozích letech) rozpočtové určení daně z přidané hodnoty, daní z příjmů a daně z nemovitých věcí.³ Od 1. 1. 2017 se podle tohoto zákona rozděluje (*Daňové příjmy...*, 2017): krajům 8,92 % a dle přepočteného procentního podílu obcím 21,4 % z celostátního hrubého výnosu daně z přidané hodnoty; krajům 8,92 % a dle přepočteného procentního podílu obcím 23,58 % z celostátního hrubého výnosu daní z příjmů (podrobněji tamtéž) a obcím 1,5 % z celostátního hrubého výnosu daně z příjmů fyzických osob ze závislé činnosti rozdělený dle přepočteného počtu zaměstnanců. Daňovým příjmem rozpočtů obcí je také 100 % výnosu daně z nemovitých věcí, které se nacházejí na území dané obce.

MPSV se snaží pobízet orgány nižší samosprávy k realizaci prorodinných opatření několika způsoby. Jedním z nich jsou **veřejné soutěže**, které oceňují a financují některé prorodinné aktivity. Nejvýznamnější z nich je soutěž „**Obec přátelská rodině**“, kterou od roku 2008 pořádá MPSV ve spolupráci s dalšími partnery. Již samotné vyplnění přihlášky do této soutěže vede vedoucí pracovníky obce ke koncepčnímu přístupu k prorodinným opatřením, která jsou v obci realizována a plánována. Soutěž má iniciovat odpovědnost obcí v oblasti rodinné politiky jak tím, že vítězové soutěže slouží za vzor a příklad úspěšné praxe pro ostatní podobně velké obce, tak tím, že vítězným obcím náleží finanční dotace, určená na realizaci prorodinných opatření na místní úrovni. Zájem obcí o účast na této soutěži nicméně v posledních letech kolísá.

Stát prostřednictvím MPSV poskytuje **dotace nestátním neziskovým subjektům** na aktivity, které podporují rodinu. Například k podpoře aktivit zaměřených na seniory bylo v letech 2013-2017 určeno dotační řízení „Podpora veřejně účelných aktivit seniorských a proseniorských organizací s celostátní působností“. K podpoře prorodinných aktivit je rovněž určen dotační program „Rodina a ochrana práv dětí“, který je realizován již od roku 2005.

Ve **vztahu ke krajům se MPSV** snaží podpořit prorodinné aktivity prostřednictvím **projektů Evropského sociálního fondu**, konkrétně v rámci operačního progra-

³ Blíže viz: Daňové příjmy rozpočtů krajů a obcí dle zákona o rozpočtovém určení daní, 2017. Schéma je dostupné z: <http://www.mfcr.cz/cs/verejny-sektor/uzemni-rozpocety/prijmy-kraju-a-obci/zakladni-informace/2016/schema-rozdeleni-rozpocetoveho-urceni-dan-23647>

mu Zaměstnanost 2014-2020. Jedná se o projekty Podpora implementace dětských skupin, Podpora implementace služby péče o děti od šesti měsíců do čtyř let v tzv. mikrojeslích a pilotní ověření služby, 22 % K ROVNOSTI, Koordinace opatření na podporu sladění pracovního a rodinného života na úrovni krajů, Implementace politiky stárnutí na krajskou úroveň.

Podobně ovšem přispívá k rozvoji služeb pro rodiny i **MMR**, které k tomu využívá prostředků **Evropského fondu pro regionální rozvoj**, konkrétně se jedná o projekty Integrovaného regionálního operačního programu, kterými podporuje infrastrukturu pro předškolní vzdělávání.

Z centrální úrovně je třeba též zajistit výměnu zkušeností mezi krajskými a obecními či městskými úřady i zprostředkování informací o účinných zahraničních rodinně politických opatřeních apod.

1.2.2 Role krajů a obcí

Role nižších úrovní státní správy v rodinné politice vychází především z toho, že mají blíže k lidem a rodinám na svém teritoriu, a tím lepší předpoklady reagovat na jejich místně a regionálně specifické potřeby, a to často účinnějšími „měkkými“ nástroji (které nelze koncipovat celostátně), ale i implementovat principy státní rodinné politiky.

Dle metodického doporučení MPSV z roku 2008 by (*Rodinná politika na úrovni krajů a obcí* - MPSV, 2008b) **kraje měly zastávat pět základních úloh při tvorbě a realizaci rodinné politiky na regionální úrovni**: 1. **reprezentativní** - reprezentování kraje či obcí při jednání s ústřední úrovní, 2. **konceptční** - aktivní vytváření regionální rodinné politiky na základě vlastní koncepce, 3. **koordinační** - koordinace obcí a dalších místních aktérů rodinné politiky, koordinace prarodinných aktivit regionálního rozsahu, 4. **organizační** - organizace prarodinných aktivit či spoluúčast na nich, 5. **informativní** - informování obcí o situaci rodin a prarodinných opatření v regionu (MPSV, 2008b, s. 14). Krajům je tímto přidělena, respektive doporučena, významná činnost zejména v rámci koordinace a iniciace jednotlivých opatření rodinné politiky na dalších nižších úrovních. Při nepochybné platnosti těchto principů by dlouhodobý vývoj měl nicméně směřovat **k větší samostatnosti regionálních a místních samospráv** při tvorbě a realizaci místních rodinných politik tak, aby byl naplněn princip subsidiarity.

Stejné doporučení (MPSV, 2008b) vymezuje i základní **čtyři úlohy**, které by měly v oblasti rodinné politiky plnit **obce**: 1. **iniciační**, 2. **realizační**, 3. **propagační**, 4. **informativní**⁴. Obce by tedy měly kombinovat dva přístupy: jednak iniciovat prarodinné aktivity, informovat občany o nich a své rodinné politice, kterou by měly rovněž propagovat, a také především čerpat podněty od občanů a reagovat na jejich potřeby. V neposlední řadě by obce měly být významnými aktéry rodinné politiky právě tím, že budou prarodinné aktivity přímo realizovat, např. vytvářením podmínek k poskytování služeb pro rodiny, pořádáním akcí pro rodiny, zaměřením se na rodiny se specifickými problémy.

Míra toho, nakolik si aktéři místní správy uvědomují svůj ústřední význam v realizaci rodinné politiky či dokonce nakolik koncipují vlastní systematickou rodinnou politiku, se ovšem značně liší (Kuchařová a kol., 2014a). **Ve většině krajů a obcí v minulosti nebyla rodinná politika personálně ani institucionálně zajištěna**. Neznamená to však absolutní absenci opatření spadajících pod rodinnou politiku. Naopak, dílčí úkoly pomoci rodinám jsou na úrovni obcí mnohde realizovány úspěšně i bez takového zajištění. Nicméně chybějící jasná a ucelená koncepce a stanovení

⁴ Pohled z jiného zorného úhlu je představen v *Koncepci rodinné politiky Jihomoravského kraje* (2014), kde jsou oblasti lokální rodinné politiky obcí formulovány jako: podpora partnerských a rodičovských kompetencí a stability rodiny, podpora harmonizace rodinného a profesního života, podpora utváření prarodinného klimatu, podpora zdravého životního stylu.

dlouhodobějších priorit v jejím naplňování může vést k nižší efektivitě realizovaných záměru. Různorodá praxe existuje v obcích i v krajích, které se snaží regionální a lokální rodinnou politiku rozvíjet, např. v Jihomoravském kraji⁵ či kraji Vysočina⁶. Tyto kraje mohou sloužit jako příklad pro jiné i v oblasti rozpracování vytýčených cílů do konkrétních úkolů vč. harmonogramu, nákladů či odpovědných subjektů (*Akční plán...*, 2017, *Koncepce rodinné a seniorské...*, 2017). Úkoly, které lze považovat za součást rodinné politiky, jsou většinou **na úrovni krajů** stále začleňovány **do rámce odborů sociálních věcí**, což odráží nedocnění svébytnosti rodinné politiky a někde podmiňuje zaměření koncepce rodinné politiky (viz např. *Koncepce v oblasti rodinné politiky z hlediska sociálních věcí na území Plzeňského kraje...*, 2014; viz též *Kuchařová a kol.*, 2014a). Podobně je tomu ve většině **obcí**, kde **rodinná politika zpravidla není personálně zaštitěna**. Platí však, že malé obce do 500 obyvatel využívají především neformálních nástrojů na podporu rodin (často úspěšně), větší obce využívají více specializovaných formálních struktur a pomoc rodinám se více profesionalizuje (Kuchařová a kol., 2014a).

Význam obcí a místních samospráv v realizaci rodinné politiky je nepominutelný a byl zdůrazňován v obou dosavadních koncepcích rodinné politiky (MPSV, 2005; 2008a). Přesto stále platí, že rozdíly v pojetí a realizaci rodinné politiky na úrovni místních samospráv jsou ohromné, protože jsou způsobeny např. nevyjádřenou nebo proměnlivou politickou vůlí zastupitelstev (i díky potenciální obměně ve čtyřletých volebních cyklech pokud není nalezena obecně přijímaná koncepce) a jsou pak přímo závislé na jednotlivých zastupitelích a jejich preferencích, jakož i na jejich spolupráci s dalšími aktéry veřejného života (Kuchařová a kol., 2014a, 2014b). Přitom bylo zjištěno (Kuchařová a kol., 2014b), že zatímco zhruba tři čtvrtiny měst s počtem obyvatel nad 10 tisíc mají nějakým způsobem formulovány priority podpory rodin v obci, v malých obcích tyto priority jasně formulovány zpravidla nebývají. Mezi nejmenšími obcemi s počtem obyvatel do jednoho tisíce má jen necelá čtvrtina principy podpory rodin nějak specifikovány, u obcí s počty obyvatel od tisíce do deseti tisíc je to jen o něco málo víc než třetina (Kuchařová a kol., 2014b, s. 54-55). Představitelé nejmenších obcí zpravidla nepovažují tvorbu jasného uceleného plánu rodinné politiky na místní úrovni za důležitou. Malá velikost obce a blízký kontakt s občany jsou považovány za důvody, proč není třeba plán rozvoje rodinné politiky na místní úrovni písemně vymezit, což v obcích se zastupitelstvem citlivě vnímajícím potřeby rodin může platit (Kuchařová a kol., 2014b, s. 48).

1.2.3 Další aktéři rodinné politiky na lokální úrovni

Úspěšná rodinná politika vyžaduje součinnost vedení obce a dalších významných místních aktérů: **nestátních neziskových organizací, zaměstnavatelů, školských zařízení a vzdělávacích institucí, církví, nejrůznějších veřejných i soukromých subjektů** a v neposlední radě i samotných **rodin**.

⁵ Viz *Koncepce rodinné politiky Jihomoravského kraje* (2014), která zdůrazňuje ocenění hodnoty rodičovství, významu rodiny pro společnost, podporu manželských a rodičovských kompetencí, podporu pro-rodinného klimatu, zdraví rodiny. Jako cíle si dále staví podporu autonomní rodiny, založené na stabilních, celoživotních vztazích, podporu svobodné volby, předcházení krizovým situacím v životě fungující rodiny, utvářet u mladé generace vědomí hodnoty rodiny a vlastní odpovědnosti za její stabilitu a funkčnost.

⁶ V současnosti je v *Koncepci rodinné a seniorské politiky...* (2017) zdůrazněno, že rodina je vnímána jako celek s důrazem na mezigenerační soužití. Jedním z hlavních záměrů je financování široké nabídky sociálních služeb jako domovů pro seniory, pečovatelských služeb, nízkoprahových klubů pro děti nebo azylových domů pro rodiče s dětmi. Podtržena je také důležitost informování rodin (síť Family a Senior Pointů) a zaměření na grantovou podporu aktivit obcí. Jako priority jsou stanoveny: (a) spoluvytváření vhodných podmínek pro fungování rodin, podpora žádoucích funkcí rodiny včetně podpory služeb pro funkční i ohrožené rodiny, ochrana práv ohrožených dětí a podpora pozitivního stárnutí a mezigenerační solidarity.

Zvláštní je postavení a role **nestátních neziskových organizací (NNO)**. Z hlediska rodinné politiky sehrávají nezastupitelnou úlohu např. v oblasti služeb pro problémové rodiny, v péči a vzdělávání dětí a mládeže ve volném čase, ve všestranné a neformální podpoře samoživitelek a samoživitelů, v péči o seniory aj. NNO jsou v této činnosti podporovány dotačním programem MPSV *Rodina a ochrana práv dětí*. Každoročně však řada neziskových organizací na dotaci nedosáhne, i mezi úspěšnými mají některé problémy s naplněním oprávněného požadavku spolufinancování poskytovaných služeb. Proto jsou důležité dotační programy krajských úřadů a mnoha měst a obcí.

Neziskové organizace většinou poskytují primárně přímou pomoc rodinám, zatímco reprezentace zájmů těchto rodin je jen další z činností některých z nich. V široké oblasti rodinné politiky působí nespočetné množství neziskových organizací. Jako příklad mohou být uvedeny některé organizace, jejichž působnost je celorepubliková a které se cíleně snaží hájit zájmy některých skupin a podílet se na tvorbě veřejné rodinné politiky: APERIO, Asociace center pro rodinu (ACER), Cesta domů, Gender Studies, Liga otevřených mužů, Nadace Sirius, Národní centrum pro rodinu, Síť pro rodinu, YMCA, Život 90.

Jakkoliv je podobně na lokální úrovni významná i **role zaměstnavatelů, je podstatně méně uvědomována, doceněna a realizována**. Forem zapojení zaměstnavatelů do vytváření pro-rodinného klimatu na lokální či regionální úrovni je řada, a to od materiální pomoci (budování dotovaných firemních předškolních zařízení,⁷ příspěvky na místní dopravu, podíl na vícezdrojovém financování služeb pro rodiny aj.), přes uplatňování principů společenské odpovědnosti firem a age-managementu po otevřenost firem rodičům s dětmi (přátelskost k rodinám) a firemní benefity zaměřené na zaměstnance pečující o člena rodiny. Např. kampaň Síť mateřských center (v současnosti Síť pro rodinu) „Společnost přátelská rodině“ běží od roku 2004 a stále více se zaměřuje především na zaměstnavatele⁸. Příkladem projektů podporujících zájem zaměstnavatelů o rodinné problémy zaměstnanců může být *Audit rodina & zaměstnání*, realizovaný v letech 2011-2013 (MPSV, 2014) jako nástroj, který může management společnosti využít k rozvoji a optimalizaci personální politiky a jehož cílem je mj. zvýšení motivovanosti (*Směrnice Auditů rodina & zaměstnání*).

V české sekularizované společnosti není **úloha církve** v aktivní rodinné politice dostatečně oceňována. Církev působí jak v hodnotové a morální oblasti, tak v praktické podpoře rodin či jejich jednotlivých členů. V obcích mohou být některé jejich služby využívány i rodinami, které se nepovažují za věřící (např. terénní pečovatelské služby Charity ČR, služby Diakonie ČCE, ale realizují též aktivity v oblasti široce pojeté primární prevence, jako je příprava na rodičovství a manželství/partnerství).

1.3 Proměny chápání rodiny a rodičovství

1.3.1 Rodina a hodnoty

Ve vyspělém světě se mění formy rodinného soužití, preference a životní plány a zejména konkrétní trajektorie formování rodinného života. Spolu s tím se mění i chápání a plnění rodinných funkcí.

Sociální a demografické změny (např. prodlužování lidského života, vyšší rozvodovost, snižování sňatečnosti, nárůst počtu mimomanželsky narozených dětí)

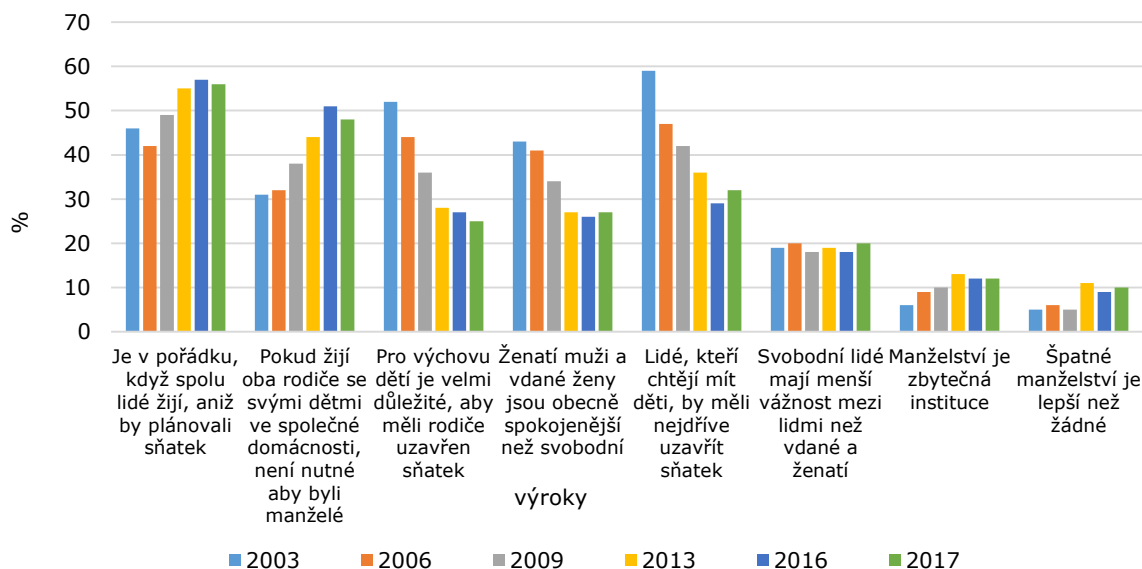
⁷ Přestože problém nákladnosti jejich zřízení, která v minulosti limitovala zaměstnavatele v této iniciativě, má v současnosti možné řešení ve zřízení dětských skupin podle zákona č. 247/2014Sb., o poskytování služby péče o dítě v dětské skupině, ve znění pozdějších předpisů, není tato možnost využívána, jak by mohla. Podle sdělení MPSV je podíl zaměstnavatelů mezi žádostmi o podporu zřízení či provozu dětské skupiny z ESF (projekt Reg. č. CZ.03.1.51/0.0/0.0/15_009/0002266) minimální.

⁸ Blíže viz: <http://www.familyfriendly.cz/>

probíhající v ČR, stejně jako v jiných zemích, jsou podmíněny kromě dalších faktorů zásadními hodnotově normativními proměnami v české společnosti. Tyto proměny současně zpětně ovlivňují hodnoty a akceptované normy rodinného chování. Proto je pro porozumění těmto změnám a pro koncipování rodinné politiky žádoucí zkoumat a znát hodnoty uznávané obecně nebo typicky některými sociálními skupinami.

Význam hodnoty manželství a chápání partnerství se mění. **Zatímco hodnota rodiny jako takové přetrvává** (např. CVVM, 2014), byť se její obsah modifikuje, **manželství neznamená pro mladou generaci takový imperativ, jako tomu bylo dříve**, a to zejména ve vztahu k jeho jedné ze základních funkcí - výchově dětí (graf č. 1.1). Naopak pokud jde o jeho roli jisté záruky ekonomického zázemí, zde se postoje dlouhodobě zásadně nemění, byť bez znatelného dopadu na sňatečnost (viz kap. 2.1.2). Data CVVM 2016a a 2017c ukázala mírný reverzní posun v postojích k manželství. Náznak jeho opětovně zvýšeného ocenění při současně dále rostoucím odmítání podmíněnosti rodičovství manželstvím lze zřejmě připsat hledání trvalejšího partnerství (stále jedna z nejvyšších hodnot) nebo potřeby ekonomického zázemí, jež může právní ukotvení vzájemných závazků manželů podle občanského zákoníku poskytnout. **ČR celkově vykazuje v mezinárodním srovnání „tradičnější“ postoje.** Například podle srovnání dat ISSP z let 2002 a 2012 za ČR a z roku 2012 též za všechny zúčastněné státy považovalo v roce 2012 vdané a ženaté osoby za spokojenější než ostatní 49 % dotázaných v ČR oproti 26 % v průměru všech zemí, ale též oproti 35 % v ČR v roce 2002⁹. Fungující nebo trvalé partnerství zůstává jednou z hlavních hodnot a životních cílů (CVVM, 2009, 2016a, EVS a ISSP dle dat z CSDA). V projektu EVS souhlasí v průměru za všechny zúčastněné evropské země 20 % populace s názorem, že manželství je zastaralá instituce, v ČR je to 13 % (data EVS z CSDA, vlastní výpočty). Přestože není manželství považováno za zbytečnou instituci (data CVVM ukazují obdobný výsledek jako data EVS - graf č. 1.1), zvyšuje se tolerance k rozvodům, nestabilitě manželství/partnerství, k „netradičním“ formám soužití, k rodičovství bez „trvalého“ partnerství (graf č. 1.1).

Graf č. 1.1 Vývoj názorů na manželství a partnerství, roky 2003-2017 - souhlas s výroky o partnerství a rodičovství (%)

Zdroj: CVVM, 2016a, 2017c

⁹ V grafu č. 1.1 je souhlas s tímto výrokem zaznamenán u 27 % dotázaných v šetření CVVM. Rozdíl je dán větším podílem nerozhodných a hlavně těch, kdo se neuměli vyjádřit v datech CVVM, ale zřejmě i metodikou dotazování.

Dále se proměňuje chápání vztahu rodiny jako soukromé instituce a rodiny jako předmětu veřejného zájmu. **Rodina jako intimní sféra si do jisté míry zachovává svou autonomii, která je stále vyžadována** (CVVM, 2009; Kuchařová, Nešporová, 2017), **na straně druhé se uvolňuje soudržnost rodiny pod vlivem individualizačních trendů** (Možný, 2006). V důsledku přebírání rodinných funkcí jinými institucemi lidé přisuzují velký význam společenské podpoře rodiny, aniž je uvědomována rostoucí závislost rodiny na státu (Mlčoch, 2014).

Změny se významně dotýkají formování rodiny (start rodinného života, věk matek při narození /prvních/ dětí, osamostatňování mladých lidí, celoživotní bezdětnost). Zvyšuje se preferovaný/ideální věk životních startů (CVVM 2009, 2016a). Proměny vztahů mezi členy rodiny v důsledku posilování individualismu se projevují např. ve vzájemném oddělování nukleárních rodin, proměnách mezigeneračních vztahů co do intenzity a obsahu, ve snižování stability partnerských vztahů i oslabení vztahů v širší rodině (mj. Možný, 2006). Zároveň se snižuje rozsah času společně tráveného členy rodiny. Nedostatek času spolu s nároky zaměstnání jsou hlavními faktory zužování prostoru pro rozvíjení partnerských a mezigeneračních vztahů i výchovu dětí (viz kap. 7). Prostorová vzdálenost snižuje možnosti mezigenerační podpory a soužití širší rodiny (viz kap. 8). Nestabilita rodiny je důsledkem i příčinou oslabování rodinných pout.

V soukromém a veřejném životě se prosazuje nové pojetí genderových rolí. V názorech a postojích vzrůstá povědomí neoprávněnosti „tradiční“ genderové dělby rolí, způsobující nerovnoprávné příležitosti. V determinaci praktického jednání se tyto postoje projevují, zvláště při mezinárodním srovnání, poněkud „selektivně“. Podle dat CVVM (2016a) lze říci, že obecně je požadována spíše rovnost, ale přitom je třeba rozlišit různé oblasti genderových vztahů: největší sklon k rovnosti se týká volného času a koníčků, udržování společenských kontaktů, dalšího vzdělávání, intimního života a rozhodování o rodinném rozpočtu; oblastmi, kde je žádána rovnost nebo „převaha“ ženy, jsou péče o děti, nákupy potravin a uklízení; oblastmi, kde je žádána rovnost nebo respektována větší role muže, jsou profesní kariéra a veřejné funkce; jako vyhraněně genderově jednostranné pak jsou vnímány úkoly v domácnosti jako vaření (doména ženy) a finanční zajištění domácnosti, opravy (domény mužů). Proměny těchto postojů byly v letech 1998–2016 nevelké, ale v oblasti péče o děti, vaření a v intimním životě je zřetelný pozvolný růst zájmu o vyrovnanější role.

Současně se změnami v uvedených oblastech probíhají i další kulturně-normativní změny, které se dotýkají chápání rodiny a rodinného života, např. identifikace a hledání souladu práv dětí, žen, sexuálních minorit a také příslušníků různých národností a vyznavačů různých náboženství, atd. Protínají se zde různé ideové proudy a rostou nároky na legislativní zakotvení možností řešit střetávání často protichůdných zájmů.

Jako základní, dlouhodobý rozpor, který rodiny řeší, se jeví **vztah rodiny a zaměstnání, soukromého a veřejného života, rodinných a profesních aspirací**, atd. (Höhne a kol., 2010; Hašková, 2011; Mitchell, Hamplová, 2012; SocioFactor, 2016). V různých fázích rodinného cyklu a v rodinách různého socio-profesního statusu nabývá specifických forem, ale v zásadě je universální, s mnoha dopady do života rodin a jejich autonomie či závislosti na ochraně společnosti. Spokojenost v životě a v zaměstnání spolu úzce souvisejí (Večerník, Mysíková, 2016), úspěšné kombinování obou sfér se promítá mj. do vyšší porodnosti (Höhne, Kuchařová, 2016; Thévenon, 2008) a vyšší zaměstnanosti žen a do vyrovnávání životních šancí mužů a žen.

Svou důležitost mají také **technologické změny a rozvoj lékařství** (OECD, 2012, s. 10), které nejen prodlužují lidský věk, ale také v zásadě zvyšují soběstačnost jednotlivců. Umožňují posilovat autonomii seniorů a zdravotně postižených a na straně druhé spoluvytvářejí podmínky pro návrat k bližšímu propojení rodiny a zaměstnání (např. práce na dálku). Rozvoj technologií a lékařství ovšem dává i zcela nové možnosti např. v oblasti biologické reprodukce (viz kap. 2.3.3).

V souvislosti s uvedenými a s nimi souvisejícími dalšími změnami vyvstávají i mnohé **nové etické otázky**. Mezi všemi můžeme jmenovat např. etické aspekty asistované reprodukce a náhradního mateřství. Zcela otevřena je dnes otázka práva dítěte (narozeleného z asistované reprodukce, i adoptovaného) znát svou identitu (kritické vyjádření Společnosti sociální pediatrie k anonymitě dárců¹⁰). Vzhledem k negativním dopadům rozvodů a rozchodů partnerů na rodiče a zejména děti, jsou opomíjeny třeba i problémy kontaktů dětí z rozvedených rodin s prarodiči (Median, Sirius, 2016).

Uvedené hodnotové a vztahové proměny ve svém synergickém působení zahrnují řadu diskrepancí a vzájemně obtížně slučitelných přístupů. Vnímané rozpory se promítají v chování a rozhodování ohledně partnerství a rodičovství. Moderní uspořádání životního cyklu se mění z doposud převážně kontinuálního a „jistého“ na flexibilnější a nejisté (Naegele, 2003, Hamplová, Šalamounová, Šamanová, 2006).

Mnohé ze jmenovaných i dalších demografických a sociálních změn převážně **vytvářejí prostředí, které rodinu oslabuje z hlediska plnění základních rodinných funkcí** a činí ji více závislou na společnosti a státu. Zvyšuje se pravděpodobnost, že rodiny budou vystaveny rizikům (Sirovátka, Winkler, 2009), a to ekonomickým, sociálním a psychologickým. Do budoucna je očekáván růst podílu rodin nějakým způsobem ohrožených, zejména ekonomicky (s hlavní vahou na nezaměstnanost a příjmové nerovnosti), což ale má dopady též na psychologické a sociální potíže (Riederer et al., 2017, s. 68).

1.3.2 Vliv proměn rodinných hodnot na koncipování rodinné politiky

Stoupající ohrožení rodin oživuje a jinak nastoluje otázku, nakolik je rodina sférou soukromou a nakolik „zájmem veřejným“, nakolik ji chápat jako instituci a nakolik jako svébytnou sociální skupinu s autonomními sociálními vazbami a rolemi. Najít odpověď je důležitým předpokladem pro rozhodnutí o vhodné míře ingerence státu do rodiny a o míře zodpovědnosti rodiny za výchovu dětí či péči o oslabené členy rodiny (MPSV, 2004; Možný, 2006).

Stěžejní je nejen otázka, nakolik se dnešní rodiny zvládnou vypořádat s riziky, kterým čelí, ale také otázka, **nakolik společnost dokáže eliminovat příčiny vzniku těchto rizik**. Nesporné je, že roste vliv pracovního trhu na rodiny a (nejen proto) závislost lidí a rodin na státu (Možný, 2006; Mičoch, 2014), čímž zároveň stoupají nároky na sociální stát. Opakovaně je však také upozorňováno (např. Frejka et al., 2008; Rabušic, 2007; European Parliament 2015; Kocourková, 2006; Šťastná a kol. 2015), že v obecné rovině jsou nepříznivé podmínky pro rodiny zapříčiněny nestabilitou ekonomickou a potažmo i potenciální nestabilitou politickou. Jako problematické lze vnímat i neustálé proměny v oblasti veřejných politik. Snahy často a nesystémově „vylepšovat“ dílčí nástroje rodinné politiky v zájmu její vyšší efektivity působí kontraproduktivně, protože zvyšují nestabilitu, čímž snižují efekt i dobře míněných a promyšlených dílčích opatření. Na tento nedostatek upozornil již před desetiletím Večerník: „... je třeba uvažovat dlouhodobě, neboť příliš optimistické řešení jednoho problému dnes může vyvolat jiný problém zítra. To už je čertovo kopyto sociálního státu, který čím lépe funguje, tím silněji podlamuje individuální snahu a rozleptává dřívější síť solidarity. Nechtěně tak na sebe klade stále větší břímě.“ (Večerník, 2005, s. 874).

Jedna z novějších studií, zpracovaná v rámci 7. rámcového programu EU (Mynarska et al., 2015, s. 25), upozorňuje na **sedm hlavních dimenzí ohrožení dnešních rodin** v evropských zemích, vesměs plně platných i pro ČR:

¹⁰ Stanovisko k chystané novele..., 2015; Stanovisko Národního centra pro rodinu..., 2015.

- 1) ekonomický nedostatek, chudoba; ekonomická nejistota, nestabilita, obavy o budoucnost; nedostačující bydlení, nízká životní úroveň;
- 2) sociální exkluze, chybějící sociální sítě (přátelé, širší rodina);
- 3) stigmatizace, marginalizace, diskriminace ze strany institucí a právních norem¹¹
- 4) nedostatek času, přepracovanost, pracovní přetížení¹²; stres (zejména spojený se zaměstnáním) a jeho důsledky: různé zdravotní problémy, deprese, pocity úzkosti, a problémy s chováním a vzděláváním dětí;
- 5) chybějící stabilita rodiny, riziko rozvodu, obzvláště závažné pro děti – traumatické zážitky, boje mezi rodiči, atd.;
- 6) zdravotní problémy, zejména zdravotní postižení;
- 7) násilí, alkohol.

V souladu s autory studie můžeme i za ČR vyjmenovat **pět skupin rodin s dětmi**, jež jsou **nejvíce ohrožené** z hlediska zmíněných dimenzí (Mynarska et al., 2015, s. 26). Nejde jen o typy rodin z hlediska rodinných konfigurací, ale i z dalších hledisek:

- 1) rodiny s jedním rodičem a různé variace rodin vzniklých v důsledku rozvodu/rozchodu (rozvedení rodiče praktikující střídavou péči, rekonstituované rodiny, ale i rodiny ohrožené rozvodem);
- 2) velké rodiny (se třemi a více dětmi);
- 3) rodiny se sirotky, adoptovanými dětmi, pěstounské rodiny;
- 4) rodiny migrantů, ... vč. dětí vychovávaných jedním rodičem či jiným členem rodiny v důsledku migrace rodičů za prací...;¹³
- 5) rodiny s nesoběstačnými členy, zejména zdravotně postiženými dětmi.“

Rizika pro soudobé rodiny mají celý komplex determinant, a to jak na makro-sociální, tak mikrosociální úrovni. Je potřebné, aby veřejné politiky, a zejména rodinná politika, dokázaly tyto příčiny rozeznat a adekvátně na ně reagovat, což ovšem často naráží na rozdílnost názorů a ideologických přístupů. Např. mezinárodní studie o ohrožení rodin s dětmi (Riederer et al., 2017, s. 68) ukázala rozdílnost názorů na příčiny ohrožení rodin a na problémy rodin jak mezi odborníky navzájem, tak mezi nimi a veřejným míněním a také mezi zeměmi, jež jsou obvykle klasifikovány odlišně podle typů rodinné politiky. Podle této studie odborníci v podstatě sdílejí s laiky názor na příčiny problémů rodin, ale méně už na to, jak jim může rodinná politika pomoci. Rodiče i odborníci přikládali zásadní váhu posílení vstřícného přístupu zaměstnavatelů k zaměstnancům s rodinnými závazky a zvýšení pomoci rodinám pečujícím např. o zdravotně postižené děti nebo rodinám s výchovnými problémy (Riederer et. al., 2017).

1.3.3 Názory veřejnosti na opatření rodinné politiky

Při komplexním pohledu na řadu empirických šetření, která se v posledních letech zabývala rodinným chováním (jeho determinací a rolí různých subjektů při jeho formování), vidíme **mnohé rozpory ve veřejném mínění a požadavcích na společenskou podporu**. Například je na jedné straně vyžadována poměrně velká autonomie rodin, ale na straně druhé lidé přisuzují společenské podpoře rodiny velký význam (CVVM, 2016b). Hlavní role zde spočívá na státu, přičemž jeho intervence

¹¹ Zmíněno např. i v Národní zprávě o rodině, 2004

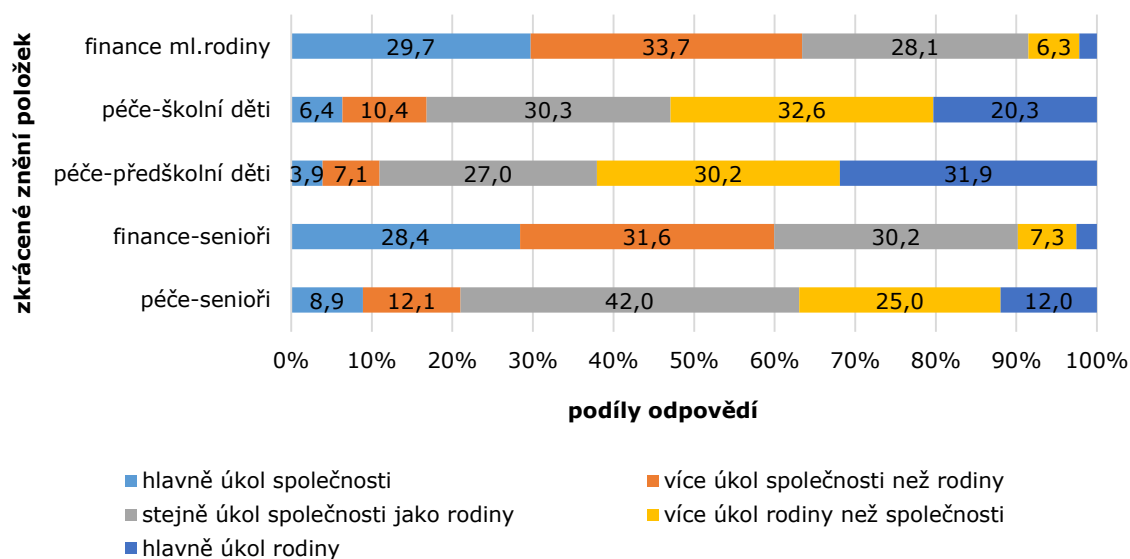
¹² Zmiňuje též např. německá Osmá zpráva o rodině z roku 2012.

¹³ Rakouští účastníci debaty zmiňovali uprchlíky, polští účastníci uváděli tzv. „euro-sirotky“. V ČR (podobně jako v Maďarsku a na Slovensku) lze mezi ohrožené zařadit romské rodiny (viz. kap. 9).

jsou označovány téměř polovinou populace jako dostatečné (48 %), ale necelou polovinou (42 %) jako nedostatečné (CVVM, 2017b). Kritičtější jsou rodiče malých dětí, kteří situaci omezených vlastních sil aktuálně zažívají. Při dotazu na dostatečnost společenské podpory rodin s dětmi nebo bydlení rodin jsou lidé kritičtější, sociální zabezpečení je kritizováno téměř dvěma třetinami dotázaných (CVVM, 2017a). Při konkretizování požadavků vyvstanou další nejednoznačnosti. Nejčastěji požadovaná forma podpory, tj. finanční, a konkrétně vázaná na přerušení pracovní kariéry ženy,¹⁴ podporuje spíše „konzervativní“ strategie naplnění rodičovských ambicí a sladování rodinného a profesního života. Přitom v postojích lidí častěji preferují modernější životní styl, kombinující rovnocenně obě tyto základní životní sféry, a vyjadřují podporu rovnoměrnější dělby rolí mezi partnery.

Očekávání od rodinné politiky se mění s fázemi rodinného cyklu, a to poměrně citlivě v závislosti na věku dětí (resp. nejmladšího dítěte) a také na míře soběstačnosti a ekonomické aktivity dospělých členů. Proto nacházíme (graf č. 1.2) očekávání finanční pomoci od státu především u rodin s malými dětmi (hlavně s matkami/otci na rodičovské dovolené) a rodin se seniory. Pokud jde o péči, je více žádána podpora od společnosti v „seniorských“ než mladých rodinách s malými dětmi. Nejvíce se rodiny cítí být soběstačnými ve středních fázích rodinného cyklu.

Graf č. 1.2 **Názory na roli rodiny a státu při péči a finančním zabezpečení mladé rodiny a seniorů (%)**

Zdroj: GGS II, 2008

Pozn.: Přesné znění hodnocených situací:

- Finanční pomoc mladým lidem s dětmi s příjmy pod životním minimem
- Péče o školní děti v době po vyučování
- Péče o předškolní děti
- Finanční pomoc starším lidem s příjmy pod životním minimem
- Péče o starší lidi vyžadující pomoc v jejich domově

V době péče o předškolní dítě kladou rodiny relativně větší důraz na podporu doma pečujících matek (otců) nebo na možnost co nejlépe časově skloubit zaměstnání a péči o dítě (zkrácenou délkou pracovního úvazku či jeho flexibilitou; viz Kuchařová a kol. 2016; Höhne a kol., 2010). **Rodiny v mladší střední fázi** (s dětmi plnicími povinnou školní docházkou nebo navštěvujícími střední, příp. vysokou školu) **více pociťují potřebu úlevy od finanční náročnosti školního vzdělávání a mimoškol-**

¹⁴ Trvalý zájem o dostatečně placenou a spíše delší mateřskou a rodičovskou dovolenou.

ních aktivit a také potřebu zajištění odpovídajících služeb, např. dostupnost družin (podobné závěry implikují data šetření Příjmy a výdaje rodin s dětmi 2015 či SILC, viz kap. 3.3.2).

Společným požadavkem vůči státu ve všech etapách rodinného cyklu je podpora v oblasti bydlení a finanční podpora z důvodu zvýšených výdajů při péči o nezletilé děti (jak o něco „žádanější“ daňová, tak ve formě dávek).

Zatímco státní podpora bydlení je dlouhodobě hodnocena jako nedostatečná, roste spokojenost s vládou rodinnou politikou ve prospěch rodin s dětmi, která podle průzkumů CVVM po poklesu okolo roku 2010 od roku 2012 opět vzrůstá (CVVM, 2017b). Kritický názor častěji zastávají ti, kdo podporu státu směřovanou na jejich rodinu aktuálně potřebují (mají nižší životní úroveň, často proto, že je matka na mateřské/rodičovské dovolené, častěji jsou to ženy, asi mnohé proto, že jsou samoživitelkami, mezi nimi rodiny s nezaopatřenými dětmi).

Spokojenost s rodinnou politikou rostla v době, kdy po předchozím období snižování rodinných dávek docházelo k jejich mírnému růstu a hlavně rozšíření. Bylo zavedeno porodné na druhé dítě, byla vstřícněji upravena pravidla flexibilní volby výše rodičovského příspěvku, a tím délky rodičovské dovolené, byly provedeny úpravy v daňovém systému ve prospěch rodin (mj. zavedena sleva na dítě docházející do předškolního zařízení, zvýšily se slevy na děti), rostla podpora zařízení denní péče o děti (Paloncyová a kol., 2014). Přitom za posledních 12 let je zjišťován téměř přímočarý růst zájmu o většinu sledovaných opatření rodinné politiky (tabulka č. 1.3). Přestože podíly příznivců různých forem finanční pomoci rodinám od roku 2011 stoupají, stále je více těch, kteří požadují podporu zaměstnávání slučitelného s plněním rodinných rolí. Vyšší podíl dotázaných oceňuje rodině příznivé pracovní režimy nebo podporu služeb pro rodiny, posilujících výchovné funkce rodiny - dostupnosti družin („družina u každé základní školy“) a mateřských škol¹⁵ (též Kuchařová a kol., 2016; Kuchařová, Psychlová, 2016).

¹⁵ Podle dat CVVM (tabulka 1.3) přestal vzrůstat zájem o jesle, což spíše než o nasycenosti poptávky zřejmě vypovídá o zájmu o alternativní formy nerodinné kolektivní péče o děti mladší tří let, mj. jako reakce na zánik jeslí v původním pojetí zdravotnického zařízení (viz kap. 6.1).

Tabulka č. 1.3 **Vývoj názorů na opatření rodinné politiky ve prospěch rodin s dětmi v letech 2004-2017 (souhlasné odpovědi v %*)**

	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2016	2017
finanční podpora										
snížení daní pro osoby s nezaopatřenými dětmi	91	87	88	79	84	89	87	84	87	89
zvýšení přídavků na děti	89	76	83	72	78	80	78	77	82	83
společné zdanění manželů	73	73	72	70	71	72	73	68	74	70
plošné porodné					60	66	65	64	71	69
plošné přídavky na děti					45	51	51	51	58	54
nefinanční podpora										
provozování družiny u každé základní školy	82	78	86	82	87	88	89	90	87	89
podpora pružné pracovní doby nebo zkrácených úvazků pro rodiče s malými dětmi	92	90	91	87	91	90	92	89	91	90
zvýšení počtu mateřských škol	55	66	84	81	84	86	89	89	83	88
zvýšení počtu jeslí	41	48	63	64	66	69	70	70	70	70
vícerychlostní rodičovská dovolená				58	60	65	66	64	72	65

* součet odpovědí určitě ano a spíše ano; jedná se o šetření z listopadu daného roku, s výjimkou let 2016 a 2017, kdy se jednalo o šetření z února daného roku

Zdroj: CVVM, 2017b

Názory a očekávání občanů vůči rodinné politice dokládají, že **navzdory hodnotově normativním trendům a proměnám forem rodinného soužití přetrvává, jakkoliv modifikovaná, potřeba zakládání autonomní sféry soužití osob spjatých pokrevními a je nahrazujícími vazbami, společnými zájmy a cíli, příp. dalšími pouty.** Proměny hodnot, na nichž je rodinné soužití stavěno, jsou výrazem hledání strategií zvládnání soudobých rizik, v čemž by měla být rodinná politika rodinám nápomocna, avšak při respektu k zájmům a potřebám individuálních rodin.

Srovnáme-li názory na rodinnou politiku odborníků a občanů, nacházíme oblasti, kde jsou názory konvenující oběma stranám a naopak názory rozdílné. Samotné nahlížení české odborné veřejnosti na rodinu a rodinnou politiku je celkem rozmanité (viz např. Jirková, 2009; Kocourková, 2006; Kučera, 2009; Kuchařová, 2006; Kuchařová, Nešporová, 2017; Rabušic, 2007; Sirovátka, 2006; Válková, 2012). Ve srovnání postojů české a evropské rodičovské populace (CVVM 2016b, 2017a, b a Riederer et. al., 2017) se ukazuje **shoda nejvyšší podpory nástrojům na zpřístupnění zaměstnání pro pečující rodiče (spolu s požadavkem nižších daní) a vysoké podpory systému nerodinné péče o předškolní děti.** Jsou to dlouhodobě odbornou i laickou veřejností požadovaná opatření na sladění soukromého a pracovního života. Stejně výsledky nacházíme v řadě studií založených na šetření rodičovské populace (Palonciová a kol. 2013, 2014; Křížková a kol., 2008). Češi vedle toho trvale přikládají velkou váhu (cíleným) finančním transferům (graf č. 1.2; CVVM 2017b, SDA 2015, RSF 2016).

Shrnutí

- Národní rodinné politiky jsou z hlediska návaznosti na dokumenty EU svébytnou oblastí, státy však musí respektovat závazky plynoucí z legislativních norem přijímaných na úrovni EU či celosvětově v rámci OSN.
- V období 2008-2014 byla rodinná politika poznamenána ekonomickou krizí a na ni reagujícími vládními úspornými opatřeními. Zmírnilo se tempo růstu výdajů na sociální a rodinné dávky, snížil se jejich podíl na státním rozpočtu a zvyšoval se deficit kapacity denní péče o děti předškolního věku.
- Role státu v rodinné politice má být především legislativní a koncepční a má mít nadresortní charakter, uspokojivou spolupráci jednotlivých resortů na tvorbě rodinné politiky se zatím nepodařilo dosáhnout.
- Role obcí a krajů v rodinné politice doposud není jasně vymezena a často není těmito aktéry dostatečně reflektována, tj. není jí věnována dostatečná pozornost, byť je pro realizaci rodinné politiky na místní úrovni klíčová.
- V postojích lidí je rodina stále vysoce ceněným uspořádáním (včetně manželství), rodičovství však není nezbytně spojováno s manželstvím. Navzdory toleranci k různým formám rodinného soužití vykazují Češi v mezinárodním srovnání spíše „tradičnější“ postoje ohledně rodiny, a také rozdělení genderových rolí.
- Očekávání obyvatel od rodinné politiky se mění s fázemi rodinného cyklu, nicméně společným požadavkem vůči státu ve všech etapách rodinného cyklu je podpora v oblasti bydlení a finanční podpora z důvodu zvýšených výdajů při péči o nezletilé děti (jak daňová, tak ve formě dávek)

2. Partnerství a rodičovství

2.1 Demografický kontext

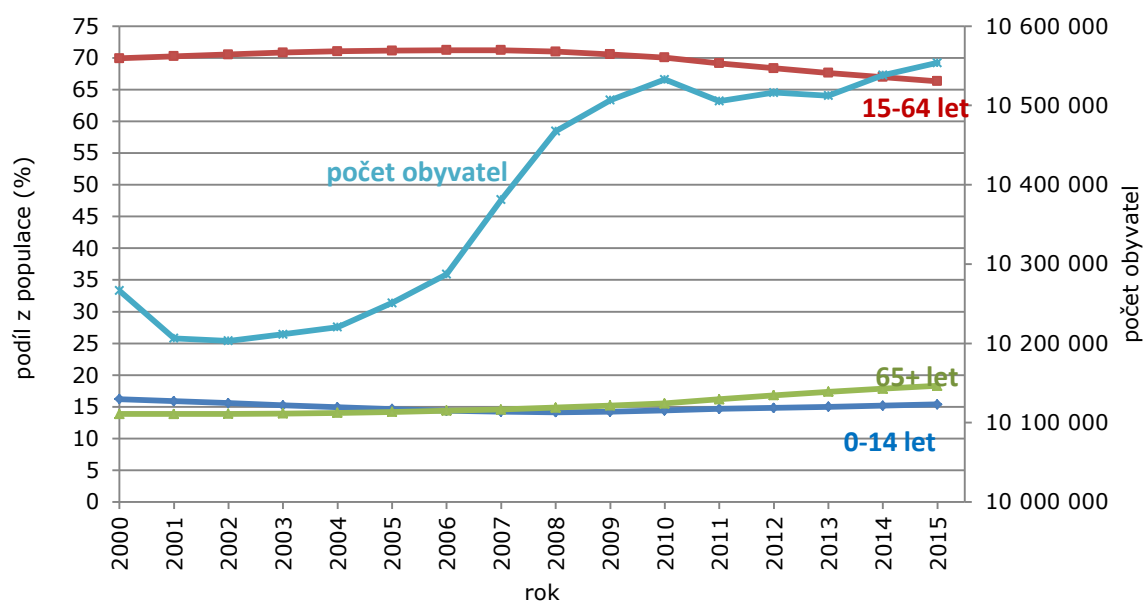
2.1.1 Počet a věková struktura obyvatel České republiky

V období let 2000 až 2003 počet obyvatel České republiky stagnoval na úrovni 10 200 tisíc (graf č. 2.1). V následujících letech se až do roku 2010 počet obyvatel zvyšoval, a to díky kladnému migračnímu saldu dosahujícímu maxima v roce 2007. V období let 2006 až 2012 se na celkovém přírůstku počtu obyvatel podílel i přirozený přírůstek, v tomto období byly tedy počty živě narozených dětí vyšší než počty zemřelých (graf č. 2.1, graf č. 2.2). Po roce 2010 počet obyvatel České republiky více méně stagnoval při téměř shodných počtech živě narozených dětí a zemřelých a při nízkém migračním saldu. V posledních dvou letech se počet obyvatel mírně zvýšil, a to zejména díky vyššímu migračnímu přírůstku (graf č. 2.2). **K 31. 12. 2015 žilo v České republice 10 553 843 obyvatel** (ČSÚ, 2016a).

Ve sledovaném období se až do roku 2007 mírně zvyšoval počet i podíl osob ve věku 15-64 let v celé populaci (graf č. 2.1). Tento vývoj byl dán relativně silnými generacemi narozenými ve válečných a poválečných letech a také generacemi 70. let, které byly početně silnější díky propopulačním opatřením. V posledních letech však podíl této věkové skupiny klesá, a to z několika důvodů. Zaprvé do této věkové kategorie vstupují početně slabé generace z 90. let a naopak silné válečné a poválečné generace z této kategorie odcházejí. To má **v posledních letech** za následek **významný nárůst podílu osob starších 65 let**. Počet a podíl dětí mladších 15 let klesal ve sledovaném období až do roku 2008. Výrazný vliv zde měl odklad narození dětí do vyššího věku. K částečné kompenzaci docházelo v období 2003-2010, což se projevilo v mírném nárůstu podílu dětské složky v populaci v posledních letech (graf č. 2.1). Podíváme-li se na vývoj dětské složky podrobněji, pak se změny v porodnosti za posledních 15 let výrazně promítly do počtu a podílu dětí ve věku 1 až 4 let, které do roku 2011 rostly, pak klesaly na současnou úroveň 443 tisíc, resp. 4,2 % celkové populace. Výrazné změny zaznamenaly počty i podíly dětí ve věku 5 až 9 let, které od roku 2005 rostou. V současné době tvoří tato skupina dětí nejvýznamnější složku dětské populace (2015: 583 tisíc, resp. 5,5 % celkové populace). Počty a podíly dětí ve věku 10 až 14 let přes výrazný pokles v období let 2000 až 2011 v posledních letech rovněž mírně stoupají, v roce 2015 žilo v tomto věku v České republice 475 tisíc dětí, což reprezentuje 4,5 % celkové populace.

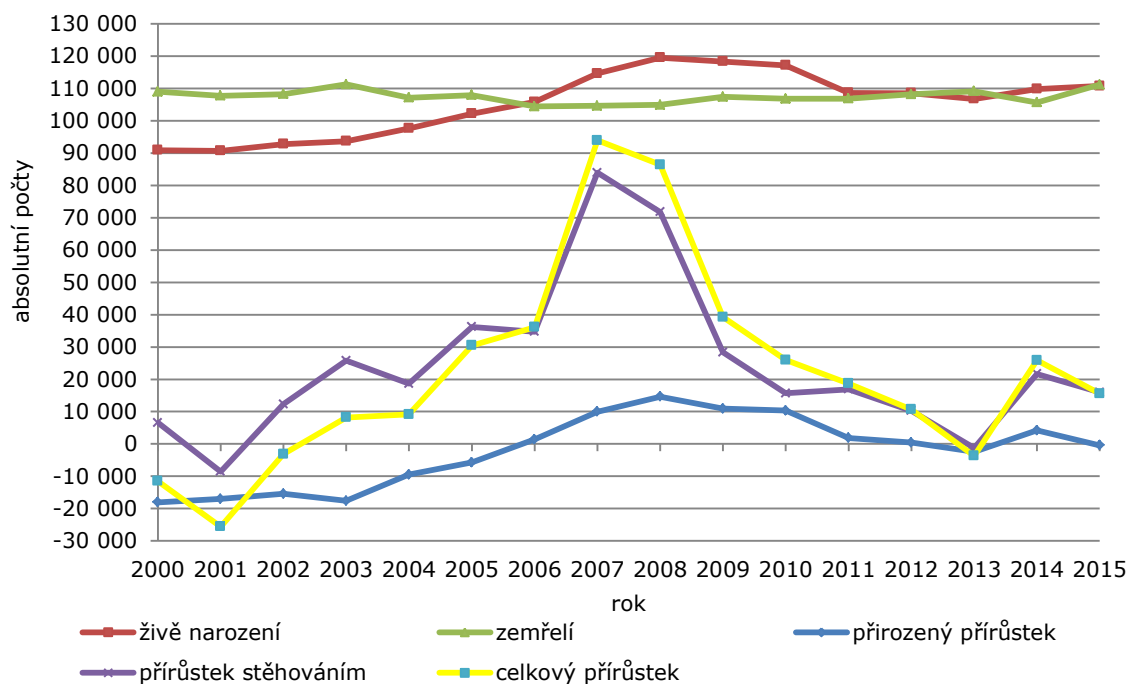
Uvedené změny se projevily ve **stárnutí české populace**. Od roku 2006 je seniorská složka početně silnější než dětská složka populace, **v roce 2015 tak na 100 dětí** připadalo **119 seniorů**. Klesající zastoupení věkové kategorie 15-64 let a naopak růst zastoupení seniorů mají za následek nepříznivý vývoj indexu ekonomického zatížení (na 100 osob ve věku 15-64 let připadá 50 osob ve věku do 15 let a více než 65 let). Na stárnutí populace má kromě nízké úrovně porodnosti významný vliv úroveň úmrtnosti. Měřeny hodnotou naděje dožití při narození se **úmrtnostní poměry v posledních 15 letech** obecně **zlepšovaly**, a to jak u mužů, tak u žen. Naděje dožití se u mužů zvýšila ze 71,6 let v roce 2000 na 75,8 let v roce 2015, u žen byly zaznamenány hodnoty 78,3 let, resp. 81,4 let. V posledních 10 letech rostla naděje dožití rychleji u starších osob než u mladších. Ve věku 80 let se hodnota tohoto ukazatele zvýšila v posledních 10 letech o 22 % u mužů, u žen pak o 17 %, zatímco ve věku 65 let došlo ke zvýšení „pouze“ o 11 %, resp. 10 % a při narození o 4 %, resp. 3 %. Nejčastější příčinou úmrtí jsou u mužů i u žen **nemoci oběhové soustavy** (2015: 42 %, resp. 50 %) a **novotvary** (2015: 27 %, resp. 22 %). **Na celosvětově nízké úrovni** se udržuje **kojenecká úmrtnost**. V roce 2015 zemřelo do 1 roku věku 2,5 kojence na 1 000 živě narozených dětí. Oproti roku 2000 byla tato hodnota nižší o 40 % (ČSÚ, 2016a, b).

Graf č. 2.1 Vývoj počtu a věkové struktury obyvatel 2000-2015

Zdroj: ČSÚ

Graf č. 2.2 Počty živě narozených dětí, počty zemřelých a přírůstek obyvatelstva v letech 2000-2015

Pozn.: Prudký nárůst přírůstku stěhováním v roce 2007 a 2008 je způsoben nejen reálným pohybem, ale i způsobem administrativního vykazování stěhování a ve změnách zdrojových dat. V letech 2001-2007 poskytovalo informace o stěhování cizinců Ředitelství služby cizinecké policie, od roku 2008 do poloviny roku 2012 byli cizinci integrováni do Informačního systému obyvatel (ISEO) a údaje o stěhování ČSÚ čerpal výhradně z tohoto zdroje. V souvislosti s naplňováním základních registrů od července 2012 ISEO obsahuje údaje pouze o občanech ČR a jejich „vazebních“ cizincích a ČSÚ opět využívá pro stěhování cizinců údaje poskytované z Cizineckého informačního systému Policie ČR.

Zdroj: ČSÚ

2.1.2 Sňatečnost

Proces sňatečnosti má významný vliv na utváření úplných rodin. V České republice došlo v 90. letech k podobným změnám partnerských strategií jako v zemích západní Evropy v letech sedmdesátých, jejich rychlost a hloubka však byly mnohem výraznější. Tyto změny jsou často dávány do spojitosti s **druhým demografickým přechodem**. Teorie druhého demografického přechodu je založena na změně hodnotového systému směrem k pluralizaci, na změně životních preferencí, jež se pak odrážejí ve skutečném chování jedinců. Do popředí se dostaly individuální zájmy muže, ženy a páru. Výsledkem bylo obecně větší uznání svobod, a to včetně rodinného života. Na druhé straně docházelo v České republice k nejvýraznějším změnám rodinného chování v období transformace plánované ekonomiky na ekonomiku tržní. Po roce 1989 byla **společnost konfrontována s nezaměstnaností, s vyššími nároky v zaměstnání, s rostoucí diferenciací příjmů, se snižující se životní úrovní u rodin s nízkými příjmy** apod.

Počet sňatků uzavřených obyvateli České republiky klesal od počátku 90. let. V období 2004 až 2008 došlo k mírnému růstu, vliv zde mohlo mít kromě částečné kompenzace dříve odložených sňatků i zavedení společného zdanění příjmů manželů. Poté však **počty uzavřených manželství** opět klesaly až na **minimum v roce 2013** (tabulka č. 2.1). V roce 2014 počet nově uzavřených manželství meziročně vzrostl na více než 45 tisíc a nárůst pokračoval i **v roce 2015, kdy bylo uzavřeno více než 48 tisíc manželství**, což bylo **nejvíce za posledních sedm let** (tabulka č. 2.1). Důvodem pro toto zvýšení byly vyšší počty sňatků svobodných, ale i rozvedených a ovdovělých osob. V posledních letech se podíl svobodných snoubenců pozvolna zvyšuje, v roce 2015 bylo 77 % ženichů a nevěst svobodných (v roce 2005 to bylo 74 %). Podíl sňatků dvou svobodných snoubenců se také zvolna zvyšuje, a to z minima 63 % v roce 2008 na současných 68 % z celkového počtu sňatků (ČSÚ, 2016b).

Ve vývoji úrovně sňatečnosti se odrážely změny rodinného chování. Zejména svobodní v mladším věku uzavření manželství odkládají nebo odmítají a ve vyšším věku pak nedochází k plné kompenzaci těchto odkladů. To lze dokumentovat na základě tzv. tabulek sňatečnosti svobodných, které při hodnocení sňatečnosti svobodných předpokládají i konstantní intenzitu úmrtnosti a migrace svobodných. **Při setrvání měr na hodnotách roku 2015 by první sňatek před dosažením 50 let věku uzavřelo 55 % mužů a 62 % žen** (tabulka č. 2.1). V období let 2003 až 2007 se přitom tento ukazatel pohyboval na úrovni 63 % u mužů a 70 % u žen, po následném poklesu dosáhl svého minima v roce 2013 (tabulka č. 2.1).

Zmíněný odklad uzavření manželství se kromě intenzity projevil výrazně i **v růstu průměrného věku při prvním sňatku** (tabulka č. 2.1). Podle tabulek sňatečnosti svobodných vstupovali svobodní **muži** do manželství v roce 2000 v průměru v 29 letech, v roce 2015 pak již **v 32 letech, u žen** došlo k posunu z 26 let na **30 let**.

Tabulka č. 2.1 **Sňatečnost, vybrané roky**

rok		2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
počty sňatků		55 321	51 829	46 746	45 137	45 206	43 499	45 575	48 191
tabulková prvosňatečnost (%)	muži	69,5	62,8	54,9	53,5	53,2	51,4	53,1	55,1
	ženy	74,4	69,1	61,6	61,0	60,6	59,0	60,8	62,4
průměrný věk při prvním sňatku	muži	28,9	30,8	32,2	32,2	32,3	32,3	32,3	32,4
	ženy	26,5	28,1	29,4	29,6	29,6	29,8	29,8	29,8

Zdroj: ČSÚ

Do počtu uzavřených manželství se také významně promítá **úroveň vstupu do druhých a dalších manželství**. V současné době je přibližně každá čtvrtá nevěsta a každý čtvrtý ženich rozvedená/ný nebo ovdovělá/lý. **Úhrnná sňatečnost rozvedených**, stejně jako úhrnná sňatečnost svobodných, zaznamenala doposud své historicky **minimální hodnoty (34 %) v roce 2013** a v letech 2014 a 2015 se meziročně mírně zvýšila. Při zachování měr sňatečnosti rozvedených podle délky trvání manželství v roce 2015 by **další manželství** uzavřelo **37 % rozvedených mužů a 36 % rozvedených žen**, a to v průměru po 8,2 letech u mužů, resp. 8,6 letech u žen od rozvodu. Rozdíl v úrovni úhrnné sňatečnosti rozvedených mužů a žen vzniká v prvních letech od rozvodu, kdy rozvedení muži uzavírají nový sňatek o něco častěji než ženy. Po uplynutí 6 a více let od rozvodu se sňatečnost rozvedených mužů a žen již téměř neliší (ČSÚ, 2016b).

2.1.3 Rozvodovost

Úroveň rozvodovosti má vliv na počet úplných a neúplných rodin. Roční počty rozvádějících se manželství mají od roku 2004 klesající trend, příčinou však jsou nižší počty manželských párů v důsledku snižující se sňatečnosti. Z dlouhodobého pohledu se **hodnota** intenzitního ukazatele - **úhrnné rozvodovosti zvýšila**. Pokud by byly zachovány míry rozvodovosti podle délky trvání manželství na úrovni roku 2015, pak by **rozvodem skončilo 47 % manželství, a to v průměru po 13 letech** (tabulka č. 2.2). Od roku 2002 oscilují hodnoty úhrnné rozvodovosti na úrovni 45 až 50 % (ČSÚ, 2016b). Průměrná délka trvání manželství při rozvodu má mírně rostoucí trend, ve srovnání s rokem 2000 se průměrná délka trvání manželství při rozvodu v roce 2015 zvýšila o 2 roky. **Nejvyšší intenzita rozvodovosti** je zaznamenána **u manželství trvajících 5 až 9 let**. Podle údajů z roku 2015 by se v této fázi rozvedla průměrně 2 manželství ze sta. S rostoucí délkou trvání manželství se intenzita rozvodovosti snižuje. V posledních 10 letech se mírně zvyšovala rozvodovost u dlouhotrvajících manželství, nicméně tento nárůst nebyl příliš významný. Podíl opakovaných rozvodů se dlouhodobě pohybuje kolem jedné pětiny (ČSÚ, 2016b).

Ve sledovaném období se do roku 2011 včetně **snižoval podíl rozvádějících se manželů s nezletilými dětmi** (tabulka č. 2.2). V posledních letech se pohybuje **na úrovni 57 %**. Tento trend je výsledkem na jedné straně nízké plodnosti, na druhé straně se zde projevuje mírné zvýšení podílu rozvodů po delší době trvání manželství v celkovém počtu rozvodů, kdy jsou v rodině již častěji děti zletilé. V posledních 5 letech se rozvod rodičů dotýká v průměru 23 tisíc nezletilých dětí ročně (ČSÚ, 2016b).

Tabulka č. 2.2 **Rozvodovost, vybrané roky**

rok	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
počty rozvodů	29 704	31 288	30 783	28 113	26 402	27 895	26 764	26 083
úhrnná rozvodovost (%)	41,4	47,3	50,0	46,2	44,5	47,8	46,7	46,5
průměrná délka manželství (roky)	11,0	12,2	12,7	12,9	12,8	13,0	13,1	13,0
podíl rozvedených manželství s nezletilými dětmi (%)	64,2	61,4	57,3	56,3	57,5	57,1	56,8	57,5
počty nezletilých dětí při rozvodech	28 215	28 732	26 483	23 716	22 983	24 335	23 119	23 187

Zdroj: ČSÚ

Ve sledovaném období žilo **ve většině rozvádějících se rodin s dětmi** v době rozvodu **jedno dítě, případně děti dvě** (tabulka č. 2.3). Z dlouhodobého hlediska klesá podíl rozvádějících se rodičů s jedním dítětem při vzestupu podílu rozvodu dvoudětných párů. V absolutním vyjádření klesají počty rozvodů manželství s jedním

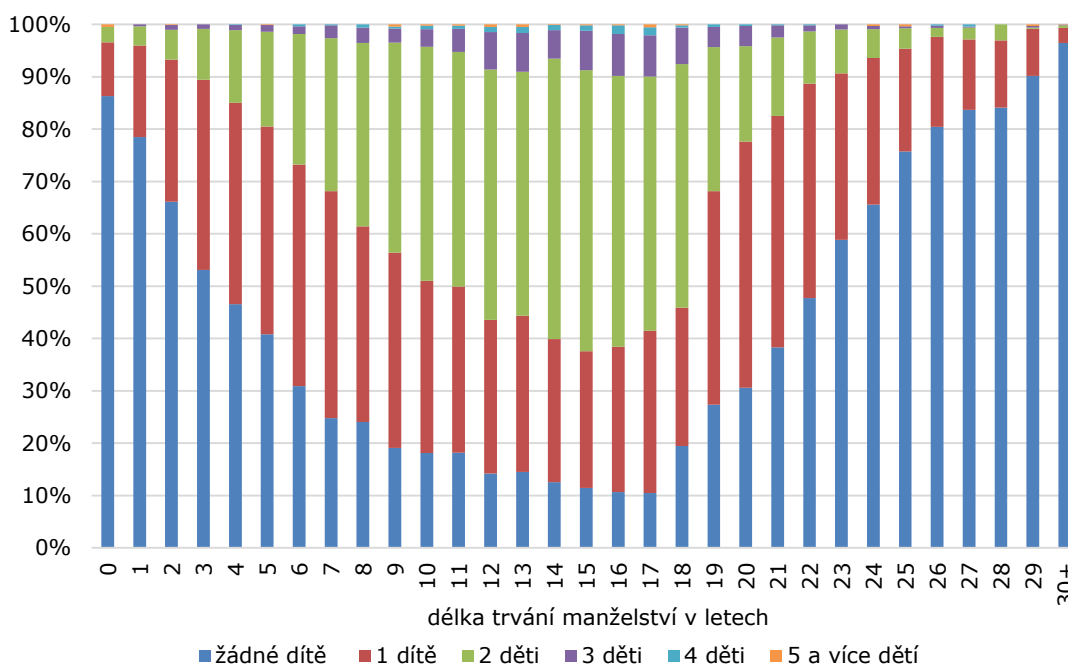
dítětem rychleji než ty se dvěma dětmi, což vede k uvedené změně struktury. Podíl rozvádějících se manželství podle počtu nezletilých dětí se významně liší dle délky jeho trvání. V roce 2015 převážily rozvody manželství s nezletilými dětmi nad rozvody manželství bez nich již v délce trvání 4 roky (graf č. 2.3). Nejvyšší zastoupení mívají rozvody manželství s nezletilými dětmi přibližně po 15 až 17 letech manželství. V tomto období je také relativně nejvíce rozvodů manželství se třemi a více nezletilými dětmi (téměř jedna desetina, ČSÚ, 2016b).

Tabulka č. 2.3 **Podíl rozvádějících se manželství dle počtu nezletilých dětí v rozvodech manželství s dětmi, vybrané roky (%)**

rok		2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
počet dětí	1	58,1	56,6	55,9	56,5	54,6	54,0	54,3	52,2
	2	36,8	38,4	39,1	38,4	40,5	40,4	40,3	42,1
	3	4,3	4,2	4,2	4,3	4,3	4,7	4,5	4,8
	4	0,7	0,6	0,6	0,6	0,5	0,7	0,7	0,7
	5+	0,1	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2	0,1	0,2

Zdroj: ČSÚ

Graf č. 2.3 **Podíl rozvádějících se manželství dle počtu nezletilých dětí dle délky trvání manželství, 2015 (%)**

Zdroj: ČSÚ

Návrh na rozvod podává většinou **žena**. Tato „tradice“ se nezměnila ani v roce 2015, kdy byl statistický údaj o navrhovateli rozvodu poprvé doplněn o kategorií „společný návrh“. ¹⁶ Na návrh ženy bylo rozvedeno 45 % manželství, na základě společného návrhu manželů 31 % a na návrh muže 24 % manželství (ČSÚ, 2016b). Za **hlavní příčinu rozvratu** bývá během soudního řízení označen ve dvou třetinách

¹⁶ Společný návrh na rozvod manželství bylo možno dle nového občanského zákoníku (§755-758) podávat od 1. 1. 2014, nicméně Ministerstvo spravedlnosti ČR tyto případy začalo statisticky evidovat až od roku 2015.

případů **rozdíl povah, názorů a zájmů**, a to jak na straně ženy, tak na straně muže, případně není příčina zjištěna nebo není kategorizována. Zajímavé je, že se nejčastější zjištěná příčina rozvratu nemění ani v závislosti na délce trvání manželství (analýza dle ČSÚ, 2016d).

2.1.4 Porodnost a plodnost

V roce 2015 se v České republice **živě narodilo 110 764 dětí**, oproti roku 2014 se jejich počet zvýšil jen o zhruba 900 dětí, v porovnání s rokem 2000 však došlo k nárůstu o téměř 20 tisíc dětí. Maximum v počtu narozených dětí bylo v průběhu sledovaného období evidováno v roce 2008, kdy se živě narodilo celkem 119 570 dětí. V letech 2000 až 2011 se každoročně mrtvě narodilo 259-319 dětí. Od roku 2012 nelze čísla s předcházejícím obdobím z důvodu změny definice mrtvě narozeného dítěte srovnávat. Snížila se totiž hranice pro rozlišení mrtvě narozeného dítěte od potratu, a to z 1 000 na 500 gramů. Mrtvě narozených dětí tak přibýlo, když se jich v letech 2012 až 2015 narodilo v rozmezí 366-398 (ČSÚ, 2016b, c).

Vývoj úhrnné plodnosti za posledních patnáct let mírně kolísal, v celkovém pohledu měl však **rostoucí trend**. Mezi roky 2000 až 2008 průměrný počet dětí na jednu ženu narostl z 1,14 na 1,50, poté dva roky stagnoval, aby se snížil na 1,43 v roce 2011. Od té doby vzrostl na hodnotu **1,57** v roce 2015, přičemž největší vliv měla vyšší intenzita plodnosti prvního pořadí. Úhrnná plodnost dosáhla v posledním sledovaném roce **nejvyšší hodnoty od roku 1993**, minima 1,13 dětí na jednu ženu bylo naopak dosaženo v roce 1999 (ČSÚ, 2016c).

Podíl živě narozených dětí mimo manželství neustále plynule narůstá, v roce 2015 zastupoval již bezmála polovinu ze všech živě narozených dětí, konkrétně to bylo **48 %** (oproti 22 % v roce 2000). Nejčastěji se děti nevdaným matkám rodí v prvním pořadí, v roce 2015 se jednalo o 58 % ze všech prvorozených dětí. Zároveň lze říci, že **s rostoucí úrovní vzdělání matky podíl dětí narozených mimo manželství klesá** (zatímco u žen se základním vzděláním byl tento podíl v roce 2015 81 %, u vysokoškolaček „jen“ 29 %). Nejvyššího podílu dětí narozených mimo manželství přitom logicky dosahují nejmladší matky.

Přestože každoročně roste počet dětí narozených mimo manželství, podíl dětí, u kterých hlášení o narození neobsahuje údaje o otci, se významně nemění. V roce 2015 chyběly údaje o otci u 8 % živě narozených dětí, v případě narození dítěte mimo manželství šlo o 17 % případů (ČSÚ, 2016b).

Podíl vícečetných porodů se v rozmezí let 2000 až 2010 zvýšil z 1,5 % na 2,1 %. Absolutní většinu z nich přitom stabilně tvoří porody dvojčat. Ve srovnání s počátkem 90. let 20. století (zhruba 1% podíl vícečetných porodů) došlo k výraznému zvýšení zastoupení vícečetných porodů, které souvisí zejména s vyšším podílem porodů z umělého oplodnění a také s vyšším průměrným věkem ženy při narození dítěte. V posledních letech však dochází k podstatnému **snižování podílu vícečetných porodů až na 1,5 %** v roce 2015 (ČSÚ, 2016b,c). Lze předpokládat, že určitý vliv má současná legislativa v oblasti asistované reprodukce, která od roku 2012 motivuje ženu prostřednictvím finančních úhrad z veřejného zdravotního pojištění k rozhodnutí o přenosu pouze jednoho embrya při umělém oplodnění (podrobněji kap. 2.3.3. Asistovaná reprodukce a zák. č. 48/1997 Sb.).

Tabulka č. 2.4 **Porodnost a plodnost, vybrané roky**

rok	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
počet živě narozených dětí	90 910	102 211	117 153	108 673	108 576	106 751	109 860	110 764
počet mrtvě narozených dětí	259	287	293	317	379	366	392	398
živě narození na 1 000 obyvatel	8,8	10,0	11,1	10,4	10,3	10,2	10,4	10,5
podíl živě narozených dětí mimo manželství (%)	21,8	31,7	40,3	41,8	43,4	45,0	46,7	47,8
úhrnná plodnost	1,14	1,28	1,49	1,43	1,45	1,46	1,53	1,57
průměrný věk matek při narození dítěte	27,2	28,6	29,6	29,7	29,8	29,9	29,9	30,0
podíl porodů dvojčat (%)	1,5	1,9	2,1	1,9	1,9	1,7	1,6	1,5
podíl porodů trojčat a vícččat (%)	0,03	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01

Zdroj: ČSÚ

Průměrný věk matek při narození dítěte se stále zvyšuje, přičemž nejrychleji se prodlužoval (kromě roku 2001) v letech 2004 až 2006 s průměrným ročním nárůstem o 0,27 roku. V následujícím období let 2008 až 2015 se tento nárůst začal zpomalovat (ročně představoval průměrně jen 0,11 roku) a konkrétně se věk matek při porodu v tomto období zvýšil z 29,3 na **současných 30 let**. Obdobně jako u vývoje celkového průměrného věku matky při narození dítěte, tak i u jednotlivých pořadí bylo možné zaznamenat dynamičtější posun ukazatele mezi roky 2003 až 2006 než v dalších letech. Celkově se za posledních 15 let prodloužil věk matek při porodu dětí prvního pořadí z 24,9 na 28,2 let, v případě dětí druhého pořadí došlo k nárůstu z 28,1 na 31,2 let a v případě třetího a vyššího pořadí z 31,2 na 33,4 let (tabulka č. 2.5).

Struktura úhrnné plodnosti podle pořadí se v posledních patnácti letech výrazně neproměnila. V absolutním pojetí byly hodnoty úhrnné plodnosti prvního, druhého i třetího a vyššího pořadí nejnižší v roce 2000, zatímco naopak nejvyšší průměrný počet živě narozených dětí na jednu ženu byl v prvním a druhém pořadí zaznamenán v roce 2015. I úhrnná plodnost třetího a vyššího pořadí byla v roce 2015 nadprůměrná v rámci sledovaného období, ale nejvyšší hodnoty bylo dosaženo v roce 2007 (ČSÚ, 2016c). K nejvyššímu nárůstu mezi lety 2000 a 2015 přitom došlo v případě úhrnné plodnosti prvního pořadí, a to o 0,25 dítěte na jednu ženu v reprodukčním věku.

Průměrný **meziporodní interval** mezi 1. a 2. porodem se mezi lety 2005 a 2015 **snížil** z 5,3 roku na 4,4 roku, interval mezi 2. a 3. porodem poklesl ze 7,1 roku na 5,8 let.

Tabulka č. 2.5 **Vývoj úhrnné plodnosti a průměrného věku matek při narození dítěte dle pořadí, vybrané roky**

rok	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
průměrný věk matek při narození dítěte	27,2	28,6	29,6	29,7	29,8	29,9	29,9	30,0
1. pořadí	24,9	26,6	27,6	27,8	27,9	28,1	28,1	28,2
2. pořadí	28,1	29,6	30,7	30,9	31,0	31,0	31,1	31,2
3.+ pořadí	31,2	32,8	33,2	33,3	33,3	33,2	33,3	33,4
úhrnná plodnost	1,14	1,28	1,49	1,43	1,45	1,46	1,53	1,57
1. pořadí	0,54	0,63	0,72	0,70	0,72	0,73	0,76	0,79
2. pořadí	0,43	0,46	0,56	0,54	0,54	0,53	0,56	0,57
3.+ pořadí	0,18	0,19	0,21	0,19	0,19	0,20	0,21	0,21

Zdroj: ČSÚ

2.1.5 Potratovost

Celkový počet potratů se dlouhodobě výrazně snižuje. V roce 2015 bylo dosaženo **historického minima 35 761 registrovaných potratů**, což bylo o 11 609 potratů méně než v roce 2000. Za tímto snížením stál **pokles počtu umělých přerušení těhotenství** (dále též UPT nebo indukované potraty), konkrétně z 34 623 potratů v roce 2000 na současných 20 403 potratů. Vzhledem ke zvyšování průměrného věku matek, respektive těhotných žen, se naopak dlouhodobě v celkovém trendu v období 2000-2015 **zvýšily počty samovolných potratů** (vyjma let 2010-2012), a to z 11 300 na 14 082. **S rostoucím věkem totiž narůstá riziko zdravotních komplikací v těhotenství**, a to jak pro matku, tak i pro plod, které mohou vést až k samovolnému potratu. Počty samovolných potratů mají nicméně oproti indukovaným potratům větší tendenci kolísat v závislosti na vývoji celkového počtu těhotenství. Pokles počtu umělých přerušení těhotenství naopak souvisí s širší nabídkou a využíváním moderních forem antikoncepce (ČSÚ, 2015, 2016b). Podíl samovolných potratů ze všech potratů se mezi lety 2000 a 2015 zvýšil z 24 % na 39 %, podíl UPT poklesl ze 73 % na 57 %. Podíl mimoděložních těhotenství zastupuje stabilně cca 3 %, v roce 2015 to bylo konkrétně 3,6 %.

Umělá přerušení těhotenství je možné dále rozdělit na miniinterrupce prováděné v rané fázi těhotenství (do ukončených 8 týdnů) a jiná legální UPT realizovaná v pozdější fázi vývoje plodu (do dosažení 24 týdnů těhotenství). **Miniinterrupce byly v roce 2015 sice stále majoritní**, když jich bylo evidováno 14 413 oproti 5 990 jiných UPT, avšak jejich zastoupení pokleslo ze 78 % v roce 2005 na 71 % o deset let později. **Podíl UPT ze zdravotních důvodů v roce 2015 stagnoval na úrovni 20 %**. Ve srovnání s rokem 2005 došlo k nárůstu o 2,5 procentního bodu (ČSÚ, 2016b).

Tabulka č. 2.6 **Potratovost, vybrané roky**

rok	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
počet potratů celkem	47 370	40 023	39 273	38 864	37 733	37 687	36 956	35 761
počet samovolných	11 300	12 245	13 981	13 637	13 515	13 708	13 857	14 082
počet mimoděložních těhotenství	1 432	1 324	1 287	1 172	1 186	1 265	1 206	1 276
počet UPT	34 623	26 453	23 998	24 055	23 032	22 714	21 893	20 403
podíl samovolných (%)	23,9	30,6	35,6	35,1	35,8	36,4	37,5	39,4
podíl UPT (%)	73,1	66,1	61,1	61,9	61,0	60,3	59,2	57,1

Zdroj: ČSÚ

Nejvyšší ukončené vzdělání je dlouhodobě podstatným faktorem, který má vliv na reprodukční chování žen i na jejich přístup k řešení nechtěného těhotenství pomocí UPT. **S rostoucí úrovní vzdělání klesá zastoupení umělých přerušení těhotenství** na všech potratech. V roce 2015 u žen se základním nebo nižším vzděláním tvořila UPT 75 % potratů, oproti tomu u vysokoškolsky vzdělaných žen to bylo jen 43 %. U žen se středním odborným vzděláním šlo o UPT v 68 % případů a u žen s úplným středním vzděláním v 61 % (ČSÚ, 2016b). Z hlediska rodinného stavu a počtu živě narozených dětí lze říci, že **nejčastěji podstupují UPT bezdětné svobodné ženy a vdané ženy se dvěma dětmi** (ČSÚ, 2015, 2016b).

Podíl potratů ze všech ukončených těhotenství poklesl mezi lety 2000 a 2015 z 34 % na 24 %, což svědčí o tom, že podstatně větší část těhotenství v současné době končí narozením dítěte, nežli tomu bylo před 15 lety. Za tímto vývojem stojí již zmiňovaný pokles zastoupení ukončení těhotenství umělým přerušením. V roce 2000 se UPT podílela na ukončených těhotenstvích z 25 %, oproti

tomu v roce 2015 to bylo již pouze ze 14 %. Oproti tomu podíl samovolných potratů na všech ukončených těhotenstvích se ve stejném období zvýšil z 8 % na necelých 10 %.

Podíl těhotenství končících potratem byl přitom nejvyšší v nejmladších a nejstarších věkových skupinách. V roce 2015 dosáhl 40% a vyššího podílu u žen ve věku 15 až 17 let a 40 let a více. Těhotenství v těchto věkových skupinách sice častěji končí potratem, ale z hlediska absolutních hodnot se v těchto kategoriích koncentruje poměrně nízký počet potratů (ČSÚ, 2016b).

Intenzita potratovosti měřená ukazatelem úhrnné potratovosti, jež udává průměrný počet potratů, který by žena během svého reprodukčního věku prodělala za předpokladu zachování intenzity potratovosti daného roku, v posledních letech stagnovala a v roce 2015 dosáhla hodnoty **0,51 potratu na jednu ženu**. Oproti roku 2000 se snížila o 0,12 z 0,63 potratu na jednu ženu. Úhrnná samovolná potratovost ve sledovaném období mírně vzrostla z 0,15 v roce 2000 na 0,20 v roce 2015, zatímco u úhrnné indukované potratovosti byl zaznamenán pokles z 0,47 v roce 2000 na 0,29 UPT na jednu ženu v roce 2015. Vzhledem k nevýrazným změnám hodnot intenzitních ukazatelů při poklesu absolutních počtů potratů je zřejmé, že v pozadí nižšího počtu potratů stál pokles počtu žen v reprodukčním věku. **Průměrný věk žen při potratu se mezi lety 2000 a 2015 zvýšil o 0,9 roku na současných 30,3 let**. Za tímto vývojem stál **nárůst průměrného věku při samovolném potratu**, a to z 28,5 na 31,1 let. Oproti tomu průměrný věk žen při indukovaném potratu mezi roky 2000 až 2015 v podstatě stagnoval. V současné době je 29,7 let (ČSÚ, 2015, 2016b).

Tabulka č. 2.7 **Vývoj úhrnné potratovosti a průměrného věku žen při potratu, vybrané roky**

rok	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
úhrnná potratovost	0,63	0,53	0,51	0,52	0,51	0,52	0,51	0,51
úhrnná indukovaná potratovost	0,47	0,35	0,32	0,32	0,31	0,32	0,31	0,29
úhrnná samovolná potratovost	0,15	0,16	0,18	0,18	0,18	0,18	0,19	0,20
průměrný věk žen při potratu	29,4	29,8	30,2	30,1	30,2	30,1	30,3	30,3
průměrný věk žen při UPT	29,6	29,6	29,7	29,7	29,7	29,5	29,7	29,7
průměrný věk žen při samovolném potratu	28,5	30,0	31,0	30,9	31,0	31,1	31,2	31,1

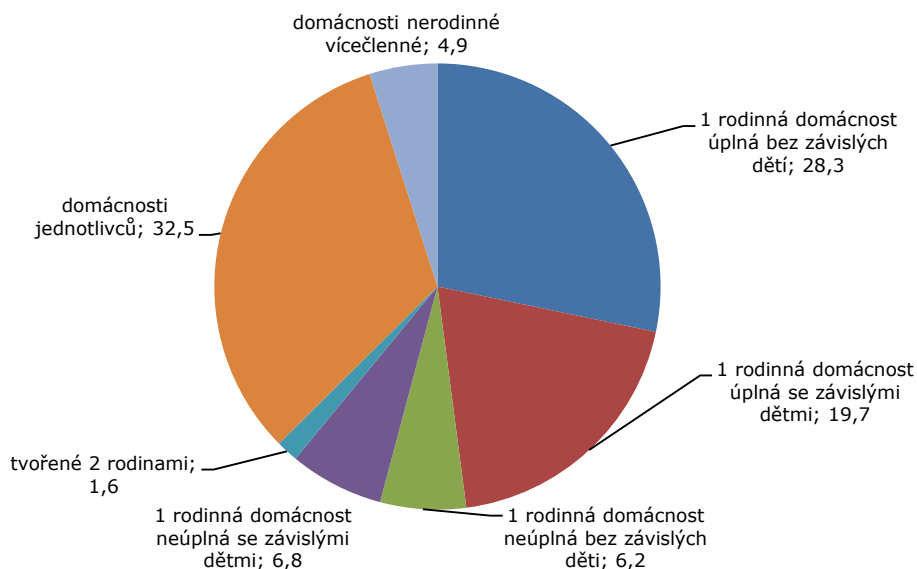
Zdroj: ČSÚ

2.1.6 Počet a struktura domácností a rodin

Cenným zdrojem o počtu a struktuře domácností a rodin je sčítání lidu, domů a bytů (dále též SLDB). Dle SLDB 2011 žilo více než 80 % osob s obvyklým pobytem na území České republiky v rodinných hospodařících domácnostech, přitom téměř **dvě třetiny osob žily v úplných rodinách** (ČSÚ, 2013a, 2013b). Základním rysem ve vývoji rodinných hospodařících domácností je trvalý pozvolný pokles jejich počtu, který začal v 90. letech 20. století. Z celkového počtu hospodařících domácností (dále též HD) v České republice tvoří **domácnosti rodinné 63 %** (SLDB 2011, graf č. 2.4; SLDB 2001: 68 %¹⁷). **Nerodinné domácnosti** jsou zejména **domácnostmi jednotlivců** (SLDB 2011: 87 % nerodinných domácností, graf č. 2.4).

¹⁷ Sčítání v roce 2011 přineslo několik zásadních metodologických změn. Jednou z nich bylo upuštění od kritéria trvalého pobytu, který byl nově nahrazen místem obvyklého pobytu. Dále bylo upuštěno od konceptu cenzové domácnosti, který byl nahrazen konceptem hospodařící domácnosti (ČSÚ, 2013c). Počet rodinných domácností v roce 2001 a 2011 tak není zcela srovnatelný.

Graf č. 2.4 **Struktura hospodařících domácností v ČR dle SLDB 2011 (%)**

Zdroj: ČSÚ

Pokles počtu rodinných hospodařících domácností byl způsoben především **snížením absolutního počtu i podílu těchto domácností tvořených jednou úplnou rodinou**. V roce 2011 jich bylo sečteno 2 097 tisíc, tj. 48 % všech HD¹⁸ (2001: 2 334 tisíc, tj. 55 % censových domácností). Postupně se snižuje i velikost úplných rodin, dle posledního sčítání bylo 39 % těchto rodin tvořeno pouze dvěma osobami, tj. pouze bezdětným párem (2001: 34 %), počty a podíly úplných rodin se třemi a čtyřmi členy se snížily (ČSÚ, 2013a, 2013b).

Svazek mezi partnery v úplné rodině je většinou **založen na manželství** (89 %), v poslední době se rozmáhající **faktická manželství** představují **11 % českých párů**.¹⁹ Zatímco na počátku 90. let žili ve fiktivním manželství z více než 50 % rozvedené ženy a muži, během dvaceti let významně vzrostl podíl svobodných osob. V roce 2011 tak byl **nejčastější neformální svazek svobodných partnerů ve věku 25 až 39 let**.

Při SLDB 2011 byly nově zachyceny, v závislosti na legislativních změnách, také páry stejného pohlaví - **registrovaná partnerství a tzv. faktická partnerství** (nesezdané páry osob stejného pohlaví). K 26. 3. 2011 bylo sečteno 632 hospodařících domácností tvořených jedním registrovaným partnerstvím a 4 056 hospodařících domácností tvořených jedním fiktivním partnerstvím. Ve většině těchto domácností žil pouze pár bez dětí, příp. bez závislých dětí (73 % fiktivních a 93 % registrovaných partnerství bylo bez dětí). Téměř polovina osob žijících v registrovaném partnerství byla ve věku 30 až 39 let, věková struktura osob ve fiktivních partnerstvích byla rovnoměrnější, s vrcholem mezi 25. a 39. rokem života. V obou typech domácností bylo **častější soužití dvou mužů než dvou žen**, přičemž **s dětmi žily častěji ženy** (ČSÚ, 2013b).

Mezi roky 2001 a 2011 došlo ke zvýšení zastoupení párů bez závislých dětí v úplných rodinách (2001: 53 %, 2011: 59 %). Současně však došlo ke **zvýšení zastoupení párů s jedním dítětem** (2001: 43 % úplných rodin s dětmi, 2011: 48 %

¹⁸ Při aplikaci metodiky censových domácností lze počet úplných rodin v roce 2011 odhadnout na 2 195 tisíc (ČSÚ, 2013b).

¹⁹ Na výrazném zvýšení absolutního počtu de facto svazků mezi sčítáními 2001 a 2011 se částečně podílela i změna metodiky zařazování osob do hospodařících domácností, a to na základě obvyklého pobytu. Data ze SLDB 2011 je možné považovat za realitu bližší než data z předchozích sčítání.

úplných rodin s dětmi), při poklesu podílu rodin se dvěma dětmi (2001: 47 % úplných rodin s dětmi, 2011: 45 % úplných rodin s dětmi).

V důsledku dlouhodobě vysoké rozvodovosti a zvyšujícího se podílu dětí narozených mimo manželství, z nichž část vyrůstá již od narození pouze s matkou, jsou v rodinných hospodařících domácnostech stále významně zastoupeny **neúplné rodiny**, v roce 2011 jí byla přibližně **každá pátá rodinná hospodařící domácnost**. V tomto typu domácnosti žilo téměř 1,5 miliónu osob, z toho 405 tisíc závislých dětí. **Závislé děti žily v 52 % neúplných rodin, nejčastěji v nich žilo pouze jedno** (70 % neúplných rodin s dětmi), každá čtvrtá neúplná rodina vychovávala v době posledního sčítání dvě děti, vícedětné neúplné rodiny byly spíše výjimečné (4 %). Nejčastějším důvodem pro to, že mají neúplné rodiny méně dětí, je pravděpodobně samotné ukončení vztahu, aniž by pár chtěl či stačil mít více dětí. V období mezi posledními dvěma sčítáními došlo ke změně poměru mužů a žen v čele neúplných rodin, a to ve prospěch mužů. V roce 2001 vychovávalo závislé dítě 43 tisíc mužů samoživitelů a 300 tisíc žen samoživitelek, v roce 2011 bylo v čele neúplné rodiny se závislými dětmi 49 tisíc mužů a 250 tisíc žen. V čele neúplné rodiny se závislými dětmi stála **nejčastěji osoba rozvedená** (47 % všech domácností tvořených neúplnou rodinou se závislými dětmi), druhou výraznou skupinu osob v čele představovaly osoby svobodné, především **svobodné matky**. Ty tvořily **více než pětinu** neúplných rodin se závislými dětmi. Více než 71 % z nich bylo ve věku 25 až 39 let (ČSÚ, 2013a, 2013b).

V souvislosti s odklady zakládání rodiny (viz kapitola 2.1.2 a 2.1.4) se často hovoří o tzv. fenoménu **singles**. Do této kategorie spadají relativně mladí lidé **ve věku 20 až 40 let**, kteří se rozhodli žít po delší dobu **bez partnera** proto, aby mohli rozvíjet jiné než rodinné životní strategie. Tuto populaci je možné zachytit podobně jako ostatní domácnosti při sčítání lidu, domů a bytů. Dle posledních výsledků žilo v České republice **300 tisíc** samostatně bydlících jednotlivců ve věku 20 až 39 let, což představovalo více než jednu pětinu všech domácností s jednou osobou (ČSÚ, 2014a). Tímto způsobem života žil **každý devátý muž a každá třináctá žena** v uvedeném věku, na počátku 90. let se jednalo o každého patnáctého muže a každou třicátou devátou ženu v tomto věkovém rozpětí. Významný přírůstek počtu domácností singles souvisí jak s rozvojem bytové výstavby, změnou životního stylu, tak s obecným porevolučním demografickým chováním spojeným s tzv. druhým demografickým přechodem. Osoby žijící jako singles byly v roce 2011 ze zhruba 78 % **svobodné** (častěji ženy než muži). Svobodní muži žili jako singles s nejvyšší frekvencí ve věku 29 let, přičemž s dalším přibývajícím věkem klesalo zastoupení svobodných singles mužů a naopak rostlo zastoupení rozvedených mužů. Ženy žily nejčastěji jako singles ve věku 27 let, s rostoucím věkem podíl svobodných singles klesá a tento podíl není kompenzován zvyšujícím se podílem samostatně žijících žen s jiným rodinným stavem. Osoby žijící jako singles měly v porovnání s celkovou populací v daném věku **častěji vysokoškolské nebo maturitní vzdělání**. Osoby v domácnosti singles byly také poměrně logicky častěji zaměstnané a naopak méně často ekonomicky neaktivní. Tento způsob života je typičtější pro velká města, maximální podíl byl zjištěn v obcích nad 100 tisíc obyvatel, kde domácnosti singles představovaly až 14 % všech osob v dané věkové skupině (ČSÚ, 2014a).

Tabulka č. 2.8 **Vývoj hospodařících domácností v letech 1970-2011**

	1970	1980	1991	2001	2011	index 2011/1970	index 2011/2001
hospodařící domácnosti celkem	3 365 407	3 790 977	3 983 858	4 216 085	4 375 122	130	104
z toho:							
tvořené 1 rodinou	2 526 778	2 760 247	2 856 608	2 803 340	2 667 867	106	95
v tom:							
1 úplná rodina	2 263 480	2 459 004	2 440 492	2 260 497	2 097 031	93	93
1 neúplná rodina	263 298	301 243	416 116	542 843	570 836	217	105
tvořené 2 a více rodinami	130 738	79 359	63 492	53 290	69 694	53	131
domácnosti jednotlivců	668 859	897 447	1 047 221	1 276 176	1 422 147	213	111

Zdroj: ČSÚ

Tabulka č. 2.9 **Struktura hospodařících domácností dle SLDB 2011**

	absolutní počty		relativní počty (%)		rel. počty rodin dle počtu dětí (%)	
	úplná	neúplná	úplná	neúplná	úplná	neúplná
hosp. domácnosti tvořené 1 rodinou						
celkem	2 097 031	570 836	48,0	13,0	100,0	100,0
bez závislých dětí	1 236 561	271 859	28,3	6,2	59,0	47,6
s jedním dítětem	409 925	209 145	9,4	4,8	19,5	36,6
se dvěma dětmi	384 109	76 702	8,8	1,8	18,3	13,4
se třemi dětmi	56 999	10 968	1,3	0,3	2,7	1,9
se čtyřmi a více dětmi	9 437	2 162	0,2	0,0	0,5	0,4
hosp. domácnosti tvořené 2 a více rodinami	69 694			1,6		
vícečlenné nerodinné	215 414			4,9		
domácnosti jednotlivců	1 422 147			32,5		
celkem	4 375 122			100,0		

Zdroj: ČSÚ

2.2 Partnerství

V české společnosti došlo po roce 1989 k velmi výrazným změnám v postojích k rodině a rodinnému životu. Ty se pak odrazily v reálném chování, jak bylo popsáno v kapitole 2.1.

Lze říci, že v obecné rovině je stále **rodina považována za jednu z nejvyšších hodnot v životě**. Žít ve spokojené rodině označilo v roce 2014 za důležité 92 % dotázaných (CVVM, 2014a). Mít děti je důležité pro 85 % respondentů, mít zajímavou práci, která respondentu baví, označilo za důležité 82 % dotázaných. To dokládá, že se rodina často dostává do pomyslného i reálného střetu s pracovní kariérou a potvrzuje aktuálnost či naléhavost otázky sladování pracovního a rodinného života a souvisejících opatření. Muži přisuzují obecně zaměstnání vyšší důležitost než ženy, ty naopak kladou vyšší důraz na rodinný život. Rovněž v mladých generacích je zřejmé určité oslabení významu rodinného života, lze však předpokládat, že s přibývajícím věkem se mladí lidé k rodinným hodnotám přiklánějí více.

Podíváme-li se blíže na jednotlivé aspekty rodinného života, pak je zřejmá čím dál tím **větší tolerance k různým formám rodinného uspořádání** (kapitola 1.3.1). Téměř tři pětiny respondentů v jednom z posledních výzkumů CVVM (CVVM, 2017) se domnívají, že je v pořádku, když spolu lidé žijí, aniž by plánovali sňatek. Polovina respondentů se také přiklání k názoru, že jeden rodič může vychovávat dítě stejně

dobře jako oba rodiče společně. Uzavření manželství není pro polovinu dotázaných nezbytnou podmínkou pro narození dětí. Tyto liberální postoje jsou spíše typické pro mladší generace, ženy jsou v porovnání s muži častěji tolerantnější k výchově dětí pouze jedním rodičem, muži naopak častěji soudí, že rozvedeným mužům se žije hůře než rozvedeným ženám a častěji souhlasí s tím, že je manželství zbytečná instituce. K alternativním formám manželství je však tolerantní i střední generace. S výrokem, že je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni, souhlasily např. v roce 2008 téměř dvě třetiny respondentů výzkumu European Values Study ve věku 36 až 55 let (Rabušic, Manea 2012). Dle výzkumu Rodiny ve střední fázi, realizovaného v roce 2016, bezmála 54 % rodičů s nejmladším dítětem do 19 let věku uvedlo, že za nejlepší formu partnerského života považují jedno manželství po celý život, 17 % připouští manželství i opakované, naproti tomu 19 % považovalo za nejlepší kohabitaci bez sňatku.

2.2.1 Osamostatňování se - odchod z domácnosti rodičů

Jak vyplývá z tabulky č. 2.8, počet hospodařících domácností tvořených více rodinami je v současné době minimální. Zdá se tedy, že **základní podmínkou pro založení rodiny je vytvoření samostatné domácnosti**. Načasování odchodu z domácnosti rodičů je považováno za jeden z indikátorů vstupu do dospělosti. Kromě ekonomické samostatnosti díky výtěžné činnosti je právě trvalé odstěhování od rodičů silně spjato s pocitem nezávislosti (Ettlerová, Matějková, 2004).

Mezinárodní výzkumy z prvního desetiletí 21. století ukazují, že v řadě evropských zemí dochází v porovnání se situací v 90. letech k **mírnému vzestupu věku odchodu od rodičů** (Macková, 2011). Vliv zde mají jak vnější vlivy (prodlužující se délka studia, situace mladých na trhu práce, bytová situace apod.), tak již zmíněné tradice, převládající normy ve společnosti, osobní preference a v neposlední řadě i vztahy v původní rodině. Podle Mackové odešla od rodičů polovina českých mladých mužů narozených kolem roku 1960 přibližně do věku 24 let, v případě žen byl mediánovým věkem 21. rok. Podobné výsledky i trend odkládání odchodu od rodičů ukázal i výzkum z roku 2002 (Palonciová, 2002): jedna polovina mužů z generací 1968 až 1972 dle tohoto výzkumu odešla od rodičů přibližně do 24 let, mladší generace samostatnost odložily přibližně o rok. U žen je tento odklad ještě výraznější (21 let versus 23 let). Česká republika tak stojí v tomto směru mezi státy západní Evropy (Velkou Británií, Francií), kde odcházejí mladí lidé dříve, a jižními státy, kde je naopak odchod pozdější.

Zejména na důvody, proč mladí lidé setrvávají v domácnosti rodičů, se soustředil průzkum společnosti STEM/MARK z roku 2015. Podle něj žije v České republice u rodičů necelá třetina mladých lidí ve věku 20 až 30 let. Hlavním **důvodem**, proč setrvávají mladí u rodičů, je **neuspokojivá finanční situace**. Nedostatek finančních prostředků či jejich nestabilita brání opuštění rodičovské základny (Höhne, 2009, STEM/MARK, 2015), příp. zhoršení ekonomické situace může vést k opětovnému (dočasnému) návratu do domácnosti rodičů (Hašková, 2014). Po odchodu od rodičů je očekáváno zhoršení finanční situace, a to spíše těmi, kdo dosud odstěhování neplánují. Ti, kteří plánují bydlení s partnerem, očekávají zhoršení finanční situace po odchodu od rodičů v menší míře, spíše se domnívají, že jejich situace bude stejná (ani lepší, ani horší) (Höhne, 2009). Podstatné jsou ale i další okolnosti, které odrážejí mladé lidi od osamostatnění, a to hlavně **obava ze ztráty (dosavadního) pohodlí** a neochota **přijmout odpovědnost** za vlastní život (STEM/MARK, 2015). Přibližně jedna třetina dotázaných se obává i oslabení rodinných vazeb. Naopak hlavním motivem k odchodu od rodičů je vážný **partnerský vztah**. Přibližně polovina mladých lidí dále uvádí, že je problematické navázat a udržovat partnerský vztah s někým, kdo ještě stále bydlí u rodičů. Za ideální přitom považují dotázaní rodiče i děti zhruba věk 23 let, z pohledu životních milníků jde potom jednoznačně o ukončení studií. K osamostatnění mladých

lidí může dále přispět (dobrá) pracovní pozice a uznání lidí v blízkém okolí a rovněž větší angažovanost státu v oblasti zajištění prvního bydlení (STEM/MARK, 2015).²⁰

Na jedné straně tedy dochází k mírnému posunu založení vlastní domácnosti do vyššího věku, zároveň data ze sčítání ukazují, že se zvyšuje počet a podíl tzv. singles domácností (kapitola 2.1.6). Oba tyto jevy působí na odklad vstupu do manželství/nesezdaného soužití a narození dětí.

2.2.2 Vznik partnerství

Vedle tradičního manželství, které je v současné době právně vymezeno občanským zákoníkem z roku 2012 (zákon č. 89/2012 Sb.), se postupně **zvyšuje počet nesezdaných soužití**, tedy soužití muže a ženy, kteří sňatek neuzavřeli. **V 90. letech** bylo **nesezdané soužití** u nás chápáno především jako přechodné období **před uzavřením sňatku**. Hlavním motivem bylo partnera lépe poznat a otestovat vztah. Ti, co uzavírali sňatek bez „zkoušky“ v nesezdaném soužití, zdůvodňovali své rozhodnutí morálkou, zodpovědností a náboženskou vírou. V případě volby kohabitace byl uváděn hlavně důvod snadnějšího rozchodu a větší osobní svobody a nezávislosti (Hamplová, Pikálková, 2002). Na přelomu tisíciletí je však u mladších generací zaznamenáván mírný pokles hodnoty manželství, **alternativním formám partnerského soužití začíná být připisován srovnatelný význam jako manželství**. Životní partner a rodina jsou pro mladé generace důležité, ale už ne tolik soužití v „legálním“ svazku“ (Kuchařová, 2003). Dle Rabušice (2006) nebyla nízká sňatečnost na přelomu tisíciletí způsobena tím, že by česká mládež odmítala manželství, ale spíše tím, že zatím neplánovala mít děti. Manželství zůstalo pro řadu mladých lidí jakýmsi ideálem, který však nemusí být naplněn.

Mladí lidé chtějí s partnerem **nejprve žít ve společné domácnosti**, hlavním faktorem majícím vliv na začátek kohabitace je dostupnost bydlení a finanční náklady společné domácnosti. Od společného partnerského života pak mladé generace očekávají především „nehmotné“ uspokojení (radost a životní spokojenost), lepší zázemí pro sexuální život a někteří (častěji ženy než muži) také určité zlepšení svých finančních poměrů. U mužů naopak častěji narážíme na obavu ze zhoršení finanční situace, což může vyplývat jak z tradičního pohledu na rozdělení rolí v rodině, tak z jejich častějšího sdílení stále ještě společné domácnosti s rodiči, kde mohou mít nižší životní náklady (Svobodová, 2008).

Forma prvního soužití s partnerem se v mladých generacích významně změnila, a to zcela v souladu s uvedenými postoji. Nositeli změn jsou zejména generace narozené v 70. letech. Pro generace jejich rodičů bylo typické uzavření přímého sňatku bez předchozí kohabitace (77 % z prvních partnerství uzavíraných generacemi 1955 až 1959 byly přímé sňatky), **generace narozené ve druhé polovině 70. let začínají partnerský život nesezdaným soužitím** (72 % prvních partnerství). V mladších generacích se trend ještě dále prohlubuje a přibližně 90 % partnerství začíná neformálním soužitím (Šťastná, Palonciová, 2011). Z hlediska vzdělání vstupují vysokoškoláci i vysokoškolačky oproti ostatním vzdělanostním skupinám vůbec častěji do koresidenčních vztahů, a to jak do nesezdaných soužití, tak do přímých manželství bez předchozí kohabitace. Podstatné rozdíly jsou patrné také z hlediska genderu. Zatímco u žen se volba nesezdaného soužití rozšiřuje ve všech vzdělanostních kategoriích, u mužů se rozšiřování nesezdaných soužití týká především těch, kteří dosáhli alespoň maturity. Lze z toho usuzovat, že **nejvíce znevýhodnění na partnerském i sňatkovém trhu jsou muži s nízkým vzděláním**. Na jedné

²⁰ Z hlediska finanční dostupnosti bydlení připomeňme v této souvislosti a především ve spojitosti s podporou partnerství a rodičovství zjištění odborníků na bytovou problematiku, podle kterých může být bytová politika obecně zaměřená na zvyšování finanční dostupnosti bydlení pro mladé lidi i velmi neefektivní, resp. může vést až k opačným výsledkům, než je očekávané posílení prorodinného a reprodukčního chování (Lux a kol., 2010).

straně jsou tito muži v názorové rovině častěji zastánci tradičního modelu rozdělení genderových rolí i podoby partnerských vztahů, na druhé straně, vzhledem k jejich nízkému sociálnímu statusu, je pro ně velmi obtížné skutečně naplňovat tradiční model muže živitele (Šťastná, Paloncyová, 2011). Roli zde hraje i tendence vybírat si partnera se stejnou výší vzdělání, i mezi nesezdanými partnery je poměrně vysoká **vzdělanostní homogamie**. Nesezdané svazky vzájemně svobodných partnerů vykazovaly dle sčítání lidu, domů a bytů 2011 stejnou míru vzdělanostní homogamie (49 %) jako manželské páry. Ženy přitom hledají častěji partnera i v jiné, většinou vyšší vzdělanostní skupině, pro muže se to zdá být obtížnější.

Zásadní je dále otázka, co vede partnery žijící nejprve nesezdaně k případnému **uzavření sňatku**. Výzkumy ukazují, že nesezdané soužití se stále častěji mění **z manželství na zkoušku na trvalý vztah** (Šťastná, Paloncyová, 2012). Klesá tak pravděpodobnost uzavření sňatku nesezdanými partnery, a to zejména v prvních třech letech soužití, na druhé straně roste i riziko rozchodu. Zároveň se ukazuje, že čím později (po 30. roce věku) vstoupí žena do nesezdaného soužití, tím menší je pravděpodobnost, že vstoupí později do manželství. Z hlediska výše vzdělání uzavřou později **sňatek s vyšší pravděpodobností vysokoškoláci i vysokoškolačky**.

Otázkou, jaké jsou přesné **motivy pro rozhodnutí uzavřít sňatek**, se výzkumy v posledních letech příliš nezabývaly, vysvětlení tedy nacházíme zejména ve výzkumech z prvního desetiletí 21. století. Jedním z důvodů neuzavření sňatku je již samotná výše uvedené rostoucí **tolerance k nesezdanému soužití**, a to i k těm, která mají děti. Pochybnosti o smyslu uzavření sňatku podporuje i **vysoká úroveň rozvodovosti** a celospolečenská tolerance rozvodu - v roce 2013 souhlasilo s výrokem, že když rodina nefunguje, je rozvod přijatelným řešením 76 % dotázaných osob ve výzkumu CVVM, v roce 2016 to bylo 78 %, v roce 2017 pak 75 % (CVVM, 2014b, 2016, 2017).

Těhotenství partnerky již není jednoznačně považováno za důvod pro uzavření sňatku. O tom částečně svědčí klesající podíl tzv. předmanželských koncepcí²¹ z 54 % v roce 1989 na 27 % v roce 2015. Těhotenství může být naopak překážkou pro vstup do manželství, neboť řada žen se nechce v pozeňnaném stavu vdávat, sňatek je tak odložen až na období po narození dítěte, často k němu však již nedojde. Těhotenství významně snižuje riziko rozchodu nesezdaného páru, od 2. poloviny 90. let je však stále **méně často impulsem k uzavření sňatku** (Šťastná, Paloncyová, 2012). Společnost je obecně poměrně tolerantní k narození a výchově dětí mimo manželství. V roce 2010 nepovažovalo 36 % respondentů CVVM za hlavní důvod pro uzavření manželství mít děti, v roce 2016 (i 2017) se tento podíl mírně zvýšil na 41 % (CVVM, 2017). Ještě v roce 2003 se více než polovina respondentů domnívala, že pro výchovu dětí je velmi důležité, aby jejich rodiče byli manželé, v roce 2017 však tento názor zastávala již jen přibližně čtvrtina (CVVM, 2017). Pokud se však zaměříme na osobní plány respondentů, tak přibližně tři čtvrtiny svobodných žen a více než polovina svobodných mužů by do manželství vstoupit někdy v budoucnu chtěly. Jimi nejčastěji uváděným důvodem pro vstup do manželství bylo mít děti (CVVM, 2009).

Důležitou roli v **rozhodování o vstupu do manželství** hrají také okolnosti a samotná organizace svatby, představa o jejím průběhu a s tím spojené nemalé **finanční náklady** pro mladý pár či mladou rodinu (Vítečková, Chaloupková, 2012). Vliv na rozhodnutí vstoupit do manželství má i nejistota nebo **nespokojenost s partnerským vztahem**, či strach, že by sňatek mohl vztah negativním způsobem narušit. Zvažovány jsou samozřejmě i praktické stránky, jako je např. společné příjmení rodičů a dětí. V neposlední řadě jsou brány v úvahu **právní výhody** manželství (společné jmění, otázka dědictví, daňová sleva na manželku, výživné po rozvodu apod.), jako komplikace je však vnímán rozvod, který je považován za složitější než prostý rozchod. U části nesezdaných párů je možné předpokládat i účelovost tohoto soužití kvůli výhodám pro deklarované samoživitele (partneři mají

²¹ Podíl dětí prvního pořadí narozených v manželství do 8 měsíců po sňatku.

formálně různá bydliště), zejména v otázce nároku na sociální dávky. Jak ukazují výzkumy, právní forma svazku poměrně výrazně predikuje hospodaření s penězi, kdy nesezdaní partneři sdílejí peněžní prostředky méně často než manželé (podrobněji viz Hamplová, 2015).

Základním zdrojem informací o stávajícím počtu **nesezdaných soužití** je sčítání lidu, domů a bytů. Od roku 1980 až do roku 2011 stoupl počet faktických manželství, částečně v důsledku přesnější metodiky, až o 162 % (jen od roku 2001 o 93 %) na **234 tisíc domácností**. Výrazně se za poslední dvě desetiletí změnila věková struktura nesezdaných partnerů. V roce 1991 byl zjištěn nejnižší podíl nesezdaných soužití ve věku 15 až 29 let a maximální naopak ve věku 40 až 49 let. Již v roce 2001 byl zaznamenán výrazný **posun k mladším věkovým skupinám** a k nejméně výrazným změnám došlo v roce 2011, kdy se ve skupině nesezdaných soužití, ve kterých v čele domácnosti stojí osoba ve věku 25 až 34 let, jejich počet za dvacet let více než zpětinasobil.

Mladší věková struktura má za následek vyšší podíl svazků, kde byli oba partneři **svobodní** (42 %), oba rozvedení partneři byli v roce 2011 zastoupeni z jedné pětiny. Ještě výraznější zastoupení párů dvou svobodných partnerů bylo zaznamenáno mezi těmi, kde je osoba v čele ve věku 20 až 34 let (82 %), mezi dále nejvíce zastoupená pak patřila partnerství svobodného partnera a rozvedené partnerky (9 % všech neformálních svazků do věku 34 let). Vztáhneme-li počet kohabitujících osob k počtu všech osob v daném věku, pak v roce 2011 žily **nejčastěji v nesezdaném soužití ženy ve věku 27 let** (14 %), **u mužů byl zaznamenán vrchol křivky o 4 roky později** (12 %). S dalším rostoucím věkem dochází díky vzrůstající intenzitě vstupu do manželství ke snižování zastoupení osob v nesezdaných soužitích u obou pohlaví, přičemž u mužů pozvolnějším tempem.

Na základě dat ze sčítání, ale i z dat výběrových šetření, z nichž některá již byla uvedena výše, je možné konstatovat, že existují rozdíly v pojetí nesezdaného soužití mezi různými **vzdělanostními skupinami**. Osoby s vyšším vzděláním žijí častěji v nesezdaném soužití v mladším věku, ve vyšších věkových skupinách tak žijí spíše osoby s nižším vzděláním, s rostoucím věkem se rozdíly stírají. Naopak v manželských párech žijí osoby s vyšším vzděláním častěji nezávisle na jejich věku. Je tedy možné říci, že **osoby s vyšším vzděláním mladší 30 let vstupují do nesezdaného soužití stále pouze dočasně a později uzavírají sňatek**. Naopak **pro osoby s nižším vzděláním představuje nesezdané soužití trvalejší formu úplné rodiny**. Dochází zde k určitému paradoxu, kdy liberálnější postoje k rodinnému životu deklarují osoby s vyšším vzděláním, přitom se chovají tradičněji (Kreidl, Moravcová, 2014). Nasvědčují tomu i údaje o dětech narozených mimo manželství (kapitola 2.1.4). Zdá se, že osobám s nižším vzděláním se hůře daří naplnit deklarovaný ideál. Důvodem může být jejich horší postavení na trhu práce a s tím spojená finanční nejistota, což se může odrážet i na kvalitě partnerského vztahu a obavách ze společné budoucnosti. Vliv na rozhodnutí o uzavření manželství mohou mít i výše zmiňované finanční náklady spojené se svatbou. Naopak vliv na uzavírání manželství osobami s vyšším vzděláním může mít i vyšší povědomí o jeho právních dopadech.

Nesezdaná soužití mají zatím **méně dětí než manželské páry**. Dle sčítání v roce 2011 bylo bezdětných manželů 59 %, 19 % mělo jedno závislé dítě²², stejný podíl pak děti dvě. Také mezi nesezdanými páry byla přibližně polovina v roce 2011 bez závislých dětí (56 %), jedno závislé dítě však mělo 27 % a dvě pouze 14 %. Páry **s osobou v čele mladší 30 let** byly většinou **bezdětné**, ve vyšším věku do přibližně věku 50 let pak převažuje podíl nesezdaných párů s minimálně jedním závislým dítětem. K 26. 3. 2011 žilo v nesezdaných soužitích **151 tisíc závislých dětí**, tj. více než 8 % všech závislých dětí žijících v hospodařící domácnosti s jednou rodinou a 11 %

²² Závislé dítě je každá osoba v domácnosti, která má k osobě v čele vztah „syn/dcera“, je ekonomicky neaktivní a je ve věku 0-25 let.

závislých dětí žijících s oběma rodiči (v úplných rodinách). Pro srovnání - v neúplných rodinách, tj. pouze s jedním rodičem, žilo při posledním sčítání přibližně 23 % všech závislých dětí. Lze říci, že snížení podílu dětí žijících se sezdanými rodiči byl spíše způsoben vyššími podíly dětí žijících pouze s jedním rodičem.

Z hlediska velikosti obce je obecně **nesezdané soužití typičtější pro větší města**. Ještě výraznější je tento trend u nesezdaných soužití s mužem mladším 34 let. V nejmenších obcích byl jejich podíl v celkovém počtu párů přibližně čtvrtinový, v obcích s více než 100 tisíci obyvateli byl dokonce vyšší než 40 %. Naopak neformální soužití je možné považovat za předstupeň manželského soužití zejména ve velkoměstech. Zcela největší váhu mají nesezdaná soužití bez závislých dětí v Praze, kde představovaly třetinu všech úplných rodin s osobou v čele mladší 35 let. Z geografického hlediska je nesezdané soužití výrazněji zastoupeno mezi úplnými rodinami v regionech severních a severozápadních Čech. To pravděpodobně souvisí především s nižší úrovní vzdělanosti, vysokou mírou nezaměstnanosti a nižším podílem osob hlásících se k náboženskému vyznání. Protipólem jsou pak kraje Vysočina, Zlínský a Jihomoravský (ČSÚ, 2014c).

2.2.3 Rozpad partnerství

Legislativa - stručný nástin

Před rokem 1989 byl pojem „rozpad partnerství“ v podstatě synonymem pro rozvod. Od vzniku samostatného Československa se postupně upravovala rozvodová legislativa, a to často v souladu s tím, jak se vyvíjel celospolečenský postoj k rozvodu. **Rozvodová legislativa** pak zpětně často ovlivňovala ukazatele rozvodovosti.

Po 2. světové válce byl jako jediný možný způsob zániku manželství za života obou partnerů uzákoněn rozvod (za První republiky byl možný tzv. „rozvod od stolu a lože“, kterým bylo možné zrušit a obnovit manželství, a rozlukou, jež manželství definitivně ukončila). **Zákonem o rodině č. 94/1963 Sb.** se upustilo od zjišťování viny na rozvratu, které v sobě neslo hodnotící stanovisko a nepřihlíželo k možné vině dalších osob či okolností (tchána, tchýně a dalších). Smluvený rozvod však nebyl možný.

K dalším významným změnám došlo přijetím **zákona č. 91/1998 Sb.**, kterým byl novelizován zákon o rodině. Zcela novým prvkem v právní úpravě rozvodu byla možnost manželů komplexně si sami dohodou upravit zánik manželství a budoucí vzájemné vztahy, a omezit tak konfliktní situace. Jednou z významných změn bylo také oddělení řízení o úpravě poměrů k nezletilému dítěti pro dobu po rozvodu. Nezletilé dítě bylo také nově možné svěřit do společné nebo střídavé výchovy obou rodičů.

V současné době je rozvod manželství upraven **v novém občanském zákoníku** (zákon č. 89/2012 Sb.). Základní podmínka pro úspěšné rozvedení manželství zůstala zachována, a sice že soužití manželů je „tak trvale, hluboce a nenapravitelně rozvráceno, že nelze očekávat jeho obnovení“ (§ 755, odst. 1 zákona č. 89/2012 Sb.). Soud musí dále přihlížet i k potřebám a zájmu nezletilých dětí. Nadále je možný tzv. smluvený rozvod v případě, že manželství trvalo alespoň jeden rok, manželé spolu nejméně šest měsíců nežijí a k návrhu na rozvod se připojí oba manželé (§ 757 zákona č. 89/2012 Sb.).

Z rozvodu manželství plynou na rozdíl od rozpadu nesezdaného soužití zákonem dané důsledky. Rozvodem manželství manžel přestává být zákonným dědicem. Se zánikem manželství zaniká také společné jmění manželů. Při vypořádání se vychází z toho, že podíly obou manželů na majetku patřícím do jejich společného jmění jsou v zásadě stejné, přičemž každý z manželů je oprávněn požadovat, aby mu bylo uhrazeno, co ze svého vynaložil na společný majetek, a je povinen nahradit, co ze společného majetku bylo vynaloženo na jeho ostatní majetek. Stejně se vychází

z toho, že závazky obou manželů vzniklé za trvání manželství jsou povinni manželé splnit rovným dílem. Zákon také upravuje právo na výživné rozvedeného manžela (manželky), možnosti změny příjmení manželky nebo dítěte po rozvodu manželství apod. V neposlední řadě zákon podrobně pojednává o řešení bytové situace po rozvodu (§ 776-770 zákona č. 89/2012 Sb.).

Nesezdané soužití není právně obecně nijak upraveno. Veřejné právo označuje jako subjekty nesezdaného soužití druh a družku. Ty je možné vymezit jako osoby odlišného pohlaví, které spolu dlouhodobě žijí a společně uhrazují náklady na své potřeby. Těmto osobám nevzniká žádné majetkové společenství podobné společnému jmění manželů. I když spolu tyto osoby společně žijí ve faktickém svazku, nabývají majetek zpravidla odděleně - každý do svého výlučného vlastnictví. Mohou také nabývat věci do podílového spoluvlastnictví, kdy platí, že pokud se nedohodnou druh a družka jinak, má se za to, že podíly jsou stejné (§ 1122 odst. 3 zákona č. 89/2012 Sb.). Výživné pro druhu/družku po rozchodu není zákonem upraveno.

V rámci **dědického řízení** jsou nesezdaní dle zákonné posloupnosti zařazeni do druhé (spolu s manželem a rodiči zemřelého) a třetí třídy dědiců (spolu se sourozenci zemřelého; v první třídě jsou zařazeni manželé a děti). Aby druh a družka mohli dědit v těchto třídách, museli by před smrtí druhu či družky žít nejméně jeden rok ve společné domácnosti a z tohoto důvodu o ni společně pečovat. Druh a družka mohou dědit v zásadě pouze v případě, nemá-li zemřelý druh či družka dítě. Majetek či jeho dílčí část je možné přenechat své družce či druhovi závětí. Nelze však vynechat tzv. nepominutelné dědice. Jsou jimi děti a jejich potomci.

V případě manželství vzniká jeho uzavřením u domu či bytu, který má manžel ve svém vlastnictví, **právo bydlení** druhého manžela. Nemá-li manžel byt či dům ve svém vlastnictví, nýbrž pouze v nájmu, vzniká uzavřením manželství společný nájem. U nesezdaného soužití tento režim neexistuje mimo jiné proto, že nelze jednoznačně určit, kdy nesezdané soužití s určitými právními účinky vzniká. To však nebrání osobám žijícím v nesezdaném soužití uzavřít nájemní smlouvu, jíž budou vázáni druh i družka společně (tj. oba budou mít práva nájemce z nájemní smlouvy). V úpravě nájmu se však můžeme setkat i s institutem přechodu nájmu na člena domácnosti v případě smrti nájemce. Zemře-li druh, který byl sám nájemcem bytu či domu, kde společně s družkou žili až do dne smrti druhu, a zároveň družka nemá vlastní byt, vstupuje družka automaticky do práv a povinností z nájmu, pokud je to uvedeno v nájemní smlouvě či s tímto vysloví pronajímatel dodatečně souhlas. Takový nájem je pak uzavřen na dobu určitou, a to na dobu dvou let ode dne úmrtí druhu.

Rozpad manželství/partnerství

V české společnosti je rozvod v důsledku dlouhého období poměrně liberální legislativy považován za přijatelný způsob ukončení manželství, když vztah již nefunguje. To si v průzkumech posledních let myslí přibližně tři čtvrtiny lidí (CVVM, 2017). Podobně silný je i nesouhlas s výrokem, že špatné manželství je lepší než žádné. Přibližně polovina respondentů výzkumů CVVM se však domnívá, že rozvedené osoby mají menší vážnost ve společnosti, což se zdá poněkud v rozporu s uvedenou obecnou akceptací rozvodu (CVVM, 2017).

Vysoká společenská **tolerance rozvodu** je udržována i částečně posilována vlastní životní zkušeností či zkušeností z blízkého okolí (v širší rodině, u přátel, u spolužáků ve škole apod.). Jde o určitý začarovaný kruh, kdy **díky obecné toleranci se manželství rozvádějí, a díky rozvodům je tato tolerance vysoká**. V této souvislosti se nabízí otázka, zda se rozvodové chování přenáší z generace na generaci v rámci jedné rodiny. Odpovědět na ni lze jen díky rozsáhlým výběrovým šetřením. A. Šťastná (2006) sledovala vliv rozvodu rodičů na životní strategie dcer. Výsledky ukázaly, že dcery z rozvedených manželství odchází z domova rodičů dříve než ženy z úplných rodin, do manželství vstupují v nižším věku a častěji volí nesezdané soužití jako formu partnerského vztahu. Nepřímo, přes vliv těchto životních strategií, se pak u

nich zvyšuje pravděpodobnost, že stejně jako jejich rodiče projdou rozvodem. Generační přenos rozvodového chování potvrdila i analýza Maříkové a Vohlídalové (2011), které poukázaly na významně **vyšší riziko rozvodu u osob, které zažily rozvod svých rodičů**. Ačkoli výzkumné studie potvrzují vliv rozvodu rodičů na způsob řešení partnerských krizí dětí v dospělosti, v české veřejnosti není zatím tento fakt příliš reflektován. Přibližně třetina dotázaných ve výzkumu CVVM v roce 2017 (CVVM, 2017) souhlasí s tím, že děti rozvedených rodičů se samy častěji rozvádějí, přibližně čtvrtina s tímto výrokiem nesouhlasí a stejný podíl nemá jasný názor.

Jak bylo zmíněno v kapitole 2.1.3, žádost o rozvod většinou podává žena. To však neznamená, že by to byly právě ony, kdo rozvrat způsobily. Ukazuje se však, že jsou iniciativnější a spíše než muži nechtějí dál žít v narušeném vztahu. Spolu s vyšší vzdělání roste šance, že je to právě žena, kdo podá žádost o rozvod, tato šance roste i u manželů, kde je žena výrazně mladší než muž. Zajímavé je, že v rozvádějících se bezdětných manželstvích podávají žádost o rozvod relativně častěji muži, v manželstvích s dětmi to bývají výrazně častěji ženy (Vohlídalová, 2010). Zdá se, že **ačkoli se matky vystavují riziku zhoršení jejich ekonomické situace po rozvodu, vnímají konfliktní prostředí častěji než muži jako nepříznivé pro život svých dětí**.

Oficiálně je dle ČSÚ za nejčastější příčinu rozvodu soudy uváděna rozdílnost povah, názorů a zájmů. Výzkum CVVM z roku 2009 se zaměřil na subjektivně vnímané, tedy podrobněji kategorizované důvody rozchodu. Kromě vzájemného odcizení a odlišných názorů byla poměrně často za příčinu rozpadu označena nevěra (necelá polovina respondentů), u žen pak dále alkoholismus a jiné patologické závislosti muže (necelá třetina žen), muži více akcentovali nedostatek společně tráveného času. Ukázalo se, že páry s dětmi se kvůli pocitu odcizení, rozdílným názorům a koníčkům rozvádějí méně často než bezdětní. Čím je dítě mladší, tím častější roli hraje nedostatek společně stráveného času, neshody v zacházení s penězi, alkoholismus a násilí (Vohlídalová, 2010).

Za jednu z výhod **nesezdaného soužití** lze považovat **jednodušší rozchod** v případě, že vztah přestane fungovat. Pokud se partneři dohodnou, nedochází k soudnímu řízení. Nabízí se tedy otázka, zda jsou nesezdaná soužití z tohoto důvodu méně stabilní než tradiční manželství. Zaměříme-li se nejprve na první koresidenční vztahy, pak je **riziko rozchodu vysoké zejména v prvních letech kohabítace**, v průběhu času (analyzováno období před rokem 2008) docházelo v jednotlivých délkách trvání dokonce k růstu rizika rozchodu (Šťastná, Paloncyová, 2012). To je odlišuje od manželských párů, které jsou v tomto počátečním období stabilnější. **Pokud nesezdaná soužití přežijí přibližně 5 až 7 let**, pak se z hlediska rizika rozpadu stávají **podobně ne/stabilní jako manželství** (Maříková, Vohlídalová, 2012). Výsledky napovídají, že ke společnému bydlení dochází již v raných fázích vztahu, do jisté míry může tedy nahrazovat či zkracovat fázi „chození“. Nesezdané soužití je možné nahlížet jako test vztahu, kdy přežijí pouze ty vztahy, které jsou perspektivní (tzv. weeding proces). To může být považováno za projev odpovědného přístupu k partnerství.

V této souvislosti se nabízí otázka, zda jsou manželství uzavřená po předchozí kohabítaci stabilnější než ta, která byla uzavřena bez předchozí společné kohabítace. Tato spojitost nebyla v českém prostředí na dostupných datech zatím prokázána. Jak upozornili již v 90. letech Možný s Rabušicem, předmanželská kohabítace není v českém prostředí ničím příliš novým a byla dokonce běžná i před rokem 1989 u starších snoubenců (Možný, Rabušic, 1992). Jejich novým rysem však je, že se doba jejich trvání prodlužuje (Maříková, Vohlídalová, 2012).

Na riziko rozpadu nesezdaného soužití může mít vliv i věk, ve kterém spolu partneři začali žít. Významně **rizikový pro stabilitu vztahu je velmi mladý věk do 20 let** při vstupu do manželství i nesezdaného soužití. U obou typů vztahů pak platí, že vyšší věk při začátku soužití stabilitu posiluje, u žen jsou však za rizikovější považována i ta partnerství, k nimž došlo až po 30. roce věku (Maříková, Vohlídalová,

2012). U této věkové skupiny žen je však zároveň nižší i pravděpodobnost, že s partnerem uzavřou sňatek (Šťastná, Paloncyová, 2012). Za významný **stabilizační faktor** lze v neposlední řadě považovat **přítomnost dětí**.

Z hlediska výše vzdělání je nesezdané soužití **méně stabilní u vysokoškolačů**, naopak nejnižší je riziko rozchodu u mužů a žen bez maturitního vzdělání. To lze na jedné straně vysvětlit vyšší vzájemnou závislostí partnerů (zejména ekonomickou), zároveň mají osoby s nižším vzděláním dle teorie sňatkového trhu horší postavení, tedy hledají partnera hůře. Osoby s vyšším vzděláním, zejména pak muži, mají poměrně velký sňatkový/partnerský potenciál. Jak bylo zmíněno výše, nejhorší postavení z hlediska navazování vztahů mají naopak muži s nízkým vzděláním. Pokud již nějaký vztah naváží, sňatek spíše neuzavírají, ale vztah si častěji udrží (Šťastná, Paloncyová, 2012).

Na rozdíl od manželství, která bývají častěji ukončována z důvodu nevěry, osobních nebo sexuálních problémů nebo kvůli neshodám v rodičovských plánech, výchově dětí a rozdělení domácích prací, končí nesezdaná soužití častěji z důvodů, jako je nedostatek času tráveného společně nebo odlišná představa o způsobu jeho trávení. Vliv zde může mít častější bezdětnost nesezdaných soužití (Vohlídalová, 2010).

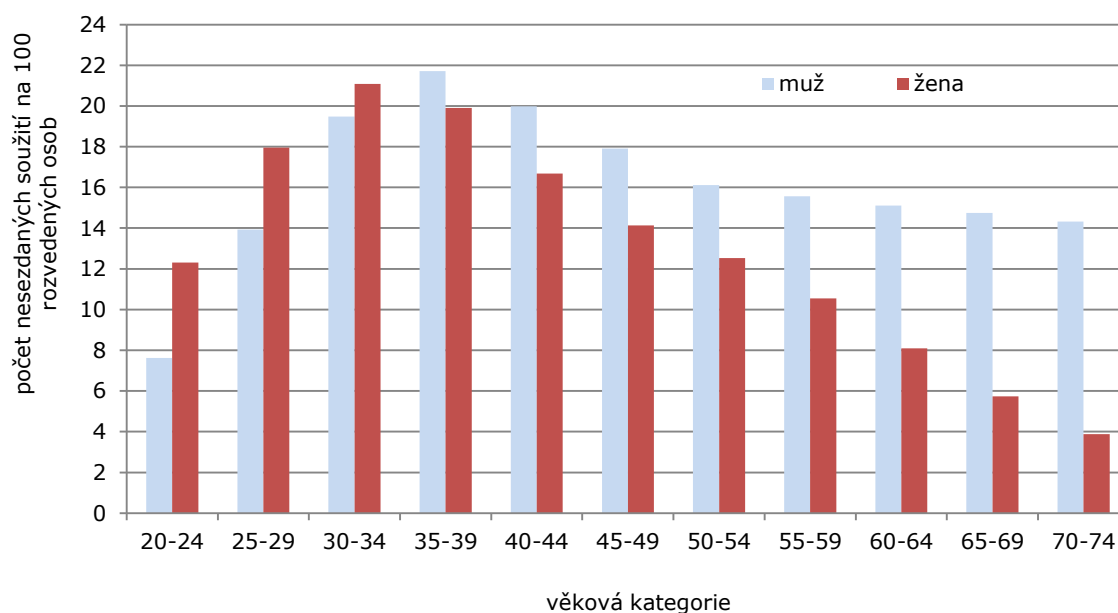
2.2.4 Další partnerství

Intenzita vstupu do dalšího manželství je v současné době poměrně nízká (kapitola 2.1.2). Postupné oslabování instituce manželství v názorové rovině se projevilo i v postojích k opakovaným sňatkům. Dle výzkumu CVVM v roce 2009 chtěly rozvedené ženy uzavřít další sňatek pouze ve 13 % případů, v téměř dvou třetinách případů byly rozhodnuty se už nevdát. Muži byli nakloněni dalšímu sňatku ještě méně často (7 % dotázaných se chtělo znovu oženit). Vdovy a vdovci v naprosté většině uzavírají další manželství již nechtěli (Šamanová, 2009).

Otázkou je, zda se pokles opakované sňatečnosti nějakým způsobem projevuje např. ve vyšší intenzitě života v nesezdaném soužití. **V celkovém počtu kohabitací** tvořily podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů v roce 1991 **rozvedení muži a ženy** více než polovinu. V roce 2011 však jejich podíl významně poklesl na **jednu třetinu** ve prospěch osob svobodných.

Více vypovídající o tom, jak často žijí rozvedené osoby v nesezdaném soužití, je podíl těchto svazků v populaci rozvedených osob. Dle grafu č. 2.5 **podíl rozvedených mužů i žen žijících nesezdaně stoupá do věku 35 až 39 let u mužů a 30 až 34 let u žen**, kdy takto žije přibližně každý pátý rozvedený. Ve středním věku daný podíl klesá, a to zejména u žen. **Rozvedení muži žijí ve středním a starším věku v nesezdaném soužití výrazně častěji než ženy.**

Graf č. 2.5 **Nesezdaná soužití rozvedených osob dle věku, SLDB 2011**

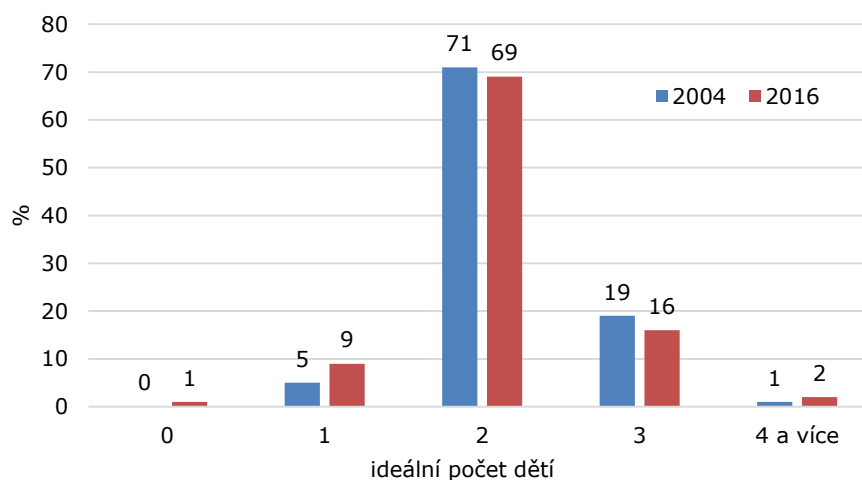
Zdroj: ČSÚ, vlastní výpočty

2.3 Rodičovství

2.3.1 Plány ohledně počtu dětí a časování rodičovství

I přes podstatné změny v reprodukčním chování je z hlediska počtu dětí v rodině **stále ideálem většiny obyvatel České republiky model dvoudětné rodiny**. Lze říci, že tyto preference se dosud v čase příliš neměnily a prostupují napříč celou populací, tj. bez rozdílu pohlaví či dalších charakteristik. Začátkem roku 2016 uvedlo jako ideální počet dvě děti v rodině 69 % respondentů dotázaných v rámci šetření realizovaného Centrem pro výzkum veřejného mínění, přičemž tento podíl se nijak výrazně neměnil v průběhu časové řady stejných šetření CVVM od roku 2004 (tj. mezi lety 2004-2016 se pohyboval v rozmezí 69-71 %) (CVVM, 2016). Obdobné výsledky udávají i starší výzkumy, např. průzkum Mladá generace z roku 1997 zaměřený na svobodné osoby ve věku 18-29 let, dle kterého považuje dvoudětnou rodinu za ideální 76 % mužů a 73 % žen. Dvoudětný model rodiny se u nás vytvořil již po druhé světové válce a stal se téměř normou, přičemž mít méně a zejména více dětí se považovalo za atypické (Fialová a kol., 2000).

Graf č. 2.6 **Ideální počet dětí v rodině dle názorů české veřejnosti v letech 2004 a 2016 (%)**

Pozn.: Dopočet do 100 % tvoří kategorie „nevím“
Zdroj: CVVM, 2016

Deklarovaný ideální počet dětí v rodině je kategorií ukazující na rozsah vůle mít děti a do značné míry je odrazem jak společenských norem, tak i vlastních zkušeností vztahujících se k rodinnému životu. Jedná se o respondentovu představu či přání, bez přihlídnutí k podmínkám, v nichž by se děti narodily a vyrůstaly (Fialová a kol., 2000; Höhne a kol., 2010). Nemusí se tedy nutně překrývat s plánovaným ani reálně dosaženým počtem dětí. Přesto se ideální a plánovaný počet dětí ve většině případů shoduje (např. ve výzkumu Mladá generace se ideální a plánovaný počet dětí shodoval u 91 % respondentů). Výsledný počet dětí je pak dle některých teorií spíše výsledkem **postupného rozhodování v průběhu života**, ovlivněného zkušenostmi, než jasného plánu na počátku rodinného života či prvních partnerských vztahů. Rozhodnutí o konečném počtu dětí přitom bere v potaz jak zkušenosti s výchovou dětí, tak také výsledky vyjednávání s partnerem a mnohé další okolnosti (Šťastná, 2007a). Při porovnání agregovaných dat je pak pro všechny výzkumy tohoto druhu konané v Evropě typické, že **reálná plodnost je nižší než plodnost vyjadřovaná jako chtěný počet dětí**. Tato skutečnost se potvrdila například i ve výzkumu mezi českými muži a ženami ve věku 40-55 let, u kterých lze předpokládat, že mají z většiny svou reprodukci už v podstatě ukončenou. I zde se ukázalo, že jimi chtěné počty dětí (za předpokladu ideálních podmínek) jsou v průměru vyšší než průměrný počet dětí, který respondenti skutečně mají. Zároveň byly srovnatelné s hodnotami chtěného počtu dětí uváděnými v zahraničních studiích. Autoři výzkumu, Rabušic a Chromková Manea toto konceptualizují jako tzv. „nenaplněnou plodnost“, jejíž příčiny jsou různorodé, k těm hlavním řadí problémy s neplodností a dále aktivity, které soutěží s plány na určitý počet dětí (Rabušic, Chromková Manea, 2013).

Zde je zároveň třeba akcentovat oboustranný vztah mezi preferencemi, postoji a normami a skutečným reprodukčním chováním. Jak zmínění autoři upozorňují, normy a intence sice na jedné straně ovlivňují reprodukční chování a výsledný počet dětí, na druhé straně výsledné počty dětí zpětně ovlivňují reprodukční klima ve společnosti a promítají se do nových preferencí a norem. Dle hypotézy Lutze a kol. se tak s dlouhodobě nízkou úrovní plodnosti můžeme dostat do tzv. „pasti nízké fertility“. Ta předpokládá, že nízká plodnost, která je dlouhodobě zaznamenávána v mnoha evropských zemích, vede k tomu, že se v mladších kohortách snižuje představa o ideálním počtu dětí, což má za následek jejich nižší konečnou plodnost (Rabušic, Chromková Manea, 2007, 2013). Dle Rabušice a Chromkové Manea se tak může stát, že za standard začne být stále častěji považována rodina s jedním dítětem, nikoli

dosud nejčastěji preferovaná dvoudětná, což se následně promítne i do nízké konečné úhrnné plodnosti (Rabušic, Chromková Manea, 2013).

Pokud mají rodiče méně dětí, než si původně přáli, jsou nejčastějšími důvody **zdravotní problémy jednoho či obou partnerů**. Dalším často uváděným důvodem je to, že si **partner či partnerka nepřáli mít více dětí**, a dále jsou to **nevyhovující existenční** (tj. finanční či bytové) **podmínky**, které další dítě neumožňovaly. V úplných rodinách se školními dětmi je přitom situace, že mají rodiče méně dětí, než kolik si původně přáli, zhruba dvakrát častější, než situace opačná, tj. že mají dětí více. Není nijak překvapující, že tolik dětí, kolik si původně přáli, mají nejčastěji v rodinách se dvěma dětmi, méně dětí, než bylo původní přání, nejčastěji uvádějí v rodinách s jedináčkou a naopak více dětí pak v rodinách se třemi a více dětmi (Šťastná, 2007b, RSF 2016). Poměrně vysoký podíl žen, které mají méně dětí, než si původně přály, pak nacházíme mezi samoživitelkami (ve výzkumu z roku 2006 byla takových žen téměř polovina - viz Kuchařová, 2007; v aktuálním výzkumu mezi rodiči ve střední fázi jich byla třetina - RSF 2016). Je nasnadě, že ženy z neúplných rodin, které zatím nedosáhly plánovaného počtu dětí, uvádějí nejčastěji jako důvod rozpad manželství či partnerství a současný **život bez partnera**. S jistým odstupem jsou zmiňovány již výše akcentované existenční podmínky neumožňující mít další dítě. I matky samoživitelky přitom nejčastěji deklarují jako ideál model dvoudětné rodiny, neznamená to ale, že ho ještě v budoucnu nedosáhnou (Kuchařová, 2007).

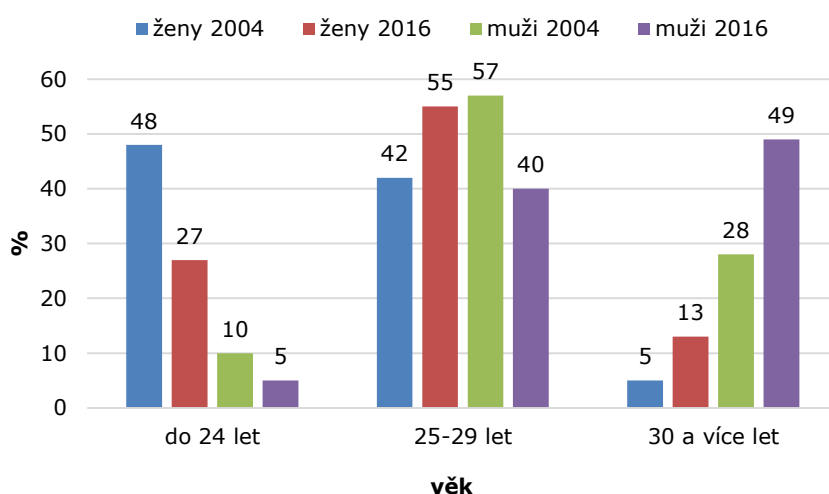
Naopak lidé, kteří již další dítě neplánují, uvádějí jako hlavní důvod nejčastěji to, že již **mají tolik dětí, kolik si přáli**, následováno důvodem, že by po narození dalšího dítěte měli **vážné existenční potíže**. Někteří **lidé s vyšším vzděláním dále zmiňují svou profesi, kterou upřednostňují před dalším potomkem** (resp. konkrétně uvádějí, že jejich práce a profesní aktivity další dítě neumožňují), a určitá část osob pak udává nevyhovující zdravotní stav (Bartáková, Kulhavý, 2007; SocioFactor, 2016).

Ptáme-li se obou partnerů na to, kolik dětí každý z nich plánoval na počátku společného soužití, pak se v téměř třech čtvrtinách párů **muž a žena v plánech na počty dětí shodovali**. Nejčastěji si oba přáli mít dvě děti. Pokud si jeden z partnerů na počátku vztahu **přeje mít více dětí než druhý partner, pak je to většinou žena** (Höhne a kol., 2010). Ze šetření mezi rodiči dále vyplývá, že první dítě bývá v necelých dvou třetinách rodin plánované oběma rodiči a u necelé třetiny párů sice neplánované, ale chtěné oběma partnery. První dítě přitom plánují nejčastěji lidé s vysokoškolským vzděláním. **Narození druhého dítěte je již více usměřováno**, tj. bývá plánováno častěji než dítě první, naopak děti třetího a vyššího pořadí bývají plánované nejméně často (Höhne a kol., 2010). **Shoda partnerů na počtu dětí, ale také na časování zahájení rodičovství, se nicméně jeví jako jeden z klíčových faktorů ovlivňujících realizaci reprodukčních plánů**. Neshoda na reprodukčních plánech přitom může mít za následek jak prodloužení období bezdětnosti, tak také realizaci nižšího než průměrně v páru chtěného počtu dětí. Vzhledem k prodloužení období bezdětnosti, tj. odkládání rození dětí do vyššího věku, se totiž zahájení rodičovství stává stále více plánovaným a zvažovaným vzhledem k dalším okolnostem dosavadního života mladých lidí (Hašková, 2009). Tomu pochopitelně napomáhá i rozvoj a rozšiřování používání moderních prostředků antikoncepce.

S postupem individualizace v současných vyspělých společnostech se podle odborníků mění dynamika životních drah a roste diverzita představ o ideálním životním uspořádání (Chaloupková, 2008). Na rozdíl od představ o ideálním počtu dětí v rodině, které jsou prozatím v podstatě stabilní, lze **v představách o ideálním věku rodičovství očekávat změny**. Tyto změny jdou ruku v ruce s reálným chováním odrážejícím se v postupném zvyšování věku matek při porodu. Zatímco v roce 2004 se nejvíce respondentů šetření CVVM domnívalo, že žena by měla mít první dítě před 25. narozeninami, v roce 2016 nadpoloviční většina dotázaných uvedla jako ideální věkové rozmezí pro narození prvního dítěte 25-29 let. Obdobné změny zaznamenáváme i u představ o ideálním věku muže při narození prvního dítěte. V případě mužů byla

v roce 2004 nejčastěji zastoupena věková kategorie 25-29 let, v aktuálním výzkumu z roku 2016 naopak převládá názor, že ideální věk otce při narození prvního dítěte je 30 a více let (podrobněji viz graf č. 2.7). Zajímavé je, že zatímco u mužů byl nejčastěji zmiňovaný ideální věk 30 let (31 %) a druhá nejčastější odpověď byla 25 let (13 %), u žen tomu bylo právě naopak - nejčastěji uváděným věkem bylo 25 let (32 %) a druhou nejčastěji uváděnou odpovědí bylo 30 let (11 %) (CVVM, 2016). Z výzkumů dále vyplývá, že **vyšší věk pro vstup do rodičovské fáze upřednostňují především muži a osoby s vyšším vzděláním**. Ideální věk při narození prvního dítěte naopak klesá s vyšším počtem dětí dotazovaného (Höhne a kol., 2010).

Graf č. 2.7 **Ideální věk žen a mužů při narození prvního dítěte dle názorů české veřejnosti v letech 2004 a 2016 (%)**

Pozn.: Dopočet do 100 % tvoří kategorie „nevím“

Zdroj: CVVM, 2016

Pokud srovnáme ideální věk pro narození prvního dítěte s reálným věkem, zjistíme, že **reálný věk je spíše nižší než deklarovaný ideál**. Kromě vlastních zkušeností a hodnot totiž představu o ideálním věku ovlivňuje rovněž normativní rámec dané doby (Höhne a kol., 2010). Z hlediska vzájemného partnerského rozhodování o načasování a počtu dětí lze říci, že se intenzita vyjednávání v jednotlivých rodinách značně odlišuje. Zdá se, že ve způsobu plánování dětí došlo mezi starší a mladší generací k významnému posunu směrem k větší otevřenosti v komunikaci mezi partnery. Je zřejmé, že kromě jiných faktorů má na generační změny ve vyjednávání a plánování dětí podstatný vliv i samotný předpoklad takového plánování - již zmiňovaná snadná dostupnost hormonální antikoncepce. Určitou determinantou ovlivňující vyjednávání i jeho výsledek je také počet dětí. Na jedné straně se ukazuje vyšší míra neshody u rodičů s jedináčky, na straně druhé rodiče tří a více dětí častěji nevyjednávali vůbec (Höhne a kol., 2010). **Ve většině rodin se nicméně o narození dětí, tj. o tom, kdy a kolik dětí chtějí partneři mít, vyjednávalo a většinou se partneři na výsledku shodli**. Většina lidí se zároveň shoduje na tom, že při plánování rodiny by se měly zohledňovat pracovní plány obou partnerů, tj. neupřednostňovat jen jednoho z nich, neboť plány na profesní uplatnění jsou stejně důležité u obou budoucích rodičů. Pokud by se však pracovní plány jednoho z partnerů měly upřednostnit, pak by to dle většího podílu osob měly být spíše plány ženy nežli muže, neboť její profesní uplatnění bude narozením dítěte poznamenáno nejvíce, což odráží všeobecná očekávání, že to bude žena, kdo z důvodu péče o malé dítě dočasně opustí pracovní trh (Bartáková, Kulhavý, 2007; Höhne a kol., 2010; Šťastná, 2007b).

Co se týče samotných **klíčových faktorů pro založení rodiny**, tak již ve výzkumu z roku 1997 mladí lidé deklarovali, že nejdůležitější je zajištění určité materiální úrovně, konkrétně **samostatné bydlení a finanční zabezpečení**. Zároveň se ukazuje, že mladá generace příliš neočekává ani pomoc od rodičů, ani společenskou podporu, a naopak si uvědomuje **vlastní zodpovědnost za život svůj i svých dětí** (Fialová a kol., 2000; Haberlová a kol., 2005). Obdobné výsledky potvrdily i další výzkumy, například výzkum mezi mladými lidmi ve věku 27-29 let z roku 2010, dle kterého jsou hlavními důvody odkládání narození dítěte nevyhovující ekonomická a bytová situace. Tyto dva faktory jsou přitom úzce propojeny (Lechnerová, 2011). Hašková (2009) dále upozorňuje na fakt, že současní mladí lidé kladou při rozhodování o založení rodiny větší důraz na vliv své bytové a ekonomické situace než lidé starší, což může znamenat jednak jejich relativně větší ekonomickou a bytovou nejistotu, ale také jejich větší finanční a bytové nároky na zakládání rodiny než tomu bylo dříve.

Dalšími dvěma významnými důvody pro odkládání reprodukce do pozdějšího věku jsou u mladých lidí **nedostatečná psychická připravenost na roli rodiče a neexistence vhodného partnera nebo partnerky**, se kterou by chtěli mít a vychovávat dítě (Lechnerová, 2011). Ve výzkumech bylo rovněž prokázáno odkládání porodů do vyššího věku v důsledku realizace individuálních studijních, pracovních či jiných plánů (Šťastná, 2007b). Ve výzkumu mezi velmi mladými lidmi ve věku 15-24 let byly ekonomické a bytové důvody předstihnuty důvodem, že se tito lidé cítí na dítě ještě příliš mladí, což však bylo jednoznačně zapříčiněno věkem respondentů výběrového souboru (Šalamounová, Šamanová, 2004). Vedle bytové a ekonomické samostatnosti tedy patří mezi předpoklady pro založení rodiny dle výzkumů také naplnění pocitu, že „už si člověk něco užil“, že už má za sebou období volnosti, cestování, času stráveného s přáteli, koníčků a zájmů. Tato podmínka hraje sice podstatně menší roli než již akcentovaný vlastní byt či dostatečný příjem, ale určitě ji nelze přehlížet, neboť jí je přisuzován stejný význam jako podmínce mít ukončenou přípravu na zvolené povolání nebo dobře vybavenou domácnost (Haberlová a kol., 2005). Zajímavé výsledky týkající se srovnání zemí v rámci EU v tomto ohledu přinesl výzkum Eurobarometr 2002 a 2006, dle kterého byly ekonomická a bytová situace klíčovými faktory při plánování rodiny pro respondenty z nových členských zemí. Oproti tomu pro obyvatele zemí EU-15 byly hlavními determinantami zdravotní stav, partnerská situace a změna reprodukčních preferencí (Lechnerová, 2011). Důvody pro stálé odkládání narození prvního dítěte do vyššího věku lze tedy kromě celospolečenských změn, které nastaly po roce 1989 a přinesly s sebou mimo jiné důraz na individualistické hodnoty, vysvětlit zejména tím, že mladí lidé jsou si vědomi nároků, zejména ekonomických, které s sebou narození dětí a jejich následná výchova přináší, a proto se na tento zlomový krok chtějí v předstihu dostatečně připravit, finančně zabezpečit a vytvořit pro svou budoucí rodinu pokud možno optimální podmínky v oblasti bydlení.

Je tedy zjevné, že představy o ideálním věku pro založení rodiny, resp. narození prvního dítěte, se výrazně mění v čase a zároveň jsou odlišné pro muže a pro ženy. Přestože z medicínského hlediska přináší **odkládání narození dětí do vyššího věku zvýšená rizika** jak pro matku, tak pro dítě, z celospolečenského pohledu je tato skutečnost nejenže tolerovaná, ale i stále více legitimizovaná.

Podle výzkumů je mateřství ve vyšším věku (tj. zpravidla ve věku 30, častěji pak 35 a více let) problematizováno téměř výhradně v souvislosti se zdravotními riziky a biologickými determinantami, nikoli z pohledu případných sociálně definovaných nevýhod a dopadů (Bartošová, 2007). Ze zdravotních rizik lze jmenovat např. zvýšené riziko těhotenských komplikací, vícečetného těhotenství, samovolného potratu, předčasného porodu či vrozených vývojových vad dítěte. „Sociální nevýhody“ pak bývají u žen zmiňovány až v podstatně vyšším věku (okolo 40 až 45 let), kdy bývá argumentováno tím, že ženy nebudou mít dost sil, aby dítě vychovaly až do dospělosti, kvůli velkému věkovému rozdílu se mohou se svými dětmi odcizit, případně bývá diskutováno, jakého věku svých dětí se tyto starší matky mohou dožít. Oproti tomu obdobné úvahy nad riziky otcovství v pokročilém věku příliš často zmiňovány nejsou

(Zamykalová, 2005). Kromě zřejmých rozdílů mezi muži a ženami týkajících se horní hranice biologické reprodukce, která je u žen dána menopauzou a u mužů jasně dána není, tak existují i zřetelné rozdíly v konstrukci sociálních věkových norem vztahujících se k rodičovství (Chaloupková, 2008).

2.3.2 Bezdětnost

Spolu s výraznými změnami partnerského a reprodukčního chování, kterých jsme v porevolučním období svědky, tak nabývá kromě otázek týkajících se změn ve velikostech a strukturách rodin na významu také otázka dobrovolné i nedobrovolné bezdětnosti a jejího možného nárůstu do budoucna. Někteří demografové v tomto kontextu vyjadřují obavy, že postupné posouvání věku při narození prvního dítěte způsobí, že se část mladých svobodných lidí přiblíží k takové hranici, za níž se může odkládání měnit v trvalé odmítání dítěte, neboť od určitého věku již lidé své dosavadní zvyky a chování obtížně mění nebo již ani měnit nechtějí, případně se mohou na malé dítě cítit příliš staří (Fialová a kol., 2000, s. 65).

Změny v časování prvního porodu mají pochopitelně za následek také změny v podílech bezdětných žen podle věku. Zatímco na počátku 90. let mělo ve věku 20 let již 31 % žen alespoň jedno dítě a ve věku 30 let zůstalo bezdětných jen něco méně jak 10 % žen (a do konce reprodukčního věku se bezdětnost už jen mírně snížila), v průběhu následujících let se uvedený model podstatně změnil. Podle údajů ze SLDB 2011 se podíl žen s aspoň jedním dítětem ve věku 20 let snížil na přibližně 6 % a ve věku 30 let zůstalo bezdětných téměř 40 % žen (Šídlo a kol., 2015). Velmi významným ukazatelem je pak **konečná bezdětnost**, tj. podíly žen, které zůstanou bezdětné celoživotně. Za minulého politického režimu byla konečná bezdětnost velmi nízká a u generací žen narozených mezi 30.-60. lety minulého století se pohybovala zhruba **v rozmezí 5-7 %**, což se bezmála přibližuje hranici odhadovaného podílu neplodných párů. Obdobně jako v jiných státech bývalého východoevropského bloku tak dosahovala konečná bezdětnost v České republice po celé období socialismu v porovnání s ostatními evropskými zeměmi neobvykle nízkých hodnot (Hašková, 2009; Juříčková, 2005; Šprocha a kol., 2015). Je zcela zřejmé, že takto nízká úroveň konečné bezdětnosti žen je do budoucna neudržitelná a že **prodlužování období bezdětnosti v reprodukčním věku s sebou přináší i zvýšené riziko výrazného nárůstu podílu trvale bezdětných žen**. Velmi pravděpodobně se také významně zvýší zastoupení rodin s jedináčky. Hodnota konečné bezdětnosti současných generací žen, které často odkládají své mateřství do vyššího věku, nicméně bude záviset na mnoha faktorech (délce tohoto odkládání, intenzitě následné realizace odložených plánů apod.), obtížně se proto odhaduje a nezřídka se i liší dle názorů jednotlivých autorů. **Podle výsledků nové projekce by konečná bezdětnost mohla u generací žen narozených do roku 1985 postupně vzrůst na 15-20 %** (Šprocha a kol., 2015).

Oproti tomu mužská bezdětnost nebývá z důvodu absence spolehlivých statistických dat běžným předmětem studia, nicméně na základě odhadů některých výběrových šetření lze říci, že **konečná bezdětnost mužů je výrazně častější** a pohybuje se nyní na úrovni zhruba 16-22 % (Šťastná, 2016).

Z podrobnější analýzy faktorů přispívajících k bezdětnosti pak vyplynulo, že **šanci zůstat bezdětný logicky zvyšuje jak u mužů, tak i u žen především absence partnerství** (resp. absence jakéhokoli společného partnerského soužití v průběhu života; Šťastná, 2016). Stále platí, že zejména mezi ženami svobodnými, ale také rozvedenými a ovdovělými je vyšší podíl bezdětných než mezi vdanými ženami. Zároveň platí, že spolu s rostoucí preferencí individualizovaných forem životního uspořádání roste podíl osob, které plánují jen jedno dítě (nedojde totiž u nich k tak výraznému omezení pracovních, volnočasových a dalších aktivit jako u lidí s více dětmi za současného naplnění touhy po dítěti), dále lidí, kteří si nejsou jisti, zda se chtějí stát rodiči, ale i těch, kteří rodičovství zcela odmítají. Zároveň je však třeba

podotknout, že většina mladých lidí, kteří nemají stálého partnera, není s touto situací spokojena, a tudíž podíl osob preferujících život bez partnerství je marginální (Hašková, 2009). **U žen zvyšuje šanci na bezdětnost také vysokoškolské vzdělání** (Šťastná, 2016). Bezdětné ženy s vyššími stupni vzdělání přitom deklarují relativně vysokou míru obav z možných pracovních komplikací v případě narození dítěte a jsou to častěji ony, nežli ženy s nižším vzděláním, komu se na trhu práce otevřely nové příležitosti. Práce totiž do reprodukčních plánů mnohých dosud bezdětných osob vstupuje jako zdroj příjmů i seberealizace (Hašková, 2009). Výrazně vyšší šanci být celoživotně bezdětní mají také lidé, kteří většinu dětství vyrůstali v neúplné rodině pouze s jedním rodičem a u mužů dále sehrává roli nepříznivý socio-ekonomický status (Šťastná, 2016). Pravděpodobnost realizace bezdětného manželství také zvyšuje věková manželská heterogamie (Hašková, 2009).

2.3.3 Asistovaná reprodukce

Nutno opět akcentovat, že odkládání porodů do vyššího věku ženy s sebou, kromě již zmíněných rizik v podobě zdravotních komplikací, přináší také rizika v podobě neuskutečnění původně zamýšlených plánů. Důsledkem tedy může být jak konečná bezdětnost, tak také realizace nižšího počtu dětí, než rodiče původně plánovali, neboť druhé či další dítě již jednoduše „nestihnou“. Lze zároveň předpokládat, že z hlediska celkové plodnosti bude narůstat význam asistované reprodukce, která napomáhá neplodným párům mít děti a tím realizovat jejich reprodukční přání. **S rostoucím věkem ženy totiž značně klesá její šance na otěhotnění i narození živého dítěte.** Pomalý, ale stabilní pokles plodivosti začíná již od 30. roku věku ženy, prudce se pak plodivost snižuje od jejích 35 let (Pachlová, 2015). Spolu s odkladem rození dětí do vyššího věku se tak neustále **zkracuje průměrná doba zbývající ženám na reprodukci**, neboť biologický limit ženské reprodukce se do vyššího věku neposouvá (Kocourková, Burcin, 2012).

K míře využívání asistované reprodukce v jednotlivých evropských státech přitom kromě demografických faktorů přispívá i celá řada dalších institucionálních i společenských vlivů, mezi které lze řadit především příslušnou legislativu, dostupnost kvalitních zdravotnických zařízení poskytujících danou péči či míru finanční podpory vyplácenou ze zdravotního pojištění. Zároveň z mezinárodního srovnání vyplývá, že čím více jsou náklady na léčbu neplodnosti hrazené zdravotními pojišťovnami, tím intenzivnější je jejich využívání (Kocourková, Burcin, 2012).

Legislativně je v České republice asistovaná reprodukce upravena zákonem č. 373/2011 Sb., o specifických zdravotních službách, a je v něm vymezena jako „metody a postupy, při kterých dochází k odběru zárodečných buněk, k manipulaci s nimi, ke vzniku lidského embrya oplodněním vajíčka spermií mimo tělo ženy, k manipulaci s lidskými embryi, včetně jejich uchování, a to za účelem umělého oplodnění ženy“ (§ 3, zák. č. 373/2011 Sb.). Umělé oplodnění lze provést ženě v jejím plodném věku, **pokud její věk nepřekročí 49 let**, a to na základě **písemné žádosti ženy a muže, kteří tuto zdravotní službu hodlají podstoupit společně** (dále jen „neplodný pár“) (§ 6, zák. č. 373/2011 Sb.). Dle zákona č. 48/1997 Sb., o veřejném zdravotním pojištění a o změně a doplnění některých souvisejících zákonů, se **hradí ze zdravotního pojištění** zdravotní služby poskytnuté v souvislosti s umělým oplodněním, jde-li o formu mimotělního oplodnění (in vitro fertilizace), nejvíce třikrát za život, nebo byli v prvních dvou případech přeneseno do pohlavních orgánů ženy nejvýše 1 lidské embryo vzniklé oplodněním vajíčka spermií mimo tělo ženy, **čtyřikrát za život**. Tyto úhrady se vztahují na ženy s oboustrannou neprůchodností vejcovodů ve věku od 18 let do dne dosažení 39. roku věku a ostatní ženy ve věku od 22 let **do dne dosažení 39. roku věku** (§ 15, zák. č. 48/1997 Sb.). K tomu je dále třeba upřesnit, že přestože jsou tyto služby hrazené z veřejného zdravotního pojištění, neznamená to, že jsou pro pacientku zcela bezplatné. Jak kupříkladu upřesňuje Všeobecná zdravotní pojišťovna ČR, „např. léky, kterými se pacientka musí hormonálně stimulovat, jsou podle příslušné

vyhlášky MZ a z ní odvozeného číselníku hrazeny pojišťovny jen částečně (resp. do určitého množství), takže na ně pacientka doplácí. Dále si pacientky platívají specifické laboratorní vyšetření nebo použití jiné metody (techniky) oplodnění vajíčka spermií v laboratorních podmínkách. Podle vyhlášky MZ hradí totiž pojišťovny jen určitou metodu a jiné - specifitější a tím pádem dražší - metody nehradí.²³

První soukromá klinika pro léčbu neplodnosti byla v ČR založena v roce 1995 a od té doby se počet těchto zařízení neustále zvyšuje (Kocourková, Burcin, 2012). Dle Národního registru asistované reprodukce **vzrostl** od roku 2007 (kdy tento registr začal asistovanou reprodukci evidovat) **počet registrovaných center** asistované reprodukce z 26 na 42 v roce 2014 a **počet všech cyklů asistované reprodukce se za toto období zdvojnásobil** (z necelých 18 tisíc v roce 2007 na necelých 36 tisíc v roce 2014). Počet „klasických“ IVF cyklů (in vitro fertilizace, tedy cyklů s cílem léčit neplodnost, resp. cyklů, kde bylo provedeno mimotělní oplození s vlastními oocyty), je nicméně za toto období víceméně stabilní. Prudký nárůst je naopak zaznamenán u cyklů s cílem darovat či přijmout darované oocyty (Řežábek, Jírová, 2014). Dle Kocourkové a kol. (2014) podíl živě narozených dětí po některé z metod asistované reprodukce přesáhnul 3,5 % ze všech živě narozených dětí v roce 2009, což je podobná hodnota jako například v Belgii, Švédsku nebo na Islandu (pro srovnání nejvyššího zastoupení bylo dosaženo v roce 2007 v Dánsku - bezmála 5 %). Nejedná se tedy o zanedbatelný podíl (Kocourková a kol., 2014). Jak uvádí Kocourková a Burcin (2012), nelze jednoznačně tvrdit, že větší podpora asistované reprodukce bude posilovat trend odkladu plodnosti do pozdějšího věku. Při srovnání věkové struktury žen, které podstoupily asistovanou reprodukci v roce 2006 v Dánsku a Spojeném království, se totiž ukázalo, že v Dánsku, kde je podpora asistované reprodukce ze strany zdravotních pojišťoven větší než ve Spojeném království, je průměrný věk žen podstupujících IVF cyklus nižší. Tedy naopak, větší dostupnost asistované reprodukce může motivovat páry, aby vyhledaly lékařskou pomoc dříve (Kocourková, Burcin, 2012).

Podle údajů Národního registru asistované reprodukce se **průměrný věk žen v ČR při zahájení cyklu IVF mezi lety 2007 a 2014 zvýšil**, a to z 33,4 let na 35,1 let. Průměrný věk dárkyň oocytů se naopak snížil z 29 let na 26,7 let. Efektivitu cyklů asistované reprodukce přitom ovlivňují dva základní faktory - jednak již zmiňovaný věk ženy a dále počet transferovaných embryí, neboť ta jsou implantována nezávisle. S vyšším počtem transferovaných embryí však souvisí riziko mnohočetné gravidity. Ve shodě s celosvětovým trendem „bohatých“ zemí, kde předcházení rizikovým mnohočetným graviditám má přednost před finanční náročností dalšího léčebného cyklu, nicméně počet do dělohy transferovaných embryí setrvale klesá. Trend je podložen doporučením Sekce asistované reprodukce ČGPS a významně ovlivněn výše zmíněnou legislativou, dle které se z veřejného zdravotního pojištění hradí od roku 2012 celkem 4 cykly IVF za podmínky, že žena v prvních dvou cyklech měla transfer nejvýše 1 embrya. Motivují se tak pacientky i centra ke snižování transferovaných embryí na jedno v prvních dvou cyklech (Řežábek, Jírová, 2014). Zatímco v roce 2007 převažoval s více jak 70% podílem přenos dvou embryí, v roce 2012 byl podíl transferu jednoho a dvou embryí vyrovnán na úrovni přibližně 49 %. Současně se také podstatně snížil podíl transferu tří a více embryí (Pachlová, 2015). Z porovnání údajů z Národního registru asistované reprodukce o IVF cyklech za roky 2009 a 2014 jsou výše popsané trendy zřetelně patrné. **Zastoupení IVF cyklů u žen do 34 let se v tomto období snížilo z 63 % na 48 % ve prospěch žen starších**. Podíl porodů jednoho plodu se výrazně zvýšil, a to ze 74 % na 89 %, tj. **došlo ke značnému poklesu zastoupení porodů dvojčat** - z 25 % na 11 %. **Efektivita IVF** posuzovaná jak podílem těhotenství z počtu IVF cyklů, tak především podílem porodů z počtu IVF cyklů přitom **jednoznačně klesá s věkem**. Zatímco ve věkové skupině do 34 let bylo v roce 2014 úspěšně ukončeno porodem 21 % cyklů, ve věkové skupině 35-39 let to bylo 14 % a ve věkové skupině 40 a více let již pouze 5 % (podrobněji viz následující tabulka).

²³ <https://www.vzp.cz/tiskove-centrum/otazky-tydne/jak-se-zmenily-podminky-pro-umele-oplodneni>

Tabulka č. 2.10 **Počty a efektivita IVF cyklů v letech 2009 a 2014, dle věku ženy**

rok a věk ženy	2009				2014			
	do 34	35-39	40+	celkem	do 34	35-39	40+	celkem
počet IVF cyklů plauzibilních	8 271	3 865	1 044	13 180	6 955	5 599	2 097	14 651
podíl IVF cyklů dle věku z celkového počtu IVF cyklů (%)	62,8	29,3	7,9	100	47,5	38,2	14,3	100
počet těhotných žen	2 733	966	100	3 799	2 124	1 255	230	3 609
podíl těhotných z počtu IVF cyklů (%)	33,0	25,0	9,6	28,8	30,5	22,4	11,0	24,6
počet porodů	1 231	382	28	1 641	1 455	787	105	2 347
podíl porodů z počtu těhotných (%)	45,0	39,5	28,0	43,2	68,5	62,7	45,7	65,0
podíl porodů z počtu IVF cyklů (%)	14,9	9,9	2,7	12,5	20,9	14,1	5,0	16,0
počet porodů 1 plodu	890	298	26	1 214	1 269	713	98	2 080
počet porodů 2 plodů	334	81	2	417	177	72	7	256
počet porodů 3 plodů	1	2	0	3	5	0	0	5
podíl porodů 1 plodu (%)	72,3	78,0	92,9	74,0	87,2	90,6	93,3	88,6
podíl porodů 2 plodů (%)	27,1	21,2	7,1	25,4	12,2	9,1	6,7	10,9
podíl porodů 3 plodů (%)	0,1	0,5	0,0	0,2	0,3	0,0	0,0	0,2

Zdroj: ÚZIS, 2014, vlastní výpočty

2.3.4 Porodní a poporodní péče

Přestože se nízkými mírami novorozenecké a kojenecké úmrtnosti Česká republika řadí mezi země na předních místech na světě (viz kap. 2.1.1; 2.1.4), neznamená to, že by v oblasti porodní a poporodní péče nebyl prostor na zlepšení. Některé výzkumy poukazují na nedostatky a omezení v oblasti porodní a poporodní péče, jejichž odstranění by mohlo vést k větší spokojenosti rodiček a potažmo i jejich dětí a partnerů.

Zahraniční výzkumy poukazují na význam několika základních sociálně-psychologických činitelů ovlivňujících spokojenost s porodem. Ty jsou přitom platné jak v zemích, které systematicky upřednostňují lékařský model mateřské péče (např. Belgie), tak v zemích, kde se v mateřské péči uplatňuje model založený na porodních asistentkách (např. Holandsko). Jedná se o naplnění očekávání o porodu, porodní bolesti, osobní kontrolu průběhu porodu a sebedůvěru ve vlastní schopnosti (Christiaens, Bracke, 2007; Humenick, Bugen, 1981). Výzkum provedený v českém prostředí poukázal na jistá specifika v této oblasti. Stejně jako v zahraničí byl pro rodičky důležitý laskavý, neformální a podporující přístup personálu, dobře časované poskytnutí dostatečných informací a vysvětlení, dostupnost pečovatelských a příjemných prostředí. Spokojenost s porodní a poporodní péčí se naopak u českých matek nelišila podle jejich věku nebo úrovně vzdělání, způsobem porodu, ale ani podle míry účasti na rozhodování o průběhu porodu (Takács et al., 2015). Většina českých rodiček tedy stále přijímá spíše pasivní roli ve vztahu k lékařskému personálu, což je vysvětlováno dědictvím posttotalitního zřízení. Tato role je od nich očekávána i ze strany zdravotnického personálu (viz též Hrešanová, 2014; Hrešanová, Hasmanová Marhánková, 2008). Obecně byly rodičky spokojenější s péčí v průběhu porodu než s péčí poporodní. V poporodní péči totiž rodičkám rovný přístup více chyběl a jako nedostatečná byla vnímána i komunikace a poskytování informací ohledně péče o dítě (Takács a kol., 2015).

Postupně ovšem **roste podíl rodiček, kterým autoritářský medicínský přístup k porodům nevyhovuje**. Vzhledem k předpokládanému vztahu mezi psychikou a průběhem porodu to může mít negativní dopad na samotný průběh porodu (Hrešanová, Hasmanová Marhánková, 2008). Lékařský model péče při vedení porodu

v prostředí českých nemocničních komplexů byl některými autorkami považován za neslučitelný s přirozeným porodem. Kritika se obracela především na absenci alternativních možností porodu (Hašková, 2001; Hrešanová, 2008; 2014; Hrešanová, Hasmanová Marhánková, 2008). **Podpora porodů vedených jinde než v zdravotnických zařízeních je mezi lékaři v ČR velmi nízká.** Na konci roku 2012 ji vyslovil pouze zhruba každý desátý lékař (Slepičková, Šmídová, 2014). Nepříliš vysoká byla mezi lékaři i podpora možnosti porodit v nemocnici pouze pod vedením porodní asistentky s přítomností lékaře jen při komplikacích; vyjádřil ji zhruba každý třetí lékař (tamtéž: 85-86). V praxi přitom probíhá naprostá většina porodů v ČR v nemocnici, přičemž čtyři pětiny z nich vede lékař a jednu pětinu porodní asistentka (ÚZIS, 2015). Porod doma není zakázán, ale ani není nijak podporován a domácí péče porodní asistentky není hrazena z veřejného zdravotního pojištění. **V podstatě běžnou už se dnes stala přítomnost otce při porodu** (Roztočil, 2008; Šmídová, 2008).

Shrnutí

- Intenzita sňatečnosti se v posledních letech mírně zvýšila, zůstává však na poměrně nízké úrovni při stále rostoucím věku při vstupu do prvního manželství.
- Přetrvává vysoká intenzita rozvodovosti.
- Úhrnná plodnost dosáhla v roce 2015 nejvyšší hodnoty za posledních 20 let, přesto je výrazně pod hranicí prosté reprodukce.
- Postupně se zvyšuje průměrný věk matek při narození dítěte. Odkládání porodů do vyššího věku ženy s sebou přináší riziko vyšší konečné bezdětnosti, riziko realizace nižšího počtu dětí, než si rodiče původně přáli, i riziko častějšího využívání metod asistované reprodukce.
- Dlouhodobě se snižuje počet umělých přerušení těhotenství a naopak se zvyšuje počet samovolných potratů. Roste průměrný věk při samovolném potratu, zatímco průměrný věk žen při UPT stagnuje. S rostoucí úrovní vzdělání ženy výrazně klesá zastoupení UPT na všech potratech.
- Zejména v důsledku vysoké rozvodovosti, částečně pak i v důsledku rostoucího podílu dětí narozených mimo manželství je každá pátá rodinná domácnost rodinou neúplnou.
- Nesezdané soužití již není vnímáno jako manželství na zkoušku, ale jde o trvalý vztah. Bez uzavření sňatku žije přibližně každý desátý pár. Nesezdané páry však mají zatím méně dětí než ty manželské.
- Klíčovými faktory pro založení rodiny je samostatné bydlení a finanční zabezpečení. Pro mladé lidi jsou dalšími důležitými důvody pro odkládání reprodukce nedostatečná psychická připravenost na roli rodiče a neexistence vhodného partnera/ky.
- Ideálem většiny obyvatel je model dvoudětné rodiny.

3. Sociálně ekonomická situace rodin s dětmi

3.1 Sociálně ekonomický kontext života rodin

Česká ekonomika z pohledu hospodářského vývoje od počátku století převážně roste, přičemž mimořádně úspěšné období ekonomického růstu (2004-2008) je spojeno se vstupem země do EU v roce 2004. K poklesu HDP došlo jen v roce 2009 (v důsledku globální finanční krize) a v letech 2012 a 2013 (recese v souvislosti s úspornými opatřeními vládního sektoru). Tento vývoj ovlivňoval mj. situaci na trhu práce, kdy se v době útlumu zvyšovala nezaměstnanost a zpomaloval růst nominálních mezd (což vedlo až k poklesu reálných mezd v letech 2012 a 2013). Souběžně omezování některých sociálních příjmů, příp. zpomalování jejich valorizace se odráželo ve vývoji (poklesu) reálných čistých příjmů domácností. V posledních letech (od roku 2014) je patrné oživení ekonomiky (nejvíce v roce 2015, kdy HDP meziročně vzrostl o 4,5 %), která vytváří nová pracovní místa, zaměstnanost roste, nezaměstnanost klesá, nominálně i reálně rostou průměrné mzdy (ČSÚ, 2016d). To vše se příznivě projevuje v celkových příjmech domácností a jejich spotřebě.

Struktura zaměstnanosti se z hlediska různých charakteristik stále proměňuje. **Celkovou úroveň zaměstnanosti zásadně ovlivňuje vysoká pracovní aktivita mužů a žen ve věku 30-55 let** (Petráňová, Mejstřík, 2016; ČSÚ, 2016b). V uplynulých letech pozorujeme soustavný pokles v počtu nejmladších pracujících (15-24 let), který je z velké části kompenzován vyšší zaměstnaností starších osob (55-64 let). Vliv prodlužování délky studia a postupného zvyšování věkové hranice odchodu do důchodu je zde zřejmý. Míra zaměstnanosti mužů a žen se však výrazně liší, což úzce souvisí s jejich věkem a rodinnou situací (viz kap. 5.1). V době ekonomické recese roste počet samostatně výdělečně činných osob (OSVČ) a klesá počet zaměstnanců, a naopak. Část zaměstnanců, kteří v období krize přišli o práci, tak podniká na základě živnosti. V době zlepšující se ekonomické situace pak volí opět zaměstnanecký poměr (Kermiet, 2016).

Nezaměstnanost se výrazněji zvyšuje v letech hospodářského útlumu. **V době finanční krize (2009) zasáhla spíše mužskou populaci, v čase recese (2012, 2013) naopak více poznamenala ženy.** Nejvíce lidí bylo na úřadech práce registrováno v roce 2013 (průměrně 565 tisíc), v roce 2016 už „jen“ zhruba 400 tisíc lidí, podíl nezaměstnaných osob činil 5,6 % (*Ekonomické a sociální...*, 2017). Oba ukazatele tedy od roku 2014 zvolna klesají. Míra nezaměstnanosti je obecně vyšší u žen než u mužů, dlouhodobě nadprůměrná je dále u nejmladších věkových skupin (zvláště u 15-24letých) a u osob s nejvýše základním vzděláním (ČSÚ, 2016a). V posledních letech stoupá podíl dlouhodobě nezaměstnaných déle než 2 roky. Dále k nezaměstnanosti viz kap. 5.1.

Průměrné hrubé mzdy (na přepočtené počty) rostly nominálně i reálně nejrychleji na počátku století a v době konjunktury po vstupu země do EU. Poté tempo jejich růstu zpomalilo a v nedávných letech recese se dostalo dokonce do záporných hodnot. Za první až třetí čtvrtletí roku 2016 mzdy výrazně rostly (+4,3 %), díky nízké inflaci i v případě reálných mezd (+3,9 %). Průměrná hrubá měsíční nominální mzda dosáhla v I.-III. čtvrtletí 2016 27 000 Kč (ČSÚ, 2016c). Mzdová diferenciaci je však výrazná, a to z několika pohledů. Z hlediska odvětvového jsou dlouhodobě nadprůměrné mzdy v odvětví peněžnictví a pojišťovnictví, informační a komunikační činnosti. Naproti tomu tradičně nejnižší mzdy vykazují odvětví ubytování, stravování a pohostinství a odvětví administrativní a podpůrné činnosti (ČSÚ, 2016c). Při mezikrajském srovnání jasně dominuje hl. m. Praha, ostatní kraje vykazují podprůměrnou mzdu, byť Středočeský kraj průměrnou hodnotu mzdy ČR téměř atakuje. Nejnižší mzdu dostávají lidé v Karlovarském kraji.

Genderové rozdíly ve mzdách přetrvávají. V současnosti se průměrná měsíční mzda žen pohybuje na úrovni 78 % průměrné mzdy mužů a střední mzda žen dosahuje 84 % mediánu mezd mužů (ČSÚ, 2016c). Tyto diference vyplývají z horizontální a vertikální segregace trhu práce, rozdílné délky pracovní doby, vliv mají také okolnosti přerušování pracovní aktivity (nejčastěji z důvodu rodičovství) či vlastní požadavky na mzdové ohodnocení v souvislosti s dalšími aspekty pracovní pozice (jistotou zaměstnání, flexibilitou pracovního místa, geografickou dostupností apod.). Výrazný vliv má rodinná situace, neboť rozdíly ve mzdách se s počtem dětí v rodině zvyšují, s věkem dítěte zase snižují, nicméně ani v případě dospělých dětí se mzdové nůžky zcela neuzavírají (podrobněji viz Pytlíková, 2015). Největší genderové rozdíly ve mzdách lze nalézt ve věkové kategorii 35-49 let, což je současně období vysoké míry zaměstnanosti mužů i žen (ČSÚ, 2016c). Přímá diskriminace vysvětluje pouze velmi malou část mzdové diference (European Commission, 2016).

Mzda je významnou složkou příjmů domácnosti, přičemž podstatná je především její čistá hodnota. Průměrná čistá mzda v relaci k hrubé mzdě činí v posledních 15 letech v průměru 77 % (MPSV, 2016b). Její výši ovlivňují sazby sociálního a zdravotního pojistného (které se v uvedeném období změnily jen minimálně), nastavení daňového systému (sazby daně a různé odečitatelné položky z daňového základu či slevy na dani) a v neposlední řadě osobní a rodinná situace pracující osoby (která umožňuje nárokovat některé daňové slevy, viz kap. 3.2.1).²⁴ Počínaje rokem 2008 se přitom zvyšují výhradně slevy na dani na dítě, od roku 2015 navíc i s počtem dětí, což spolu s možným čerpáním daňového bonusu navyšuje čisté pracovní příjmy rodin s dětmi. Význam daňových opatření v oblasti podpory rodin s dětmi roste.

Hodnota **minimální mzdy** se v prvních letech tohoto století každoročně zvyšovala, **od roku 2006 do roku 2012 však stagnovala** na úrovni 8 000 Kč a ve vztahu k průměrné hrubé mzdě poklesla až na třetinu (Höhne a kol., 2016b). O její pravidelné zvyšování se zasazuje současná vláda s cílem naplnit své programové prohlášení, tj. aby minimální mzda dosáhla 40 % úrovně průměrné mzdy (MPSV, 2015). V roce 2016 činila minimální mzda 9 900 Kč, od ledna 2017 se zvedla na 11 000 Kč (MPSV, 2016a).

Druhým nejdůležitějším zdrojem financí domácností jsou **příjmy sociální**. Celkové výdaje státu na sociální příjmy každoročně rostly, s výjimkou roku 2013, kdy jen nepatrně (zásluhou nižších důchodových výdajů) poklesly (ČSÚ, 2016d). Výdaje na dávky z ostatních systémů (nemocenského pojištění, státní sociální podpory, hmotné nouze, nezaměstnanosti aj.) se meziročně měnily jednak v souvislosti s jejich legislativními úpravami a jednak s ekonomicko-sociální situací (např. demografickým vývojem, vyšší nezaměstnaností v době krize, růstem nákladů na bydlení). Připomeňme, že **výraznější legislativní změny se váží k roku 2008** (v návaznosti na proces stabilizace veřejných rozpočtů), **2011 a 2012**, kdy dochází ke zpřísnění podmínek na některé sociální dávky či změnám jejich charakteru (to se týká zejména přídatků na děti, sociálního příplatku a porodného). Na druhou stranu některé dávky vyžadují vyšší výdaje (např. příspěvek na bydlení, rodičovský příspěvek, zavedení příspěvku na péči, od roku 2015 i porodné; k vybraným dávkám blíže viz kap. 3.2.1). Výdaje na dávky sociální potřebnosti zavedením zákona o pomoci v hmotné nouzi od roku 2007 výrazně poklesly, nicméně v posledních letech opět poměrně značně rostou. **Trvale se naproti tomu snižují (relativní) výdaje na dávky státní sociální podpory** (tedy systému primárně určenému na podporu rodin s dětmi), které se v současnosti pohybují na úrovni 1 % HDP (podrobněji viz Průša a kol., 2014).

Zmiňovaný vývoj v oblasti pracovních a sociálních příjmů se promítá do celkových příjmů domácnosti, které se dále odlišují podle socioekonomického postavení dospělých členů (podrobněji o příjmové situaci v závislosti na úplnosti rodiny a počtu dětí viz kap. 3.2.1). **Čisté (nominální) peněžní příjmy domácností** zaměstnanců a

²⁴ Přehled daňových a pojistných sazeb, slev na dani a jejich vývoj v čase uvádí např. Höhne a kol., 2016b.

OSVČ ve sledovaném období **převážně rostly** (poklesly jen v roce 2011 a 2013), v případě domácností důchodců rostly každoročně. Obdobný vývoj zaznamenaly i reálné čisté příjmy domácností s tím, že meziročních poklesů nepatrně přibylo (nejčastěji v roce 2012, podrobněji viz MPSV, 2016b). **Příjmová struktura** z hlediska pracovních, sociálních a ostatních příjmů je mezi jednotlivými domácnostmi odlišná a v čase se měnila (MPSV, 2016b). Nejzřetelněji **u domácností zaměstnanců s dětmi**, ve kterých **se relativní proporce sociálních a ostatních příjmů vzájemně prohodily a přiblížily** (z původních 12 % pro sociální a 6 % pro ostatní příjmy v roce 2000 na 8 %, resp. 9 % v roce 2015), a to při určitém zvýšení podílu pracovních příjmů v rozpočtu domácností (z 82 % v roce 2000 na 84 % v roce 2015). Relativně dvojnásobná převaha sociálních příjmů nad příjmy ostatními v případě domácností zaměstnanců bez dětí a OSVČ zůstala v daném období zachována, i když váha obou jmenovaných složek na úkor pracovních příjmů stoupla (zejména u domácností OSVČ, neboť zatímco v roce 2000 zaujímaly pracovní příjmy 87 %, sociální příjmy 9 % a ostatní příjmy 4 %, v roce 2015 činily tyto podíly 81 %, resp. 13 % a 6 %). Velmi stabilní zůstává příjmová struktura domácností důchodců s jasnou (95 %) převahou sociálních příjmů při relativně vyrovnaném zastoupení zbývajících dvou složek.

Z tabulky č. 3.1 je patrné, že v uvedeném období nejrychleji rostly příjmy domácnostem důchodců, a to i při zohlednění počtu osob, protože zatímco průměrná velikost ostatních domácností se v posledních 15 letech zmenšila, u domácností důchodců zůstala stejná. Nejpomaleji se zvyšovaly příjmy domácnostem OSVČ. **Nejméně finančních prostředků na člena domácnosti mají domácnosti zaměstnanců s dětmi**, naopak nejvíce zaměstnanci bez dětí.

Tabulka č. 3.1 **Nominální čisté peněžní příjmy vybraných typů domácností v roce 2000 a 2015, měsíční průměr (Kč) a index (%)**

		typ domácnosti			
		zaměstnanci bez dětí	zaměstnanci s dětmi	OSVČ	důchodci
příjem na osobu (Kč)	2000	10 259	6 185	7 148	6 264
	2015	19 715	11 481	12 086	12 207
<i>index 2015/2000 (%)</i>		<i>192,2</i>	<i>185,6</i>	<i>169,1</i>	<i>194,9</i>
příjem na domácnost (Kč)	2000	17 851	22 080	22 445	9 271
	2015	31 544	39 954	33 478	18 066
<i>index 2015/2000 (%)</i>		<i>176,7</i>	<i>180,9</i>	<i>149,2</i>	<i>194,9</i>

Zdroj: MPSV, 2016b, vlastní výpočty

Stejně jako v případě příjmů, závisí i **výše a struktura výdajů** na typu a skladbě **domácnosti** (podle typu rodiny a počtu dětí viz kap. 3.3). Dlouhodobě nejlépe jsou na tom domácnosti zaměstnanců bez dětí, kterým na pokrytí výdajů v současnosti postačí průměrně 80 % příjmů (MPSV, 2016b). Mnohem napjatější rozpočet vykazují domácnosti důchodců (viz tabulka č. 3.2). Od roku 2000 se však v tomto ohledu finanční situace zlepšila u všech sledovaných typů domácností.

Tabulka č. 3.2 **Nominální čistá peněžní vydání a jejich podíl na příjmech vybraných typů domácností v roce 2000 a 2015, měsíční průměr (Kč), index a podíl (%)**

		typ domácnosti			
		zaměstnanci bez dětí	zaměstnanci s dětmi	OSVČ	důchodci
výdaje na osobu (Kč)	2000	9 336	5 905	7 072	6 302
	2015	15 821	9 618	10 888	11 298
index 2015/2000 (%)		169,5	162,9	154,0	179,3
podíl výdajů na příjmech (%)	2000	91,0	95,5	98,9	100,6
	2015	80,2	83,8	90,1	92,6

Zdroj: MPSV, 2016b, vlastní výpočty

Výdaje se rozlišují na spotřební (zahrnující 12 oddílů podle účelů vydání) a nespotební (obsahující např. výdaje na pořízení bytu, na soukromé podnikání aj.). **Spotřební vydání se na celkových výdajích domácností podílejí dlouhodobě zhruba z 90 %.** Největší díl představují výdaje za „potraviny a nealkoholické nápoje“ a „bydlení, vodu, energii, paliva“, i když jejich vzájemné proporce se postupem času obrátily ve prospěch relativně vyšších výdajů za bydlení. V domácnostech zaměstnanců a OSVČ zaujímají dohromady necelých 40 %, v domácnostech důchodců více než 50 % (blíže viz tabulka č. 3.3). Váha zbývajících spotřebních vydání se rovněž od roku 2000 změnila, přičemž společné trendy nacházíme (s většími či menšími odchylkami) u všech typů domácností: relativní pokles výdajů na alkohol a tabák, odívání a obuv, bytové vybavení, rekreaci a kulturu, naproti tomu relativní nárůst výdajů na zdraví, dopravu, poštu a telekomunikace, stravování a ubytování, ostatní zboží a služby. Výdaje z kategorie vzdělávání jsou jedny z nejnižších (0-1 %), určitý růst zaznamenaly jen domácnosti zaměstnanců s dětmi.

Tabulka č. 3.3 **Struktura spotřebních vydání vybraných typů domácností v roce 2000 a 2015 (%)**

	typ domácnosti							
	zaměstnanci bez dětí		zaměstnanci s dětmi		OSVČ		důchodci	
	2000	2015	2000	2015	2000	2015	2000	2015
1. Potraviny a nealkoholické nápoje	20,7	18,5	22,0	19,2	21,0	18,8	30,9	23,9
2. Alkoholické nápoje, tabák	4,1	3,5	2,8	2,2	3,2	2,7	3,2	3,2
3. Odívání a obuv	6,4	4,9	7,6	6,0	7,6	5,9	4,2	3,2
4. Bydlení, voda, energie, paliva	19,0	21,4	16,3	17,0	16,4	19,0	26,2	27,7
5. Bytové vybavení, zařízení domác.; opravy	8,3	6,5	6,8	5,9	7,0	6,0	6,7	6,0
6. Zdraví	1,6	2,3	1,4	2,1	1,5	2,2	2,7	4,1
7. Doprava	11,4	11,2	11,7	12,8	10,3	10,7	6,2	6,3
8. Pošty a telekomunikace	3,6	4,1	3,5	4,3	3,9	4,5	3,1	3,8
9. Rekreace a kultura	10,5	9,1	11,6	10,0	12,9	10,1	8,2	8,5
10. Vzdělávání	0,1	0,2	0,9	1,1	0,9	0,8	0,1	0,1
11. Stravování a ubytování	4,8	5,0	6,2	7,4	5,8	6,5	2,4	3,2
12. Ostatní zboží a služby	9,3	13,2	9,2	12,2	9,4	12,9	6,1	10,0

Zdroj: MPSV, 2016b

Současná statistika rodinných účtů potvrzuje tendence z let minulých, např. že s rostoucím příjmem domácnosti (na osobu) výrazně klesá podíl nezbytných výdajů (potravin, bydlení) ve prospěch výdajů investičního charakteru (nespotřebních vydání, tj. výdajů na stavbu či rekonstrukci bytu, koupi nemovitosti, dary příbuzným aj.) i většiny ostatních spotřebních výdajů. Na bydlení vydávají relativně více prostředků domácnosti v nájemních bytech (oproti domácnostem žijícím ve vlastním bytě), ve velkých městech (oproti nejmenším obcím), bez pracovních příjmů (oproti domácnostem s pracující osobou v čele), s osobou starší 60 let nebo mladší 30 let (oproti domácnostem třicátníků a čtyřicátníků) či v neúplných rodinách (oproti rodinám úplným, blíže viz ČSÚ, 2012, 2016e).

Míra příjmové chudoby²⁵ se v České republice pohybuje dlouhodobě v rozmezí 9-10 % a je nejnižší v Evropě. V roce 2016 zůstala na hladině 9,7 % (Brázdilová, Šustová, 2016; ČSÚ, 2017). Naproti tomu **míra materiální deprivace²⁶ postupně klesá**, v letech 2008 až 2014 na úroveň 6-7 %, v roce 2016 na 4,8 % (Brázdilová, Šustová, 2016; ČSÚ, 2017). V evropském srovnání zaujímá ČR desátou pozici za vyspělými západními zeměmi a blíží se průměru EU (Večerník, Mysíková, 2015). Podrobněji viz kap. 3.2.3. Při použití subjektivního indikátoru, tzn. celkového **vycházení s příjmem** reflektujícího jak příjmy, tak výdaje domácnosti, je postavení ČR mezi zeměmi EU obdobné jako v případě materiální deprivace a v porovnání s „objektivní“ příjmovou chudobou zařazuje mezi ohrožené domácnosti i jiné skupiny (tamt., s. 20-22).

Příjmová diference mezi desetinou nejchudších a desetinou nejbohatších domácností se na rozdíl od 90. let minulého století výrazně neprohlubuje, neboť příjmy bohatých domácností z 10. decilu jsou v posledních 15 letech 5,5–5,7krát vyšší než příjmy chudých domácností v 1. decilu (ČSÚ, 2004, 2016g). Proměňuje se struktura domácností v nich žijících, nicméně základní diference zůstávají. Např. vyšší podíl domácností s dětmi a bez pracujících členů mezi nejchudšími domácnostmi, z hlediska postavení osoby v čele domácnosti vyšší zastoupení nezaměstnaných přednostů, nepracujících důchodců a zaměstnanců s nižším vzděláním (ve srovnání s mnohem častěji bezdětnými a pracujícími členy v nejbohatších domácnostech, v čele se zaměstnancem s vyšším vzděláním či osobou samostatně výdělečně činnou).

Objem celkových vkladů domácností vzrostl od roku 2000 do roku 2015 2,5krát (na 2 035 mld. Kč), rychlejším tempem (průměrně o 10 % ročně) se zvyšoval především v druhé polovině první dekády tohoto století (MPSV, 2016b). V celém prvním desetiletí však **mnohem rychleji rostla suma poskytnutých bankovních úvěrů a půjček** domácnostem (průměrně o téměř 30 % ročně), přičemž mezi roky 2000 a 2015 se celkově zvedla více než 10krát (na 1 324 mld. Kč). Z více jak 70 % se jedná o půjčky na financování bydlení, dalších zhruba 18 % jde na spotřebu, přičemž zájem o spotřebitelské úvěry v posledních letech spíše klesal, nicméně v současnosti lze sledovat jeho opětovné oživení (Chlad, 2016). Přibližně 40 % českých domácností má nějaký úvěr, z toho polovina hypoteční. Na splátkách hypotečního úvěru zaplatí domácnosti zhruba 16 % svého čistého příjmu (ČNB, 2016). Pro ekonomickou stabilitu domácnosti může být ohrožující zejména **kumulování půjček** a splácení stávajících

²⁵ Míra ohrožení příjmovou chudobou se počítá jako podíl osob žijících v domácnostech, jejichž příjem je nižší než 60 % mediánu ekvivalizovaného disponibilního příjmu domácnosti. Např. aby domácnost jednotlivce v roce 2015 nespadla pod hranici ohrožení příjmovou chudobou, musel být její čistý měsíční příjem vyšší než 10 220 Kč, u partnerského páru se dvěma dětmi do 13 let vyšší než 21 461 Kč (ČSÚ, 2016g).

²⁶ Domácnost je materiálně deprivovaná, pokud si nemůže dovolit 4 a více z následujících 9 položek: barevná televize, telefon, pračka, auto, týdenní dovolená mimo domov, zaplacení neočekávaného výdaje (9 900 Kč pro rok 2015), dostatečné vytápění bytu, jíst maso (nebo jeho vegetariánské náhražky) každý druhý den, problémy s placením plateb (nájem, platby za bydlení, splátky půjček na bydlení a ostatních půjček).

úvěrů pomocí půjček nových, což s sebou může přinášet další ekonomické, psychologické a jiné dopady (exekuce, vztahové problémy aj.).²⁷

Bilance **úspor** (rozdíl mezi vklady a výběry z vkladů) se u jednotlivých domácností dosti liší a její vývoj **vykazuje spíše výkyvy** než jednoznačný trend (MPSV, 2016b). Kladné a dlouhodobě nejvyšší úspory mají domácnosti zaměstnanců bez dětí (měsíční průměr na domácnost za rok 2015 činí 5 276 Kč), následované domácnostmi zaměstnanců s dětmi (4 598 Kč). Naproti tomu do záporných čísel se ve sledovaném období nejednou dostaly domácnosti OSVČ a důchodců, i když v posledních čtyřech letech se jejich situace stabilizovala (průměrné měsíční úspory za rok 2015 činí 1 338 Kč, resp. 969 Kč). V tomto směru lepší situaci domácností zaměstnanců bez dětí i s dětmi oproti ostatním domácnostem dokládá i relativní ukazatel míry spořivosti (tj. poměr úspor k čistým příjmům), který pro rok 2015 pro jednotlivé typy domácností (ve výše uvedeném pořadí) činí 16,7 %, resp. 11,5 %, 4,0 % a 5,4 %.

Změny v sociodemografické struktuře domácností (především zmenšování velikosti domácností, nárůst podílu domácností jednotlivců a neúplných rodin) **zvyšují nároky na bytový fond**. Bytová výstavba měřená počtem zahájených a dokončených bytů zažívala největší boom v čase konjunktury na počátku tohoto století (Kovárnová, 2016). Od roku 2008 se počty dokončených bytů trvale snižují, mírné oživení přinesl až rok 2014. Oba procesy se synergicky promítají do kvalitativních ukazatelů bytového komfortu, což dokládají např. trendy zvyšujícího se obytného prostoru na osobu i na byt, vyššího počtu obytných místností na byt či klesajícího počtu osob na 1 obytnou místnost (ČSÚ, 2016f). **Proměna ve struktuře bytových domácností** podle právního důvodu užívání bytu **pokračovala v nastoleném trendu, tj. růstem podílu bytů v osobním vlastnictví**, a to zvláště na úkor bytů nájemních a družstevních (ČSÚ, 2014). Ve vlastním bytě či domě bydlí nejčastěji úplné rodiny (67 %, bez ohledu na přítomnost dětí) a neúplné rodiny bez závislých dětí (60 %). Samoživitelé se závislými dětmi naproti tomu nejčastěji obývají nájemní byty (36 %) a ze všech typů domácností měly i nejvyšší zastoupení družstevních bytů (12 %). Společným rysem úplných a neúplných rodin je, že s přibývajícím počtem osob v bytové domácnosti a s rostoucím věkem osoby v čele domácnosti se zvyšovala četnost vlastnického bydlení a naopak klesal podíl nájemního bydlení. Bydlením domácností s dětmi se podrobněji zabývá kap. 4.

3.2 Příjmová situace rodin s dětmi

Celkový příjem domácnosti je determinován řadou faktorů reflektujících především její složení a ekonomickou aktivitu jejích členů. Důležitými činiteli ovlivňujícími příjem jsou dále charakteristiky těchto osob, předně jejich vzdělání, věk, pohlaví a pracovní postavení. Peněžní příjmy domácností v posledních několika letech převážně rostly. Rozdíly v příjmech mezi domácnostmi v závislosti na úplnosti rodiny, typu partnerského soužití, počtu a věku dětí, příp. počtu výdělečně činných (rodičů) přetrvávají, přičemž některé se prohloubily, některé zmírnily.

3.2.1 Příjmy, sociální dávky a daňová zvýhodnění

Pro analýzu příjmové situace domácností jsou převážně využita data výběrového šetření Příjmy a životní podmínky domácností (známého pod anglickou zkratkou SILC) prováděného ČSÚ. V popisu se zaměříme hlavně na současnou situaci, tzn. vzhledem k nejaktuálnějším datům ze SILCu 2015 na příjmy za rok 2014, příp. z hlediska vývoje na příjmy v letech 2007-2013 (data SILC 2008-2015).

²⁷ Podrobněji se problematikou chudých a různými riziky ohrožených domácností zabývaly například dva nedávné výzkumy - Chudoba v Česku (2016) a Median, Sirius (2016).

Použijeme-li disponibilní **příjmy domácnosti**²⁸ na osobu, **koncentruje se přibližně 40 % domácností s dětmi se svým příjmem do prvních dvou decilů příjmového rozložení**, dalších 20 % pak do 3. a 4. decilu. V posledním, nejvyšším decilu se nachází zhruba 5 % domácností s dětmi. Při přepočtu disponibilního příjmu na spotřební jednotku (SJ)²⁹, která více zohledňuje složení domácnosti, je rozmístění domácností do decilů mnohem rovnoměrnější jen s vyšším než 10% (v průměru 10-12 %) podílem domácností spadajících do 1. decilu a dále do 5., 6., 7. a 8. decilu, tj. do nejchudších a pak do středních a vyšších příjmových skupin. Z přepočtu příjmu na spotřební jednotku vychází následující analýza.

Disponibilní příjem (na SJ) se s počtem dětí v rodině snižuje (viz tabulka č. 3.4). Příjem dvoudětné rodiny dosahuje 93 % příjmu rodin s jedním dítětem, příjem rodin se třemi a více dětmi 80 %. Od roku 2008 se přitom tyto relace podstatně zlepšily, neboť tehdy činily 85 %, resp. 70 %, což znamená, že příjmy rodin s více než jedním dítětem rostly rychleji než příjmy jednodětných rodin. **Z hlediska věku dítěte nejsou rozdíly mezi rodinami tak velké**, nicméně příjmy rodin s nejmladším dítětem do 5 let věku jsou v porovnání s rodinami s nejmladším dítětem ve věku 6-15 let a 16 a více let o několik procentních bodů vyšší. Přitom ještě v letech 2007-2009 dosahovaly nejvyšších příjmů rodiny s nejstaršími dětmi. Tuto „výměnu“ lze do jisté míry připsat zvýšení státní podpory, resp. jejího zaměření na rodiny s dětmi předškolního věku.

Příjmy samoživitelů dosahují zhruba 70 % příjmů úplných rodin. Důvodem je především častější existence dvou pracovních příjmů v úplné rodině a také fakt, že v čele neúplné rodiny stojí v převážné většině žena, jejíž příjem z výdělečné činnosti bývá ve srovnání s muži nižší. Sociální dávky určené, příp. zvýhodněné pro samoživitele nejsou v systému podpory rodin již nastaveny (do roku 2007 dostávali delší dobu peněžitou pomoc v mateřství, do roku 2011 byli mírně zvýhodněni prostřednictvím sociálního příplatku), daňová zvýhodnění (na děti) častěji využívají rodiny úplné. V rámci úplných rodin mají dlouhodobě **vyšší příjmy manželské páry oproti těm nesezdaným**, přičemž přes každoroční výkyvy lze vysledovat spíše klesající trend v relaci příjmů nesezdaných partnerů vůči manželským svazkům (z 96 % v roce 2008 na 89 % v roce 2014). Nižší celkové příjmy na straně nesezdaných partnerů jsou dány souhrou několika faktorů: oproti manželství se častěji vyznačují egalitárnějším postojem k dělbě rolí, častěji zde roli hlavního živitele zastává žena, vzhledem k obvyklejšímu oddělenému (nikoli společnému) hospodaření s rodinným rozpočtem³⁰ mohou mít tito partneři menší přehled o všech příjmech, roli zde mohou hrát i nižší (nebo nulové) šance na čerpání daňových úlev (na děti a především na manžela či manželku). Nesezdaná partnerství vykazují spíše nižší socioekonomický status (viz kapitola 2.2).

²⁸ Disponibilní příjem domácnosti se podle metodiky Eurostatu rovná čistému peněžnímu příjmu domácnosti sníženému o pravidelně vydávané peněžní transfery mezi domácnostmi, naturální požitky a daň z nemovitosti.

²⁹ Disponibilní příjem na spotřební jednotku bere v úvahu velikost a demografické složení domácnosti, čímž lépe zohledňuje tzv. úspory z počtu ve vícečlenných domácnostech. Zde je využita stupnice spotřebních jednotek EU, která první dospělé osobě v domácnosti přiřazuje váhu 1,0, dalším osobám starším 13 let váhu 0,5 a dětem do 13 let včetně váhu 0,3.

³⁰ Podrobněji viz Hamplová, 2015.

Tabulka č. 3.4 **Roční disponibilní příjem domácností s dětmi (na spotřební jednotku), 2007-2014 (Kč)**

		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
typ rodiny	MŽ	197 060	219 035	220 405	227 402	231 954	226 860	235 022	245 329
	NS	184 945	209 981	199 273	211 333	195 325	214 994	217 306	218 182
	ČÚR	195 842	217 942	217 417	224 880	225 783	224 765	231 782	240 248
	ČNÚR	127 423	148 074	162 843	154 000	159 487	163 237	158 120	168 302
počet dětí	1	194 692	224 870	224 315	226 427	227 283	222 769	228 828	240 518
	2	177 891	191 263	198 146	200 939	201 612	206 833	213 268	222 503
	3+	151 394	158 387	159 290	167 936	175 100	182 989	190 181	193 353
věk nejmladšího dítěte	0-5	184 853	200 953	205 952	214 257	215 371	217 612	228 817	234 485
	6-15	177 441	201 757	199 281	203 772	203 966	209 808	212 187	223 038
	16+	192 000	215 088	221 585	212 807	218 399	209 028	213 514	228 318

Pozn.: MŽ = manželství, NS = nesezdaná soužití, ČÚR = čistá úplná rodina, ČNÚR = čistá neúplná rodina

Zdroj: data SILC 2008-2015

V příjmech domácnosti se pozitivně projevují jednak rostoucí mzdy, částečně vyšší ekonomická aktivita a zvyšování daňových úlev vázaných na děti. V oblasti sociálních dávek dochází na jedné straně k posilování role rodičovského příspěvku, na straně druhé k omezení příjmově testovaných dávek, resp. k jejich většímu zaměření na nejchudší rodiny, což je zvláště patrné ve vazbě na stagnující částky životního minima. Od roku 2007 (a v podstatě i dříve, viz Průša a kol., 2014) se **snižuje podíl rodin pobírajících některou ze sociálních dávek, nejvýrazněji u rodin se 2 dětmi a u rodin s nejmladším dítětem ve školním věku**. Nejméně klesá tento podíl u tří a vícedětných rodin a u rodin s předškolákem, které tak stále patří k hlavním příjemcům sociálních dávek (viz tabulka č. 3.5). **Samoživitelé (ve srovnání s úplnými rodinami) a partneři žijící v kohabitaci (oproti manželům) zůstávají častějšími příjemci sociálních dávek**, byť i v jejich případě se okruh žadatelů výrazně snížil.

Tabulka č. 3.5 **Podíl domácností s dětmi pobírajících alespoň jednu sociální dávku, 2007-2014 (%)**

		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
typ rodiny	MŽ	78,4	62,0	61,6	58,2	55,4	53,2	51,0	51,3
	NS	93,4	81,0	83,3	77,1	71,8	74,3	69,5	73,7
	ČÚR	79,9	64,3	64,6	61,2	58,2	56,9	54,4	55,5
	ČNÚR	86,7	73,5	66,6	63,1	59,6	55,5	59,6	57,7
počet dětí	1	81,1	67,0	67,3	31,9	30,9	59,4	57,6	58,2
	2	82,8	67,3	64,1	61,2	58,3	55,8	53,8	55,5
	3+	89,3	79,6	77,8	81,0	74,9	78,2	72,9	71,2
věk nejmladšího dítěte	0-5	94,7	89,9	89,8	86,7	83,4	82,3	80,1	80,5
	6-15	79,9	57,4	54,2	50,5	46,9	46,0	45,3	46,6
	16+	69,9	52,8	48,3	44,8	46,0	43,9	41,3	44,3

Pozn.: MŽ = manželství, NS = nesezdaná soužití, ČÚR = čistá úplná rodina, ČNÚR = čistá neúplná rodina

Zdroj: data SILC 2008-2015

Význam sociálních dávek v rozpočtu rodin s dětmi ve sledovaných letech v průměru spíše klesl, nicméně u rodin, které nějakou sociální dávku pobírají, jejich váha spíše narostla (viz tabulka č. 3.6). Dávky pro tyto rodiny nabyly na vyšší důležitosti, neboť tvoří čtvrtinu až třetinu jejich disponibilních příjmů v závislosti na počtu a věku dětí. Nadprůměrný podíl dávek na příjmu u rodin pobírajících některou z dávek najdeme mezi čistými neúplnými rodinami (v roce 2014 až 44 %), v rodinách

nesezdaných partnerů (29 %; ve srovnání s manželským párem dosahují nižších příjmů, může se zde projevit i případné „zamlčení“ partnera kvůli nároku na dávky), v rodinách v 1. a 2. příjmovém decilu (58 %, resp. 32 %) nebo v rodinách, kde žádný z rodičů nezískal maturitu (37 %), příp. v rodinách bez výdělečně činných rodičů.

Tabulka č. 3.6 **Podíl všech sociálních dávek, které domácnosti s dětmi obdržely, na disponibilním příjmu, 2007-2014 (%)**

		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
typ rodiny	MŽ	18,6	19,3	19,7	21,7	20,3	18,5	21,8	20,6
	NS	28,3	25,3	27,2	23,1	27,2	26,3	29,5	29,2
	ČÚR	19,7	20,2	21,1	22,0	21,8	20,3	23,6	22,7
	čNÚR	36,3	43,4	42,1	43,4	42,1	42,1	47,5	43,7
počet dětí	1	24,1	24,8	25,5	28,3	28,5	28,3	30,3	28,4
	2	22,5	23,0	23,6	22,6	21,4	21,6	25,7	22,2
	3+	30,9	32,4	32,9	33,0	34,6	28,7	33,2	35,7
věk nejmladšího dítěte	0-5	32,3	28,3	28,4	27,6	27,2	25,4	28,2	26,8
	6-15	17,5	20,3	21,4	23,3	22,8	23,7	27,8	25,2
	16+	19,2	23,1	22,8	28,2	28,5	29,8	32,7	29,8

Pozn.: MŽ = manželství, NS = nesezdaná soužití, ČÚR = čistá úplná rodina, čNÚR = čistá neúplná rodina
Zdroj: data SILC 2008-2015

Ještě v roce 2007 byl nejčastěji pobíranou dávkou přídavek na dítě. Dostávaly jej dvě třetiny rodin s dětmi (tj. 944 tisíc rodin), s počtem dětí v rodině se tento podíl zvyšoval, s rostoucím věkem dítěte naopak klesal. Nárok na něj vznikl až do příjmu rodiny do výše čtyřnásobku životního minima rodiny, proto nepřekvapí více jak 90% podíl pobírajících přídavek na dítě u rodin v riziku chudoby³¹ či s reziduálním příjmem (tj. příjmem po odpočtu nákladů na bydlení) do dvojnásobku životního minima. V rámci stabilizace veřejných rozpočtů od roku 2008 na přídavky na děti některé rodiny již nedosáhly díky snížení koeficientu násobku životního minima (na 2,4). **Podíl rodin čerpajících přídavek na dítě klesl na třetinu, přičemž v průběhu dalších let se snižoval až na současných 18 %** (2014, tj. absolutně 255 tisíc rodin). Výše přídaveků na děti se od roku 2008 nemění a v závislosti na věku dítěte činí 500, 610 a 700 Kč.

Výrazně se rovněž proměnila struktura rodin čerpajících přídavek na dítě podle počtu dětí v rodině a věku nejmladšího dítěte (viz tabulka č. 3.7). Jejich čerpání skokově roste až od třetího dítěte v rodině. **Častěji oproti ostatním jej dále berou samoživitelé s dětmi** (36 % v roce 2014), rodiny kohabituujících partnerů (28 %) a rodiny v prvních třech příjmových decilech podle disponibilního příjmu na spotřební jednotku (65 %, 34 % a 25 %). **Významně se zhoršilo pokrytí chudých rodin přídavy na děti.** V roce 2014 pobíralo přídavek na dítě 63 % rodin s dětmi v riziku chudoby, v roce 2012 dokonce „jen“ 54 % těchto rodin. Z rodin, které podle daného kritéria nepatří mezi chudé, přídavky na děti čerpalo pouze 12 % rodin. Na příjmech rodiny se přídavky na děti podílejí v průměru zhruba 5 %, v rodinách, které jsou jejich častějšími příjemci, průměrně 7-9 %.

³¹ Tzn. s příjmem nižším než 60 % mediánu ekvivalizovaného příjmu (podrobněji viz kapitola 3.2.3).

Tabulka č. 3.7 **Podíl domácností s dětmi pobírajících přídavek na dítě, 2007-2014 (%)**

		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
počet dětí	1	60,0	28,3	22,4	14,6	13,8	14,8	13,6	14,5
	2	69,3	33,6	25,6	21,0	19,2	17,9	16,7	16,8
	3+	84,6	59,7	52,0	48,3	43,5	41,3	43,9	40,5
věk nejmladšího dítěte	0-5	71,5	39,1	31,4	21,6	21,0	21,1	20,7	20,8
	6-15	69,7	36,9	28,0	25,8	22,0	21,0	21,0	20,9
	16+	53,3	19,9	15,8	11,6	10,2	10,1	7,8	8,5

Zdroj: data SILC 2008-2015

Z celkové sumy, kterou stát na přídavcích na děti v roce 2014 vyplatil, šlo zhruba po 40 % na rodiny se dvěma, a se třemi a více dětmi, z hlediska věku získaly necelou polovinu peněz rodiny s nejmladším dítětem od 6 do 15 let věku a jen zhruba desetinu rodiny se staršími dětmi. Relativně dvakrát více peněz než v roce 2007 jde skrze přídavky na děti rodinám ohrožených chudobou (41 %). Celková vyplacená suma na přídavcích na děti je oproti roku 2007 třetinová.

Pobírání **rodičovského příspěvku** není podmíněno příjmovou situací rodiny, ale péčí rodiče o dítě mladší 4 let. Z rodin **s nejmladším dítětem do 5 let věku jej pobírá přibližně 60 %**, stejný podíl platí i u čistých úplných rodin s jedním ekonomicky aktivním rodičem. Z nevýdělečně činných samoživitelů jej pobírá čtvrtina. Tento nižší podíl ve srovnání s partnerskými rodinami zde reflektuje podstatně menší zastoupení samoživitelů vychovávajících dítě předškolního věku oproti dětem starším (blíže viz Höhne a kol., 2016a). Roli může hrát i snaha udržet rodinu pohromadě, dokud jsou děti malé. S ekonomickou samostatností ženy (po skončení rodičovské dovolené) pak roste i pravděpodobnost rozpadu páru. Rodiny s rodičem, který nepracuje a při péči o dítě pobírá rodičovský příspěvek, jsou relativně rovnoměrně zastoupeny ve všech příjmových skupinách, kdežto ekonomická neaktivita způsobená jinými okolnostmi (např. nezaměstnaností) soustřeďuje tyto rodiny spíše do nižších příjmových kategorií (tamt.).

Výše rodičovského příspěvku sice do jisté míry závisí na předchozí mzdě rodiče, nicméně vzhledem k předem dané celkové dispoziční sumě a většinové volbě čerpání příspěvku do tří let věku dítěte se rozdíl mezi jednotlivými typy rodin výrazněji neprojevují (blíže viz kap. 5.2.2). Odlišnosti lze najít spíše podle podílu rodičovského příspěvku na příjmu rodiny, který činil v průměru 17 % v roce 2014, přičemž u samoživitelů byl až 30 %, stejně jako v 1. decilové skupině či v rodinách ohrožených chudobou. Vzhledem k celkovým nákladům je rodičovský příspěvek v současnosti nejvýznamnější dávkou v oblasti podpory rodin s dětmi, zvláště s těmi předškolními.

Třetí nejvýznamnější dávkou jak z hlediska celkových výdajů, tak z hlediska počtu příjemců je příspěvek na bydlení. Ten sice není výhradně určen rodinám s dětmi, resp. jeho čerpání není podmíněno přítomností dítěte v rodině, ale rodiny s dětmi jsou jeho častými příjemci. V roce 2014 jej dostávalo 5 % domácností (tj. 211 tisíc), rozložení bezdětných domácností a domácností s dětmi bylo absolutně téměř vyrovnané, relativně je více příjemců mezi rodinami s dětmi (7 % oproti 4 %). V roce 2007 čerpalo příspěvek na bydlení relativně méně domácností (5 % s dětmi oproti 2 % bez dětí). Z celkové sumy na příspěvek na bydlení jde mírně nadpoloviční většina rodinám s dětmi, přičemž ještě v roce 2007 to byly až dvě třetiny a v roce 2008 téměř tři čtvrtiny.

Příspěvek na bydlení jako nástroj k lepší dostupnosti bydlení pro nízkopříjmové domácnosti je koncipován jako doplněk příjmu domácnosti tak, aby její náklady na bydlení (za určitých podmínek) tvořily maximálně 30 % (v Praze 35 %) příjmů domácnosti. Při jeho nároku se tedy posuzuje poměr nákladů na bydlení (se stropem ve výši normativních nákladů na bydlení) k příjmům domácnosti. V důsledku nižších

příjmů, a s tím souvisejících i relativně vyšších nákladů na bydlení na disponibilních příjmech, je násobně vyšší podíl pobírajících příspěvek na bydlení u osamělých rodičů s dětmi (22 %), v rodinách se třemi a více dětmi (19 %), v 1. příjmovém decilu (39 %) a v rodinách ohrožených příjmovou chudobou (38 %; zde jde o více než zdvojnásobení podílu oproti rokům 2011 a 2012).

Dávky hmotné nouze (především díky doplatku na bydlení) doprovázejí u řady rodin vyplacení příspěvku na bydlení, proto k jejich častějšímu čerpání dochází rovněž u výše uvedených typů rodin. Celkově je **pobírají 4 % rodin s dětmi** (tj. zhruba 58 tisíc rodin), z bezdětných domácností 2 %.

Rodiny, které pobíraly alespoň jednu ze 4 výše uvedených dávek, se rekrutují především z rodin pobírajících přídatky na děti a/nebo rodičovský příspěvek. Zbývající dvě dávky už podíly rodin mezi příjemci zásadně nezvyšují. V souhrnu **alespoň některou z těchto 4 dávek čerpá více jak třetina rodin s dětmi** (36 %, v roce 2014). Výrazně vyšší podíly však najdeme mezi rodinami se 3 a více dětmi (56 %), v čistých úplných rodinách, kde nejsou partneři sezdáni (56 %), v rodinách s nejmladším dítětem do 5 let věku (68 %), v rodinách v 1. příjmovém decilu, resp. kvintilu podle příjmu na spotřební jednotku (72 %, resp. 62 %), v rodinách bez ekonomicky aktivních rodičů (83 %), v rodinách ohrožených příjmovou chudobou (71 %), v rodinách, jejichž reziduální příjem (tj. po odpočtu nákladů na bydlení) nedosahuje životního minima rodiny, resp. jeho dvojnásobku (79 %, resp. 58 %) a v rodinách s nízkou vzdělanostní úrovní rodičů (tj. se základním vzděláním nebo bez vzdělání, 85 %). Vyšší podíl najdeme i mezi rodinami samoživitelů (41 %), v porovnání s ostatními jmenovanými skupinami má však blíže k průměrné hodnotě.

S výjimkou rodin s nejmladším dítětem ve věku 0-5 let, kde je hlavním původcem jejich zařazení mezi rodiny pobírající dávky čerpání rodičovského příspěvku, nacházíme **častější příjemce sociálních dávek spíše v domácnostech s horší příjmovou situací, způsobenou nižší ekonomickou aktivitou rodičů, vyšším počtem dětí v rodině, vyššími náklady na bydlení, resp. kombinací těchto faktorů.**

Dávkou, jejímž smyslem je jednorázově přispět rodinám na náklady spojené s narozením dítěte, je **porodné**. **Do roku 2010 bylo příjmově netestovanou a plošnou dávkou**, v roce 2008 v souvislosti s procesem stabilizace veřejných rozpočtů klesla jeho hodnota (z 17 760 Kč) na 13 000 Kč. **Od roku 2011 si jej mohou nárokovat pouze ženy, kterým se narodilo první dítě**, a příjem jejich rodiny nepřevyšoval 2,4 násobek životního minima rodiny. Tím se výrazně zredukovaly počty příjemců porodného z průměrných 10 tisíc dávek vyplacených měsíčně (do roku 2010) na zhruba desetinu (Höhne, Kuchařová, 2016, s. 877). Mírné rozšíření okruhu příjemců porodného je patrné **od roku 2015**, jednak díky jeho **vyplácení i na dítě narozené ženě jako druhé v pořadí** (byť v nižší částce - 10 000 Kč) a jednak navýšením hranice příjmu pro jeho nárok na 2,7 násobek životního minima rodiny. Výše „prvního“ porodného (13 000 Kč) zůstává beze změny posledních 9 let, jeho reálná hodnota tak v čase trvale klesá (tamt.).

V rámci **daňové podpory rodin s dětmi** je cíleno na rodiny s alespoň jedním rodičem s příjmem z výdělečné činnosti. Jejím cílem je zvýšit čisté výdělky přímo díky různým úlevám, redukovat tak počty případných žadatelů o sociální dávky a zároveň tím zvýšit motivaci k zapojení na trh práce. Rovněž v této oblasti se uskutečnila řada legislativních změn. **Zásadní byl přechod na tzv. rovnou daň** a zrušení progresivního zdanění (od roku 2008) a **nahrazení odečitatelných položek z daňového základu přímou slevou na dani** (od roku 2006). **Tím se posílila podpora jedinců s nižšími příjmy**, kterým se snižuje až výsledná daň, což může v určitých případech vést až k čerpání **daňového bonusu** (Höhne, 2008).

Klíčovou položkou v oblasti daňové podpory rodin s dětmi je **daňové zvýhodnění na dítě**. Jeho hodnota se na rozdíl od dalších daňových slev několikrát zvyšovala, v roce 2014 byla oproti roku 2007 více než dvojnásobná (13 404 Kč za rok

oproti 6 000 Kč za rok na dítě). Počínaje rokem **2015** reflektuje navíc pořadí dítěte v rodině, tzn. že její částka **se zvyšuje pro druhé a dále pro třetí a další dítě v rodině**. Navíc, je-li vypočtená daň nižší než sleva na dítě, vyplatí se rozdíl ve formě tzv. daňového bonusu. Věk dítěte nehraje roli, samozřejmě se musí jednat o dítě nezaopatřené. Daňový bonus lze uplatnit při minimálním ročním příjmu alespoň ve výši šestinásobku minimální mzdy.

Dalším opatřením je **sleva na dani na manžela** či manželku s nízkými příjmy. Z názvu je zřejmé, že je zacílena pouze na sezdané plátce daně a podporuje tak páry, ve kterých má jeden z manželů nízké (nebo nulové) příjmy převážně z důvodu péče o blízkou osobu (dítě či jinou nesoběstačnou osobu) či z jiných důvodů. **Sleva na dani na manžela se od roku 2008 nezměnila, má stejnou hodnotu jako sleva na poplatníka**. Manžel/manželka má na ni nárok pouze tehdy, pokud příjem druhého partnera nepřesáhne 68 000 Kč za rok. Podle modelových propočtů na datech SILC byla **z 80 % uplatněna rodinami s dětmi, v rámci (úplných) domácností s dětmi se jednalo o necelou čtvrtinu z nich**.³² V letech 2005-2007 měly manželské páry navíc možnost využít „společné zdanění manželů“ (SZM), ze kterého nejvíce profitovaly páry s výrazně rozdílnými příjmy (tzn. i nulovými u jednoho z manželů). Podmínkou byla společná výchova dítěte v rodině. V době své platnosti bylo SZM poměrně využíváno instrumentem (Höhne, 2008).

S platností od roku 2014 byla zavedena nová **daňová úleva** umožňující snížit vypočtenou daň o náklady **za umístění dítěte v předškolním zařízení**, a to v ročním vyúčtování nejvýše do hodnoty minimální mzdy. Vzhledem k růstu minimální mzdy (především v posledních letech) automaticky stoupá i hodnota této slevy. Míru využívání této slevy nelze z dat SILC zjistit. Podle šetření mezi rodiči dětí předškolního a školního věku **ji čerpala polovina rodin s dítětem, které nějaké předškolní zařízení navštěvuje** (Kuchařová a kol., 2016). Podle statistiky rodinných účtů ji však **pravděpodobně většina rodičů nevyužije v plné výši**, neboť přes 80 % rodin platí na školném za dítě v mateřské škole do 500 Kč měsíčně (Höhne a kol., 2016a, s. 150).

V roce 2014 uplatnilo³³ **daňové zvýhodnění na dítě** podle dat SILC **93 % rodin s dětmi**, v předchozích letech to bylo obdobné (mezi 92 % a 94 %). Ve **vyšší míře** jej využívají **úplné rodiny** (96 %), **manželé** (98 %) a **rodiny se dvěma dětmi** (96 %). Naproti tomu nesezdaní (90 %), samoživitelé (74 %), rodiny se třemi a více dětmi (83 %), v 1. příjmovém decilu (55 %) či v riziku chudoby (58 %) je pravděpodobně kvůli častější ekonomické neaktivitě, příp. nepřítomnosti druhého pracujícího rodiče v domácnosti nemohou vždy aplikovat.

Celková vyplácená suma na daňové zvýhodnění na děti se v návaznosti na zvyšování částek slev na dani stále zvyšuje, v roce 2014 činila 28,5 mld. Kč (podle propočtů z dat SILC). Většina prostředků je vyplácena ve formě daňové slevy (85 %), zbývající ve formě daňového bonusu (15 %). **V rozpočtu rodiny vzrostla váha daňových úlev z 2,8 % v roce 2007 na více jak 5,3 % v roce 2014**. Relativně **vyšší podíl představují v neúplných rodinách, v rodinách se dvěma a především třemi a více dětmi a v nízkopříjmových domácnostech** posuzovaných z hlediska kvantilového rozložení, rizika chudoby či (nižšího) počtu výdělečně činných osob. Zmiňované typy domácností získávají (oproti průměru) relativně více prostřednictvím daňového bonusu.

³² Převzato z modelových propočtů Roberta Jahody (Masarykova univerzita) o využití daňové slevy na manžela/ku.

³³ Daňové zvýhodnění na dítě stejně jako další úlevy může ve svém příjmu uplatnit jedinec, nikoli rodina. Pokud zde hovoříme o rodině uplatňující daňové slevy, je tedy nasnadě, že je uplatňuje (alespoň) jeden z dospělých členů této rodiny.

3.2.2 Efektivita sociálních dávek a daňových opatření

Cílem dávek státní sociální podpory je přispívat rodinám v určitých životních situacích spojených především s péčí o děti a s nízkou příjmovou situací rodiny. Pro řešení obzvláště složité finanční situace pak slouží dávky pomoci v hmotné nouzi. Efektivitu sociálních dávek můžeme posuzovat podle toho, jak se jim daří pokrýt všechny potřebné rodiny a nakolik úspěšně jim pomohou vyhnout se riziku chudoby.

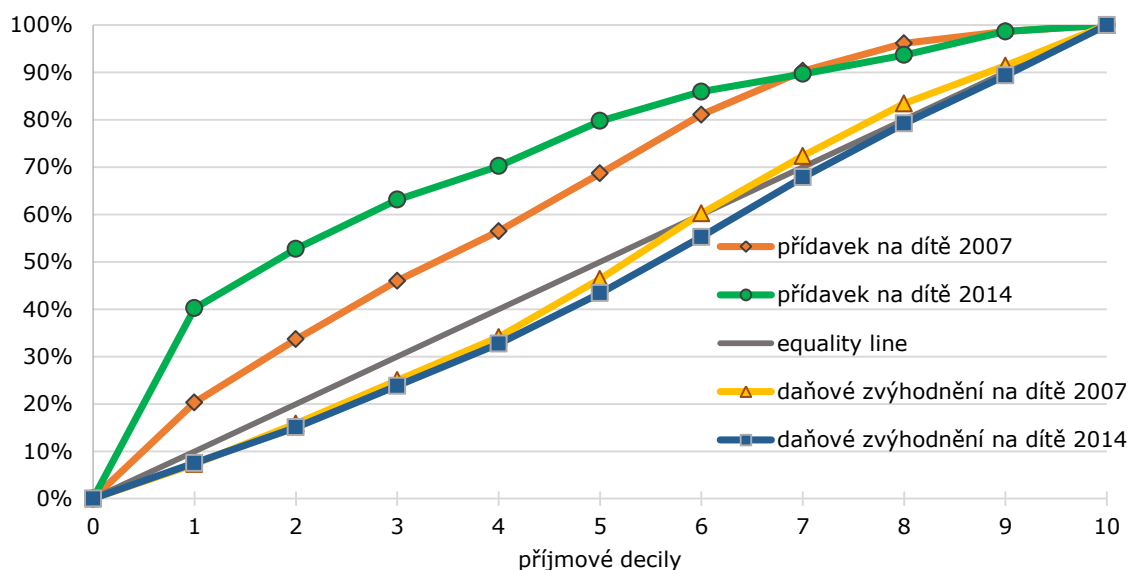
V delší časové perspektivě (od roku 1989) počet chudých domácností bez dětí klesl a domácností s dětmi naopak vzrostl (Průša a kol., 2014, s. 77-81). Od roku 2002 se podíly chudých domácností bez dětí i s dětmi již výrazněji nemění. **Vliv dávek na redukcí chudoby bezdětných domácností je velmi malý, naproti tomu u domácností s dětmi hrají zásadní roli.** Nutno však poznamenat, že **samotný efekt se snižuje** (tamt.). Poměrně nízká efektivnost sociálních transferů je zaznamenána především u rodin se 4 a více dětmi, v nichž je vyšší podíl nepracujících osob a sociální dávky bývají jediným zdrojem příjmu, který tak nestačí k překročení hranice chudoby (Sirovátka a kol., 2015, s. 35-36). Relativně nízká efektivita dávek je i v případě neúplných rodin s dětmi. Obecně v domácnostech s nízkou úrovní vzdělání a/nebo s nezaměstnanými členy je role sociálních dávek v eliminaci chudoby velmi slabá (tamt.).

Úpravy v nároku na přídavek na dítě, jak bylo zmíněno výše, se promítly i do jeho možností snížit chudobu rodin. Ze všech nepojistných sociálních dávek se na redukcí chudoby podílí již jen 15 % (v roce 2011, viz Průša a kol., 2014), přičemž ani v současnosti nelze vzhledem k jeho neměnným parametrům očekávat zvýšení jeho účinnosti, spíše naopak. Naproti tomu význam rodičovského příspěvku při redukcí chudoby značně narostl, kdy se na ní podílí až ze dvou třetin (2011) ze všech sociálních dávek. Poměrně nízký vliv (4 %) na redukcí chudoby rodin s dětmi má příspěvek na bydlení (tamt.).

Výše bylo uvedeno, že v roce 2014 pobíralo přídavek na dítě podle dat SILC „jen“ 63 % chudých rodin. V roce 2008 přitom tento podíl činil 77 %, v roce 2007 dokonce 94 %. Přídavky na děti tak v současnosti nepokrývají více jak třetinu (37 %) chudých rodin. Naproti tomu zastoupení rodin, které nespádaly pod kritérium příjmové chudoby a kterým přídavky na děti pomohly se jí vyhnout, se v uvedených letech snížilo ještě výrazněji: z 63 % (2007), přes 28 % (2008) na 12 % (2014).

To, že **přídavek na dítě získává v současnosti spíše charakter chudinské dávky**, dokládá i distribuce jeho prostředků podle decilových skupin. Z grafu č. 3.1 je zřejmé, že v roce 2007 byly prostředky poskytovány celkem rovnoměrně, byť s vyšší koncentrací do nižších příjmových skupin. V roce 2014 je však patrný ještě větší posun do nízkopříjmových kategorií. Na první decilovou skupinu připadá až 40 % z celkové sumy vyplacených dávek, na druhou decilovou skupinu dalších 13 %.

Graf č. 3.1 **Distribuce přídavků na děti a daňového zvýhodnění na děti do jednotlivých decilových skupin (dle příjmu na spotřební jednotku) v roce 2007 a 2014 (%)**

Pozn.: equality line = křivka rovnoměrného rozložení vyjadřující absolutní rovnost rozdělení prostředků
 Zdroj: data SILC 2008 a 2015, vlastní výpočty

Daňová podpora rodiny realizovaná prostřednictvím daňového zvýhodnění na dítě (tj. skrze slevu na dani a daňový bonus) tak dramatickou proměnou neprošla (viz graf č. 3.1). Je koncentrována spíše do středních a vyšších příjmových skupin, nicméně v současnosti již téměř rovnoměrně, což vyplývá i z její univerzálnosti doprovázené případným bonusem. Vzhledem k tomu, že čerpání daňového zvýhodnění je možné pouze u ekonomicky aktivních členů rodiny, je její umístění stále pod křivkou rovnoměrné distribuce. Celkem 60 % prostředků jdoucích pouze na daňový bonus si připíší první tři decilové kategorie domácností, 80 % první polovina (do 5. decilu) příjmového spektra. Naproti tomu 64 % prostředků na samotnou slevu na dani (tj. bez daňového bonusu) případně (středním a) vyšším příjmovým skupinám (od 6. decilu).

Některé studie upozorňují na demotivační charakter daňové podpory rodin s dětmi, konkrétně slevy na dani na manželku, a to z pohledu matek vracějících se trh práce (např. Šatava, 2016a). Šatava to vysvětluje vysokou participační daňovou sazbou (PTR),³⁴ které čelí ženy (jako druhé vydělávající osoby v domácnosti) oproti mužům. Muž totiž zpravidla uplatňuje všechna dostupná daňová zvýhodnění (na děti, na manželku), žena nastupující do práce je uplatnit již nemůže, navíc domácnost přichází o daňovou slevu na manželku, což mj. ve výpočtu navyšuje PTR ženy. Šatava (2016b) však zároveň ukazuje na vysokou míru čerpání daňové slevy na manželku v rodinách s nejmladším dítětem od 1 do 3 let věku (63 % domácností), potvrzuje význam této slevy pro rodiny s dětmi (celkově) a dokládá, že pokud by daňový systém toto zvýhodnění (spolu se slevou na děti a školkovným) neobsahoval, byly by domácnosti s dětmi zatíženy vyšší efektivní daňovou sazbou než domácnosti bezdětné.

3.2.3 Příjmová chudoba a materiální deprivace

Ukazatele sledující riziko chudoby (nebo sociálního vyloučení) domácností zařazují mezi ohrožené takové domácnosti, které vykazují jeden nebo více z definovaných

³⁴ Participační daňová sazba vyjadřuje, jak velkou část dodatečných superhrubých příjmů odvede domácnost státu na dani z příjmu a pojistném, pokud jedinec začne pracovat (Šatava, 2016a, s. 7).

znaků - nízký příjem, nedostatečnou pracovní aktivitu, nedostatečné materiální zázemí, resp. materiální deprivaci (zahrnující např. nemožnost zaplatit neočekávaný výdaj, peněžní potíže s placením různých splátek či s pořízením některých věcí) nebo velké obtíže vyjít s příjmem. Nemožnost dovolit si zaplatit některé specifické položky (např. spojené s potřebami dětí) informace o chudobě dále doplňují.

Pro Českou republiku je příznačná **poměrně nízká celková míra rizika příjmové chudoby**. A to přesto, že dochází ke **koncentraci chudoby do určitých kategorií populace**, jejichž znevýhodnění vzhledem k většinové populaci může být značné. Tyto skupiny jsou však v ČR **co do počtu zastoupeny spíše méně** (Sirovátka a kol., 2015). Od roku 2008 do roku 2015 sledujeme ve vývoji chudoby určité pozitivní trendy, zároveň však přetrvávají či se vynořují specifické problémy.

Příjmová chudoba, kterou jsou ohroženy domácnosti s příjmem nižším než 60 % mediánu ekvivalizovaného příjmu, se v letech 2014-2016 udržuje na stejné úrovni **9,7 %** (ČSÚ, 2016g, 2017). K jejímu výraznějšímu snížení (na 8,6 %) došlo v letech 2009 a 2013. Relativně nižšímu riziku chudoby čelily tehdy domácnosti všech socioekonomických skupin, z hlediska přítomnosti dětí se situace zlepšila více u rodin s dětmi (než u bezdětných), byť u jednotlivých typů rodin dosti rozdílně. Zatímco v roce 2009 se meziročně snížil pouze podíl rodin ohrožených příjmovou chudobou u úplných rodin s jedním dítětem, v roce 2013 zaznamenaly výraznější pokles rizika chudoby neúplné rodiny a úplné rodiny s vyšším počtem dětí. Sirovátka a kol. (2015, s. 22) tento pokles vysvětlují jako možný dočasný efekt krize, kdy došlo ke snížení rizika chudoby před transfery v důsledku zpomaleného vývoje mezd a celkových příjmů domácností, a tedy nízkopříjmové domácnosti byly v menším odstupu vůči mediánovým příjmům. Současně se zde (alespoň ve vícedětných rodinách) mohlo projevit zvýšení slevy na dítě, což potvrzují i data SILC.

Riziko chudoby je vyšší u dětí (oproti ostatním věkovým kategoriím), **především u dětí školního věku** - ve věku 12-18 let 14,5 % (2013, Sirovátka a kol., 2015), ve věku 15-19 let více než 15 % (2014; Večerník, Mysíková, 2015). Naproti tomu poměrně malou šanci čelit příjmové chudobě vykazují osoby žijící v domácnostech s dětmi ve věku 0-2 roky. Pozitivní role se zde připisuje rodičovskému příspěvku, který do určité míry kompenzuje výpadek pracovního příjmu rodiče (tam., s. 88-89). I přes dočasné snížení rizika chudoby v roce 2013 jsou **výrazně vyššímu ohrožení (stále) vystaveny rodiny samoživitelů s dětmi a rodiny se třemi a více dětmi**. V roce 2015 byla míra příjmové chudoby těchto rodin 34 %, resp. 25 % (ČSÚ, 2016g).

Výdělečná činnost je zásadním faktorem snižujícím riziko chudoby, i když její vliv malinko slábne (blíže viz Večerník, Mysíková, 2015). **Největší podíl osob v riziku chudoby žije v domácnostech bez pracovních příjmů s alespoň jedním nezaměstnaným členem** (49 % v roce 2015, ČSÚ, 2016g). Naproti tomu v domácnostech s pracujícími členy, ale i u důchodců je riziko několikanásobně nižší - 4 %, resp. 7 %. Určitý zaručený příjem, ať už z pracovní činnosti nebo ve formě důchodu, tak působí příznivě proti vzniku chudoby. Vzhledem k pozitivnímu vlivu vzdělání na příjmy se pravděpodobnost výskytu příjmové chudoby s jeho výší snižuje. Nejvíce ohroženy příjmovou chudobou tak jsou domácnosti, u nichž osoba v čele (příp. ani její partner) nedosáhla úplného středního vzdělání (Sirovátka a kol., 2015).

Pravděpodobnost, že budou **příjmovou chudobou ohroženy děti, resp. domácnost s dětmi, úzce souvisí s postavením rodičů na trhu práce, s jejich vzděláním a s typem domácnosti** (dle úplnosti). Sirovátka a kol. (2015, s. 64-66) dospěli při posouzení míry rizika těchto faktorů k následujícím závěrům:

- děti žijící v nezaměstnaných domácnostech jsou skoro v 19krát vyšším riziku chudoby oproti dětem v částečně zaměstnaných domácnostech,
- děti žijící v domácnostech se základní a střední úrovní vzdělání rodičů jsou v 2-4krát vyšším riziku chudoby oproti dětem v domácnostech s vysokou úrovní vzdělání,
- děti v neúplných domácnostech jsou asi v 2-3krát vyšším riziku chudoby proti dětem žijícím v domácnostech, kde jsou dva či více dospělých,

- jedno dítě téměř 2krát snižuje riziko chudoby proti dětem, které žijí v domácnosti se třemi dětmi a až 5krát proti domácnostem se čtyřmi a více dětmi,
- z hlediska věku dítěte roste riziko chudoby v případě dětí ve věku 12-18 let, zejména pokud je v tomto věku v domácnosti více sourozenců.

Hodnotíme-li míru chudoby ze subjektivního pohledu představitelů domácnosti, tedy z hlediska vycházení s příjmy, zjišťujeme, že průnik s příjmovou chudobou je pouze zhruba třetinový (Večerník, Mysíková, 2015). To znamená, že existuje nemalý podíl osob či domácností, které se dle svých deklarací potýkají **s (velkými) obtížemi při hospodaření s příjmy**, přičemž (výše definovanou) příjmovou chudobou ohrožení nejsou. Analýza Večerníka a Mysíkové (2015) poukázala v této souvislosti na mnohem **slabší vliv výdělečné činnosti** na redukci finančních obtíží ve srovnání s (objektivní) příjmovou situací. Na rozdíl od příjmové chudoby **zvyšuje riziko finančních obtíží přítomnost nejmenších dětí** (0-2 roky) v domácnosti, což může při relativně dobré příjmové situaci vypovídat o vyšších nákladech spojených s péčí o malé dítě. Další odlišnost souvisí s přítomností ekonomicky neaktivních osob starších 65 let, která nemá žádný vliv na snížení pravděpodobnosti výskytu finančních obtíží (v porovnání s příjmovou chudobou, kde působila pozitivně). To lze interpretovat tak, že důchody starších členů nejsou pro domácnosti natolik dostačující, aby jim pomohly snáze vycházet s jejich příjmy (tamt., s. 90-92).

Pozornost si zaslouží narůstající tzv. **tvrdá chudoba**, tzn. podíl domácností, jejichž příjem po odpočtu nákladů na bydlení je nižší než hodnota jejich životního minima a nedostačuje tak zcela na zajištění základních životních potřeb (Sirovátka a kol., 2015). Od roku 2009 se tento podíl zvýšil z 3,0 % na 4,4 % (ČSÚ, 2016g). Souvislost s vysokou mírou zatížení náklady na bydlení je zde zřejmá. Tyto domácnosti potřebují na uhrazení nákladů na bydlení v průměru až 69 % svých čistých příjmů, pro polovinu domácností je velmi obtížné vůbec s celkovými příjmy vyjít (ČSÚ, 2016g). **Vyšší koncentraci ohrožených skupin tvrdou chudobou najdeme opět mezi domácnostmi, které jsou vystaveny vyššími riziku příjmové chudoby, tj. mezi domácnostmi se 4 a více dětmi, v neúplných rodinách, v domácnostech nezaměstnaných a s nízkým vzděláním** jejich představitelů (Sirovátka a kol., 2015). Rostoucí výskyt tvrdé chudoby je závažnější i vzhledem ke stagnaci částek životního minima.

Materiální deprivace měří finanční možnosti domácnosti zajistit si vybrané položky (viz kap. 3.1). Míra materiální deprivace **v posledních letech klesla** (na **4,8 %** v roce 2016), a to ve všech socioekonomických skupinách domácností. Domácnosti, které dlouhodobě vykazují vyšší než průměrnou míru deprivace, v sobě kumulují podobně jako v předchozích ukazatelích **vyšší počet dětí, neúplnost rodiny, nízkou (či nulovou) pracovní aktivitu a nízkou vzdělanostní úroveň**. Při rozkladu na jednotlivé položky se jako nejproblematictější jeví ne/schopnost **uhradit neočekávaný výdaj a zaplatit týden dovolené**. Podíly domácností, které si tyto dvě položky nemohou z finančních důvodů dovolit, se pro každou z nich dlouhodobě pohybují mezi **30-40 %** (Sirovátka a kol., 2015; ČSÚ, 2016g). Zhruba desetina domácností by si ráda pořídila auto, ale finance jí to neumožňují, stejný podíl domácností vyjadřuje těžkosti se zajištěním masa k jídlu alespoň obden. 5-6 % domácností může být potenciaálně ohroženo bezdomovectvím, protože si nemohou dovolit dostatečně vytápět byt či mají problémy s úhradou různých plateb spojených s běžným provozem bytu, příp. půjčkami (tamt.).

Neuspokojivá materiální situace je determinována aktuálními příjmy, nicméně slaběji než při zohlednění subjektivních obtíží vycházení s příjmem (Večerník, Mysíková, 2015; Höhne a kol., 2016a). Pocit příjmové nedostatečnosti tak nezávisí tolik na výši příjmů jako spíše na jejich poměru k požadovaným výdajům. Používaný indikátor silné materiální deprivace do jisté míry podhodnocuje ohrožení rodin. Z analýz vyplývá, že nejvýznamnější a diferencující jsou položky životních potřeb zahrnující možnost jíst maso každý druhý den, schopnost řádně platit příslušné platby spojené

s bydlením, příp. dluhy, možnost dostatečného vytápění bytu a vlastnictví auta (Sirovátka a kol., 2015, s. 66-69; Höhne a kol., 2016a, s. 106-109).

3.2.4 Výživné

Pro samoživitele je důležitou složkou příjmu vedle pracovních výdělků a sociálních dávek ještě výživné. Podle dat SILC 2012 jej dostalo 61 % osamělých rodičů (Höhne a kol., 2016a), podle výběrového šetření (v roce 2015) mezi rodiči s jedním nebo dvěma dětmi předškolního a školního věku jej nárokovalo 71 % samoživitelů (Kuchařová a kol., 2016) a podle výzkumu (v roce 2016) mezi rodiči s nejmladším dítětem ve věku 7 a více let jej obdrželo 64 % samoživitelů (RSF 2016). Osamělým rodičem, který dostává výživné, je v převážné většině případů žena, z hlediska rodinného stavu se většinou jedná o ženu rozvedenou. **Podle dat SILC 2012 dostávaly výživné tři čtvrtiny všech rozvedených samoživitelů a polovina svobodných rodičů žijících osaměle.** V rámci úplných rodin pobírá výživné zhruba 5 % rodin.

Průměrné a mediánové hodnoty výživného se pohybují mezi 2 500 Kč až 3 000 Kč (v rodině s 1 dítětem do 15 let věku, Höhne a kol., 2016a). Průměrná částka se zvyšuje s počtem dětí v rodině, nepatrně i s věkem dítěte, alespoň do 15 let věku. Význam výživného v rozpočtu rodiny s počtem dětí roste (podíl na příjmech se zvyšuje z 16 % u rodin s jedním dítětem na 26 % u rodin se třemi dětmi), s věkem dítětem naopak klesá (z 26 % u rodin s dítětem do 5 let na 14 % u rodin s dítětem 16letým a starším; Höhne a kol., 2016a, s. 95).

V šetření mezi rodiči s předškolními a školními dětmi byla zjišťována i pravidelnost hrazení výživného (Kuchařová a kol., 2016, s. 58). Více jak dvě třetiny dotázaných rodičů uvedly, že výživné na dítě dostávají pravidelně ve stanovené částce, necelá pětina poukázala na nepravidelnost plateb, desetina výživné nedostala vůbec. Posledně zmiňovaným skupinám by mohlo pomoci uzákonění zálohovaného výživného. Návrh, který schválila vláda a který je v současnosti v legislativním procesu, počítá s vyplácením zálohovaného výživného tehdy, kdy povinná osoba neplní svou vyživovací povinnost vůbec či ji plní pouze částečně. Výše navrhovaného zálohovaného výživného je stanovena maximálně ve výši 1,2 násobku životního minima oprávněné osoby, což je při současných částkách životního minima zhruba od 2 do 3 tisíc Kč.³⁵ Rozhodný příjem pro nárok na zálohované výživné je ve výši příjmů oprávněné osoby a osob s ní společně posuzovaných do 2,7 násobku životního minima.

3.3 Výdaje rodin s dětmi

3.3.1 Celkové výdaje rodin s dětmi a jejich struktura

Jediným statistickým šetřením detailně zaměřeným na výdaje domácností je Statistika rodinných účtů (SRÚ) realizovaná Českým statistickým úřadem. Ta jako v podstatě jediná umožňuje porovnat výdaje domácností s jejich příjmy. Výdaje jsou vykazovány na osobu v domácnosti.

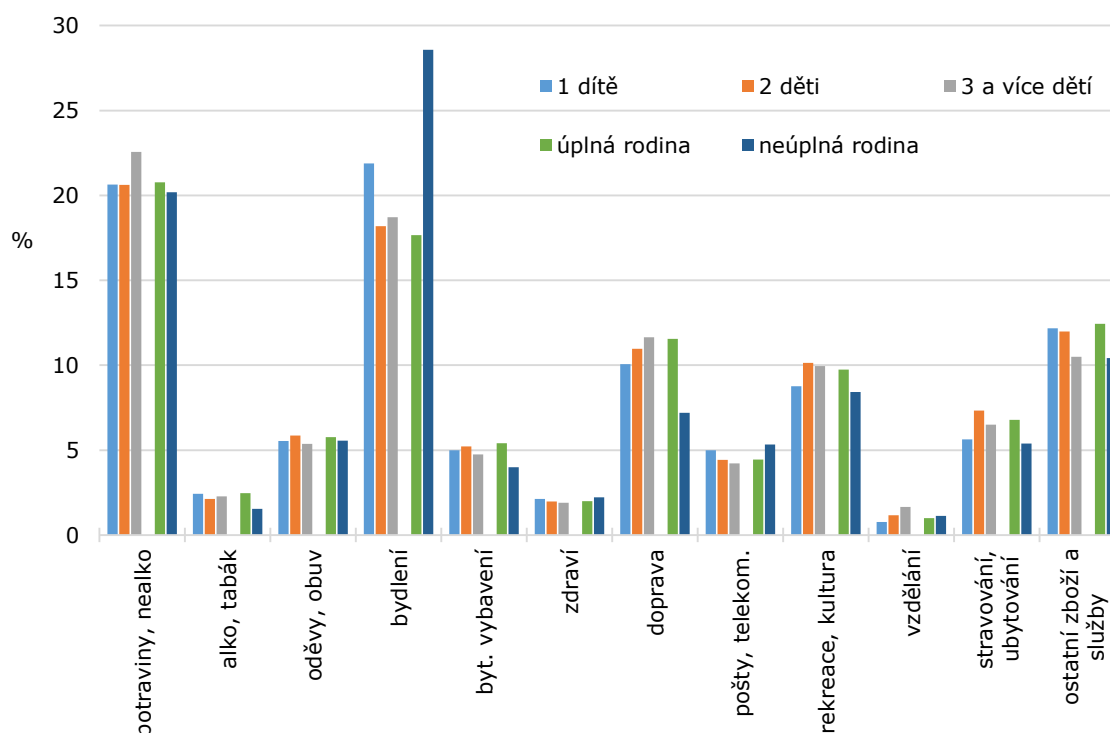
Podíl výdajů na příjmech činí v rodinách s dětmi celkem 83 %, stejně jako u rodin s jedním nebo dvěma dětmi. Ve tří a vícedětných rodinách vzroste tento podíl na 87 % (data SRÚ, 2014). Při srovnání rodin dle úplnosti mají z tohoto pohledu napjatější rozpočet samoživitelé (90 % oproti 82 % v úplných rodinách). Třetina z nich potřebuje

³⁵ Tj. pro dítě do 6 let věku 2 088 Kč, pro dítě ve věku 6-15 let 2 568 Kč, pro dítě ve věku 15-26 let 2 940 Kč. Návrh poskytnutých prostředků na zálohované výživné je odhadována ve výši 10 % (více viz Důvodová zpráva na <https://apps.odok.cz/veklep-detail?pid=KORNAJZG667K>).

na své výdaje téměř všechny příjmy (90-99 %), další pětina příjmy nestačí, její výdaje jsou vyšší než příjmy (100 % a více). V úplných rodinách nastává tato situace dvakrát méně často (dohromady zhruba ve čtvrtině rodin; tamt.).

Strukturu spotřebních vydání domácností s dětmi obsahuje kap. 3.1, rozdíly ve výdajové struktuře podle počtu dětí v rodině a úplnosti rodiny zobrazuje graf č. 3.2. Jako **statisticky významné se v závislosti na počtu dětí ukázaly rozdíly ve výdajích na potraviny** (skokové zvýšení u třídětných rodin) **a na bydlení** (nejvíce u jednodětných rodin, u vícedětných se tak mohou projevovat určité „úspory z počtu“). Ty mohou stát i za relativními úsporami plateb za telekomunikace s vyšším počtem dětí v rodině (např. rodinné tarify, internetové připojení celé domácnosti). Naproti tomu **každé další dítě sebou přináší nárůst váhy výdajů na vzdělávání** (sem patří především školné, částečně zájmové vzdělávací aktivity) a částečně i **stravování a ubytování** (jak při studiu, tak obecně v restauracích, hotelech apod.). Určité zvýšení je patrné i v položce rekreace a kultura, do které mj. patří platby a vybavení na zájmové aktivity dětí (sportovního, kulturního a podobného charakteru). S počtem dětí se prakticky nemění relativní výdaje za odívání a obuv, což může být dáno jak větší mírou dědění či pořízování ne zcela nových věcí ve vícedětných rodinách, tak i z hlediska metodologického společným zahrnutím dospělých a dětí. Neboť jak si ukážeme dále při pohledu na výdaje za oblečení a obuv pouze na děti, rozdíly existují.

Graf č. 3.2 **Struktura spotřebních výdajů v čistých úplných a neúplných rodinách a podle počtu dětí, 2014 (%)**

Zdroj: data SRÚ, 2014

Typ rodiny nejvýrazněji diferencuje rodiny při platbě za bydlení a dále za dopravu, přičemž každou v jiném směru (viz graf č. 3.2). Ve **větším zatížení samoživitelů náklady na bydlení** se kumuluje několik okolností - jejich nižší příjmy (které se odrážejí v nižších celkových výdajích), menší počet osob v domácnosti (snižujících možnost čerpat úspory z počtu) a častější bydlení v nájemních bytech, kde jsou v průměru vyšší náklady na bydlení. Naproti tomu relativně **nižší náklady na**

dopravu ve srovnání s úplnými rodinami mohou pramenit z nižších nákladů spojených s provozem automobilu, který samoživitelé častěji nevlastní. Ušetřit se samoživitelé dále snaží na výdajích za alkohol a tabák, zařízení domácnosti, stravování, ale i v oblasti kultury a rekreace, příp. dalších služeb. Právě v posledně zmiňovaných položkách, kam spadají i aktivity spojené se školou či volným časem (např. školní jídelny, kroužky, letní či zimní tábory, školní výlety), mohou osamělí rodiče pociťovat velké zatížení (viz níže a rovněž Höhne a kol., 2016a).

K výše zmíněnému ohrožení rodin zadlužeností lze v SRÚ sledovat čerpání různých půjček a úvěrů. Četnost jejich využívání roste s výší příjmu, zvyšuje se také s počtem dětí v rodině. **Půjčky splácí polovina rodin s jedním dítětem, tři pětiny rodiny se dvěma dětmi a bezmála dvě třetiny rodin se třemi a více dětmi. Samoživitelé mají nějakou půjčku ve třetině případů, rodiny s oběma rodiči téměř dvakrát častěji.** Hodnota splátek je nejčastěji do 5 tisíc Kč měsíčně, výjimkou však nejsou ani desetitisícové a vyšší splátky, převážně v úplných rodinách a v rodinách s nižším počtem dětí (data SRÚ, 2014).

Necelá polovina rodin splácí pouze úvěr na byt (v průměrné výši téměř 7 tisíc Kč měsíčně), třetina rodin má jen jiné půjčky (průměrně skoro 3 tisíce Kč), zbývající čtvrtina čerpá současně oba typy úvěrů (v průměru kolem 9 tisíc Kč). Úplné rodiny s jedním nebo dvěma dětmi hradí častěji jen splátky na byt, naproti tomu rodiny třídné a rodiny samoživitelů ve větší míře splácí půjčky určené k jinému účelu (Höhne a kol., 2016a, s. 147-148).

3.3.2 Specifické výdaje - vybrané výdaje rodin na děti

Zjistit konkrétní výdaje určené přímo na děti ze statistiky rodinných účtů většinou nelze. Výjimku představují položky, které ze své definice přímo reflektují náklady spojené s dětmi. Nejlépe, byť ne zcela vyčerpávajícím způsobem se to daří u oddílu vzdělávání, v jehož širším rámci můžeme sledovat výdaje na školné, na učebnice a na stravování ve školních jídelnách.³⁶ Ideálně by bylo vhodné zahrnout ještě ubytování na internátech či vysokoškolských kolejích, školní výlety a exkurze, školy v přírodě či lyžařské výcviky, příp. dopravu a jízdné do školy. Tyto často nezbytné výdaje však nelze z dostupných dat jednoduše vyčlenit. Informace pak mohou do jisté míry suplovat tematická výběrová šetření či rozsáhlé šetření zohledňující skoro veškeré náklady na děti (např. takové, jaké proběhlo v roce 2003 pod názvem Náklady na výchovu a výživu dětí, viz Höhne a kol., 2016a, s. 15). Částečně, alespoň za děti do 15 let věku, je možné vyčíslit náklady na jejich oblečení a obuv.

Vzdělávání dětí

Výdaje rodin na školné a stravné v mateřských, základních, středních a vyšších školách, za učebnice a za „vzdělávání nedefinované podle úrovně“ lze v mezích dostupnosti dat rozlišit podle věku dětí (0-5, 6-14, 15 a více let). Nebude-li v této subkapitole uvedeno jinak, vychází zjištěné výsledky z analýzy Höhne a kol. (2016a) na datech SRÚ 2014.

V rodinách s jedním dítětem do 5 let věku platí **za předškolní vzdělávání** polovina rodin, z rodin se dvěma dětmi, z nichž je alespoň jedno mladší 6 let, hradí školné a stravné až 80 %. **Za školné i za stravné platí většina rodin do 500 Kč měsíčně** (tj. za každou platbu), i když stravné přesahující 500 Kč má již čtvrtina dvoudětných rodin. Častá hodnota plateb do 500 Kč se zdá být překvapivě nízká.

³⁶ Do kategorie vzdělávání v předchozí kapitole, resp. v grafu č. 3.2 je zahrnuto pouze školné na jednotlivých vzdělávacích stupních, příspěvky škole za nadstandardní pomůcky, úhrada doplňkové výuky, přípravné kurzy na přijímací zkoušky a položka „vzdělávání nedefinované podle úrovně“, tzn. výuka jazyků, doučování, družina, ale i rekvalifikační kurzy (blíže viz Höhne a kol., 2016a, s. 148-149). Je třeba mít na paměti jistou nejednoznačnost této položky vzhledem k přímým výdajům na děti!

Nutno podotknout, že se jedná o průměrný měsíční výdaj za rok, přičemž platby se mohly týkat jen určitých měsíců, v případě stravování mohou být nižší i díky snížení částky za dny nepřítomnosti dítěte ve školce. Výdaje na vzdělávání nedefinované podle úrovně má jen 15 % rodin s jedním a polovina rodin se dvěma dětmi, většinou v maximální výši 250 Kč za měsíc.

Platby za školné na 1. a 2. stupni **základní školy** nejsou již tak časté, naopak jejich výskyt mohou nadhodnocovat ještě další platby (viz poznámka). To lze vyvodit i z toho, že výše plateb jen výjimečně překročí 250 Kč měsíčně. Jinak je tomu se stravným, které hradí prakticky všechny rodiny s oběma dětmi od 6 do 14 let, v rodině alespoň jedním dítětem ve věku 10-14 let 98 %. **Částky za stravné rostou s věkem dítěte a i s počtem dětí. V rodině se 2 dětmi se nejčastěji pohybují mezi 500-1 000 Kč za měsíc** (na rodinu). Výdaje za učebnice mají spíše jednorázový charakter, proto jsou částky přepočtené na měsíční bázi dosti nízké. Právě jejich jednorázový charakter ve spojitosti s dalšími náklady zpravidla na začátku školního roku však může pro některé rodiny představovat větší finanční zátěž. Zahrnutím poplatků **za družinu** do výdajů na vzdělávání nedefinované podle úrovně lze pravděpodobně vysvětlit poměrně vysoký podíl rodin, které tyto výdaje mají - zhruba **70 % s jedním dítětem ve věku 6-9 let, 80 % rodin s oběma dětmi ve věku 6-14 let**. Výše samotných poplatků za družinu, tak jak ji zjišťovalo samostatné šetření, byla dvoutřetinovou většinou vyčíslena na **méně než 250 Kč měsíčně** (Kuchařová a kol., 2016, s. 89-90).

Školné (a doplňkové poplatky) na **středních a vyšších školách** v rodinách s alespoň jedním dítětem starším 15 let platí 12-21 % rodin v závislosti na počtu dětí, a to většinou ne více než 250 Kč měsíčně. Platby za stravné ve školních jídelnách jsou častější a z hlediska výše obdobné jako na základní škole. Koupě učebnic je nutná pro dvě pětiny rodin s jedním a dvě třetiny rodin se dvěma dětmi v částce většinou do 250 Kč měsíčně. **Platby za doplňkové blíže nedefinované vzdělávání je poměrně časté, z finančního hlediska většinou do 500 Kč za měsíc.**

Shrme-li veškeré výdaje za školné, stravné, učebnice a vzdělávání nedefinované podle úrovně (tj. družinu apod.), jejich platby najdeme až v 95 % rodin s jedním dítětem od 6 do 14 let, 80 % s dítětem starším a 61 % s dítětem předškolním. Díky vyšším a častějším platbám za školné vydávají **nejvíce na vzdělávání rodiny s jedním dítětem předškolního věku** (průměrně 730 Kč měsíčně), dvě třetiny z nich platí více než 500 Kč měsíčně. V rodinách s dítětem školního věku jsou měsíční platby v průměru nižší (kolem 560 Kč), čtvrtinu až třetinu však v nich zaujímají výdaje za družinu a další platby z kategorie vzdělávání nedefinované podle úrovně. Podíl rodin platících více než 500 Kč měsíčně je téměř 40 %. V rodinách s dospívajícím dítětem je situace obdobná.

V rodinách se dvěma dětmi mají výdaje na vzdělávání téměř všechny rodiny. Okolo jedné tisícikoruny měsíčně oscilují výdaje rodin bez ohledu na věk sourozenců, i když v rodinách s alespoň jedním školákem je částka mírně vyšší. Rodin platících více než 1 000 Kč měsíčně je v průměru více než 40 %.

Celkové výdaje na **vzdělávání 1 dítěte činí 2 % příjmů, na vzdělávání dvou dětí vydají rodiny absolutně dvakrát více, relativně „jen“ 2,8 %**. Samoživitelé platí zpravidla absolutně nižší částku, v relaci k příjmům však vynakládají mnohem více než rodiny úplné. Zatíží-li výdaje na vzdělávání rodinný rozpočet 5 % a více, děje se tak častěji u samozivitelů. Naopak v úplných rodinách často nedosahují ani 1 % či 2 % příjmů.

Zjistit výdaje na **dopravu do školy** se pokusilo nedávné šetření mezi rodiči s jedním nebo dvěma dětmi předškolního a školního věku (Kuchařová a kol., 2016). Podle tohoto šetření měla dané výdaje pětina až třetina rodin. V rodině jedináčka byla jejich výše nejčastěji 250-500 Kč, u každého třetího však byla vyšší než 500 Kč. V rodinách se dvěma dětmi přesahovaly v součtu náklady na dopravu do školy u jedné třetiny 1 000 Kč. Poplatky za dopravu do školy nepředstavují pro rodiny větší zátěž, určité obtíže ale připouští přibližně každý třetí osamělý rodič.

Dětské oblečení a obuv

Statistika rodinných účtů sleduje tuto položku samostatně za **děti do 15 let věku**, starší děti jsou již řazeni do příslušné kategorie pánského či dámského zboží. Frekvence plateb za oblečení a obuv může mít spíše nepravidelný charakter (např. ve srovnání s výdaji za vzdělání), o to náročnější (a dražší) však může být jednorázové vydání.

S počtem dětí výdaje na oblečení a obuv rostou, s věkem dítěte se jejich hodnota výrazněji nemění, i když v rodinách se dvěma (staršími) dětmi je zvýšení zřetelnější. **Rodiny s jedináčkem vynaloží průměrně 530 Kč měsíčně, tj. 1,8 % příjmu.** Samoživitelé potřebují až 2,4 % příjmů, polovina z nich více než 2 %. **Přes 800 Kč měsíčně, tj. 2,1 % příjmu stojí oblečení a obuv pro dvě děti.** 70 % rodin potřebuje více jak 500 Kč, 30 % dokonce více jak 1 000 Kč měsíčně. Částka použitá na nákup ošacení a bot s příjmem rodiny roste, relativní podíl na příjmech však klesá. Příjmově lépe zajištěné rodiny si tak mohou dovolit pořídit dražší (anebo kvalitnější) věci, jejich rozpočet to přitom výrazněji nepocítí.

Volnočasové aktivity dětí

Samostatně analyzovat výdaje rodin na zajištění volnočasových aktivit dětí, ať už těch pravidelných (např. ve formě kroužků) či ne tak častých (školní výlety, příměstské či letní tábory apod.), statistika rodinných účtů dost dobře neumožňuje. Jedná se přitom o výdaje podporující rozvoj dětí v různých oblastech jejich života, a jak si ukážeme dále, finanční zajištění některých z nich může být pro rodiny finančně problematické.

Výdaje na **volnočasové aktivity dětí** byly zjišťovány ve výběrovém šetření mezi rodiči předškolních a školních dětí (Kuchařová a kol., 2016). Nějaké výdaje na kroužky a další aktivity měla polovina jednoduchých rodin (ve vyšší míře zde byly zastoupeny děti předškolního věku, u nichž je návštěvnost zájmových kroužků nižší) a až 80 % rodin na starší dítě a 56 % na jeho mladšího sourozence v rodinách se dvěma dětmi. Nejčastěji hradili rodiče částku do 250 Kč měsíčně za dítě, další přibližně třetina pak mezi 250–500 Kč. V rodinách se dvěma dětmi, kde měli již častěji dítě školou povinné, je vyšší zastoupení rodin platících 500–1 000 Kč měsíčně za starší dítě.

Při porovnání s ostatními zjišťovanými výdaji na děti (školným, stravným aj.) se ukázala **větší míra zatížení rozpočtu rodiny právě těmito výdaji.** Téměř polovina samoživitelů deklarovala, že s jejich uhrazením má (velké či určité) potíže. Čtvrtina rodin (27 %), bez ohledu na to, zda nějaké aktivity platí, by si je chtěla dopřát častěji či více, ale nejsou pro ni finančně dostupné. Nejpalčivěji to vnímají samoživitelé se 2 dětmi.

Školní výlety a jiné akce pořádané školou

V rámci školní docházky jsou rodiče dětí často „nuceni“ platit další, zpravidla jednorázové výdaje, přičemž ona nutnost bývá dána potřebou či přáním nevyčleňovat dítě z kolektivu. **Drobnější akce organizované školou** typu návštěv divadel či denních výletů hradí většina rodin s předškolními či školními dětmi (Kuchařová a kol., 2016). Více než **70 % rodin platí nejvýše 250 Kč měsíčně na dítě, většina rodin tak nevyjadřuje větší obtíže s jejich uhrazením.** Samoživitelé sice připouštějí určité potíže s jejich financováním, na druhou stranu téměř všichni umožňují svým dětem se těchto akcí účastnit v míře, jakou si přejí. Nicméně 6 % dotázaných rodičů si je nemůže z finančních důvodů dovolit v takovém rozsahu, v jakém by chtělo.

Na druhou stranu **finančně náročnější** akce představují **školy v přírodě**, lyžařské či jiné výcviky, lze sem zařadit i **dětské tábory** v době prázdnin. Platby jsou to z povahy věci spíše nárazové, nepravidelné, v řádech tisícikorun ročně. Tři čtvrtiny úplných rodin s jedním dítětem zaplatilo za tyto akce nejvýše 6 000 Kč za rok,

samoživitelé vydali nejčastěji mezi 2 000 a 4 000 Kč. To může být ovlivněno jak vyšším počtem jednodětných neúplných rodin ve výběrovém souboru, tak i tím, že jim mohly dopřát častěji jen jeden pobyt. Tyto výdaje jsou totiž celkově poměrně vysoké (průměrně 4 300 Kč na dítě), navíc je často potřeba zaplatit je najednou. Poměrně často (22 %) je tak rodiče zahrnují mezi položky, které by si rádi pro své dítě dopřáli častěji či více, ale nemůžou si to finančně dovolit.

Materiální a sociální podmínky dětí podle dat SILC

V rámci šetření SILC sice nelze zjistit výdaje domácností (s výjimkou nákladů na bydlení), v roce 2014 ale byl do sběru dat včleněn modul otázek týkajících se **materiálních a sociálních podmínek dětí do 15 let** žijících v daných domácnostech. Sledoval zajištění vybraných materiálních potřeb (tj. nějaké nové oblečení, 2 páry padnoucích bot, knihy, hry a hračky, vybavení na venkovní aktivity, v oblasti stravování možnost jíst ovoce a zeleninu a maso apod. alespoň jednou denně) a finanční dispozice pro zabezpečení rozvojových a socializačních aktivit dětí (pravidelné volnočasové aktivity dětí, účast na školních výletech a akcích, týden prázdnin mimo domov, oslava zvláštních příležitostí, pozvání kamarádů).

Většinu materiálních potřeb se daří rodinám finančně pokrýt bez potíží. Více než 90 % rodin s dětmi si může dovolit zajistit pro ně oblečení, boty, knihy, hračky a ovoce, zeleninu (Höhne a kol., 2016a, s. 109-110). **Nejméně dostupné se jeví zajištění pravidelných zájmových volnočasových aktivit** (kulturního, sportovního či jiného charakteru) a umožnění dítěti strávit **alespoň jeden týden prázdnin mimo domov**, což obojí patří k důležitým stránkám života dětí v zájmu jejich rozvoje a prevence negativních jevů. 71 % rodin s dětmi tyto dvě aktivity dětem umožňuje, pro 6 % nejsou finančně dostupné a zbývajících 23 % o ně nemá zájem z jiného důvodu. Třetí položkou, která bývá pro rodiny z hlediska finanční dostupnosti problematická, je zajištění **vybavení na venkovní aktivity dětí** (tamt.).

Úplnost rodiny zde má vyšší diferencující vliv než počet dětí, neboť **samoživitelé vyjadřují častěji finanční nedostupnost vybraných aktivit než rodiny úplné.** S počtem dětí se nedostupnost nezvyšuje zcela jednoznačně, nicméně početnější rodiny (od tří dětí v úplné a od dvou dětí v neúplné rodině) mívají obecně se zajištěním těchto specifických potřeb zpravidla větší potíže. S věkem dětí progresivně přibývá úplných rodin, které nemají se zajištěním většiny zjišťovaných položek problémy, v rodinách samoživitelů se možnosti uspokojení potřeb dětí zlepšují jen pozvolna (Höhne a kol., 2016a). Schopnost rodiny zajistit dětem potřebné položky s příjmem rodiny roste, nicméně nevylučuje **určité potíže i u středně příjmově situovaných rodin.** Nesporný vliv zde má vysoká či rostoucí finanční nákladnost volnočasových aktivit organizovaných mimo školu, roli mohou hrát také hodnoty či potřeby (příp. vysoké nároky) samotných rodičů při zajištění vybraných potřeb dětí.

3.3.3 Náklady na bydlení

Bydlení domácností a zvláště rodin s dětmi je obšírněji věnována kapitola 4. Zde jen připomeňme existující převahu vlastnického bydlení u úplných rodin s dětmi a poměrně časté obývání nájemního bydlení rodinami neúplnými. Z kapitoly 3.3.1 dále vyplývá, že rodiny s dětmi vydávají za bydlení v průměru 20 % z celkových spotřebních výdajů, přičemž zde bylo poukázáno na rozdíly mezi rodinami dle typu a počtu dětí.

Podle aktuálnějších dat SILC 2015 činily náklady na bydlení v průměru za všechny domácnosti 5 540 Kč za měsíc, v domácnostech s dětmi však byly o 20 % vyšší než v bezdětných domácnostech (6 250 Kč vs. 5 194 Kč). Z celkového příjmu však relativně více vydají domácnosti bezdětné (25 % vs. 20 %), což je dáno především vysokými výdaji (přes 30 %) v domácnostech jednotlivců.

Z hlediska počtu dětí v rodině se absolutní **výše nákladů na bydlení výrazněji zvyšuje až v rodinách se třemi a více dětmi**, za čímž jsou pravděpodobně hlavně vyšší náklady na vodu či energie. V relaci k celkovým příjmům platí velké rodiny rovněž nejvíc (viz tabulka č. 3.8). S věkem nejmladšího dítěte v rodině naopak průměrné náklady na bydlení mírně klesají, relativně nejméně finančních prostředků na jejich uhrazení potřebují rodiny s dítětem 16letým a starším. **Více jak třetinu z celkových příjmů odeberou náklady na bydlení samoživitelům**, žijí-li v nájemním bytě, pak dokonce polovinu. V souhrnu relativně o polovinu méně (18 %) zaplatí úplné rodiny. Ty sice častěji bydlí ve vlastních bytech či domech, ve kterých je relace nákladů na bydlení k příjmům ještě o trochu nižší, žijí-li však v nájemní formě bydlení, potřebují až třetinu svých příjmů na jeho zaplacení. **Nájemní bydlení** tak je pro úplné i neúplné rodiny s dětmi celkově nejdražší položkou, na níž je potřeba **až dvě pětiny příjmů**, v absolutní částce více než 9 tisíc Kč.

Tabulka č. 3.8 **Náklady na bydlení (Kč), jejich podíl na čistých příjmech (%) a zhodnocení míry jejich zatížení pro rodinný rozpočet (%), 2015**

		náklady na bydlení		zatížení rozpočtu (řádkové četnosti, v %)		
		v Kč	v %	velké	určité	žádné
typ rodiny	MŽ	6 018	16,6	20,2	71,5	8,3
	NS	6 812	24,3	32,5	56,7	10,8
	čÚR	6 166	18,0	22,5	68,8	8,8
	čNÚR	6 500	36,7	47,2	46,5	6,3
počet dětí	1	6 158	20,5	26,0	64,9	9,1
	2	6 208	18,7	23,8	67,8	8,4
	3+	6 897	22,9	37,6	56,9	5,6
věk nejmladšího dítěte	0-5	6 359	20,6	27,5	63,9	8,6
	6-15	6 258	20,6	28,5	63,5	8,0
	16+	6 069	18,1	18,5	72,6	8,9

Pozn.: MŽ = manželství, NS = nesezdaná soužití, čÚR = čistá úplná rodina, čNÚR = čistá neúplná rodina
Zdroj: data SILC 2015

Větší - objektivní - zatížení příjmů náklady na bydlení reflektují představitelé rodin i subjektivně. Jak ukazují poslední tři sloupce tabulky č. 3.8, **přisuzují nákladům na bydlení velkou zátěž pro rodinný rozpočet častěji samoživitelé (47 %), rodiny se třemi a více dětmi (38 %) a nesezdaní (33 %)**. Naproti tomu velkou zátěží spíše nejsou pro rodiny s dospívajícími dětmi. Ty jim nicméně nejčastěji oproti ostatním rodinám přikládají „určitou“ zátěž. O tom, že náklady na bydlení představují větší či menší zátěž pro rozpočet naprosté většiny rodin, vypovídá poměrně nízké procento rodin (průměrně 8 %), pro které nejsou náklady na bydlení žádnou zátěží.

3.3.4 Jak domácnosti vycházejí se svým příjmem

Kromě hodnocení zátěže rodinného rozpočtu výdaji na bydlení posuzují respondenti v rámci šetření SILC i celkové vycházení domácnosti s příjmy, kdy na šestistupňové škále volí jednu z následujících variant: s velkými obtížemi, s obtížemi, s menšími obtížemi, docela snadno, snadno, velmi snadno. Přibližně dvě třetiny domácností vycházejí se svými příjmy spíše obtížně, s velkými obtížemi se potýká necelá desetina (data SILC 2015). To platí i pro čisté úplné a neúplné rodiny s dětmi. Ti, co s nimi vyjdou bez obtíží, se většinou koncentrují do kategorie „docela snadno“. Jak lze na základě již popsaných skutečností očekávat, **větší obtíže vyjít s příjmem vyjadřují především samoživitelé**: v souhrnu až 81 % uvádí nějaké obtíže, 23 % obtíže velké. V rodinách s oběma rodiči jsou tyto podíly lehce podprůměrné (63 %, resp. 7 %).

O **napjatějším rozpočtu hovoří častěji rodiče tří a více dětí** (74 % vychází celkově s obtížemi, 16 % s velkými obtížemi). V rodinách s jedním nebo dvěma dětmi je podíl rodin hospodařících s velkými obtížemi vůči nim poloviční. Obtížnější vycházení s příjmy dále vykazují rodiny **s nejmladším dítětem ve školním věku** (70 %, resp. 10 %). Chybějící příjem z pracovní činnosti, zejména z důvodu nezaměstnanosti, obtíže vyjít s příjmem prohlubuje, naopak rostoucí příjem rodiny a výdělečná činnost jejích členů tyto obtíže zeslabuje. S většími obtížemi vyjít s příjmem úzce koreluje i výše popsaná míra zatížení náklady na bydlení.

Výskyt a dopady nízké příjmové úrovně a deklarovaného obtížného vycházení s příjmem ilustrují data SILC 2014. **V nejnižším příjmovém pásmu, tj. s příjmem domácnosti nižším než 20 000 Kč, se nachází necelá desetina úplných rodin s (jedním až třemi) dětmi a více než polovina samoživitelů s (jedním nebo dvěma) dětmi** (Höhne a kol., 2016a, s. 69–70). S velkými obtížemi hospodaří s tímto příjmem 37 % všech samoživitelů a 5 % úplných rodin (tamtéž, s. 76). **Příjmy z pracovní činnosti chybějí polovině nízkopříjmových rodin** (převážně kvůli nezaměstnanosti), za to jsou častými příjemci sociálních dávek (přídavků na děti, příspěvku na bydlení i dávek hmotné nouze). **Náklady na bydlení jsou pro tři čtvrtiny rodin velkou zátěží**, častěji bydlí v nájemních bytech, případné žití ve vlastním bytě je často spojeno s placením hypotéky. **Čtvrtina těchto rodin má potíže s financováním volnočasových, školních či prázdninových aktivit svých dětí** a se zajištěním vybavení na jejich venkovní aktivity. 15 % rodin si nemůže z finančních důvodů dovolit koupit ovoce a zeleninu či maso na každý den, knížky a hračky pro děti. Častější ekonomická aktivita, příp. menší počet dětí (převážně u samoživitelů) zmírňuje závislost rodiny na sociálních dávkách a následně i obtíže s příjmy do této částky vyjít.

3.4 Příjmová situace jako determinanta vybraných životních procesů

Příjmová a materiální situace rodiny na jedné straně vyjadřuje její finanční zázemí a životní úroveň, na straně druhé (spolu)determinuje postoje, rozhodování a chování jejích členů. Je zpravidla jak předpokladem pro určité jednání, tak objektem, který výsledky daného jednání ovlivňuje. Význam a důležitost finanční stránky má v jednotlivých oblastech života jedince potažmo rodiny různou váhu a bývá podle toho více či méně doplňována dalšími aspekty.

Finance hrají dvojí roli již při prvotním procesu osamostatňování mladých lidí, kdy jsou jak jednou z podmínek pro samotný odchod z domácnosti rodičů, tak oblastí, kterou osamostatnění může dosti ovlivnit, častěji spíše k horšímu (blíže viz kap. 2.2.1). **Při zamýšleném společném soužití s partnerem** přisuzují mladí lidé podstatnější roli bytovým podmínkám, nicméně finanční stránku neopomíjejí. Někteří

mohou očekávat spíše její zlepšení (častěji ženy), jiní naopak zhoršení (spíše muži), zvažována je i při rozhodování o vstupu do manželství (podrobněji viz kap. 2.2.2).

Zodpovědné **rodičovství** vyžaduje ideálně shodu a stabilitu partnerského páru a zajištění patřičných životních podmínek, neboť jakkoliv lze dva výše zmiňované procesy (tj. odchod od rodičů a partnerství) ukončit, příp. „pře/vrátit“ do jiného či původního stavu, narození dítěte bývá závazkem na celý život a vytvoření vhodných podmínek pro jeho výchovu a rozvoj je žádoucí. Při vědomí možného zhoršení pracovního postavení, omezení osobní nezávislosti a obtížnější finanční situace však u mladých lidí převládají pozitivní očekávání spojená s narozením dítěte (Šťastná, 2008). Důležitost přikládána různým okolnostem při rozhodování o narození dítěte úzce souvisí s (aktuálním či plánovaným) počtem dětí (blíže viz kap. 2.3), zvažována jsou i opatření rodinné politiky z hlediska finančního zabezpečení péče o děti (více viz kap. 1.3). Raná fáze rodičovství je v českých podmínkách dlouhodobě spojena s převážnou **péčí matky o dítě** (podrobněji v kap. 5.2). Finanční aspekty se projevují v preferenci matky jako hlavní pečovatelky a následně částečně i v dřívějším odchodu z rodičovské dovolené. Neméně významnou roli však hraje přání matky ohledně délky péče o dítě a obtížnost návratu/nástupu na trh práce spolu s horšími možnostmi sladění rodinných a pracovních povinností (viz např. Palonciová a kol., 2014; Kuchařová, Pechlová, 2016).

Z hlediska **hodnotových orientací** jedinců je hlavní význam přisuzován rodině, zdraví a práci. Finanční zajištění představuje jednu z důležitých složek práce, přičemž potřeba „vydělat hodně peněz“ je ve srovnání s dalšími aspekty práce (např. uplatnění svého vzdělání a schopností, zajímavost a smysluplnost práce, dobrý pracovní kolektiv) spíše upozaděna (CVVM, 2014). Naproti tomu ochota pracovat za nižší mzdu v případě ohrožení pracovní pozice je poměrně nízká, na rozdíl od vyšší ochoty podstoupit rekvalifikaci, příp. pracovat mimo svůj obor (Höhne a kol., 2010). Výše příjmu (vedle dalších charakteristik jako např. vzdělání či profesní pozice) pozitivně ovlivňuje celkovou spokojenost se zaměstnáním, neplatí však nutně, že nadprůměrný příjem zajišťuje největší spokojenost (Mysíková, Večerník, 2016).

Nakolik jsou finance a hospodaření s penězi **součástí každodenních debat v rodině, příp. příčinou neshod**? Většina dospělých členů rodiny spolu komunikuje o běžných provozních záležitostech, o práci, obecně o dětech, o zájmech a volném čase, o rodině a přátelích, následně o finanční situaci a dalších tématech (plánování budoucnosti, dovolená aj.), přičemž více spolu diskutují vzdělanější a lépe situované rodiny či rodiče menších dětí (Median, Sirius, 2016, s. 24). Přestože se partneři ve většině vybraných oblastech života³⁷ v názorech shodnou, občasným hádkám se nevyhnou. Alespoň občas se pohádá čtvrtina rodičů, polovina z nich alespoň jednou měsíčně o výchově dítěte, o ekonomické situaci rodiny nebo kvůli problémům v partnerském soužití (tamtéž, s. 28). Finanční zajištění z pohledu **dělby rolí mezi partnery** je v představách a v realitě často v rozporu. Zatímco v názorech je na jedné straně většinou deklarována nutnost či potřeba přispívání do rodinného rozpočtu oběma partnery, na straně druhé je ženě velmi často přisuzována role pečovatelky a muži role živitele (Höhne a kol., 2010). Komplementární dělba rolí je pak častější i v reálném chování.

Shrnutí

- Česká ekonomika od počátku století (kromě krátkého období krize a recese) každoročně roste. Díky rostoucím mzdám se zvyšují celkové příjmy domácností,

³⁷ Nejvyšší míra shody panuje v názorech na rodinný život, naproti tomu v pohledu na význam zaměstnání, způsob trávení volného času či v zájmech a koníčcích se partneři shodují méně, výraznější diference v míře shody se projevují v závislosti na typu rodiny, resp. fázi rodinného cyklu (blíže viz Höhne a kol., 2010, s. 17-19).

které tak lépe kryjí spotřební vydání. Současně stoupá objem úvěrů a půjček, a tedy i riziko zadluženosti.

- Disponibilní příjem (na spotřební jednotku) se s počtem dětí v rodině snižuje, výrazně poklesl podíl rodin pobírajících sociální dávky (nejvýrazněji u rodin se 2 dětmi a s nejmladším dítětem ve věku 6-15 let).
- Horší příjmová a materiální situace je častější v rodinách s vyšším počtem dětí, s nepracujícími rodiči, u samoživitelů, v rodinách s nízkou vzdělanostní úrovní a u párů žijících nesezdaně.
- Příjmová chudoba zůstává na nízké úrovni, nicméně efektivnost sociálních transferů při redukci chudoby rodin s dětmi trvale klesá, cílenost sociálních dávek se snižuje, roste význam netestovaných dávek.
- Výrazně se zhoršilo pokrytí chudých rodin přídavky na děti, které celkově pobírá jen 18 % rodin. Nejvýznamnější dávkou státní sociální podpory se tak stal rodičovský příspěvek, který je významným zdrojem příjmu (u všech příjmových kategorií).
- S daňovým zvýhodněním na dítě počítá 93 % rodin s dětmi, v rodinném rozpočtu zaujímají přes 5 %. Sleva na dani na manžela a za umístění dítěte v předškolním zařízení je čerpána méně často a ne vždy v plné výši.
- Náklady na bydlení jsou pro většinu rodin s dětmi velkou či určitou zátěží (ještě více v nájemním bydlení). Náklady na vzdělávání zaujímají na všech výdajích naopak nejmenší podíl, přičemž nejvyšší jsou spojeny s předškolním vzděláváním. Další výdaje určené na rozvoj dětí, tj. výdaje na jejich pravidelné i nárazové (např. prázdninové) volnočasové aktivity, patří k finančně nejméně dostupným položkám.

4. Bydlení

Mít bydlení či příbytek, lze zařadit mezi základní životní potřeby. Bydlení se neodmyslitelně pojí s představou domova. Podle výzkumů je **individuální dostupnost bydlení žádané kvality důležitým faktorem při rozhodování o životních krocích, mezi nimi o uzavření manželství (partnerství) a založení (rozšíření) rodiny** (viz kapitola 2.2 a 2.3, též např. Höhne a kol., 2010). Bydlení přispívá k ekonomické stabilitě rodiny a jejímu celkovému životnímu standardu (Median, Sirius, 2016). Je tak předpokladem stability rodiny a snižování potence ke vztahovým problémům. Bydlení je důležitým ukazatelem kvality života jedince a rodiny.

V bydlení se nutně spojuje soukromý i veřejný zájem. Zajištění dostupnosti bydlení proto většina států staví do popředí ve svých veřejných politikách. Využívány jsou především nástroje na podporu finanční dostupnosti standardního bydlení a na eliminaci či minimalizaci prostorově vyloučeného bydlení. **Evropský parlament** v roce 2007 schválil usnesení o bydlení a regionální politice (Evropský parlament, 2007), v němž **zařadil právo na přiměřené a kvalitní bydlení za dostupnou cenu mezi pět základních lidských sociálních práv.**

Nicméně i v moderních společnostech s welfare state uspořádáním je bydlení „privátním ekonomickým statkem a odpovědnost za zajištění vlastního bydlení nese prioritně člověk sám, resp. jeho rodina. Právo na bydlení jako sociální právo upravené v několika mezinárodních dokumentech není v současnosti vnímáno jako právo nárokové, ale vyplývá ze specifik trhu bydlení (implicitní neefektivita trhu, nízká cenová elasticita nabídky i poptávky, zakořeněnost v prostoru, transakční náklady, externality aj.), které zapříčiňují, že pro některé domácnosti není trhem nabízené kvalitativně standardní a prostorově nevyložené bydlení finančně dostupné“ (Garantované (sociální) bydlení, 2011, s. 5). Nejnovější koncepce bytové politiky, „Koncepce bydlení České republiky do roku 2020“, schválená vládou 27. 7. 2016, z ideje individuální odpovědnosti vychází: „Dostupnost a kvalita bydlení odpovídá společenskoekonomickým podmínkám a možnostem jednotlivců... základním posláním státu je vytvářet stabilní prostředí posilující odpovědnost jeho občanů za sebe sama a podporovat jejich motivaci k zajištění si svých základních potřeb vlastními silami“ (Kruczek, 2016). Také v běžné populaci je bydlení vnímáno jako především zodpovědnost rodin. Výzkum „Postoje k bydlení v ČR 2013“ Sociologického ústavu Akademie věd ČR zjistil, že dvě třetiny dotázaných považují starost o bydlení jako především nebo spíše záležitost jedince a rodiny, třetina za společnou záležitost jak občana a jeho rodiny, tak i státu nebo obce.

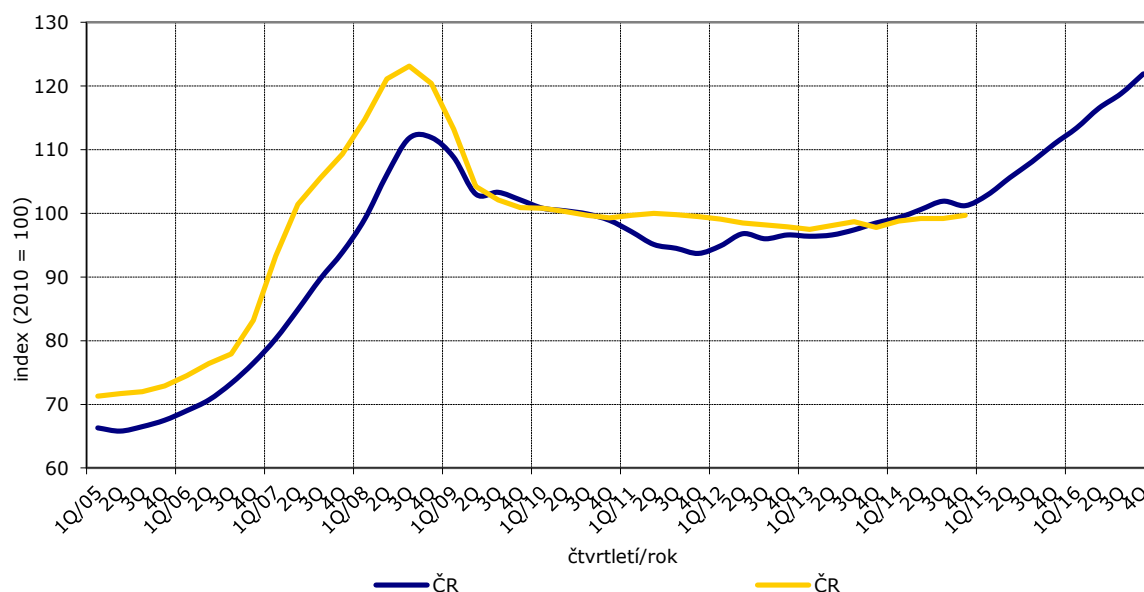
Nároky a požadavky lidí na bydlení se mění podle historických, kulturních i ekonomických podmínek (pokud jde o kvalitativní stránky, vlastnický vztah k bydlení aj.), ale i podle fází rodinného cyklu (např. ohledně velikosti, ceny, lokality). Schopnost rodin zajistit si přiměřené nebo žádoucí bydlení je pak diferencována podle těchto fází, především však podle socioekonomické situace rodiny a v závislosti na nabídce na trhu bytů a vývoji cen bytů a domů. Lidé s nízkými výděly (zhruba tři nejnižší decily mzdového rozložení) většinou nemají schopnost pokrýt náklady na bydlení bez pomoci sociálními dávkami. Mnohé osoby jsou na trhu s byty znevýhodněny z důvodu národnosti, etnika, zdravotního postižení apod. Nedostupnost bydlení odpovídajících kvalit může vést až k sociálnímu a prostorovému vyloučení.

V „běžné populaci“ **v posledních 20 letech vzrůstal zájem o vlastnické bydlení, které v ČR zcela převládá**³⁸ (ČSÚ, 2014b), a to jednak v souladu s výše

³⁸ „Pro většinu společnosti představuje v dlouhodobé perspektivě vlastnické bydlení žádoucí a správný způsob bydlení, zatímco nájemní bydlení je chápáno jako něco přechodného, dočasného a nejistého. Z vlastnického bydlení se, jak ostatně ukázal první příspěvek, do značné míry stává sociální a kulturní norma.“(Samec, 2015, s. 16). Preferenci vlastnického bydlení posílilo též to, že vlivem ekonomické krize

uvedeným vnímáním zodpovědnosti jedince/rodiny za své bydlení a jednak pod tlakem dlouhodobě nejisté situace v nájemním bydlení. Dochází k tomu navzdory jeho vysoké a rostoucí finanční zátěži pro rodiny. Ve vývoji cen bytů za posledních 10 let došlo k velkému nárůstu s vrcholem v druhé polovině roku 2008 a po následné stagnaci se tempo růstu zvýšilo v roce 2016 (graf č. 4.1). Samec varuje, že „vychýlení preferencí směrem k vlastnickému bydlení může mít významné dopady na současnou generaci prvonabyvatelů bydlení. Na rozdíl od generace jejich rodičů ... tato generace ... musí využívat hypotečních úvěrů (i v případě finanční výpomoci rodičů). Lze se tak domnívat, že tato generace bude mít omezenější možnosti finančně podporovat své vlastní děti v zajištění jejich vlastnického bydlení“ (Samec, 2015, s. 20).

Graf č. 4.1 **Vývoj cen bytů v letech 2005-2016, index, 2010 = 100**

Zdroj: ČSÚ, *nedat.*

Dynamický byl vývoj nákladů na bydlení nejen ve vlastnickém, ale i v nájemním sektoru. Na celkovém zvýšení spotřebitelských cen bydlení v letech 2005-2015³⁹ o téměř polovinu (index 145) má nejvyšší podíl růst nájemného (index růstu 186), služeb (zejména vodné a stočné - index 184; teplo a teplá voda - index 166) a energií (plyn s indexem 185, tuhá paliva 172 a elektřina 141). Vzrostly i náklady na údržbu (služby s indexem 132). Přestože po roce 2000 růst podílu výdajů na bydlení z čistých příjmů domácnosti oproti předchozímu období zpomalil (Lux, 2015), činil v roce 2015 zhruba 18 % (data SILC; podrobnosti viz kapitola 3). Podíl nákladů na bydlení z konečné spotřeby domácností dosahoval 26 % v roce 2014, což je jeden z nejvyšších podílů mezi evropskými zeměmi (MMR, 2016, s. 18). **Zatížení domácností výdaji na bydlení se výrazně liší podle jejich složení. Nejvyšší je u samoživitelů a v domácnostech jednotlivců, kde je velký podíl důchodců** (Šimíková, Vyhlídal, 2015).

Podle výpočtů Ministerstva pro místní rozvoj **se dostupnost bydlení v letech 2000-2011 plynule snižovala, následně pak do roku 2014 mírně zvýšila**, a to u bytů na úroveň roku 2003, u rodinných domů na úroveň roku 2007 (MMR, 2016a, s.

klesly ceny bytů a domů, což napomohlo tomu, že si lidé v Česku začali pořizovat vlastní bydlení místo nájmu (Sillmen, 2014).

³⁹ Index růstu mezi prosincem 2015 a průměrem roku 2005. MMR (2016, s. 15).

16⁴⁰). V roce 2014 bylo možné si teoreticky pořídit byt (resp. nový byt) o rozloze 61 m² za zhruba 3,3 (resp. 5,2) průměrných ročních čistých příjmů a rodinný dům (resp. nový dům) o velikosti 660 m³ za přibližně 4,6 (resp. 8,5) ročních příjmů (MMR, 2016), do roku 2017 se však ceny prudce zvedly. Podle každoroční analýzy hospodářské a sociální situace v zemích Evropské unie je v ČR nedostatek dostupného a kvalitního nájemního bydlení (*Evropská komise...*, 2017, viz též MPSV, 2014), ale i zde se konstatuje zlepšování situace.

4.1 Jak bydlí české domácnosti

Současnou velmi diferencovanou situaci ve vztahu nabídky a poptávky na trhu s byty ilustrují dvě základní skutečnosti. Na jedné straně vzrůstá počet bytů, které si lidé v poslední době kupují nikoliv pro potřebu své rodiny, ale za účelem jejich pronajímání, na druhé straně rostou podíly osob a rodin žijících v podstandardním bydlení a zřejmě i osob bez domova či bez střechy.⁴¹ Základním problémem není celkový nedostatek bytů v ČR, ale jejich **obtížná dostupnost pro některé skupiny obyvatel**, zejména **v důsledku poklesu počtu obecních a státních bytů**, a také nevyužitý bytový fond. **Struktura nabídky nekoresponduje s poptávkou v teritoriálním rozměru (dle lokality) a z hlediska potřeb různých sociálních skupin a různých typů rodin.** Podle Sčítání 2011 bylo z obydlených bytů 56 % užíváno jejich vlastníky či vlastníky domů, 22 % užívali nájemníci⁴². Byty družstevní představovaly k datu sčítání 9 % z obydlených bytů v ČR. Dalších 3 % obydlených bytů bylo užíváno např. blízkými osobami vlastníků (tzv. jiné bezplatné užívání bytů) (MMR, 2016, s. 3). V letech 1991-2011 vzrostl podíl neobydlených domů, a zejména bytů v celkovém bytovém fondu, a to z 15 % na 17 %, resp. z 9 % na 14 % (ČSÚ, 2014a). Neobydlené byty se vyskytovaly ve 41 % případů v obydlených domech, ostatní v neobydlených domech a z nich téměř polovina sloužila k rekreaci. U neobydlených bytů v obydlených domech byl nejčastěji vyplněn „jiný důvod“⁴³ neobydlenosti (79 %) bez významnějších rozdílů podle druhu domu (tamt.), což indikuje, že zde může být i nevyužitý potenciál např. pro sociální bydlení. Podrobnější analýzy ukázaly, že se to může týkat jen menší části z těchto bytů (MPSV, 2017b).

Bydlení nejen uspokojuje potřeby ochrany a společného prostoru pro spolu žijící osoby, je to i kulturní statek jedince či rodiny a příp. symbol majetnosti rodiny. Neuspokojení poptávky po bydlení může proto souviset i s tím, co popsali specialisté ze Sociologického ústavu AV ČR jako hlavní faktory při rozhodování o řešení bydlení: „Na rozdíl od individuálního, pragmatického a informovaného rozhodnutí, které předpokládá ekonomická teorie, je volba bydlení mladých lidí ve skutečnosti velmi silně ovlivněna (a) normativní představou okolí o tom, co je „správné“ a „vyřešené“ bydlení; (b) očekáváním rodičů, tedy v rámci rodiny sdílenými preferencemi bydlení, posílené mezigenerační finanční výpomocí; (c) emocionálností spojenou s představou domova a ideálního bydlení; a (d) obrazy typů bydlení prezentovaných v masových médiích“ (Tisková zpráva, 2015, s. 4).

Na jedné straně se některé rodiny v důsledku „poněkud naddimenzovaných“ nároků na bydlení nadměrně finančně vyčerpávají náklady na bydlení,

⁴⁰ Měrnou jednotkou je: a) Počet průměrných ročních čistých peněžních příjmů domácností daného roku, za které by bylo možné koupit byt (o velikosti 61 m² užitné plochy) s hodnotou kupní ceny téhož roku; b) Počet průměrných ročních čistých peněžních příjmů domácností daného roku, za které by bylo možné koupit rodinný dům (o velikosti 660 m³m²) s hodnotou kupní ceny téhož roku.

⁴¹ Termíny z funkční definice bezdomovectví ETHOS (FEANTSA, 2005; dále např. Hradecký a kol. 2007, Hradecký a kol. 2012a aj). Kvantifikace osob bez domova nebo ohrožených jeho ztrátou je z řady důvodů obtížná, existují jen kvalifikované odhady (přehled uvádí např. Kuchařová a kol., 2015, Kuchařová, Janurová, 2016).

⁴² Není-li uvedeno jinak, většinou se údaje o bytech týkají jak bytů v bytových domech, tak bytů v rodinných domech.

⁴³ Tzn., že nesloužil k rekreaci, ani se nejednalo o nějaký přechodný stav, ani nešlo o byt nezpůsobilý.

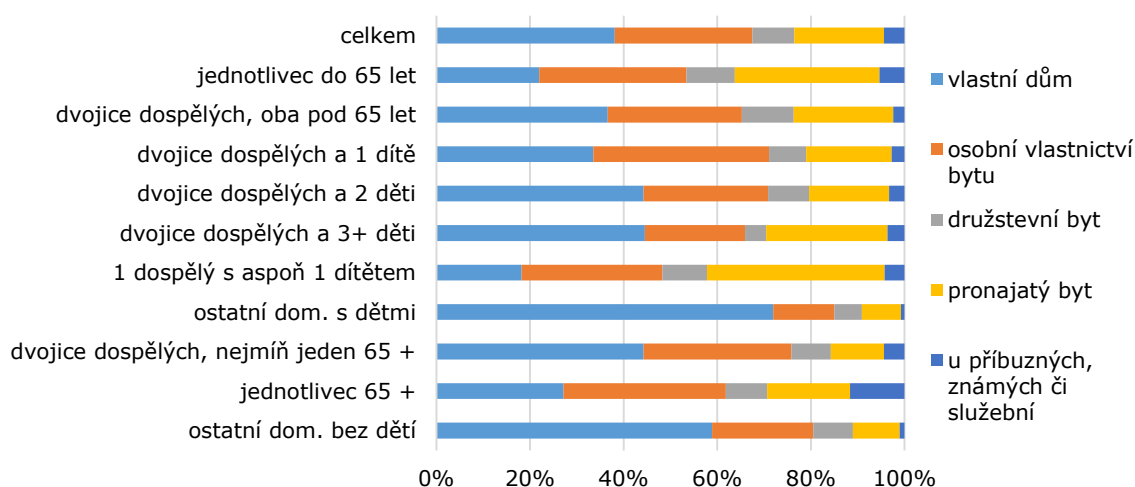
pro jiné se stávají standardní byty finančně nedostupné na trhu s byty, formovaném majoritní populací a také praktikami mnoha obcí v hospodaření s obecními byty, stejně jako některými kroky státní bytové politiky v posledních dvou desetiletích (např. nevyjasněná situace s deregulací nájemného, zdražavý postup při koncipování sociálního bydlení). Zatímco v roce 1991 podle sčítání lidu vlastnily obce téměř 214 tisíc domů, o deset let později jich držely jen málo přes 79 tisíc a podle sčítání 2011 došlo k dalšímu poklesu - na 48 tisíc domů ve vlastnictví obcí a státu (ČSÚ, 1991-2011). Do konce roku 2011 bylo z původního počtu bytů ve vlastnictví obcí v roce 1991 privatizováno 80 % těchto bytů (*Obce a bydlení...*, 2014).

4.1.1 Bydlení podle typu rodiny, struktury domácnosti a fází rodinného cyklu

Ideál vlastnického bydlení si rodiny naplňují postupně s rostoucím věkem a během rodinného cyklu, když se rodina rozrůstá a zvyšují se rodinné příjmy (Ize prokázat různé silné souvislosti s rodinným/partnerským stavem či věkem, počtem ekonomicky aktivních členů domácnosti, příp. počtem dětí, typem lokality atd.). Velká část partnerů však usiluje o vlastnické bydlení již na začátku rodinného cyklu, a to více či méně úspěšně, avšak často s dopadem na zadlužení. Podíl nájemního a jiného (u příbuzných aj.) bydlení tak je v počátečních fázích rodinného cyklu, tj. v době přechodu k partnerskému soužití a rodičovství, jen o málo vyšší, než v dalším období života rodiny (graf č. 4.2). Jedním z důvodů je malá nabídka nájemního bydlení při jeho nemalých nárocích na měsíční rodinný rozpočet, což je bráno v úvahu při rozhodování o koupi bytu.

Markantnější je vyšší výskyt nájemního bydlení mezi samoživiteli/kami a mezi jednotlivci. U samoživitelek je dvojnásobně častější formou ve všech fázích rodinného cyklu (celkově 38 % proti 19 % v úplných rodinách). To, že neúplné rodiny mají méně prostředků na pořízení vlastnického bydlení, se tedy projevuje častějším bydlením v lacinějších formách z hlediska pořízení bytu, avšak často dražších z hlediska měsíčních výdajů (viz též kap. 3). Příčinou je v prvním případě jak to, že se osamělými rodiči častěji stávají ženy a spíše ty s nižším sociálním statutem a příjmovou a materiální situací, tak to, že po rozpadu manželství/partnerství se příjmová úroveň každého z partnerů snižuje. Platí to zase hlavně pro ženy, které se současně stávají hlavními pečovateli (viz např. Janský, Pertold, Šatava, 2016).

Graf č. 4.2 **Bydlení podle vlastnického vztahu k bytu domácností různého složení, rok 2015 (%)**

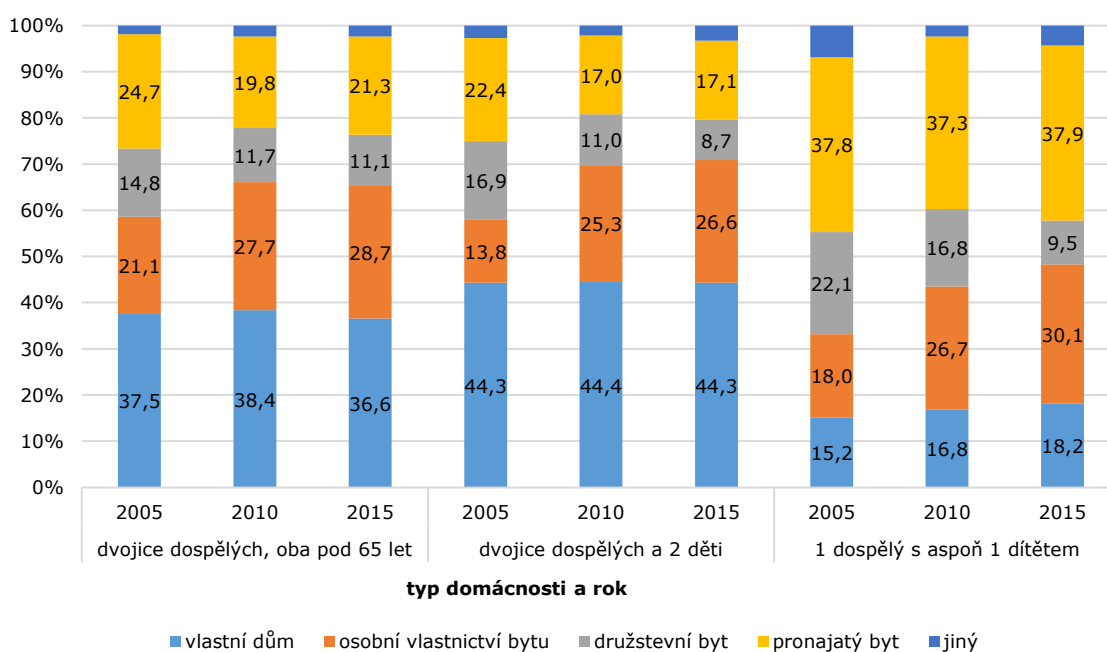
Zdroj: SILC 2015, vlastní výpočty

Také domácnosti jednotlivců žijí méně často ve vlastním bytě/domě a podobně jako početné rodiny bydlí téměř z poloviny v nájemních bytech. Jednotlivci mladší než 65 let bydlí „ve vlastním“ v 53 % případů, zatímco z těch starších tak žije 62 %. Také u bezdětných dvojic vykazují senioři častěji vlastnické bydlení oproti mladším - celkem 76 % dvojic, v nichž některý z partnerů již dovršil věk 65 let.

Nájemní bydlení je častější u domácností a osob s nižšími příjmy. Sequensová např. na datech SILC z roku 2012 ukazuje, že „zatímco v průměru žilo v nájmu jen 16 % osob, mezi osobami ohroženými chudobou to bylo 30 % a v případě osob materiálně deprivovaných tento podíl tvořil 42 %“ (Sequensová, 2014). Navíc podle této autorky tam, kde je vysoký podíl osob ohrožených chudobou žijících v nájemních bytech, patří náklady na bydlení k vyšším.

Vývoj struktury bydlení dle druhů bytů nezaznamenal v letech 2005–2015 markantní posun (graf č. 4.3). Hlavní změna proběhla v nárůstu vlastnického bydlení domácností s dítětem (dětmi) a jedním rodičem, zejména v soukromém vlastnictví bytů, i když stále zaostává za ostatními typy rodin. Dále klesal podíl družstevního bydlení.

Graf č. 4.3 Vývoj struktury bydlení (druhu bytu) podle právního důvodu užívání bytu ve vybraných typech rodin v letech 2005–2015 (%)

Zdroj: SILC 2005, 2010, 2015, vlastní výpočty

Data SILC ukazují zhruba stejně silnou závislost druhu bytu na celkových příjmech⁴⁴ a majetkové úrovni rodiny, jako na počtu ekonomicky aktivních členů a na vzdělanostní úrovni domácnosti (ukazatel zahrnující v úplných rodinách dosažené vzdělání obou partnerů) a jejím socio-profesním statusu. Opět je zde rozdíl mezi rodinami s jedním nebo dvěma rodiči, když u samoživitelů je způsob bydlení na příjmu těsněji závislý. Z hlediska vztahu ekonomické situace rodiny a druhu bytu (právního důvodu užívání) se od ostatních typů odlišují větším podílem nájemního bydlení ty domácnosti, kde žádný dospělý člen není ekonomicky aktivní, především je-li v rodině

⁴⁴ Podíl nájemního bydlení je mezi domácnostmi s příjmem na spotřební jednotku v prvním kvintilu 31 %, zatímco v nejvyšším kvintilu je podstatně nižší - 15 %. V rodinách s nezaopatřenými dětmi jsou rozdíly markantnější - 42 %, resp. 12 %.

nezaměstnaný člen. V čistě důchodkových domácnostech je struktura druhů bytů shodná se strukturou druhů bytů u plně zaměstnaných rodin. V tomto srovnání důchodci bydlí mírně častěji v bytech v osobním vlastnictví a méně často ve vlastních domech.

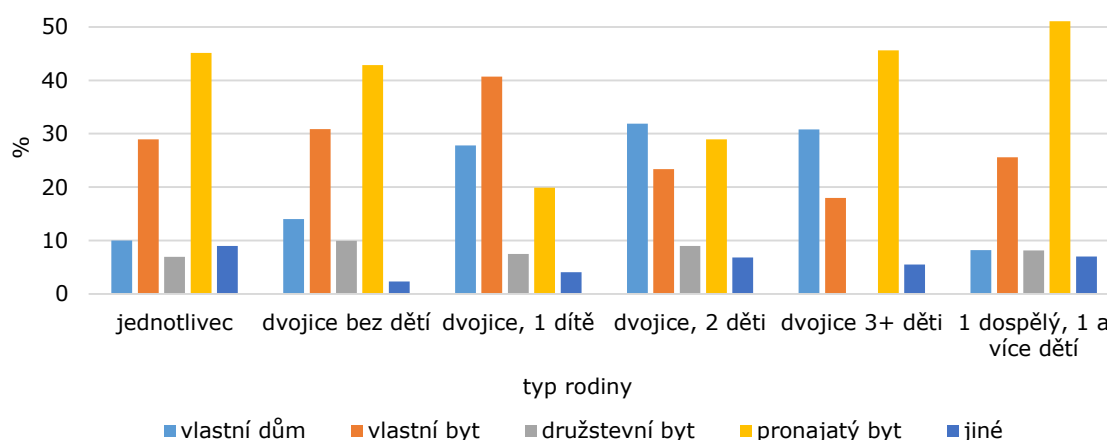
Získání převážně preferovaného vlastnického bydlení tedy závisí jak na finančních možnostech rodiny odvislých hlavně od vzdělanostně-profesního statusu, tak na jejích preferencích, životním stylu a fázi rodinného cyklu.

Kvalitativní charakteristiky bydlení jsou na ekonomické situaci a socio-ekonomickém statusu domácnosti více závislé než druh bytu. Prostorový standard mají nejvyšší domácnosti důchodkové, jelikož při obdobných charakteristikách ohledně druhu bytu a jen nevýrazně nižší průměrné celkové velikosti jejich bytů jsou jejich domácnosti méně početné. **Počet dětí snižuje prostorový komfort více než jiné faktory, nemá však analogický vliv na jiné kvalitativní charakteristiky, ani na míru deprivace v bydlení.** Ač se s počtem dětí zvyšuje počet obytných místností v obývaných bytech a jejich celková plocha, průměrný počet m² na osobu klesá ze 47 v domácnostech bez dětí na 21 v domácnostech se třemi dětmi a na 18 v případě 4 dětí.

Bydlení se dostává do popředí zájmu a může se jevit jako závažný problém v rodinném životě především na začátku a na konci rodinného cyklu. Na počátku partnerského a rodinného života, kdy se kumulují životní starty a příjmy z ekonomické aktivity bývají relativně nízké, zatímco výdaje na zakládání domácnosti vysoké, nemívají vždy lidé žádoucí objem prostředků na (získání) bydlení. U seniorů vzrůstá podíl nákladů na bydlení v rodinném rozpočtu vzhledem k poklesu příjmů, a to v souběhu se změnami jejich zdravotního stavu, přičemž je na druhé straně jejich bytová situace výsledkem životního úsilí a investic, a tedy kvalitativně v průměru nijak horší ve srovnání s ekonomicky aktivní populací.

Z grafu č. 4.4 patrné je, že si již při zakládání rodiny lidé zajišťují především vlastnické bydlení. Když je nejmladšímu dítěti méně než 6 let, bydlí 68 % rodin ve vlastním domě (30 %) či bytě (30 %), příp. v družstevním bytě (8 %). S počtem dětí úspěšnost tohoto úsilí klesá. V pronajatém bytě žije „jen“ pětina rodin s jedním dítětem, resp. čtvrtina rodin s nejmladším dítětem do 5 let věku. S vyšším počtem dětí tento podíl roste (vliv rozdílu ve finanční situaci), s věkem dětí klesá. Je-li nezaopatřenému dítěti 16 a více let, jen 16 % rodin bydlí v nájemním bytě.

Graf č. 4.4 Druh bytu domácností s osobou v čele do 35 let podle typu rodiny (%)

Pozn.: uvedeny jsou podíly bydlících v daných druzích bytu v rámci dané kategorie

Zdroj: SILC 2015, vlastní výpočty

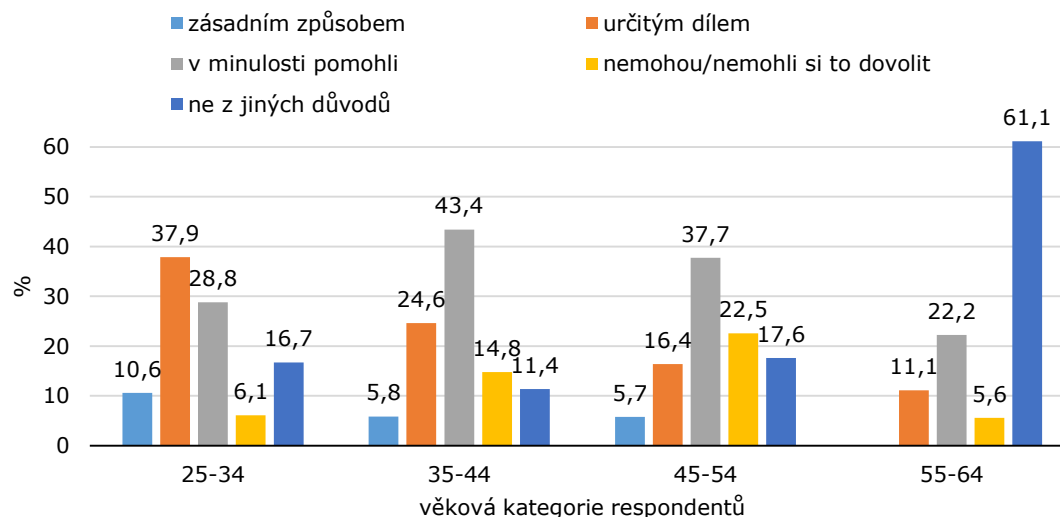
Podíl rodin žijících ve vlastním domě roste s věkem osoby v čele úplných rodin z 26 % u osob ve věku do 35 let na 47 % u osob ve věkové kategorii 56-65 let, podíl nájemního bydlení klesá z 30 % na 13 % (data SILC 2015). V domácnostech s jedním rodičem lze vysledovat podobnou tendenci, což zde spíše souvisí s vyšším podílem méně majetných svobodných matek mezi mladými a naopak vyšším podílem rozvedených či ovdovělých matek mezi staršími samoživitelkami.⁴⁵

Z hlediska druhu bytu se celkově mladé rodiny s nezaopatřenými dětmi neodlišují od všech českých domácností. Větší diference je uvnitř kategorie domácnosti s dětmi, a to podle toho, zda jsou v rodině oba rodiče, nebo jeden, a také podle počtu dětí (graf č. 4.3). Věk dětí přímý vliv nemá.

Pokud se podíváme na ty domácnosti, které představují potenciální prostor pro zakládání rodin, tj. **jednotlivce a bezdětné páry do 35 let**, jejich bydlení z hlediska vlastnické formy se od jiných domácností liší. Jednotlivci bydlí častěji než jejich vrstevníci u příbuzných nebo v jiných „levných formách“ (i zde necelá desetina), ale pokud se již osamostatnili od orientační rodiny, nejeví se v souhrnu jako málo disponovaní pro zakládání vlastní rodiny. Žijí ovšem, stejně jako jejich vrstevníci, **převážně v nájemních bytech** (45 %), desetina má vlastní dům. Život v páru pak vede i u lidí tohoto věku k patrnému posunu k většímu podílu vlastnického bydlení. Jeho větší nárůst je pak spojen se založením rodiny.

Přitom je zřejmě důležitou pomocí mezigenerační podpora, jak ji deklarovali dotázaní v šetření RSF 2016 (graf č. 4.5), kteří bydlí v bytě nebo domě v soukromém vlastnictví. Pomoc je vyšší u nejmladší generace. U jejich rodičů se navíc méně často stává, že nemohli pomoci z finančních důvodů.

Graf č. 4.5 **Pomoc rodičů s pořízením nebo poskytnutím bytu/bydlení podle věkové kategorie respondenta (%)**

Pozn.: respondenti žijící ve vlastním domě nebo bytě nebo v družstevním bytě

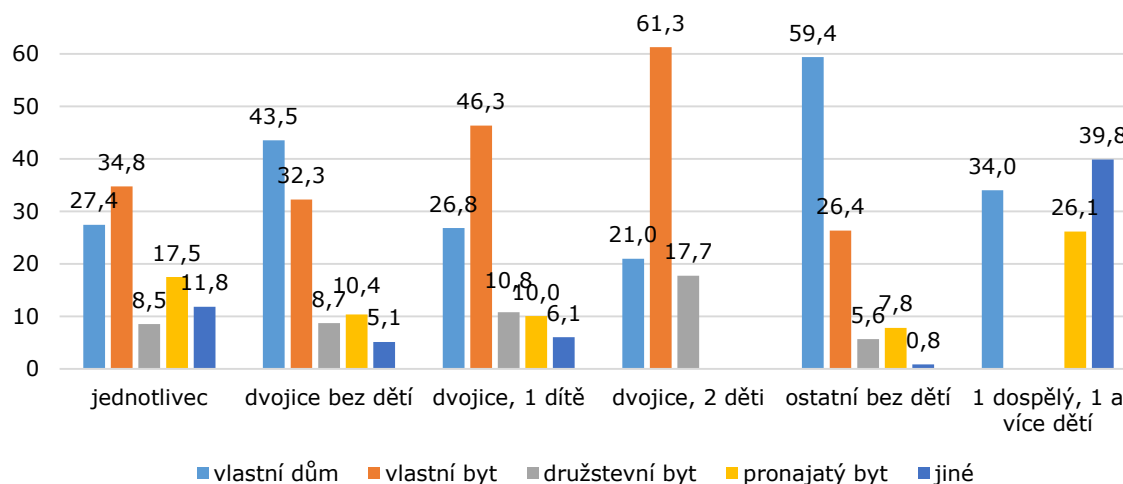
Zdroj.: RSF 2016

Pokud jde o **bydlení seniorů**, nejmarkantnější charakteristiky lze formulovat asi následovně. Pokud žijí bez nezaopatřených dětí, pak bydlí častěji ve vlastním rodinném domě (graf č. 4.6). Mezi domácnostmi s jedním dospělým, s dětmi i bez

⁴⁵ Nárůst bydlení v rodinném domě dle věku rodiče je ve stejných věkových kategoriích z 8 % na 44 %, pokles podílu nájemního bydlení ze 49 % na 36 %.

nich, je relativně častější bydlení u příbuzných a známých (ve věku 65 let a více tak žije 12 %), kde se jedná zřejmě o třígenerační soužití osob v důchodu. Zcela ale u seniorů **převládá bydlení samostatné a vlastnické**, zatímco podíl nájemního bydlení je výrazně pod celospolečenským průměrem.⁴⁶ Pro nástupnickou generaci, vč. vnoučat, to vytváří jistý potenciál přenosu vlastnického bydlení (srv. Samec 2015).

Graf 4.6 Druh bytu domácností seniorů - s osobou v čele nad 65 let (%)

Pozn.: Uvedeny jsou podíly bydlících v daných druzích bytu v rámci dané kategorie.

Zdroj: SILC 2015, vlastní výpočty

4.1.2 Kvalitativní charakteristiky bydlení

Kvalitativní charakteristiky bydlení se liší především mezi rodinami s dětmi a bez nich. V případě **bydlení osob na začátku životní a rodinné dráhy nacházíme větší nerovnosti**, než když porovnáváme všechny české domácnosti. Velký vliv na kvalitativní ukazatele má jak složení domácnosti podle počtu a věku dětí (ovlivňuje prostorové kvality bytů) i ekonomické aktivity dospělých členů, tak i fakt, zda jde o rodiny s oběma či jen jedním rodičem. Tabulka č. 4.1 to ilustruje na příkladu bytové plochy na osobu.

Tabulka č. 4.1 Průměrná velikost bytu (m² na osobu) v domácnostech s osobou v čele ve věku do 35 let podle vybraných charakteristik

počet dětí	věk nejmladšího dítěte (roky)	typ partnerství	typ čisté rodiny	typ domácnosti
0	0-5	manželé	UR, 0 EA	jednotlivci
1	6-15	nezezdání	UR, 1 EA	páry a ostatní bez dětí
2	16+	ostatní domácnosti	UR, 2 EA	UR s dětmi
3			NUR, 0 EA	NUR s dětmi
4			NUR, 1 EA	jiné s dětmi

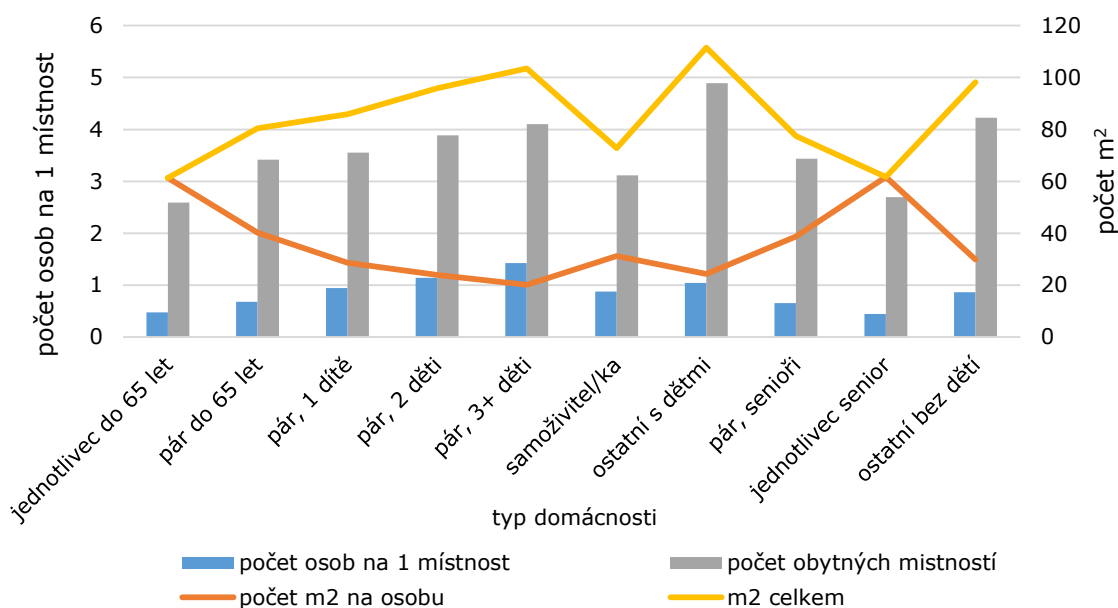
Pozn.: ÚR=úplná rodina, NÚR=neúplná rodina, EA=ekonomicky aktivní

Zdroj: SILC 2015, vlastní výpočty

⁴⁶ Důvodů je řada, vč. toho, že jde o generaci, která měla možnost využít situace, kdy obce prodávaly a převáděly svůj bytový fond do soukromého vlastnictví za dostupné ceny.

Souvislost prostorových charakteristik s druhem bytu není jednoznačná. Např. zúžíme-li pohled jen na rodiny s dětmi (pro snížení počtu intervenujících faktorů), vlastní dům se od všech ostatních druhů bytů odlišuje vyšším prostorovým standardem, ale ostatní formy bydlení se z tohoto hlediska tolik vzájemně neliší. Průměrný prostorový standard bytů podle typu domácnosti (graf č. 4.7) ukazuje, že z hlediska „soukromí“ (vlastní pokoj) mají nižší standard rodiny s (více) dětmi, což platí i o velikosti prostoru na osobu. Ten je největší v případě jednotlivců, bez ohledu na to, zda se jedná o seniory nebo o osoby ve věku ekonomické aktivity.

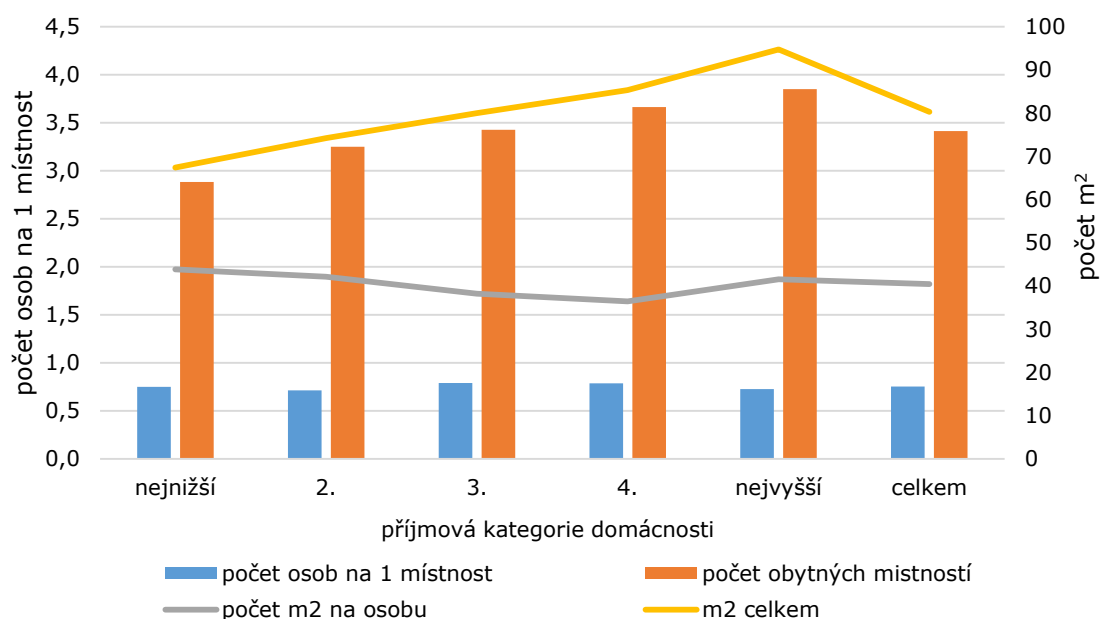
Graf č. 4.7 **Ukazatele prostorových charakteristik bytu podle typu domácnosti**

Zdroj: SILC 2015, vlastní výpočty

Jakkoliv celkové příjmy umožňují rodinám zvyšovat prostorové charakteristiky bydlení, převedeme-li v zájmu relativního porovnání vybrané ukazatele na porovnatelné jednotky, rozdíly se významně smazávají (graf č. 4.8).

Graf č. 4.8 **Ukazatele prostorových charakteristik bytu podle příjmového rozložení**

Pozn.: příjmy na spotřební jednotku dle metodiky EU

Zdroj: SILC 2015, vlastní výpočty

4.2 Deprivace v oblasti bydlení

Celkovou úroveň bydlení charakterizuje také míra ohrožení ztrátou bydlení a existence takových forem bydlení, které nespĺňují základní sociální a kulturní standardy. Hlavními ukazateli jsou přelidněnost bytů, nízká vybavenost, nedostatek soukromí či nevhodné okolí bytu (z hlediska čistoty, bezpečnosti, zda jde o vyloučenou lokalitu atd.).

Jako ukazatel **přelidněnosti bytu** bývá používána velikost obytné plochy nižší než 10 m² na osobu. Taková výměra je v souboru SILC výjimečná (necele 1 %), což platí i pro rodiny s dětmi (ČSU, 2016b). V souboru čistých rodin s dětmi přesahuje podíl domácností s takto malým bytem pouze v případě úplné rodiny se třemi dětmi jedno procento, a to hodnotou 6 % (Höhne, Kuchařová, Palonciová, 2016).

Pravděpodobnost přelidněnosti bytu vzrůstá při neaktivitě jednoho z dospělých členů rodiny, zejména je-li důvodem neaktivity nezaměstnanost (přes 4 % takových rodin, ČSU, 2016b). **Přelidněné byty nacházíme spíše v rodinách s dětmi.** Důležitým faktorem je též úplnost domácnosti u rodin s dětmi nebo nízká vzdělanost rodičů. V případě nanejvýš základního vzdělání obou partnerů v čistých rodinách s dětmi (příp. rodiče samoživitele) žije v příliš malém bytě 13 % z takových domácností. Je-li matka v úplné rodině na mateřské/rodičovské dovolené, hraje to roli ve 2 % takových rodin (v případě tří dětí v rodině je to 10 %). Není-li z tohoto důvodu ekonomicky aktivní samoživitelka, pak se takovéto prostorově nedostatečné bydlení týká 3 % rodin.

Celkový obraz kvality bydlení zahrnuje ještě **výskyt negativních charakteristik bytů a širšího prostředí bydlení**, které sleduje šetření SILC šesti ukazateli (viz tabulka č. 4.2). Výskyt těchto jevů je v celku rodinných domácností spíše marginální. **Některé čisté rodiny s dětmi však takové problémy mají v nezanedbatelném rozsahu** (tabulka č. 4.2; tyto ukazatele v mezinárodním srovnání viz dále v tabulce č. 4.4)

Tabulka č. 4.2 **Podíly čistých rodin s dětmi, které vykazují v bytě a bydlíšti vybrané problémy (%)**

	vlhkost	tmavý byt	malý byt	hluk z okolí	špína, znečištění apod.	vandalismus, kriminalita
celkem	9,7	3,6	10,6	13,8	13,2	13,0
UR	9,5	3,5	10,1	13,4	13,2	13,1
NUR	11,4	4,1	13,2	16,1	13,5	12,5

Zdroj: SILC 2014, vlastní výpočty

Souhrnný ukazatel závažné deprivace v oblasti bydlení, zahrnující čtyři položky z tabulky č. 4.2,⁴⁷ poukazuje na výskyt (jednoho nebo více) problémů podobný pro různé typy rodin a také v obdobné míře u všech rodin s dětmi, a to průměrně ve 12 % domácností. Téměř vždy nevyhovuje jeden ze čtyř ukazatelů, ve 2 % dva ukazatelé.

Nekvalitní nebo nejisté bydlení (v kombinaci s dalšími faktory např. životními postoji a zkušenostmi, sociálními a rodičovskými kompetencemi) ovlivňuje plnění rodinných funkcí, zejména výchovných, ale i rodinnou soudržnost. Podle zjištění výzkumu organizovaného nadací Sirius (Median, Sirius, 2016) nestabilní či nekvalitní bydlení rodin, často spolu s příjmovou chudobou a problémy se splácením dluhů, zvyšuje pravděpodobnost výskytu různých problémů v rodině, jako jsou např. zdravotní obtíže dětí (příp. dospělých) problémy v komunikaci, problémy ve výchově či ve škole (Prokop, 2016). Problémy ve škole mají děti z 25 % rodin, které žijí ve velmi nestabilním a nedostatečném bydlení, a „jen“ ve 14 % rodin, které bydlí ve vyhovujícím bydlení. Podobné výsledky ukazuje srovnání výchovných problémů a potíží se školou u dětí žijících v odlišných bytových podmínkách. Nejmarkantnější je rozdíl v kvalitě komunikace, se kterou má problémy 27 %, resp. 10 % rodin (Prokop, 2016).

4.3 Sociální bydlení

Pro část českých domácností je získání a udržení vhodného bydlení nemalým problémem. Hlavními příčinami jsou na jedné straně nízké příjmy a zadluženost, na straně druhé nepříznivé životní situace zaviněné nejčastěji rozpadem partnerských vztahů nebo ztrátou zaměstnání. Ztráta bydlení je většinou postupným procesem oslabování kompetencí a podmínek pro jeho udržení, ale může být i životní změnou „ze dne na den“. Způsobů, jak se životní dráha jedince či jeho rodiny proměňuje ve směru ohrožení jeho bydlení až po stav bezdomovectví, je mnoho. Závisejí v zásadě na dispozicích daných demografickými a statusovými charakteristikami, na průběhu socializace (vč. rodinného zázemí, v němž probíhá) a na bezprostředních příčinách či „spouštěcích mechanismech“ ztráty schopnosti bydlet „běžným způsobem“ (Prudký, Šmídová, 2010). Prudký a Šmídová dokonce píší, že „možnosti pro nastartování cesty ke dnu rostou, a že mají souvislost s některými novými rysy hierarchizace ve společnosti“ (tamtéž, s. 7).

Tito lidé pak potřebují podpořit vhodnými nástroji, jež má společnost k dispozici, a to obvykle ve formě peněžních dávek, sociálních služeb a zprostředkování finančně dostupnějšího bydlení.

Urcit počet osob, kteří společenskou pomoc potřebují, je velice obtížné vzhledem k různým formám a důvodům oslabené schopnosti zajistit si bydlení a

⁴⁷ Závažnou deprivaci v bydlení mají domácnosti, které vykazují alespoň jeden ze 4 znaků: problémy s vlhkostí, s nedostatkem světla, byt není vybaven koupelnou a nemá splachovací záchod v bytě.

různým formám bezdomovectví.⁴⁸ Podobně náročné je zjišťování toho, jaké socio-demografické skupiny a v jakých životních situacích se bez pomoci neobejdou (viz např. Kuchařová a kol., 2015, 2016). Naráží se zde zejména na metodologické problémy, protože při snaze vytvořit co nejkonkrétnější a nejspolehlivější ucelený obraz o rozsahu bezdomovectví a vyloučení z bydlení je nutné respektovat různé módy a projevy tohoto jevu a přitom je k dispozici velká nekompatibilní rozmanitost dat a jejich zdrojů (blíže viz: Kuchařová a kol., 2015).

4.3.1 Charakteristiky osob vyloučených z bydlení nebo ohrožených ztrátou bydlení

Při porovnání sociodemografických charakteristik osob vyloučených z bydlení a bezdomovců v rámci jejich jednotlivých kategorií (rámcově dle ETHOS) se podle očekávání ukazují spíše rozdíly v sociodemografickém složení různých kategorií než jejich společné rysy. Ty jsou jen dílčí a za zmínku z nich stojí podobná hrubá věková struktura, vysoká převaha osob s nižším vzděláním než maturitním, zadluženost (tam, kde je ji možno zjistit), slabé rodinné zázemí, kdy jsou zde spíše jednotlivci (svobodní nebo po rozpadu partnerství), ale na druhé straně nemalý podíl rodičů se závislými dětmi (příp. bez nich, když je situace absence vhodného bydlení odlučuje od dětí).

Ohrožení ztrátou bydlení také zvyšuje nezaměstnanost, a to obzvláště v případě jejího dlouhého trvání a v případě čerstvých absolventů nižších stupňů vzdělání nebo těch, kteří ho nedokončí, a naopak osob na konci období ekonomické aktivity. Další faktory souvisejí se složením domácností. Oslabení z hlediska schopnosti získat a udržet si „standardní“ bydlení se zvyšuje u neúplných rodin a rodin s více dětmi.

Situace rodin (jedinců), u nichž se nejedná o úplnou absenci bydlení, ale spíš o míru **ohrožení ztrátou bydlení**, jsou charakterizovány více kritérii, v souladu s typologií ETHOS a metodologií používanou v Eurostatu. Je to **přelidněnost bytu, nedostatečná kvalita bytu a finanční náročnost bydlení pro domácnost**.

21 % běžné populace, tedy 16 % domácností, žije v ČR v přelidněných bytech⁴⁹. Mezi příjmově chudými (těch, jejichž ekvivalizovaný disponibilní příjem na osobu činí méně než 60 % národního mediánu) dosahuje podíl osob v takových bytech 48 % (Eurostat. Databáze). Přelidněností bytů trpí až třetina domácností se závislými dětmi (MPSV, 2016, s. 149, blíže zmíněno též v kapitole 4.2). Mezi samoživiteli tvoří přelidněné domácnosti 48 %. Data ukazují i genderové rozdíly, které však nejsou veliké (rozdíl jednoho procentního bodu). Ohrožení přelidněností nebývá časté u osob starších 65 let, spíše naopak, což potvrzuje fakt dlouholetého přežívání seniorů v bytech bez ohledu na změnu rodinné situace.

Situace se ale zlepšuje, podle dat Eurostatu klesl u nás podíl osob v přelidněných bytech v letech 2007-2015 z 33 % na 18 % (Eurostat. Databáze).

Podle dat SILC 2015 žijí v ČR **zhruba 4 % populace v bytech nevyhovující kvality** (Eurostat, 2016). Závažné deprivaci⁵⁰ v bydlení bylo v ČR v roce 2015 vystaveno 3 % domácností (Eurostat. Databáze). V těchto domácnostech žije 150 tis. dětí, a to ve zhruba 40 tisících čistých úplných rodin a 16 tisících čistých neúplných rodin (Kuchařová a kol., 2015, s. 153).

⁴⁸ Různorodost forem zobrazuje a na jejím základě podklad pro vyhodnocení a řešení problémů bezdomovectví představuje Evropská typologie bezdomovství a vyloučení z bydlení - ETHOS (viz FEANTSA, 2005; česky např. Hradecký a kol., 2012; Kuchařová a kol., 2015). Funkční definici bezdomovectví ETHOS vláda schválila v roce 2013 přijetím Koncepce prevence a řešení problematiky bezdomovectví v ČR do roku 2020 (MPSV, 2014).

⁴⁹ Dle definice Eurostatu (Eurostat, 2016). Viz též Kuchařová a kol., 2015, s. 152.

⁵⁰ Míra závažné deprivace v oblasti bydlení, tzn. podíl domácností, které se považují za přelidněné a které vykazují alespoň jeden znak (ze čtyř) deprivace v oblasti bydlení (prosakující střecha/vlhkost v bytě, chybějící koupelna nebo toaleta v bytě, nedostatek světla/tmavý byt).

Jako ohrožené ztrátou bydlení jsou pojímány také **domácnosti, které vydávají na bydlení více než 40 % svých příjmů**. Těch je v ČR celkově zhruba 11 % (Eurostat. Databáze). V takových domácnostech nejčastěji žijí rodiny s nezaměstnaným (49 % z nich),⁵¹ neúplné rodiny (celkem 30 %, v případě svobodných samoživitelů/lek 47 %) nebo osaměle žijící ženy (30 %) (Kuchařová a kol., 2015, s. 162-163).⁵² Třetina takových domácností žije v nájemních bytech. Relativně méně často mají tento problém důchodové domácnosti (18 %). Z hlediska druhu bydlení nedostatečnost příjmů vykazují rodiny žijící v nájemním bytě (36 %). Častou charakteristikou je nízká vzdělanostní úroveň (25 %). I v 65 % domácností pobírajících alespoň jednu z dávek hmotné nouze (1 % všech domácností) přesahují náklady na bydlení 40 % jejich disponibilních příjmů.

Závažným dlouhodobým problémem je počet a struktura osob obývajících ubytovny, azylové domy apod. (MPSV, 2016). Vzhledem k tomu, kolik let někteří jedinci a rodiny pobývají v takových zařízeních, ztrácejí tato zařízení pro ně původní funkci dočasného řešení bydlení a stávají se běžnou formou bydlení, společensky však nepřijatelnou (navíc spojenou se zneužíváním sociálního systému obyvateli a hlavně provozovateli zařízení). Ve zprávě o plnění strategie sociálního začleňování (MPSV, 2015, s. 83) se píše: „Podíl osob žijících v domácnostech, které jsou příjemci dávek hmotné nouze a zároveň bydlí v nestandardních formách bydlení... dlouhodobě poměrně výrazně rostl... Jedná se o osoby, které žijí v chudých domácnostech na pokraji bezdomovství či přímo bez domova.“ Podíl osob bydlících v těchto formách bydlení vzrostl v letech 2010-2015 z 0,18 % na 0,33 % (tamt.).

Domácnosti a jedinci, kteří se propadají do chudoby a stali se příjemci doplatku na bydlení, často dlouhodobými (Šimíková, 2012), a současně bydlí na ubytovnách apod., představují významný segment skrytého bezdomovectví. Ještě větší počet příjemců doplatku na bydlení žijících v nájemním bydlení poukazuje na četnost těch, kteří se nacházejí v situaci zasluhující pozornost společnosti, protože jejich bydlení se může stát velmi nejistým.

Závažným problémem je prostorové vyloučení některých skupin obyvatel a vícečetné bariery jeho překonání. V sociálně vyloučených lokalitách (SVL) se kromě zvlášť kritického stavu bytového fondu při vysokých nákladech na chod bytů nebo přelidněnosti kupí další jevy jako obývání bytů bez nájemních smluv, nedostatečná právní ochrana nájemníků a obtížně vymahatelné pohledávky majitelů bytového fondu (*Sociálně vyloučené lokality...*, 2015, s. 69). Opakují se zde základní sociální charakteristiky obyvatel s podstandardním nebo finančně nedostupným bydlením, zejména však jsou zde domácnosti s alespoň jedním dlouhodobě nezaměstnaným (s dětmi i bez) a domácnosti nízkokvalifikovaných pracujících. Podle *Zprávy o stavu romské menšiny v České republice za rok 2015* (2016, s. 5-6) jsou obyvateli SVL „převážně Romové⁵³, ale vyskytují se i SVL, kde Romové tvoří menšinu obyvatel, zejména na severní Moravě. Trendem je, že v SVL přibývá „neromů“, především tedy osob nezaměstnaných a zadlužených s nízkým vzděláním, ale také seniorů.“ Naopak ne všichni Romové se nacházejí v situaci sociálního vyloučení (tamt.).

Analýza SVL (*Sociálně vyloučené lokality...*, 2015, s. 69) dále ukázala, že obyvatelé SVL nejsou schopni z finančních důvodů i kvůli předsudkům majority dosáhnout na otevřený trh s nájemním bydlením a mají velmi malé šance odstěhovat

⁵¹ Ještě vyšší je podíl domácností s nadměrnými náklady na bydlení mezi těmi, kde žádný dospělý nevydělává a důvodem není ani to, že jsou nezaměstnaní, ani že jsou v důchodu, ale např. studium, rodičovská dovolená, invalidita aj. Celkový počet není vysoký, ale podíl domácností s uvedenými problémy činí 65 % (Kuchařová a kol., 2015, s. 163).

⁵² Zde a dále uváděná procenta vypovídají o domácnostech z šetření SILC 2012, které vydávají na bydlení více než 40 % disponibilních příjmů před započtením příspěvku na bydlení.

⁵³ Za Roma je v daném dokumentu považován jedinec, „který se za Roma sám považuje, aniž by se nutně k této příslušnosti za všech okolností (např. při sčítání lidu) hlásil, a/nebo je za Roma považován významnou částí svého okolí na základě skutečných či domnělých (antropologických, kulturních nebo sociálních) indikátorů“ (*Zpráva o stavu...*, 2016).

se mimo SVL. V relativně nejhorší situaci se nalézají rodiny s malými dětmi, často jsou vedle své etnicity stigmatizovány i tím, že pocházejí z prostředí SVL. Získat obecní byt je pro ně prakticky nemožné. Počty SVL se zvyšují a podmínky v nich se zhoršují.

4.3.2 Zákon o sociálním bydlení

Uvedené skutečnosti ukazují na absenci zákonné normy, která by stanovila podmínky nároku na pomoc v bytové nouzi, právně vymezila formy takové pomoci, její cílové skupiny a současně také úkoly a odpovědnost orgánů pomoci v hmotné nouzi (MPSV, 2014). Ty nástroje státu a obcí, které již existují, nejsou dostatečně a efektivně využívány (tamtéž, s. 41). Vypracovat příslušnou právní normu o sociálním bydlení se proto stalo součástí programového prohlášení současné vlády a pověřeno tím bylo MPSV.

Především bylo třeba definovat sociální bydlení, což naráží na velkou různorodost názorů na jeho funkci a chápání míry žádoucí společenské asistence v této oblasti. Připravovaný zákon definuje pojem „**sociální bydlení**“ jako „**nájemní bydlení poskytované osobám v bytové nouzi či bytovou nouzí ohroženým** za účelem předcházení sociálního vyloučení a pádu do chudoby“ (MPSV, 2016, s. 5). Sociální bydlení má být doprovázeno poskytováním sociální práce.

V roce 2015 byla vládou schválena „Koncepce sociálního bydlení České republiky 2015-2025“. Začátkem roku 2017 vláda schválila návrh zákona o sociálním bydlení a o příspěvku na bydlení (MPSV, 2017a), který je aktuálně projednáván v Poslanecké sněmovně. Podle zprávy RIA k tomuto zákonu (MPSV, 2017b) se jedná o komplexní úpravu v oblasti politiky bydlení a sociálního kontextu bydlení s platností od počátku roku 2018.

Osobou v bytové nouzi má být podle § 4 návrhu tohoto zákona taková osoba, která je bez bydlení nebo jejíž domácnost vynakládá na bydlení více než 40 % disponibilního příjmu. Jako **zvláště zranitelné osoby**, které budou moci využít zrychlení procesu přidělování sociálního či dostupného bytu (přesněji definované v § 6 návrhu zákona), jsou jmenováni **senioři, osoby se zdravotním postižením, rodiny s dětmi, samoživitelé a samoživitelky, pečující osoby, oběti domácího násilí, lidé opouštějící ústavní zařízení a lidé diskriminovaní** podle definice v antidiskriminačním zákonu (zákon č. 198/2009 Sb., ve znění pozdějších předpisů).

V poslední verzi návrhu zákona o sociálním bydlení a o příspěvku na bydlení bylo upuštěno od záměru nařídit obcím povinnost zajistit sociální bydlení. Ty, které se do Systému sociálního bydlení (§ 2 návrhu) zapojí, však získají finanční podporu. Lidé, kteří nezískají podporu obce, ji budou moci získat od Státního fondu rozvoje bydlení a Úřadu práce České republiky (§ 2 odst. 2 návrhu).

Zákon o sociálním bydlení řeší především případy a situace, kdy už rodiny, příp. jednotlivci, mají problémy s bydlením. Bývají výsledkem kumulace nepříznivých faktorů, kterým je možno předcházet (MPSV, 2014, s. 42). Praxe ukazuje, že **prevence ztráty bydlení je na národní úrovni slabá a na lokální úrovni je realizována v různé intenzitě, nesystematicky a nejednotně** (viz Šimíková a kol., 2015). Autoři *Metodiky prevence ztráty bydlení* dále poukazují mj. na to, že není identifikována a jednoznačně popsána cílová skupina opatření prevence ztráty bydlení, chybí systematická depistáž a nejsou identifikovány typické situace vyvolávající riziko ztráty bydlení (tamtéž, s. 3).

4.4 Jak bydlí české rodiny v porovnání s ostatními evropskými zeměmi?

České rodiny bydlí oproti průměru EU více v bytech než v rodinných domech. Nadprůměrný je v ČR v evropském srovnání podíl vlastnického bydlení (cca 80 % oproti 70 % v EU-28), což však není synonymem vyššího standardu bydlení, protože jde často o starší domy bez standardního vybavení. V nájemních bytech žije v ČR pětina domácností, zatímco průměr evropských zemí EU-28 je téměř třetinový (Bydlení, 2016, s. 10). V ČR je v rámci Evropy také jedna z nejmenších průměrných velikostí bytu podle podlahové plochy a současně druhý největší podíl výdajů na bydlení z celkové konečné spotřeby domácností (MMR, 2015).

V ČR má necelých 50 % bytů plochu do 80 m², v zemích EU se tento podíl pohybuje mezi 18 a 90 %. České domácnosti častěji žijí v přelidněných bytech - 45 % z rodin ohrožených chudobou, 20 % z běžných rodin. Prostorové podmínky jsou stejně jako v dalších zemích horší u rodin s dětmi (tabulka č. 4.3).

Tabulka č. 4.3 Průměrný počet obytných místností na osobu podle typu domácnosti v mezinárodním srovnání, 2014

	domácnost jednotlivce		rodíč s nejméně jedním závislým dítětem	domácnost bez závislých dětí	domácnost dvou dospělých osob s jedním závislým dítětem	domácnost dvou dospělých osob se dvěma závislými dětmi
	žena	muž				
ČR	2,6	2,7	1,2	1,8	1,2	1,0
EU-28	3,1	3,0	1,5	2,1	1,3	1,1
Eurozóna 19	3,2	3,1	1,5	2,2	1,4	1,1

Zdroj: ČSÚ. Zaostřeno na ženy a muže - 2016

Podle celkového ukazatele deprivace v bydlení, který vyjadřuje podíl osob v domácnostech splňujících kritéria deprivace (přelidněnost domácnosti spolu s minimálně jedním z následujících znaků: prosakující střechou, chybějící vanou/ sprchou i WC v bytě, nedostatkem světla v bytě) na celkovém počtu osob, je její míra v ČR nižší oproti všem zemím EU, ale do roku 2013 vyšší ve srovnání se zeměmi Eurozóny. Celková míra deprivace i rozdíly mezi ženami a muži se za poslední desetiletí snížily (tabulka č. 4.4).

Tabulka č. 4.4 Míra deprivace v bydlení* v mezinárodním srovnání, podle pohlaví, podíl osob ve vybraných letech (%)

	2005		2010		2013		2014	
	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži
ČR	9,8	9,7	4,5	4,5	4,1	3,8	3,6	3,4
EU-28	-	-	5,6	5,7	5,0	5,2	5,0	5,2
Eurozóna 19	4,3	4,4	3,7	3,8	3,5	3,7	3,6	3,8

* Ukazatel vyjadřuje podíl osob v domácnostech s uvedenými problémy v bydlení (přelidněnost domácnosti spolu s minimálně jedním z následujících znaků: prosakující střechou, chybějící vanou/sprchou i WC v bytě, nedostatkem světla v bytě) na celkovém počtu osob.

Zdroj: ČSÚ. Zaostřeno na ženy a muže - 2016

Míra spokojenosti s bydlením je přibližně stejná jako průměr v evropských zemích (EU-28), přičemž **Češi deklarující nízkou spokojenost bydlí** oproti tomuto průměru **jen výjimečně v bytech málo vybavených hygienickým zařízením, podprůměrně často v bytech s technickými závadami (protékání střechou aj.), ale výrazně častěji proti evropskému průměru v přelidněných bytech.** Podíl přelidněných bytů však v ČR klesal v letech 2005-2013 rychleji než v průměru v Evropě (Eurostat, 2015a).

Náklady na bydlení jsou v ČR vyšší. Např. více než 25 % svého disponibilního příjmu vydá u nás 71 % populace, zatímco v průměru EU je to 50 %. Naopak nadměrné náklady, které ohrožují udržení bydlení a snižují jeho dostupnost, tj. tvoří více než 40 % disponibilního příjmu domácnosti⁵⁴, vykazuje v ČR celkově menší část populace, což však platí hlavně o nájemním bydlení s regulovaným nájemným (tabulka č. 4.5).

Tabulka č. 4.5 **Nadměrné výdaje (více než 40 % disponibilního příjmu) na bydlení podle formy právního vztahu k bytu, 2014 (% z populace)**

	celkem	osobní vlastnictví s hypotékou či půjčkou	osobní vlastnictví bez vysoké hypotéky či půjčky	nájemník s tržním nájemným	nájemník s regulovaným nebo podporovaným nájemným
ČR	10,5	8,3	6,2	29,9	7,0
EU-28	11,4	7,4	6,8	27,1	12,7
Eurozóna 18	11,4	7,5	5,6	26,2	11,7

Zdroj: Eurostat 2015b

Shrnutí

- Schopnost rodin zajistit si bydlení je diferencována především podle socioekonomické situace rodiny a v závislosti na nabídce na trhu s byty, ale také podle fáze rodinného cyklu a individuálních preferencí i uznávaných norem.
- Zásadním problémem není celkový nedostatek bytů v ČR, ale jejich obtížná dostupnost pro některé skupiny obyvatel, zejména v důsledku poklesu počtu nájemních obecních a státních bytů, a částečně též nevyužitého bytového fondu. V posledních letech má vliv rapidní růst cen bydlení.
- Zajištění přiměřeného bydlení je problémem zejména pro samoživitelky, mladé rodiny a starší osaměle žijící osoby/páry v důchodovém věku. Tyto skupiny vydávají relativně nejvíce ze svých příjmů na bydlení. Častěji než jiní žijí v nájemním bydlení.
- Kvalitativní charakteristiky bydlení jsou závislé na ekonomické situaci a socioekonomickém statusu domácnosti. Počet dětí snižuje prostorový komfort více než jiné faktory, nemá však analogický vliv na jiné kvalitativní charakteristiky, ani na míru deprivace v bydlení.
- Podstandardní bydlení a míru ohrožení ztrátou bydlení indikují tři základní ukazatele: přelidněnost bytu, nedostatečná kvalita bytu a finanční náročnost bydlení. 21 % běžné populace, tj. 16 % domácností, žije v ČR v přelidněných bytech. Zhruba 4 % populace žijí v bytech nevyhovující kvality. 11 % domácností vydává na bydlení více než 40 % svých příjmů. Tyto podíly rostou zejména u rodin samoživitelů, rodin s nezaměstnaným členem a příjmově chudých. Vyšší jsou u nájemních bytů.

⁵⁴ Hranice používaná ve statistikách EU jako kritérium dostupnosti bydlení (Eurostat, 2016).

- Závažným problémem je prostorové vyloučení některých skupin obyvatel a vícečetné bariéry jeho překonání. Obyvatelé sociálně vyloučených lokalit nejsou schopni z finančních důvodů i kvůli předsudkům majoritní společnosti dosáhnout na otevřený trh s nájemním bydlením a mají velmi malé šance odstěhovat se mimo tyto lokality.

5. Zaměstnání a sladování práce a rodiny

5.1 Trh práce

Český trh práce v posledních letech již překonal problémy způsobené celosvětovou ekonomickou krizí započatou v roce 2008. Bylo to částečně podpořeno i aktivní politikou zaměstnanosti v posledním období, kterou lze ovšem charakterizovat spíše jako politiku vnucené zaměstnanosti než jako politiku vstřícnou k zaměstnanosti (Sirovátka a kol., 2014). Česká politika zaměstnanosti byla kritizována především za to, že není dostatečně aktivní, náklady na ni vydávané nejsou dostatečně vysoké, a že dostatečně nerozvíjí lidský kapitál a funkční flexibilitu uchazečů o zaměstnání (Sirovátka a kol., 2014, s. 64).

V roce 2015 byla míra zaměstnanosti osob ve věkové kategorii 15-64 let 70,2 %, obecná míra nezaměstnanosti pak činila 5,1 % (Eurostat, 2017a; 2017b). Při porovnání těchto údajů s jinými státy EU musíme konstatovat, že **Českou republiku lze z hlediska obecných měř zaměstnanosti a nezaměstnanosti hodnotit spíše kladně**. V případě zaměstnanosti vykazuje Česká republika ve srovnání se zbytkem Evropy mírně nadprůměrné hodnoty (průměr v EU-28 činil 65,6 %; Eurostat, 2017a). Míry nezaměstnanosti jsou jedny z nejnižších v Evropě. Podobně nízké hodnoty lze nalézt jen v Německu (4,6 %) a Norsku (4,3 %) (Eurostat, 2017b).

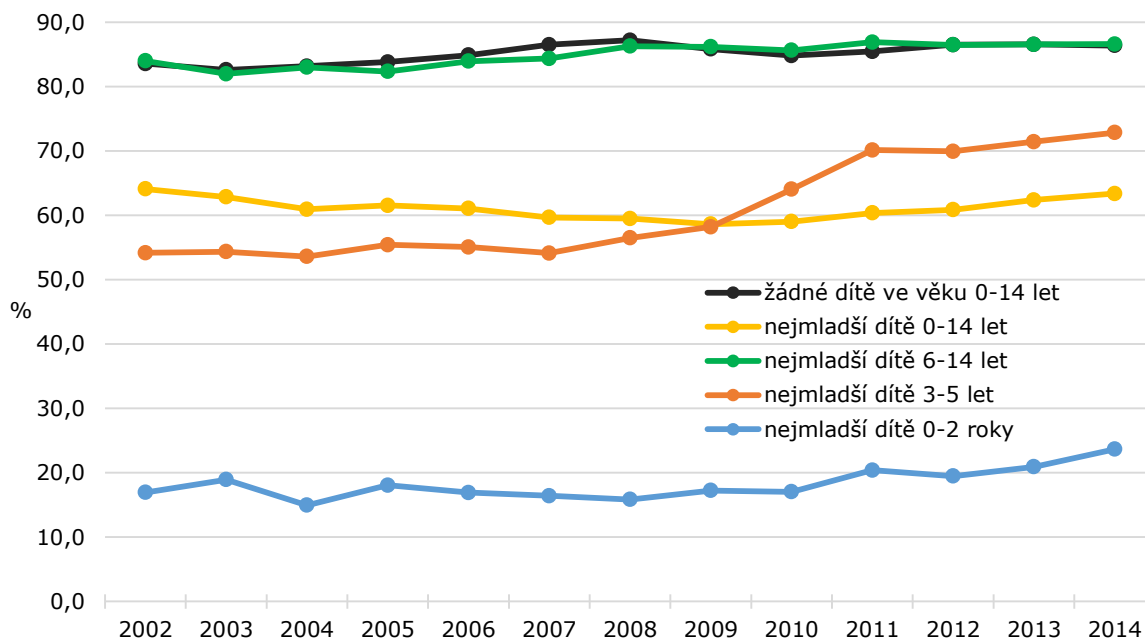
Z hlediska rodinné politiky je významné zjištění, že evropské státy s nejvyšší porodností jsou zároveň těmi, kde je nejvyšší **participace žen na trhu práce** (Thévenon, 2008). Právě tato zjištěná souvislost je jedním ze zdrojů snah podporovat zapojení žen na pracovním trhu. Pro tuto podporu je zpravidla velmi důležité umožnit ženám, ale i mužům, sladit pracovní život s životem rodinným. Jde o to, aby člověk nemusel volit mezi těmito dvěma oblastmi, ale byl schopný uspokojivě se uplatnit v obou sférách zároveň.

Z tohoto hlediska je důležitý fakt, že mezi muži a ženami jsou na trhu práce v ČR značné rozdíly (komparace dle dat Eurostat, 2017a). Hodnoty míry zaměstnanosti osob ve věku 15-64 let pro rok 2015 jsou výrazně vyšší pro muže (77,9 %) v porovnání se ženami (62,4 %). Česká republika se tak v zaměstnanosti žen dostává lehce nad průměr EU-28 (60,4 %), zaměstnanost mužů je pak v evropském srovnání výrazně vyšší (průměr EU-28 je 70,8 %). Zatímco muži v ČR dosahují stabilně vysoké zaměstnanosti od 25 do 59 let věku (více než 90% míra zaměstnanosti od 30 do 54 let), zaměstnanost žen je nižší a maxima (necelých 90 %) dosahuje jen v jedné věkové kategorii (45-49 let). Naproti tomu u žen ve věku 30-34 let nastává pokles zaměstnanosti v souvislosti s mateřstvím (ČSÚ, 2016). Nižší celková zaměstnanost žen je dána na jedné straně delší dobou rodičovské péče o malé děti podmíněnou dlouhou rodičovskou dovolenou v kombinaci s nedostupností částečných úvazků a nedostatkem finančně dostupných služeb péče o nejmenší děti (viz kap. 5.2), a na straně druhé pak nižším věkem odchodu do důchodu u žen oproti mužům, kdy navíc ženám s dětmi vzniká dřívější nárok na odchod do důchodu v závislosti na počtu dětí.

Zaměstnanost matek s nejmladšími dětmi ve věku 0-14 let se zásadním způsobem mezi lety 2002-2014 nezměnila (graf č. 5.1). Nejnižší míry (60 %) dosahovala mezi lety 2007-2011, tedy v období ekonomické krize. Naopak z dlouhodobého hlediska výrazně vzrostla zaměstnanost žen s nejmladším dítětem ve věku 3-5 let. Zatímco v roce 2002 činila 54,2 %, od roku 2008 začala významným způsobem vzrůstat, až dosáhla 72,8 % v roce 2014 (graf č. 5.1). Souvisí to nepochybně se změnami podmínek čerpání rodičovského příspěvku a s ní souvisejícím voleným zkracováním délky rodičovské dovolené (viz Nešporová, 2015; Höhne, 2017, též kapitola 3). S podstatně menší dynamikou vzrostla také zaměstnanost žen s dítětem do dvou let věku (včetně), takže úroveň 23,6 % (v roce 2014) je stále v mezinárodním srovnání se zeměmi OECD jedna z nejnižších (OECD, 2016). Se zvyšujícím se věkem

dítěte účast žen na trhu práce výrazně roste. Míra zaměstnanosti žen s nejmladším dítětem ve věku školní docházky dlouhodobě osciluje kolem 85 %, stejně jako u žen bez dětí do 14 let (graf 5.1). Zaměstnanost českých matek s nejmladším dítětem ve věkové kategorii 6-14 let je naopak nejvyšší v Evropě (Gebery, 2016; OECD, 2016).

Graf č. 5.1 **Míra zaměstnanosti žen ve věku 25-54 let podle věku nejmladšího dítěte v letech 2002-2014 (%)**

Zdroj: Höhne, 2017, aktualizováno dle OECD, 2016

Srovnání členských států EU dle rozdílu v zaměstnanosti žen, resp. mužů ve věku 20-49 let s dětmi do šesti let v porovnání s bezdětnými z roku 2014 ukázalo, že přítomnost předškolních dětí v rodině ve všech státech **zvyšuje zaměstnanost mužů** o 5-20 %, zatímco **zaměstnanost žen** ve většině zemí **snižuje** až o 33 % (European Commission, nedat., s. 3). Česká republika s 31% snížením ženské zaměstnanosti a 10% zvýšením mužské zaměstnanosti vykazuje po Maďarsku a Slovensku v pořadí třetí nejvyšší hodnotu tohoto rozdílu v případě žen (European Commission, nedat., s. 3). Průměr EU-28 odpovídá zvýšení o 12 % u mužů a snížení o 11 % u žen (tamt.).

Matky malých dětí čelí při návratu/nástupu na trh práce po rodičovské dovolené relativně vyššímu riziku nezaměstnanosti (viz Bičáková, Kalíšková, 2015). Přestože je obecná **míra nezaměstnanosti** v České republice v porovnání s jinými státy Evropy aktuálně velmi nízká, neměla by být podceňována. I zde se projevují genderové rozdíly a obecná míra nezaměstnanosti žen je dlouhodobě vyšší v porovnání s muži. V roce 2015 činila u žen 6,1 % a u mužů 4,2 % (Eurostat, 2017b). Významným problémem je zejména dlouhodobá nezaměstnanost a dále kumulace charakteristik znevýhodňujících určité osoby na trhu práce. Právě snížení dlouhodobé nezaměstnanosti (delší než jeden rok) je považováno za jednu ze zásadních příčin stávající nízké míry nezaměstnanosti.

Mnohdy dochází k segregaci ženské pracovní síly do sekundárního sektoru trhu práce, který je méně příznivý a zpravidla v něm jsou nízké výdělky (Sirovátka a kol., 2009; Dudová, 2008a). Zejména v období ekonomické krize byly mnohé pečující ženy nuceny přijímat nejisté pracovní pozice a prekérní práce (Dudová, Hašková, 2014). Nejhorší pozici na trhu práce měly skupiny obyvatel, u kterých se kumulovalo více

typů znevýhodnění. Konkrétně se jednalo o nízké vzdělání, o ženy, zejména matky malých dětí, a nízký věk. Skupinou nejvíce zasaženou ekonomickou krizí na trhu práce byli mladí lidé ve věku 18-24 let (Křížková, Formánková, 2014). **Dlouhodobě trvá problém s návraty matek po skončení rodičovské dovolené na trh práce** (viz kap. 5.2.2). Nejvýraznější je tento problém u žen s nízkým vzděláním. **Míra nezaměstnanosti žen se základním vzděláním a dítětem ve věku 3-14 let** byla v průměru let 2010-2014 velmi vysoká, činila **35,6 %** (Nývt, 2016, s. 210).

Dlouhodobě platí, že osoby s nejnižším vzděláním jsou nezaměstnaností ohroženy zdaleka nejvíce. Míra nezaměstnanosti ve skupině osob se základním vzděláním dosáhla ve čtvrtém čtvrtletí roku 2016 18,7 %. Naproti tomu trvale velmi nízkou míru nezaměstnanosti vykazují vysokoškoláci a středoškoláci s maturitou (1,8 %, respektive 2,3 % ve 4. čtvrtletí 2016; ČSÚ, 2017). Analýzy ukazují, že nízké vzdělání má významnější vliv na zaměstnanost a nezaměstnanost matek než samotný fakt narození dítěte (Nývt, 2016).

5.2 Sladování práce a rodiny

Otázka sladování rodiny a práce se dotýká jednotlivců a rodin ve všech fázích rodinného cyklu, přičemž pod složku „rodiny“ bývá kromě péče o děti a další členy rodiny obvykle zahrnována také péče o domácnost a „soukromý život,“ zahrnující (další) vzdělávání, osobní zájmy a koníčky jedince. Ačkoliv se pozornost vědeckých studií i debat zainteresovaných veřejných aktérů zatím soustředila převážně na strategie harmonizace rodiny a práce u rodin s nezletilými dětmi, i bezdětní jedinci či páry, starší rodiče po odchodu dětí z domácnosti či senioři se ve svém každodenním životě do určité míry potýkají s otázkou, jak efektivně kombinovat své rodinné a pracovní závazky či osobní zájmy (viz např. Ettlerová, 2007; Hašková, 2009; Svobodová, 2007).

5.2.1 Obecná východiska, představy a realita

Obecná východiska

Možnosti **kombinování práce a rodiny** a jejich proměny souvisejí s obecnějšími trendy v rodinné, resp. sociální politice ČR. V kontrastu k předchozímu režimu byl v české rodinné politice v 90. letech kladen **důraz na re-familializaci**, tedy „přenesení péče do rodin,“ a to především v případě dětí předškolního věku (Sirovátka, Bartáková, 2008, s. 1). To posilovalo genderově nevyváženou dělbu rolí v rodinách, která se postupně oddalovala od vlastních představ některých lidí (tamtéž, s. 2). V tomto kontextu připomeňme, že v každé společnosti dochází k **diferenciaci uspořádání rolí v rodinách** ve vztahu k výdělečné činnosti (resp. živitelství), kariéře (profesní sebe-realizaci), péči o děti a domácnost (Sirovátka, Bartáková, 2008, s. 4-5). Tyto strategie nejsou zdaleka ovlivněny jen individuálními představami o ideálním uspořádání. Ovlivňuje je mnoho dalších faktorů, jako např. převládající společenské normy, momentální životní situace rodiny (z hlediska počtu a věku dětí, úplnosti, dostupnosti výpomoci ze strany širší rodiny a naopak potřeby péče o další, i dospělé členy atd.), finanční a materiální podmínky, nabídka (flexibilních) pracovních míst a služeb péče o děti či dospělé nesoběstačné osoby, a v neposlední řadě také opatření sociální a rodinné politiky. **Nesoulad mezi normami a strukturálními podmínkami** na jedné straně a **mezi individuálními preferencemi a praktickým jednáním** na straně druhé, se může projevovat negativně, mj. nízkou zaměstnaností žen a/nebo i nízkou fertilitou (Sirovátka, Bartáková, 2008, s. 4-5; viz také kapitoly 2.1 a 2.3).

V **české rodinné a sociální politice od raných 90. let 20. století** do dneška došlo ke značnému **posunu směrem k umožnění větší flexibility čerpání rodičovského příspěvku** a v důsledku toho i rodičovské dovolené (Dudová, 2008;

Höhne, 2017), což jsou opatření, která zásadně ovlivňují strategii sladování rodiny a práce v rodinách s předškolními dětmi. Navzdory trvale rostoucí poptávce po částečných pracovních úvazcích a flexibilních pracovních režimech se míra jejich využívání zvýšila pouze nepatrně (Kotíková a kol., 2013; viz také kapitulu 5.2.4), a to i přesto, že ve vytváření částečných úvazků pracovní právní předpisy zaměstnavatelům nijak nebrání, smluvní volnost v pracovním právu v současné době naopak umožňuje pracovní právní vztahy individualizovat. Pozvolna se zlepšuje nabídka různých forem služeb denní péče o děti do tří let věku (viz kap. 6.1, Kuchařová a kol., 2009; Palonciová a kol., 2014). Ačkoliv podle řady autorů tyto změny zatím stále nevedly k úplnému uspokojení požadavků českých rodin (Dudová, 2008; Křížková a kol., 2006; Palonciová a kol., 2014), je nepochybné, že institucionální a strukturální podmínky sladování práce a rodiny v ČR se za posledních cca 25 let výrazně proměnily.

Podle nedávných šetření VÚPSV **zvládá pouze polovina rodičů nezletilých dětí sladit své rodinné a pracovní povinnosti „bez větších problémů“** (Péče 2013; RSF 2016). S přibývajícím věkem dětí ubývá případů zvládnutí rodiny na úkor práce a přibývá případů nevyrovnaných opačným způsobem (Péče 2013). Rodiče pracující na částečný úvazek překvapivě nevyjadřují snazší sladování obou sfér a častěji cítí zvládnutí rodinné zátěže na úkor pracovních povinností (RSF 2016). Naopak samostatně výdělečně činní se zaměstnanci častěji zvládají pracovní povinnosti, ale na úkor rodiny (tamt.). Výsledky šetření „Harmonizace rodiny a zaměstnání 2005“, podobně jako výzkum „Rodina, zaměstnání a vzdělání“ z roku 2006, poukázaly na významné rozdíly mezi muži a ženami a mezi úplnými a neúplnými rodinami (Kuchařová a kol., 2006; Kuchařová, 2007). Jak uvádějí Kuchařová a kol. (2006, s. 52), „osamělým rodičům činí sladění práce a rodiny větší problémy - v menší míře dokáží sladit obojí zátěž bez větších problémů a naopak mnohem častěji zvládají práci a rodinu tak napůl. Relativně častěji jsou schopni zvládnout rodinu, ale na úkor práce. Na druhou stranu respondenti z úplných rodin spíše zvládají pracovní povinnosti, ale na úkor rodiny (především muži).“

Ačkoli citovaná šetření nejsou bez výhrad srovnatelná co do vymezení cílové populace, celkově lze říci, že mezi rodiči nezletilých dětí v různých fázích rodinného cyklu nacházíme vždy přibližně stejnou míru zvládnutí konkurenčních nároků práce a rodiny. Subjektivní hodnocení toho, zda jedinec spíše upřednostňuje práci na úkor rodiny nebo naopak, se ve všech šetřeních, kde je zjišťováno, liší v závislosti na věku dětí, míře pracovního zapojení a v určitých životních fázích také na pohlaví rodiče a úplnosti rodiny.

V následujících kapitolách ukážeme, v jakých konkrétních oblastech života rodin vyvstává konflikt práce a rodiny nejpálčivěji, jak se liší nároky pocíťované muži a ženami a v jakých ohledech se realita liší od individuálních preferencí. To vše s ohledem na odlišnosti mezi jednotlivými fázemi rodinného cyklu.

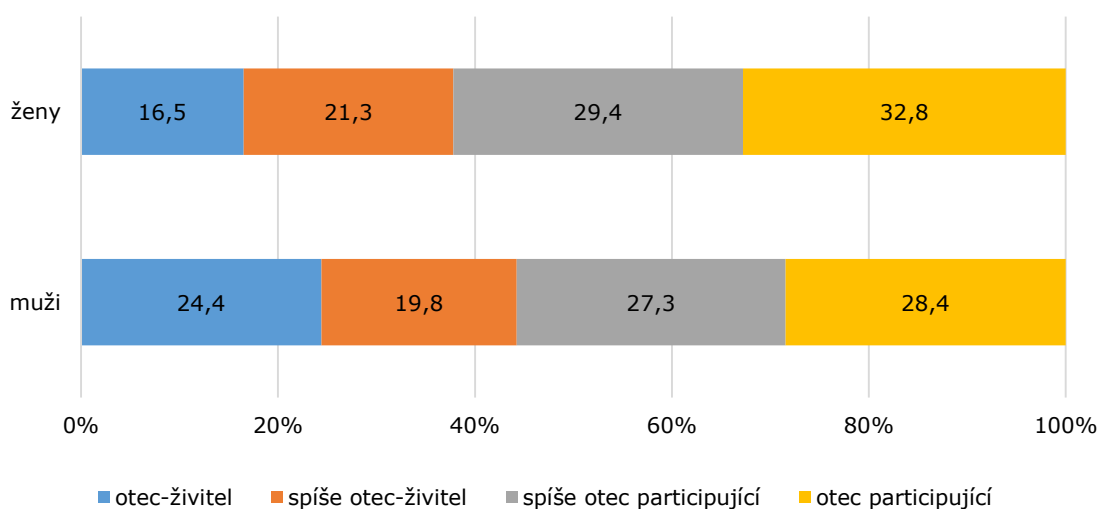
Představy o ideálním způsobu sladění práce a rodiny

Výsledky výzkumů provedených v ČR v posledních přibližně deseti letech poukávají na **určitý, ne však razantní, vývoj v postojích týkajících se upřednostňovaného modelu dělby rolí mezi mužem a ženou v rámci rodiny**. Sirovátka a Bartáková (2008, s. 6) na základě dat ze šetření Manželství, práce a rodina 2005 a Rodina, zaměstnání a vzdělání 2006 uzavírají, že česká populace je rozdělena přibližně rovnoměrně dle preference „tradičního“ modelu dělby rolí v rodině, resp. „(modifikovaného) modelu živitele a pečovatelky“ (žena má méně náročné zaměstnání a více pečuje, muž vydělává) a „egalitárního modelu“ (oba partneři se podílejí na živitelství i péči o děti a domácnost přibližně rovnoměrně). Mírně větší příklon k egalitárnímu rozdělení rolí autoři identifikují u žen, u nichž navíc jeho preference roste se vzděláním. Doplňují, že obecné preference týkající se harmonizace rodiny a práce jsou v souladu s postoji lidí k opatřením sociální a jiných politik - zastánci tradiční dělby práce se

přiklánějí k finanční podpoře spíše než k opatřením usnadňujícím přístup na trh práce a flexibilitu genderových rolí (tamt.).

Kuchařová a Psychlová (2016) na novějších datech ze šetření Otcovská 2015 ukazují, že **představy rodičů se za posledních cca deset let s velkou pravděpodobností mírně posunuly směrem k preferenci egalitárního modelu**, resp. modelu „participujícího otce“ (viz graf č. 5.2). Podle Kuchařové a kol. (2016, s. 136-137), je zároveň v názorech dnešních rodičů oproti rodičům dotazovaným v letech 2005 a 2006 patrný výraznější příklon k myšlence podpory autonomie rodin v zabezpečování vlastních potřeb, např. cestou dostupné nabídky kvalitních služeb péče o děti, ale i usnadňování přístupu matek na trh práce, oproti přímé finanční podpoře ze strany státu.

Graf č. 5.2 **Preference modelu rozdělení rodičovských rolí - názory mužů a žen, 2015 (%)**

Pozn.: Graf znázorňuje škálu postojů, na jejímž jednom konci je absolutní preference role „participujícího otce“ a na druhém role „otce-živitele.“

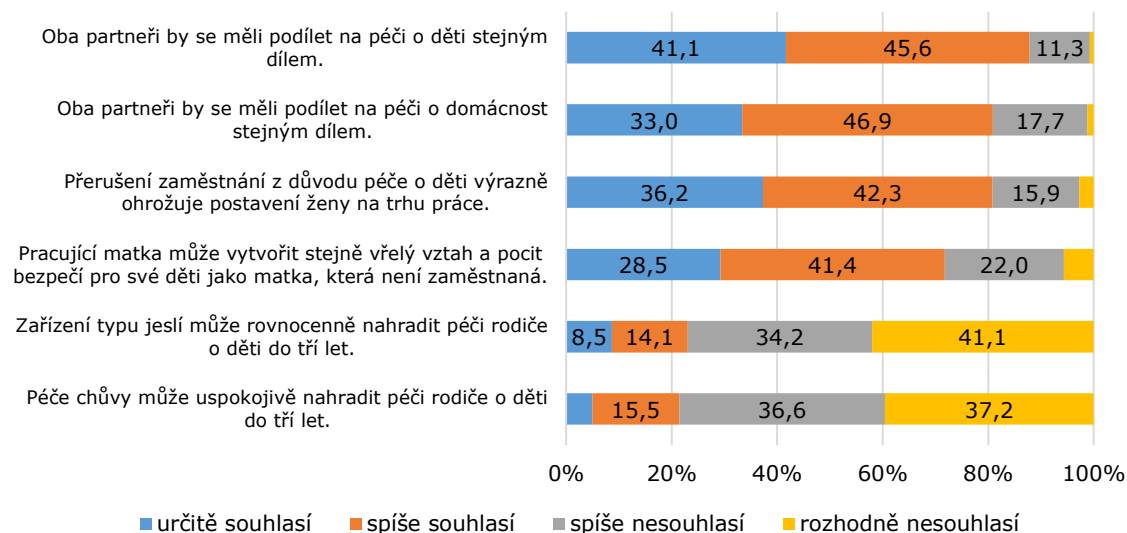
Zdroj: Otcovská 2015, Kuchařová, Psychlová, 2016, s. 28, upraveno.

Podobné postoje dokumentují i aktuální zjištění CVVM. Podle nich si většina společnosti myslí, že oba partneři by měli mít stejné možnosti se dále vzdělávat, pěstovat společenské kontakty a koníčky, a významná část populace zastává názor, že by se měli rovnoměrně dělit i o domácí a rodinné povinnosti (CVVM, 2016b). Zároveň ale přetrvává tendence některé role dál genderově odlišovat (svěřovat na jedné straně odpovědnost za finanční zabezpečení a také opravy v domácnosti mužům, a na druhé straně vaření, úklid, ale i péči o děti spíše ženám - tamt.).

Mezi matkami předškolních dětí i rodiči dětí starších naprosto **převládá příklon k egalitárnímu modelu dělby rolí**, kdy se oba partneři podílejí rovnoměrně na péči o děti i domácnost, oba se také věnují svému zaměstnání a přispívají do rodinného rozpočtu (grafy č. 5.3 a 5.4). Dotázanými **rodiči není zpochybňována schopnost pracující matky vytvořit „vřelý vztah a pocit bezpečí“ pro děti stejně jako matka v domácnosti, a současně je jako rovnocenný hodnocen význam práce v domácnosti a péče o rodinu v porovnání s výdělečnou činností** (graf č. 5.4). Současně rodiče malých dětí **silně nesouhlasí s tím, že by jakákoliv forma nerodinné péče mohla plně nahradit péči rodiče o děti do tří let** (graf č. 5.3). Častou preferencí některých „egalitárních“ postojů identifikovalo už šetření Rodina, zaměstnání a vzdělání z roku 2006, a to jak u rodičů předškolních a školních dětí, tak

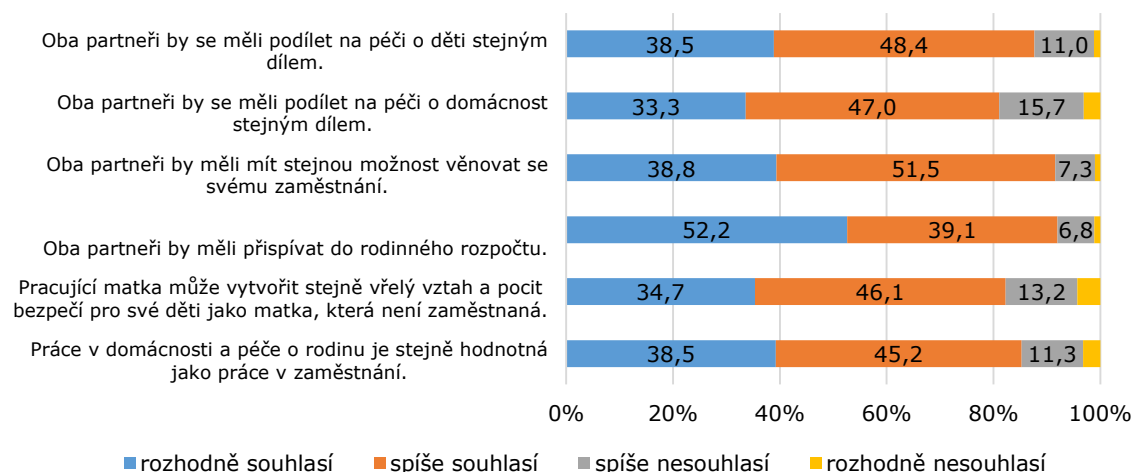
u svobodných jedinců a manželských rodin po odchodu dětí (Höhne a kol., 2010, s. 66).

Graf č. 5.3 Názory matek předškolních dětí na dělbu rolí mezi partnery, 2013 (%)

Zdroj: Péče 2013

Graf č. 5.4 Názory rodičů dětí ve věku 7-19 let na dělbu rolí mezi partnery, 2016 (%)

Zdroj: RSF 2016

Preferovaný způsob sladování pracovních a rodinných povinností se nicméně značně lišil podle pohlaví a o něco méně také dle momentální životní fáze respondentů (tam., s. 67). Ženy spíše dávaly přednost rodině před prací, zatímco muži byli víceméně rovnoměrně rozděleni na ty, upřednostňující rodinu před prací, práci před rodinou a ty, kteří se chtějí věnovat oběma sférám stejně (tam.). Samoživitelky, které jsou intenzivněji než ženy v úplných rodinách vystaveny povinnosti finančně zabezpečovat rodinu, častěji než ostatní ženy vyjádřily preferenci věnovat se oběma sférám stejně. Svobodné ženy naopak častěji než jiné upřednost-

ňovaly práci. Nicméně co se týče dlouhodobých strategií, dotázaní ze všech skupin (vyjma manželů po odchodu dětí) převážně chtěli „pracovat uváženě a mít dostatek času na rodinu,“ spíše než „hodně pracovat a zajistit dostatek peněz pro rodinu“ (Höhne a kol., 2010, s. 67-68). Tento plán byl častější u žen než u mužů. Autoři studie rozdíl mezi jednotlivými skupinami vysvětlují tím, že zatímco lidé s dětmi nebo ti, kteří předpokládají děti v brzké době mít, pocítují především přání a zodpovědnost věnovat se rodině, starší lidé už mají tyto závazky převážně splněny a orientují se na přípravu na důchod (tamt.).

Reálné strategie sladování práce a rodiny

Analýzu reálných strategií dělby rolí mezi partnery umožňuje několik kvantitativních šetření z posledních let. Z výsledků starších z nich (Rodina 2005; Manželství, práce a rodina 2005; Rodina, zaměstnání a vzdělání 2006) vyplývá, že navzdory diferenciaci názorů na rozdělení rolí mezi partnery a zjištění, že muži i ženy přisuzují ve svém životě zhruba stejnou hodnotu zaměstnání, ženy ve skutečnosti stráví péčí o děti a domácnost dvakrát až třikrát více času než muži. Přejí si proto větší zapojení mužských partnerů, aby mohly rodinné povinnosti s prací skutečně rovnoměrně kombinovat (Křížková, Vohlídalová, 2009; Sirovátka, Bartáková, 2008, s. 9-11). Napětí mezi preferencemi a realitou autoři uvedených studií přičítají nejen nastavení strukturálních podmínek (především rodinné a zaměstnanecké politiky), ale také převládajícím společenským normám i konkrétním mezilidským očekáváním a vztahům (Křížková, Vohlídalová, 2009; Sirovátka, Bartáková, 2008).

Novější šetření Péče 2013 a Otcovská 2015, zaměřená na rodiny s předškolními dětmi, ukázala, že i v současné době převládá především v praxi rodičů malých dětí model „matky pečovatelky“ a „otce živitele.“ Poznatky o množství času stráveného činnostmi souvisejícími s rodinnými, pracovními i soukromými závazky poskytují data ze šetření Rodiny ve střední fázi 2016. Ačkoli **v rodinách se staršími dětmi se rodiče o veškeré povinnosti dělí rovnoměrněji**, model, kdy **ženy věnují více času dětem a domácnosti, zatímco muži tráví více hodin výdělečnou prací**, ale i svými vlastními koníčky a zájmy, stále přetrvává (tab. č. 5.1; viz také SOÚ, 2016).

Zjištění Svobodové (2007, s. 22-24) a SOÚ (2016, s. 7, 11) dokládají, že **obdobně svůj čas mezi prací a rodinu dělí i muži a ženy, jejichž dospělé děti už opustily domácnost** (a založily vlastní rodinu).⁵⁵

⁵⁵ S tématem domácích prací a péče o členy rodiny se pojí koncept „neplacené práce pro rodinu,“ kterou vykonávají v průběhu dne různí členové domácnosti i širší rodiny, a z níž nejen v českých rodinách značnou část odvedou právě ženy (srv. Vaalavuo, 2016). Podle Národního centra pro rodinu (nedat., s. 5) zahrnuje kromě uvedeného také např. nákupy, vyřizování na úřadech, doprovod k lékaři, udržování rodinných kontaktů či organizování rodinných setkání. K jejímu výkonu je nutná široká škála „měkkých“ dovedností, které na rozdíl od profesních kompetencí nelze získat (jen) vzděláváním, ale především právě skrze samotnou práci v rodině. Autorky uvedené publikace upozorňují, že tyto dovednosti jsou zároveň nezbytné pro výkon práce v zaměstnání, a odvedené úkony by za nepřítomnosti člena rodiny ochotného je zabezpečit musely být zajištěny placenou službou. Veškeré práce odvedené za měsíc (20 pracovních dní) v úplné rodině se dvěma malými dětmi vyčíslují podle průměrných cen mimopražských agentur poskytujících služby pro domácnost na cca 68 000 Kč (Národní centrum pro rodinu, 2017). Nejen tato skutečnost by měla být opodstatněním pro větší společenské ocenění hodnoty neplacené práce pro rodinu, stejně jako její vnímání samotnými členy rodiny jako činnosti vedoucí k jejich rozsáhlému osobnostnímu i profesnímu rozvoji (Národní centrum pro rodinu, nedat.).

Tabulka č. 5.1 **Počet hodin věnovaných týdně jednotlivým aktivitám rodiči dětí ve věku 7-19 let, podle pohlaví, vybrané ukazatele (%)**

	práce		domácnost		dětí		vlastní koníčky a zájmy	
	žena	muž	žena	muž	žena	muž	žena	muž
průměr	39,0	46,8	22,4	11,2	19,5	13,0	6,4	8,3
medián	40	48	20	10	20	10	5	6
modus	40	50	20	10	20	10	5	10

Pozn.: zahrnuty odpovědi respondentů o sobě i o svých partnerech

Zdroj: RSF 2016

Míra **subjektivní spokojenosti s množstvím času věnovaného muži a ženami jednotlivým aktivitám je navzdory reálným rozdílům stejná**, avšak ženy by častěji než muži rády věnovaly méně času péči o domácnost (RSF 2016). Mírně se ovšem liší míra spokojenosti s rozdělením úkolů spojených s péčí o domácnost a s péčí a výchovou dětí mezi partnery - viz tabulku č. 5.2. Ženy častěji v obou případech vyjadřují nespokojenost. U mužů i žen pak nacházíme obdobný výskyt případů, kdy rodič musel své současné zaměstnání či podnikání přizpůsobit potřebám rodiny, ať už v zájmu finančního zabezpečení rodiny, času na péči a výchovu dětí, finančních závazků nebo péče o jiného člena rodiny. Lze tedy soudit, že **rozdělení rodinných povinností mezi partnery se s rostoucím věkem dětí vyrovnává**.

Tabulka č. 5.2 **Spokojenost s rozdělením úkolů spojených s péčí o domácnost a péčí a výchovou dětí mezi partnery, podle pohlaví, 2016 (%)**

	péče o domácnost		péče a výchova dětí	
	muž	žena	muž	žena
zcela spokojen/a	32,6	16,7	32,8	22,7
spíše spokojen/a	57,9	59,2	57,7	59,6
spíše nespokojen/a	8,8	21,2	8,6	15,4
zcela nespokojen/a	0,7	2,9	0,9	2,3
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: RSF 2016

Šetření Příjmy a výdaje rodin s dětmi 2015 poukázalo na roli **výpomoci ze strany širší rodiny** při sladování práce a rodiny, ale i vycházení s příjmy. Jak ukazují Kuchařová a kol. (2016, s. 123-131), výpomoc prarodičů či jiných příbuzných s péčí o děti či o domácnost, ale i finanční a materiální, je podmíněná nejen subjektivními dispozicemi (vztahy v rodině), ale také objektivními faktory (věk/počet dětí, úplnost rodiny, finanční a materiální situace). **Širší rodina se tak nejintenzivněji „mobilizuje“ ve „fázích rodinného života, kdy nukleární rodina z objektivních důvodů obtížněji než jindy zvládá uspokojit své potřeby** a zejména potřeby dětí. Z hlediska všech uvedených determinant se nejintenzivnější pomoc odehrává ve formě podílu na péči o děti“ (tamtéž, s. 131). Tento typ výpomoci je intenzivnější v rodinách s nejmladším dítětem do sedmi let věku. Všechny formy výpomoci jsou pak intenzivnější v neúplných rodinách, v nichž rodiče obecně pociťují při zvládnání svých rodinných a pracovních povinností větší tíseň časovou i finanční.

5.2.2 Zákonná opatření usnadňující sladování práce a rodiny

Nastavení konkrétních opatření rodinné a sociální politiky a pracovního práva významně ovlivňuje to, zda a jak lidé zvládají kombinovat své pracovní a rodinné

povinnosti. Současný systém sociálního zabezpečení a pracovního práva v ČR obsahuje několik takových opatření, zaměřených především na rodiny s nejmenšími dětmi. Jsou jimi mateřská a rodičovská dovolená spolu s dávkami peněžité pomoci v mateřství, rodičovského příspěvku a ošetřovného. V současné době je na resortní, potažmo vládní úrovni projednáváno zavedení institutů placeného otcovského poporodního volna, střídacího bonusu (otcovské dovolené) a dlouhodobého ošetřovného.

Mateřská dovolená a peněžité pomoci v mateřství

Žena, která čeká dítě, může šest až osm týdnů před termínem porodu nastoupit na **mateřskou dovolenou (MD)** trvající 28 týdnů, resp. 37 týdnů v případě narození dvou a více dětí najednou.⁵⁶ „Podle § 191 zákona č. 262/2006 Sb., zákoník práce, ve znění pozdějších předpisů (dále jen „zákoník práce“) je zaměstnavatel „povinen omluvit nepřítomnost zaměstnance v práci po dobu... mateřské dovolené,“ která je pro tyto případy považována za důležitou osobní překážku v práci na straně zaměstnance. Pokud se rodič rozhodne po skončení MD nastoupit zpátky do práce, „je zaměstnavatel povinen zařadit jej na jejich původní práci a pracoviště. Není-li to možné proto, že původní práce odpadla nebo pracoviště bylo zrušeno, je zaměstnavatel povinen zařadit je podle pracovní smlouvy“ (§ 47 zákoníku práce). Pouze malá část žen se ale do práce navrácí hned po skončení mateřské dovolené (Křížková a kol., 2005, cit. v Sirovátka, Bartáková, 2008, s. 15). Důvodem bývá jak vlastní přání pečovat o dítě celodenně dále, tak nevhodné podmínky z hlediska skloubení práce s péčí.

V době MD čerpá matka, která se před narozením dítěte účastnila nemocenského pojištění coby zaměstnankyně nebo osoba samostatně výdělečně činná (OSVČ), **peněžitou pomoc v mateřství (PPM)**, dávku nemocenského pojištění, ve výši 70 % redukovaného denního vyměřovacího základu za kalendářní den. Od sedmého týdne po porodu dítěte smí MD od matky dítěte převzít a zároveň čerpat PPM otec dítěte nebo manžel matky (Peněžité pomoci v mateřství, 2016). Na PPM má rovněž nárok osoba, která převzala do péče dítě do sedmi let věku z důvodu osvojení, pěstounské péče, úmrtí nebo dlouhodobé nemoci matky, a to na dobu 22 týdnů, popř. 31 týdnů, jedná-li se o převzetí dvou a více dětí (tamtéž; Vajdlová, nedat.). V letech 2012–2016 vyplácela ČSSZ v průměru mezi 44 a 48 tisíci dávek PPM měsíčně, a to ve více než 99 % případů ženám (tabulka č. 5.3). Šest až sedm tisíc dávek bylo v průměru měsíčně vyplaceno novým příjemkyním/příjemcům. Naprostou většinu příjemců tvořili zaměstnanci, pouze v cca 1 000 případech měsíčně se jednalo o OSVČ (z toho cca 110-160 nových; MPSV, 2015, s. 73).

Tabulka č. 5.3 **Počet případů peněžité pomoci v mateřství v letech 2012-2016**

	2012	2013	2014	2015	2016
celkem za rok	545 077	536 412	535 827	545 478	571 675
- z toho nových případů	77 207	74 123	74 801	77 164	79 684
- podíl případů výplaty ženám (v %)	99,5	99,6	99,4	99,3	99,2
průměr za měsíc	45 423	44 701	44 652	45 457	47 640
- z toho nových případů	6 434	6 177	6 233	6 430	6 640

Zdroj: MPSV, 2015; ČSSZ, 2016, 2017; data za rok 2012 poskytnuta oddělením statistiky a controllingu ČSSZ

Rodičovská dovolená a rodičovský příspěvek

Většina matek v ČR, které jsou v zaměstnaneckém poměru, nastupuje po skončení mateřské dovolené na **rodičovskou dovolenou (RD)**, a to v délce podle

⁵⁶ V případě nástupu na MD méně než šest týdnů před skutečným termínem porodu náleží matce po porodu MD už pouze v délce 22, resp. 31 týdnů v případě vícečetného porodu (MPSV, 2017c).

vlastní volby, maximálně však do tří let věku dítěte. Rodičovskou dovolenou může čerpat i otec dítěte, a to od momentu narození dítěte. RD tak mohou oba rodiče čerpat současně.⁵⁷ RD je možné přerušit např. za účelem nástupu zpět do zaměstnání, a až do dovršení tří let věku dítěte opět nastoupit (MPSV, 2017c), pokud si však zaměstnanec požádal o RD v určité délce a před uplynutím této doby chce RD přerušit a vrátit se do zaměstnání, lze tak učinit pouze se svolením zaměstnavatele. Stejně jako v případě MD je zaměstnavatel podle ustanovení § 191 zákoníku práce povinen omluvit nepřítomnost zaměstnance/zaměstnankyně v práci po dobu rodičovské dovolené. Po návratu zpět do zaměstnání je podle ustanovení § 38 odst. 1 zákoníku práce „povinen přidělovat zaměstnanci práci podle pracovní smlouvy.“ Zaměstnanci tedy nevzniká nárok na návrat na stejné pracovní místo jako v případě návratu po mateřské dovolené, ale zaměstnavatel „nemůže jednostranně změnit druh práce a místo výkonu práce sjednané v pracovní smlouvě ani bezdůvodně skončit se zaměstnancem pracovní poměr“ (SÚIP, nedat.). Aktuálně je však v legislativním procesu novela, dle které bude zaměstnavatel povinen zařazovat zaměstnance po skončení rodičovské dovolené na jejich původní práci a pracoviště stejně jako v případě návratu po mateřské dovolené.

Jak opět ukázala nedávná šetření VÚPSV, **rodičovskou dovolenou v českých rodinách čerpají převážně matky** (ve více než 90 % případů, viz též MPSV, 2016), a to většinou **minimálně do dvou, nejčastěji však až do tří let věku dítěte** (Kuchařová, Psychlová, 2016, s. 31; Paloncyová a kol., 2014, s. 65-67; Kuchařová a kol., 2016, s. 145-147). Neprokázala se významnější tendence zkracovat celkovou dobu celodenní péče u druhého narozeného dítěte. Šetření poukázala na **významný vliv vzdělání**. Vysokoškolačky, ale i ženy s maturitou, tráví s každým dítětem doma v průměru alespoň o několik měsíců méně času než ženy s nižším vzděláním (Kuchařová a kol., 2016, s. 147; viz také Paloncyová a kol., 2014, s. 65).⁵⁸

Na **rodičovský příspěvek (RP)**, dávku státní sociální podpory, má nárok „rodič, který po celý kalendářní měsíc osobně celodenně a řádně pečuje o dítě, které je nejmladší v rodině, ... nejdéle do 4 let věku tohoto dítěte, a to nejdéle do doby, kdy byla na rodičovském příspěvku vyplacena z důvodu péče o totéž nejmladší dítě v rodině celková částka 220 000 Kč“ (§ 30 odst. 1 zákona č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře).⁵⁹ **Není tedy přímo vázán na čerpání rodičovské dovolené**, během níž bývá obvykle využíván. Matky, které nemají nárok na peněžitou pomoc v mateřství, pobírají RP už od doby narození svého dítěte. Měsíční výši RP je možné volit až do částky 11 500 Kč v závislosti na výši předchozího příjmu některého z rodičů (§ 30 odst. 3, 4 zákona č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře). Pokud ani jednomu z nich není možné stanovit denní vyměřovací základ podle zákonných kritérií, má rodič nárok na RP ve výši 7 600 Kč měsíčně do konce devátého měsíce věku dítěte a následně ve výši 3 800 Kč měsíčně do čtyř let věku dítěte (tam., odst. 5). V legislativním procesu je v současnosti⁶⁰ návrh umožňující ještě rychlejší vyčerpání rodičovského příspěvku. Návrh obsahuje zrušení stávající horní hranice (11 500 Kč) a nově upravuje možnost čerpat dávku až do výše peněžitě pomoci v mateřství. Při nejvyšší možné PPM tak bude možné pobírat RP zhruba po dobu šesti měsíců (tj. cca do jednoho roku věku dítěte). Novela zákona má dále umožnit volbu výše RP (do 7 600 Kč) i pro ty, kdo tuto možnost dnes nemají.

⁵⁷ Jeden z nich ovšem bez nároku na hmotné zabezpečení, zdravotní pojištění a dávky (Dudová, 2008b, s. 41-42, pozn. 13).

⁵⁸ Šetření Příjmy a výdaje rodin 2015 také ukázalo, že doba strávená celodenní péčí o děti se od průměru lišila u matek samoživitelek, které zůstávaly doma déle, měly-li pouze jedno dítě, ale kratší dobu, pokud měly děti dvě a doba strávená celodenní péčí o každé z nich u nich nenavazovala (Kuchařová a kol., 2016, s. 147).

⁵⁹ Höhne a Kuchařová (2016) ukazují, jak se konstrukce RP změnila v období 2006-2015 „směrem k větší svobodě a flexibilitě čerpání“ (s. 876). Zatímco do roku 2007 měl RP jednotnou výši, od roku 2008 je vyplácen na základě principu „vyššího RP po kratší dobu čerpání,“ přičemž výši částky lze od roku 2012 opakovaně měnit (tam.; viz také Nešporová, 2015).

⁶⁰ Stav ke dni 14. 3. 2017 (viz PSP ČR, 2017b).

Ženy jsou dlouhodobě hlavními příjemci RP (Höhne, 2017; viz také tab. č. 5.4). **Podíl mužů** na celkovém počtu příjemců této dávky **se zvýšil z 0,8 % v roce 2001 na 1,86 % v roce 2015** (Höhne, 2017). Jedním z hlavních důvodů, kterými různí autoři vysvětlují tak vysokou převahu žen nad muži mezi příjemci RP, je jeho výše, která není dostatečně motivační ani pro ženy s vyššími příjmy, natožpak pro muže, kteří v ČR stále mají v průměru vyšší výděly (Sirovátka, Bartáková, 2008, s. 15; Maříková, 2008, s. 83). Podstatnou roli ovšem hrají i společenské normy, kdy role „otce-pečovatele“ připadá mnohým ženám i mužům nepřijatelná i v situaci, kdy žena vydělává více (Nešporová, Stuchlá Horňáková, 2016).

Tabulka č. 5.4 **Průměrný měsíční počet příjemců RP za sledovaný rok (v tis.)**

rok	ženy	muži	celkem
2001	263,6	2,1	265,7
2002	254,7	2,3	257,0
2003	259,1	2,4	261,5
2004	276,3	3,4	279,6
2005	289,4	4,1	293,6
2006	304,0	4,2	308,2
2007	337,7	4,9	342,6
2008	353,6	6,3	359,9
2009	356,5	6,0	362,5
2010	331,5	5,4	336,9
2011	317,5	5,8	323,3
2012	301,4	5,3	306,7
2013	287,6	5,2	292,8
2014	273,5	5,1	278,6
2015	272,3	5,2	277,4

Zdroj: MPSV, 2016b

V důsledku legislativních změn provedených v letech 2008 a 2012 **dochází postupně k výraznější diferenciaci v pobírání RP v závislosti na věku dítěte**, a to směrem k rychlejšímu čerpání, tj. k častějšímu čerpání RP v nižším věku dítěte (Höhne, 2017). Ačkoli zatím stále převládá zájem o čerpání RP (spolu s RD) do tří let věku dítěte, a to i u rodičů, kteří mají možnost volby kratšího období, zájem o čerpání pouze do dvou let vzrůstá, zatímco případů čerpání až do čtyř let věku dítěte ubývá (Höhne, 2017; Kuchařová, Peychlová, 2016). Přestože na základě dosavadního spíše pozvolného vývoje rodičovských preferencí v oblasti čerpání RP nelze předpokládat razantní zvýšení zájmu o rychlejší čerpání RP ani při uvolnění jeho podmínek, je nepochybné, že zákonná opatření skutečně mají určitý vliv na konkrétní strategie, které jednotlivci a rodiny využívají v zájmu sladění práce a rodiny (Höhne, 2017). Implementované legislativní změny zřejmě umožnily (alespoň některým) rodičům naplnit své individuální preference týkající se dřívějšího návratu/nástupu na trh práce po ukončení čerpání RP (viz kap. 5.2.1 a 5.2.3). Dokladem této skutečnosti je i zmiňovaný **nárůst** - dlouhodobě poměrně nízké - **zaměstnanosti matek malých dětí** v posledních letech, a to nejrazantnější u žen s dítětem ve věku 3-5 let (viz kap. 5.1; Höhne, 2017; Sirovátka, Bartáková, 2008; pracovním zapojením matek malých dětí se podrobněji zabývá kapitola 5.2.3).⁶¹ Nicméně ačkoli příjemce RP už od roku 2004 není omezen ve výkonu placené práce v době čerpání RP (Dudová, 2008b, s. 32), většina matek v době pobírání RP (pravidelně) nepracuje. Hlavními důvody jsou jak zájem

⁶¹ Vliv legislativního kontextu na individuální rozhodování potvrzují i zjištění Šťastné a kol. (2017), podle nichž došlo v ČR v souvislosti s uvedenými zákonnými změnami také ke zkracování intervalu mezi narozením prvního a druhého dítěte.

plně se věnovat dítěti, tak nedostatek flexibilních pracovních příležitostí (viz kap. 5.2.3 a 5.2.4).

Postupně byla ze zákona o státní sociální podpoře odstraňována omezení počtu dní v měsíci, příp. hodin denně, po které může dítě, na něž rodič pobírá RP, navštěvovat mateřskou školu (MŠ), a to novelizacemi v letech 2002, 2006, 2008 a 2012 (Höhne, 2017). To vedlo ke zdatnému absolutnímu i relativnímu nárůstu v počtech dětí navštěvujících předškolní zařízení (tab. č. 5.5). Největší nárůst bylo možné sledovat v kategorii dětí tří- až čtyřletých, což ovšem může být vysvětleno i tím, že pro mladší děti rodiče obvykle využívají jiné formy denní péče než mateřské školy z důvodu jejich nedostupnosti pro mladší děti nebo zájmu pouze o nepravidelnou docházku (tamt.; podrobněji viz kap. 5.2.5).

Tabulka č. 5.5 **Počty a podíly dětí navštěvujících MŠ, jejichž rodič pobírá RP, podle věku dítěte, vybrané roky**

	věk dítěte v měsících					celkem
	-12	13-24	25-36	37-48	49+	
absolutní počet dětí navštěvujících MŠ						
2001	34	311	1 378	3 543	729	5 995
2005	10	134	1 493	7 653	914	10 204
2008	39	433	4 484	25 697	1 305	31 963
2012	7	130	2 202	3 341	0	6 706
2015	3	95	137	67	0	302
podíl dětí, které navštěvují MŠ, na všech dětech daného věku (v %)						
2001	0,1	0,4	1,9	7,2	23,2	2,2
2005	0,0	0,1	1,8	13,1	19,9	3,3
2008	0,0	0,4	4,9	39,6	53,7	8,9
2012	0,0	0,1	2,4	13,7	-	2,2
2015	0,0	0,1	0,2	0,3	-	0,1

Pozn.: Od roku 2012 není docházka do MŠ sledována u dětí starších 2 let. Případy, které zde přesto figurují, se vztahují k těm, kteří využili zákonné možnosti zůstat ve výměrovém systému a nepřešli na nové podmínky dle režimu volby.

Zdroj: databáze MPSV, převzato z Höhne, 2017

Opatření podporující participaci otců na péči o (malé) děti

V období, kdy jsou děti malé, minimálně tedy během prvních dvou až čtyř let jejich života, převládá v českých rodinách jednoznačně dělba rodičovských rolí na bázi matka-pečovatelka a otec-živitel. Jak ukázala kapitola 5.2.1, toto uspořádání je sice do značné míry v souladu s preferencemi rodičů, ale zdaleka ne všech a po celou dobu, po kterou je ve skutečnosti využívají. Nezanedbatelná část rodičů by uvítala možnost dřívějšího nástupu matky (zpět) na pracovní trh, a to zvláště doprovázeného možností vystřídaní obou rodičů v celodenní péči o dítě tak, aby pro něj nemuseli v relativně raném věku hledat jiné, nerodinné formy péče. Takovéto řešení považuje nejvíce rodičů za vhodné především v období jednoho až tří let věku dítěte, v němž se mnohým z nich jeví využívání nerodinných forem péče jako ještě nežádoucí, a zároveň je pro značnou část rodin finančně a/nebo kapacitně nedostupné (Kuchařová, Psychlová, 2016; Paloncyová a kol., 2014; kap. 5.2.1). Zároveň **roste společenská podpora myšlenky tzv. „aktivního otcovství,“ resp. modelu „participujícího otce,“** který se podílí na péči a výchově dětí spolu s matkou rovnou měrou a je přítomen ve významných i zcela každodenních momentech života dítěte, a to nejlépe už od jeho narození (Šmídová, 2008; Táta na plný úvazek, 2013; Táto jak na to, 2011).

Strukturální podmínky rodičům dostatečně neumožňují, aby tyto své představy realizovali. Samotná formální využitelnost rodičovského příspěvku (resp. rodičovské dovolené) kterýmkoli z rodičů není dostatečnou podmínkou pro to, aby se rodiče v péči o dítě skutečně mohli střídat (např. Maříková, 2008). Významnou roli hraje především odlišný náhradový poměr rodičovského příspěvku vzhledem k předchozímu či potenciálnímu pracovnímu příjmu u mužů a u žen, (ne)jistota pracovního místa po nástupu (zpět) na trh práce, ale také přístup zaměstnavatelů a vliv zažitých společenských norem (tamt.; viz také Kuchařová, Psychlová, 2016). Podle výzkumu Otcovská 2015 se na rodičovské dovolené reálně vystřídá jen cca 6 % rodičů předškolních dětí. V tomto rozhodnutí hrají hlavní roli důvody související se zaměstnáním: dopad na příjmovou situaci rodiny a potřeba/přání obou rodičů nepřerušit na příliš dlouhou dobu zaměstnání (Kuchařová, Psychlová, 2016, s. 33-34). Přibližně ve čtvrtině ostatních rodin pak otcové využívají řádnou dovolenou nebo jiný typ volna za účelem alespoň měsíc trvající celodenní péče o dítě, kterou rodiče vysvětlují především zájmem o rovnoměrnější dělbu péče či špatným zdravotním stavem matky (tamt., s. 36).

Na ministerské úrovni se již minimálně od doby tvorby tzv. „Prorodinného balíčku“ v roce 2008 hovoří o zavedení institutu otcovské dávky, která by umožnila otcům malých dětí uvolnit se dočasně bez rizika ztráty příjmu ze zaměstnání nad rámec řádné dovolené, a tak podpořila „vazbu mezi otcem dítěte a dítětem v první fázi života dítěte“ (MPSV, 2008b, s. 92; Kuchařová, Psychlová, 2016). V současné době jsou projednávány dvě na sobě nezávislé varianty tohoto opatření.

Zprv se jedná o týdenní tzv. „**otcovskou**“, na kterou by měli nárok otcové v období šesti týdnů po narození potomka, a která by byla kompenzována dávkou z nemocenského pojištění ve stejné výši jako mateřská dovolená, tj. 70 % redukovaného denního vyměřovacího základu za kalendářní den.⁶² Vládní návrh zákona o nemocenském pojištění, který toto nové opatření obsahuje, byl v únoru 2017 ve třetím čtení schválen poslaneckou sněmovnou (PSP ČR, 2017a) a v dubnu Senátem.

Podle šetření Otcovská 2015 byly dvě třetiny dotázaných rodičů dětí do šesti let věku toho názoru, že by otec měl ještě nějaké další volno na péči o dítě mít, přes polovinu z nich projevilo zájem o týdenní poporodní otcovské volno, čtvrtina o delší (nejčastěji byly uváděny dva týdny), a pouze asi šestina deklarovala nezájem (Otcovská 2015).

Zadruhé je navrhováno zavedení tzv. „**střídacího bonusu**“, což je koncept, který má vzhledem k zamýšleným parametrům a určení pro druhého rodiče nehledě na jeho pohlaví nahradit pojem „otcovská dovolená.“ Ačkoliv odborná diskuse zatím nedospěla ke konsensu ohledně přesného nastavení tohoto opatření, mělo by se jednat o dvou- až tříměsíční pracovní volno spojené s náhradou mzdy, které by si mohl vybrat rodič, který nebyl primárním pečovatelem dítěte, a vystřídat tak v celodenní péči o dítě rodiče pobírajícího rodičovský příspěvek. Hlavní využití tohoto opatření se předpokládá po dočerpání RP pečujícím rodičem (tedy v období dvou až čtyř let věku dítěte), kdy by mělo usnadnit nástup primárního pečovatele (matky) na trh práce a současné pokračování rodičovské péče druhým rodičem.

Výzkum Otcovská 2015 se soustředil na zájem rodičů předškolních dětí právě o tuto formu „otcovské dovolené“ (Kuchařová, Psychlová, 2016).⁶³ Alespoň potenciální zájem o dvou- až tříměsíční „otcovské“ volno by mělo přes 80 % dotázaných rodičů bez ohledu na základní socio-demografické charakteristiky. Zároveň ale výsledky šetření podtrhly skutečnost, že **reálný zájem o využití „otcovské dovolené“ by byl**

⁶² Toto opatření rámcově navazuje právě na návrh dávky obsažený v „Souboru prorodinných opatření – prorodinném balíčku“ (MPSV, 2008b).

⁶³ V souladu s terminologií používanou MPSV v době zadání šetření citovaná závěrečná studie používá pojem „motivační otcovská dovolená.“ Pro zachování určité konsistence při referování o výsledcích šetření v této zprávě používáme termín „otcovská dovolená,“ ačkoli se dá vztáhnout i ke konceptu „střídacího bonusu.“

výrazně podmíněn finančními a časovými podmínkami jejího čerpání. Polovina respondentů by požadovala náhradu mzdy ve výši 70-80 % předchozího příjmu, třetina vyšší, a naprostá většina respondentů by preferovala čerpat otcovskou dovolenou po jednotlivých dnech či týdnech nepravidelně, tedy nikoliv coby jednorázové dlouhodobější volno (Kuchařová, Psychlová, 2016, s. 42-43, 45-48). Hlavní motivace rodičů pro využití „otcovské dovolené“ se shodují s důvody uváděnými i jinde v odborné literatuře: sblížení otce s dítětem, rovnoměrnější dělba péče o dítě, dřívější zapojení ženy do pracovního procesu (tamt., s. 48-49).

Nástup na trh práce - období po skončení rodičovské dovolené

Ve většině českých rodin nastává v době, kdy primární pečovatel, tedy typicky matka, dočerpá rodičovský příspěvek (a rodičovskou dovolenou), další fáze rozhodování o optimálních strategiích kombinování pracovních a rodinných povinností. Hlavní je zájem pečující osoby nastoupit na pracovní trh, motivovaný snahou udržet si/získat pracovní místo, navázat na předchozí profesní činnost nebo vzdělávání a zachovat si kvalifikační potenciál.

Navzdory zákonným podmínkám popsaným výše se **s obtížemi při nástupu na pracovní trh po dočerpání RP a skončení RD** potýkají nejen ženy, které dříve nepracovaly nebo jim pracovní smlouva před či po narození dítěte skončila, ale i ty, které mají podle ustanovení zákoníku práce nárok vrátit se k práci sjednané na základě pracovní smlouvy. Zaměstnavatelé nezřídka uplatňují strategie jak zabránit návratu rodičů po jejich dlouhodobém přerušení pracovní činnosti (např. výpověď bezprostředně po nástupu, neumožnění částečného úvazku, nabídnutí nevyhovujícího pracovního místa náhradou za zrušené). Podle šetření Rodina 2005 realizovaného SOÚ AV ČR se k původnímu zaměstnavateli po RD nevracela ani polovina rodičů se zákonným nárokem (včetně těch, kteří se „svobodně“ rozhodli změnit zaměstnavatele nebo začít podnikat; Hašková, 2006).⁶⁴ Zároveň je v ČR v rámci EU největší, téměř čtvrtinový podíl zaměstnavatelů, k nimž se většina žen po RD nevrací (Křížková, Vohlídalová, 2009). Problematičnost návratů na trh práce po skončení rodičovské dovolené je dokládána výrazným zvýšením genderového rozdílu v míře nezaměstnanosti v období tří a více let věku nejmladšího dítěte v domácnosti (Sirovátka, Bartáková, 2008, s. 15-16, též Bičáková, Kalíšková, 2015) a výzkumnými zjištěními, podle nichž ženy mnohem častěji než muži mají zkušenosti se ztrátou nebo obavou ze ztráty (finančně a jinak zajímavého) zaměstnání v souvislosti s výchovou a péčí o děti. I zkušenost s otázkami ze strany zaměstnavatele týkajícími se potenciálního vlivu rodinných povinností na pracovní disponibilitu a výkon je mnohem častější u žen než u mužů (Maříková, 2006). Výsledky aktuálního šetření Příjmy a výdaje rodin s dětmi 2015, naznačují, že se proti výzkumům realizovaným před (více než) deseti lety situace výrazně nezměnila. Z celkového pohledu sice většina žen neměla s nástupem na trh práce problémy, ale jejich podíl se měnil dle sledované oblasti: **nejčastěji měly ženy problémy týkající se „okolností nástupu a pracovních podmínek“** (návrat na původní pracovní pozici, k původnímu zaměstnavateli, možnost nástupu na zkrácenou/flexibilní pracovní dobu), dále ženy zmiňovaly **problémy s „přístupem nadřízených“, „finančním ohodnocením práce“ a „službami denní péče o děti“** (Kuchařová a kol., 2016, s. 147-148). Nejméně problémů pociťovaly ženy ohledně podpory partnera a spolupracovníků. Obecně se s většími problémy setkávaly ženy se vzděláním bez maturity, pracující v dělnických/manuálních profesích, dvoudětné (oproti

⁶⁴ Obdobný závěr uvádí i zpráva z průzkumu „Matky vítány“ realizovaného v roce 2017 organizací Byznys pro společnost, v rámci něhož bylo na zkušenosti s návratem na trh práce po mateřské/rodičovské dovolené a preference ohledně opatření tento návrat usnadňujících dotázáno celkem 436 matek. Podle tohoto průzkumu se 41 % žen vrátilo a 42 % nevrátilo „do původní práce“ (Byznys pro společnost, z. s., 2017, s. 3). Zkoumaný vzorek byl nicméně výrazně zkreslený výběrem respondentek z hlediska vykonávaných profesí a sídla zaměstnavatele (40 % respondentek pracovalo na pozici „specialistka“, zatímco pouze 15 % vykonávalo manuální práce; 72 % pracovalo u zaměstnavatele sídlícího ve městě s více než 50 tisíci obyvateli).

jednodětným) a samoživitelky. Jedním z faktorů, které mohou ztěžovat nástup do práce po skončení RD/dočerpání RP, je také nutnost sladit termín nástupu s nástupem dítěte do zařízení předškolní péče. Veřejné MŠ z organizačních důvodů neumožňují obvykle nástup jindy než na začátku školního roku nebo naopak umožňují fyzický nástup již zapsaného dítěte až v momentě dovršení tří let věku (viz kap. 6.1.1).

Ošetřování člena rodiny

Dalším opatřením sociální politiky, které usnadňuje rodinám harmonizovat rodinný a pracovní život, je **ošetřovné**. Na ošetřovné⁶⁵, které je dávkou nemocenského pojištění, má nárok zaměstnanec, který nemůže pracovat z důvodu nutnosti ošetřování nemocného člena domácnosti nebo péče o zdravé dítě mladší 10 let, jehož je rodičem. Důvodem může být např. uzavření školského nebo jiného zařízení péče a výchovy, nařízení karantény dítěti, nebo onemocnění osoby, která jinak o dítě pečuje⁶⁶ (MPSV, 2017a). Podpůrní doba u ošetřovného činí nejdéle devět kalendářních dnů (u osamělého rodiče 16 dnů). Ošetřovné náleží jen jednou a vždy jen jedné osobě, která se však může vystřídat s jinou oprávněnou osobou (tamt.). Výše ošetřovného činí 60 % denního vyměřovacího základu (je tedy shodná s výší nemocenského) (MPSV, nedat.).

Počet případů výplaty ošetřovného průběžně narůstá (tabulka č. 5.6), stejně jako počet proplacených dnů (ČSSZ, 2016, 2017).

Tabulka č. 5.6 **Počet případů výplaty ošetřovného v letech 2012-2016**

	2012	2013	2014*	2015	2016
celkem za rok	302 952	362 132	359 764	432 561	463 472
- z toho nových případů	302 439	361 290	357 752	430 115	461 112
- podíl případů výplaty ženám (%)	78,0	77,5	76,9	76,5	76,0
průměr za měsíc	25 246	30 178	29 980	36 047	38 623
- z toho nových případů	25 203	30 108	29 813	35 843	38 426

Pozn.: *) Vzhledem k rozdílům v údajích za rok 2014 mezi použitými zdroji přebíráme údaje pro tento rok z nejaktuálnějšího dostupného zdroje, tj. ČSSZ (2017).

Zdroj: MPSV, 2015; ČSSZ, 2016, 2017; data za rok 2012 poskytnuta oddělením statistiky a controllingu ČSSZ

Ačkoli podíl mužů mezi příjemci ošetřovného v posledních letech mírně narůstá, nárok na dávku uplatňují přibližně třikrát častěji ženy než muži (ať už za účelem péče o dítě či o nemocného člena rodiny). To je dalším důvodem určitých předsudků ze strany zaměstnavatelů vůči ženám coby spolehlivým zaměstnankyním, zatímco využívání tohoto opatření muži se obecně nepředpokládá (ČSSZ, 2017, s. 3; Palonciová a kol., 2014, s. 66).

V legislativním procesu je v současné době návrh MPSV na zavedení další dávky nemocenského pojištění, tzv. „**dlouhodobého ošetřovného**“ v délce až 90 dnů, které by mohly rodiny využít v případě potřeby dlouhodobější péče o nemocného člena rodiny. Náhrada mzdy by stejně jako v případě nemocenské a ošetřovného měla odpovídat 60 % denního vyměřovacího základu (MPSV, 2017b). Kolem přesného nastavení parametrů dávky nicméně stále probíhá diskuse (viz např. Kučera, 2017).

⁶⁵ Dříve „podpora při ošetřování člena rodiny“.

⁶⁶ O ošetřovné tak může například požádat otec dítěte na nemocnou matku dítěte, která pobírá RP a která se o dítě kvůli vlastní nemoci nemůže starat.

5.2.3 Pracovní zapojení žen a mužů - představy a realita

Míra pracovního zapojení každého z dospělých členů rodinné domácnosti má zásadní vliv na možnosti rodiny kombinovat pracovní a rodinné povinnosti. Proto řada jedinců a párů činí v různých fázích rodinného cyklu rozhodnutí o vhodném rozsahu svého pracovního vytížení s ohledem na finanční potřeby rodiny, zabezpečení péče o nezletilé děti či o jiné (nemocné či stárnoucí) členy rodiny i zajištění běžného provozu domácnosti. Míra pracovního zapojení žen a mužů je tak úzce navázána na danou životní fázi rodiny, resp. jednotlivce.

I v individuálních představách o míře vlastního pracovního zapojení (potažmo svého partnera) pak vždy hrají roli akceptované a ve společnosti převládající vzorce jednání, rámované společenskou praxí a zákonnými opatřeními. Výzkumná šetření provedená v ČR v posledních přibližně deseti letech na přítomnost těchto normativních modelů v uvažování jedinců opakovaně poukazují.

Například výsledky výzkumu Rodina, zaměstnání a vzdělání 2006 realizovaného VÚPSV (Höhne a kol., 2010; Sirovátka, Bartáková, 2008) i šetření SOÚ AV ČR Rodina 2005 (Křížková, Vohlídalová, 2009; Křížková a kol., 2006⁶⁷), stejně jako výzkumů Péče 2013 (Palonciová a kol., 2014) a Otcovská 2015 (Kuchařová, Psychlová, 2016), provedených VÚPSV, shodně ukazují, že **většina českých rodičů předškolních dětí, ale i zatím bezdětných jedinců, považuje za nejvhodnější model, kdy matka přerušuje pracovní dráhu na období prvních přibližně tří let dítěte**, aby se mu mohla celodenně věnovat, a až následně se (v omezeném rozsahu) vrací na trh práce. Otec svou kariérní dráhu nepřerušuje, naopak se v období výpadku pracovního příjmu matky často předpokládá i realizuje jeho ještě intenzivnější pracovní zapojení (viz kapitoly 5.2.2 a 5.2.5; Palonciová a kol., 2014, s. 71-73).

Uvedenou preferenci zasazuje do kontextu výskytu dalších představ o pracovním zapojení matek malých dětí graf č. 5.5, který zároveň v porovnání s tabulkou č. 5.7 dokládá, že **preferenci rodičů se za poslední dekádu posunuly směrem k dřívějšímu návratu matky na trh práce a zároveň dřívějšímu rozšíření rozsahu jejího pracovního zapojení**. Jak ukazují Höhne a kol. (2010, s. 72-73, tabulka č. 5.7), rodiče dotazovaní v roce 2006 se ve výrazně větší míře než rodiče dnešní přikláněli k péči matky až do tří let věku dítěte, a také častěji považovali za optimální částečný úvazek (oproti plnému) pro matku v období, kdy dítě navštěvuje první stupeň základní školy. V období tří až šesti let dítěte rodiče před deseti lety častěji než ti dnešní považovali za ideální, aby matka zůstala s dětmi doma, zatímco dnešní rodiče už se ve větší míře přiklánějí k jejímu plnému pracovnímu zapojení. Míra preference omezeného pracovního zapojení (částečného úvazku a příležitostné práce) pro období tří až šesti let dítěte je dnes stejně jako před deseti lety (téměř) padesátiprocentní.⁶⁸ Uvedené preference částečně ovlivňuje vzdělání rodičů - vysokoškoláci se obecně přiklánějí k dřívějšímu a/nebo většímu pracovnímu zapojení matky (především od dvou až tří let věku dítěte). Šetření Příjmy a výdaje rodin s dětmi 2015 poukázalo v této souvislosti na to, že oproti době před deseti lety dnes především rodiče z úplných rodin více požadují podporu zaměstnanosti matek malých dětí (např. službami péče o děti, flexibilitou zaměstnávání) než finanční podporu umožňující zůstat doma s dětmi co nejdéle. Nicméně i dnes je „péče doma“ o nejmenší děti v celkovém pohledu upřednostňována před zaměstnaností matek (Kuchařová a kol., 2016, s. 134-137). Rodiče samoživitelé se stále spíše přiklánějí k dávkám, na kterých jsou mnohdy životně závislé, než k podpoře cestou zaměstnanosti a daňových úlev.

⁶⁷ Z monografie Křížkové a kol. (2006) dále citujeme konkrétní kapitoly (především Maříková, 2006; Křížková, 2006).

⁶⁸ Z důvodu hrubší operacionalizace „částečného rozsahu pracovního zapojení“ ve výzkumu Rodina, zaměstnání a vzdělání 2006 považujeme souhrn preferencí částečného úvazku a příležitostné práce identifikovaných výzkumem Péče 2013 za korespondující kategorii „částečný úvazek“ v daném starším šetření.

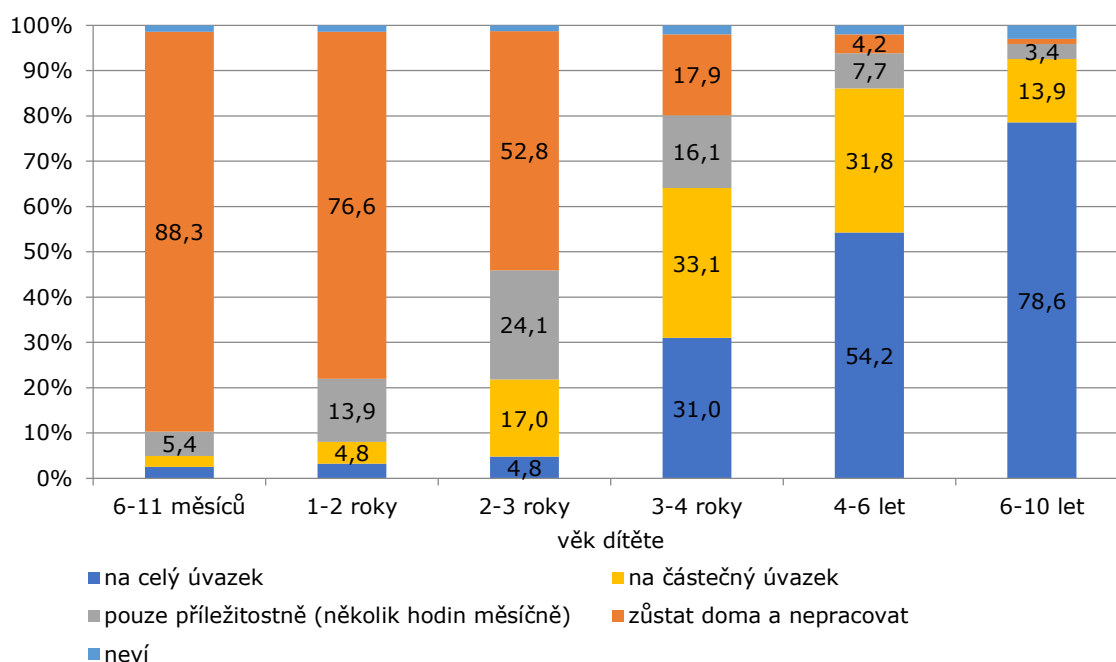
Tabulka č. 5.7 **Typy ideálních pracovních úvazků matky podle věku dítěte, podle typu rodiny, muži i ženy, 2006 (%)**

období podle stáří dítěte/děti	práce ženy podle typu úvazku a typu sondy								
	na celý úvazek			na částečný úvazek			zůstat doma		
	2	3	5	2	3	5	2	3	5
po uzavření sňatku, než se narodí děti	91,4	94,2	88,2	4,6	3,6	5,8	4,0	2,2	6,0
některé z dětí ve věku 1-2 roky	1,4	1,2	1,0	4,8	4,6	2,8	93,8	94,2	96,2
některé z dětí ve věku 2-3 roky	1,6	1,8	1,6	16,6	12,2	14,2	81,8	86,0	84,2
některé z dětí ve věku 3-6 let	17,0	11,8	15,0	58,8	57,6	59,6	24,2	30,6	25,4
nejmladší dítě začne chodit do školy	42,4	37,8	39,4	50,6	51,0	51,4	7,0	11,2	9,2
nejmladší dítě chodí do ZŠ	x	63,8	67,2	x	31,8	29,4	x	4,4	3,4
po odchodu dětí z domova	94,0	94,8	94,8	3,4	3,8	3,8	2,6	1,4	1,4

Pozn.: Čísla ve 3. řádce označují typ sondy: Sonda 2 - mladá rodina; Sonda 3 - úplná rodina se školními dětmi; Sonda 5 - neúplná rodina se závislými dětmi

Zdroj: RZV 2006, převzato z Höhne a kol., 2010, s. 73

Graf č. 5.5 **Ideální rozsah pracovního úvazku ženy podle věku dítěte, matky předškolních dětí, 2013 (%)**

Zdroj: Péče 2013, převzato z Paloncyová a kol., 2014, s. 62, upraveno

Výzkumná zjištění o reálném zapojení matek na trhu práce po skončení období celodenní péče o dítě nicméně ukazují, že **určitý časový posun se stejně jako na poli preferencí odehrál i ve skutečných rodičovských strategiích sladování práce a rodiny**. Zatímco v roce 2006 se ženy nejčastěji (přibližně v polovině případů) vracely na trh práce v době, kdy dítě už bylo starší tří let (Höhne a kol. (2010, s. 76), mezi respondentkami šetření Péče 2013 to byla pouze třetina matek s jedním dítětem a čtvrtina matek se dvěma dětmi (Paloncyová a kol., 2014, s. 66). Obdobně výsledky šetření Příjmy a výdaje rodin s dětmi 2015 ukazují, že matky se dnes v průměru na trh práce vrací výrazně častěji mezi druhými a třetími narozeninami (mladšího) dítěte, než tomu bylo dříve (Kuchařová a kol., 2016, s. 146-147). Nicméně trend využívání rodičovské dovolené až přesně do 36 měsíců věku dítěte je stále silný

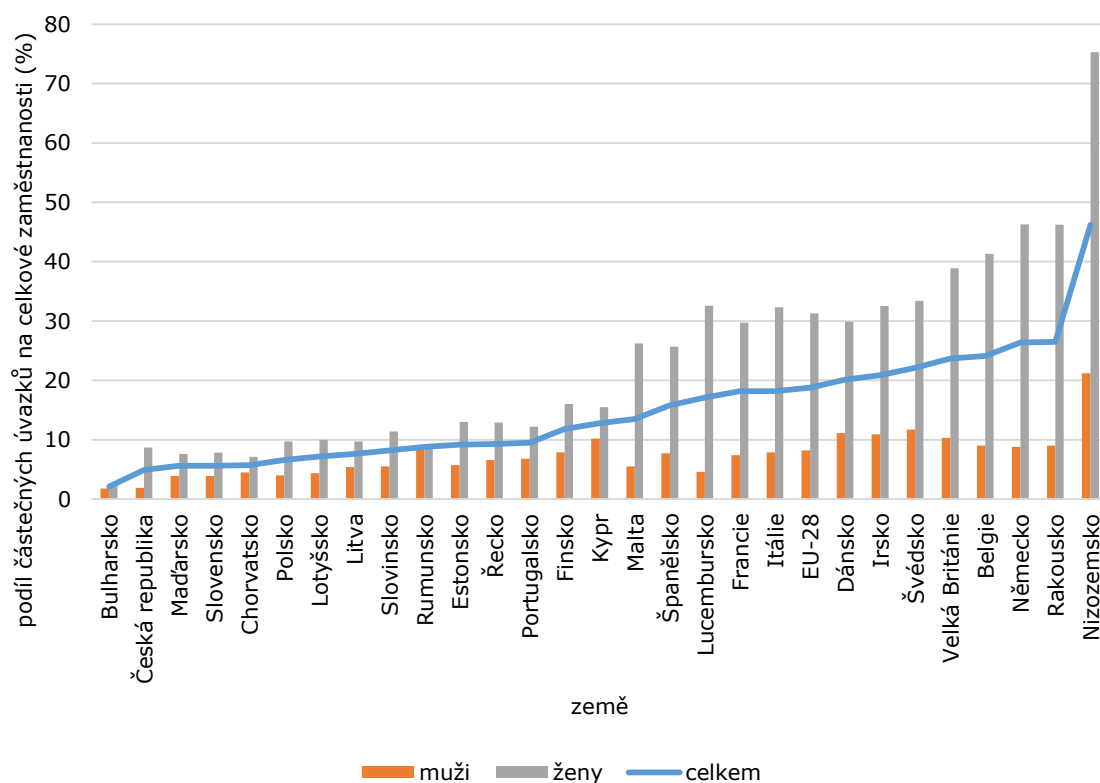
(Kuchařová, Peychlová, 2016, s. 31; viz také kap. 5.2.2). Podle výsledků šetření Otcovská 2015 i Péče 2013 mezi důvody matek, které se rozhodnou zůstat s dítětem „doma“ déle než do tří let jeho věku, výrazně převládá přání starat se o dítě co nejdéle (Palonciová a kol., 2014, s. 67; Kuchařová, Peychlová, 2016, s. 32-33). Až na dalších místech se vyskytují důvody jako další těhotenství, nemožnost zvolit si délku čerpání rodičovského příspěvku (viz kap. 5.2.2), obtížnost sladění rodinných povinností s nároky zaměstnání nebo problémy se zajištěním jiné formy péče. Ačkoliv jsou dokazovány negativní dopady dlouhodobého přerušení pracovní dráhy na další pracovní uplatnění žen-matek, jejich výděly i důchody, nezanedbatelná část žen upřednostňuje delší setrvání v celodenní péči před návratem do práce, ať už proto, že tyto dopady nezhledňují, nebo přikládají větší význam jiným kritériím.

5.2.4 Využívání flexibilních forem zaměstnávání v zájmu sladění práce a rodiny

Zákoník práce rozlišuje následující flexibilní formy práce: kratší pracovní doba (§ 80), pružné rozvržení pracovní doby (§ 85), konto pracovní doby (§ 86-87), práce z domova a na dálku (zakotvené obecně v § 317), dohody o práci konané mimo pracovní poměr, tj. dohoda o provedení práce a dohoda o pracovní činnosti (§ 74-77). V této kapitole se věnujeme také využívání neplaceného volna, tj. smluvního nástroje, který přispívá k větší flexibilitě pracovněprávního vztahu ve chvílích, kdy zaměstnanec nebo zaměstnavatel dočasně nemohou/nechtějí naplnovat jeho účel. Ne všechny tyto formy práce jsou explicitně uvedeny v zákoníku práce, jejich přesné vymezení závisí na pracovní smlouvě či dohodě uzavřené mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem.

Práce na částečný úvazek (kratší pracovní doba sjednaná v pracovní smlouvě) je v současné době jediná z uvedených forem flexibilního zaměstnávání, o které v ČR existují podrobnější statistické údaje. Nízké rozšíření **částečných úvazků** je specifickou oblastí, která český trh práce výrazně odlišuje od situace ve většině západoevropských zemí. Zatímco v EU-28 pracovala v roce 2015 zhruba pětina osob ve věku 15-64 let na částečný pracovní úvazek (8,2 % mužů a 31,3 % žen), v České republice to byla ve stejné věkové kategorii jen dvacetiina (celkem 4,9 %; graf č. 5.6). Podíl osob zaměstnaných na částečný úvazek se v ČR za poslední dekádu výrazněji nezměnil (Eurostat, 2016).

Graf č. 5.6 **Podíl částečných úvazků na celkové zaměstnanosti osob ve věku 15-64 let ve státech EU-28 v roce 2015, celkem a podle pohlaví (%)**

Zdroj: Eurostat, 2016

I v České republice **jsou ve využívání částečných úvazků velké rozdíly dané pohlavím, ale i věkem a u žen věkem dětí a případně jejich počtem.** Odlišnosti v míře jejich využívání různými skupinami obyvatel poukazují na jejich roli při sladování rodinných a pracovních závazků v různých fázích rodinného cyklu. Podle Kotíkové a kol. (2013) a výsledků VŠPS **tvoří ženy v ČR dlouhodobě cca tři čtvrtiny pracujících na částečný úvazek**, a to především z důvodu péče o děti. Tento trend platí celosvětově (ILO, 2015, s. 10). Nejčastěji využívají částečné pracovní úvazky nicméně osoby ve věkové kategorii 55 a více let, kde bývá motivem vedle snížení pracovního výkonu též potřeba sladit roli (pra)rodiče a/nebo pečovatele (o nemocného či stárnoucího rodiče či partnera) s výdělečnou činností. Zároveň ale zahrnuje také práci osob v důchodu (Kyzlinková, Kotrusová, 2011).

Intenzivnější míra využívání částečných úvazků u osob ve věku 15-24 let oproti (šířeji vymezené) věkové kategorii s nejvyšším podílem ekonomicky aktivních (25-49 let) odráží zaměstnávání studentů pracujících při studiu, ale také mladých matek předškolních dětí (tab. č. 5.8). Matky dětí do šesti let tuto formu flexibility využívají nejčastěji; s rostoucím věkem dětí se pak celkový výskyt částečných úvazků u žen s dětmi postupně přibližuje míře platné pro celou populaci zaměstnaných. Mezi stejně starými pracujícími ženami bez dětí je podíl částečných úvazků dokonce ještě nižší. V celkovém pohledu v ČR stejně jako v dalších středo- a východoevropských státech jak u bezdětných, tak u žen-matek jednoznačně převládá zaměstnání na plný úvazek.

Tabulka č. 5.8 **Částečné pracovní úvazky v ČR v roce 2015 dle pohlaví, věku a věku nejmladšího dítěte (%)**

	věk				věková kategorie 25-49 let			
					věk nejmladšího dítěte			bezdětní
	15-64	15-24	25-49	55+	do 6 let	6-11 let	12+	
muži	1,9	4,1	1,1	10,5	1,0	0,5	1,5	1,2
ženy	8,7	13,6	8,2	20,2	18,0	9,6	5,7	4,6
celkem	4,9	7,9	4,2	14,6	6,8	5,2	3,9	2,5

Zdroj: Eurostat, 2016

Malou míru využívání částečných úvazků v zájmu harmonizace pracovních a rodinných povinností v ČR vysvětluje několik faktorů. U českých mužů, včetně těch, kteří jsou rodiči nezletilých dětí, dlouhodobě převažuje nezájem o tuto formu flexibility, který reflektuje dominantní společenské vnímání role muže v rodině coby především živitele. U žen se důvody liší podle životní fáze. Zatímco matky dětí školního věku většinou o částečný úvazek nestojí, matky předškolních dětí si často přejí částečný úvazek využívat, podle některých výzkumných šetření až v 70 %, ale nanejvýš třetina tak skutečně činí. Jako překážky, které jim zkrácení pracovní doby neumožňují, tyto ženy uvádějí hlavně nepřijatelnost nižšího příjmu, nesouhlas zaměstnavatele nebo charakter práce (Höhne a kol., 2010, s. 79-80; Kuchařová a kol., 2016, s. 38, 42; Palonciová a kol., 2014, s. 68).

Současná praxe ukazuje ambivalentní charakter částečných úvazků. Na jednu stranu **nabízejí větší pracovní flexibilitu a podporují sladění pracovních a rodinných povinností**, na druhou stranu analýzy ukazují, že tyto úvazky využívají zejména lidé marginalizovaní na trhu práce. **Částečné úvazky jsou často spojeny s nižší mírou jistoty pracovního místa a vyšší mírou rizika chudoby** (Vohlídalová, Formánková, 2012). Stejně jako určitá část žen uvádí **obtíže se získáním práce na částečný úvazek** (přibližně čtvrtině žen dotazovaných v citovaných šetřeních, které o něj někdy žádaly zaměstnavatele, nebylo vyhověno, a další uvádějí jiné překážky), deklarují některé ženy, že **kratší pracovní dobu mají z nutnosti**, neboť práci na plný úvazek nemohly sehnat (Kuchařová a kol., 2016, s. 42; viz také Dudová, Hašková, 2014). Podle OECD (2017) tvoří v ČR celkový podíl nedobrovolných částečných úvazků cca 17-19 % z celkového počtu pracujících, kteří této formy flexibility využívají, a to v případě mužů i žen. Z tohoto hlediska se ČR nachází pod průměrem EU-28, kde osciluje mezi 7 a 69 %.

Možnost **sdílení pracovního místa** více zaměstnanci, kteří tak pracují na částečný úvazek, má podobně jako ostatní flexibilní formy práce svá pozitiva i negativa. Přinášejí zaměstnanci lepší možnosti úpravy výkonu práce podle jeho potřeb, pro znevýhodněné skupiny na trhu práce i pro ty, kdo z různých důvodů (zdravotních aj.) nemohou vykonávat práci na plný úvazek, mohou být dobrou příležitostí k uplatnění. Naproti tomu určitým rizikem je reálné využití sdílení pracovního místa v případě časté absence jednoho z pracovníků, negativem může být větší organizační a administrativní náročnost, nutnost fungující vzájemné komunikace, dále omezený okruh pracovních míst, pro které je sdílení pracovního místa vhodné (blíže viz Kotíková a kol., 2013).

Podle nedávného projektu Fondu dalšího vzdělávání METR zabývajících se sdílením pracovních míst tuto formu v ČR nabízí 7 % firem a organizací (průměr EU je 25 %), potenciál jejího využití je přitom několikrát vyšší (až třetinový; FDV, 2015). V naprosté většině případů je toto opatření využíváno matkami, většinou na administrativních pozicích, ale existuje i na expertních postech. Právě rodiče na mateřské či rodičovské dovolené, ale i lidé se zdravotním postižením, mají o sdílená pracovní místa relativně větší zájem než ostatní skupiny. Sdílená pracovní místa jsou zmiňována také pro svůj potenciál usnadňovat proces mezigeneračního učení, v české praxi (ale i v zahraničí) takto však fungují spíše ojediněle (tamť.).

Další **flexibilní formy práce**, jakými jsou například **pružná pracovní doba či práce z domova**, jsou v ČR rovněž relativně málo využívány ve srovnání s jinými státy EU (Plantenga, Remery, 2010). Pružná pracovní doba je přitom zaměstnanci, zejména pečujícími rodiči (matkami) požadována. Poptávka však není (plně) uspokojována, protože ve skutečnosti možnosti pružné pracovní doby spíše určují zaměstnavatelé a využívají muži (Haberlová, Kyzlinková, 2009, s. 31-32; Kuchařová, 2013, s. 53-54).

V roce 2004 měly více než tři čtvrtiny pracujících v ČR pevný začátek a konec pracovní doby. Možnost určit si flexibilně začátek a konec pracovní doby měla v rámci limitů stanovených zaměstnavatelem dvacetina pracujících, stejný podíl využíval plně flexibilní režimy a desetina vykonávala práci v režimu konta pracovní doby (Plantenga, Remery, 2010, s. 54).⁶⁹ Z rodičů dětí do 18 let mělo 57 % pevný začátek a konec pracovní doby, třetina mohla pracovní dobu ovlivnit částečně, 9 % pracovalo bez pracovního rozvrhu podle potřeb zaměstnavatele (Křížková, Vohlídalová, 2009, s. 46).

Ze všech zaměstnanců **pracovalo v roce 2004 obvykle⁷⁰ z domova 0,5 % mužů a 1,6 % žen, což odpovídalo evropskému průměru** (Plantenga, Remery, 2010, s. 26). Tento podíl byl (v letech 2005-2007) vyšší u rodičů nezletilých dětí, z nichž přes 75 % pracovalo na jednom místě mimo domov (90 % matek, 61 % otců) a alespoň částečně z domova pracovalo 6-7 % rodičů, přičemž mezi matkami dětí do 10 let věku to byla desetina (Křížková, Vohlídalová, 2009, s. 53; Hora, 2009, s. 11).

Podle dat Evropského šetření pracovních podmínek mají ženy v převážné většině států EU z celkového pohledu paradoxně výrazně menší pracovní časovou flexibilitu než muži, přičemž ČR je na tom s cca 13% rozdílem v podílu mužů a žen s pracovním rozvrhem stanoveným výhradně zaměstnavatelem z celé EU nejhůře (European Commission, nedat., s. 5; Plantenga, Remery, 2010). To potvrzují i zjištění Kuchařové a kol. (2016, s. 39), z nichž ale vyplývá, že zdánlivá větší flexibilita u mužů může být způsobena větším množstvím přesčasů, a tedy větším celkovým počtem odpracovaných hodin oproti ženám, které častěji pracují stejný počet hodin každý den (viz také Křížková, Vohlídalová, 2009, s. 47-50).

Podle výsledků šetření Péče 2013 a Příjmy a výdaje rodin s dětmi 2015 **žádá o pružnou pracovní dobu, možnost práce z domova, ale např. i neplacené volno** v ČR podobně **malá část rodičů** nezletilých dětí jako v případě částečných úvazků (maximálně třetina). Mezi matkami malých dětí je částečný úvazek ze zmiňovaných forem pracovní flexibility nejžádanější (Palonciová a kol., 2014, s. 68), což lze vysvětlit jejich zájmem o možnost věnovat více času dětem, ale i o stabilní nastavení pracovní doby umožňující včasné vyzvedávání dětí ze zařízení denní péče (viz také Plantenga, Remery, 2010, s. 57)⁷¹. Při pohledu na rodiče dětí do 15 let se ukazuje jako největší zájem o neplacené volno a pružnou pracovní dobu (Kuchařová a kol., 2016, s. 41-42). Kromě práce z domova, o kterou častěji žádají muži, kteří ji také více využívají, celkově větší zájem o pracovní flexibilitu projevují ženy (viz také Kuchařová, 2013). Přibližně tři čtvrtiny z rodičů, kteří požádají o některou úpravu či úlevu v rámci pracovní doby, se žádostí uspějí (Kuchařová a kol., 2016, s. 41-42).

Podle zákoníku práce požádá-li zaměstnankyně nebo zaměstnanec pečující o dítě mladší než 15 let, těhotná zaměstnankyně nebo zaměstnanec, který převážně sám dlouhodobě soustavně pečuje o osobu, která se považuje za závislou ve II., III. nebo IV. stupni, o kratší pracovní dobu nebo o jinou vhodnou úpravu stanovené týdenní pracovní doby, je zaměstnavatel povinen žádosti vyhovět, nebrání-li tomu vážné provozní důvody.

⁶⁹ Aktuálnější konsistentní data o využívání uvedených flexibilních forem nejsou k dispozici.

⁷⁰ Definováno jako „více než 50 % pracovní doby“.

⁷¹ Z evropského srovnání v uvedené studii vyplývá jako důležitější pro spokojenost se sladováním práce a rodiny předvídatelnost pracovní doby než její flexibilita (Plantenga, Remery, 2010, s. 57).

Snahou MPSV je v této souvislosti vytvořit větší tlak na zaměstnavatele při hodnocení žádostí zaměstnanců o flexibilní úpravu pracovní doby, a to například prostřednictvím v současnosti projednávané novely zákoníku práce, do kterého se doplňuje, že důvody, pro které zamítl zaměstnavatel žádost zaměstnance o kratší pracovní dobu, musí povinně sdělit zaměstnanci nebo zaměstnankyni písemně. Novela tím zpřísňuje současný stav tak, že zaměstnavatel nemůže požadavek zaměstnance odmítnout bez písemného sdělení, o jaké vážné provozní důvody se jedná. Jelikož se jedná o nárokové právo, mohou se zaměstnanci v případě neodůvodněného odmítnutí obrátit na soud.

Většina pracovních poměrů je uzavírána na dobu neurčitou. **Práce na dobu určitou** je obecně považována spíše za negativní formu flexibility, ale jako krátkodobé řešení může i ta být určitými skupinami zaměstnanců preferována (Kuchařová, 2013, s. 57-58). Podíl osob zaměstnaných na dobu určitou se v ČR dlouhodobě pohybuje mezi 8,5-9 % (tj. pod průměrem EU; ČSÚ, 2016). Nejčastěji jsou tímto způsobem zaměstnáváni sezónní pracovníci či osoby zastupující kmenové pracovníky (např. na nemocenské nebo rodičovské dovolené) (Kotíková a kol., 2013). „Matky malých dětí ... tak pracují častěji, než je průměr za všechny zaměstnané, ale méně často než mladí a nekvalifikovaní“ (Kuchařová, 2013, s. 57). Na rozdíl od částečných úvazků je výskyt pracovních poměrů na dobu určitou mezi muži a ženami mnohem rovnoměrnější - v roce 2015 činil podíl žen mezi všemi zaměstnanými na dobu určitou 55 % (ČSÚ, 2016). Z hlediska věku se koncentruje spíše v mladších věkových kohortách, vyšší podíl osob pracujících na dobu určitou nacházíme dále u matek s dětmi předškolního věku (Kotíková a kol., 2013, s. 24-25). Mezi pracujícími matkami s malými dětmi v posledních letech dále přibývá těch, které pracují **na dohodu o provedení práce nebo o pracovní činnosti, případně bez pracovní smlouvy** (Hašková a kol., 2015). Tyto formy pracovního poměru jsou obvykle výhodné spíše pro zaměstnavatele než zaměstnance, pro něž mnohdy znamenají nucenou formu flexibility (Hašková a kol., 2015; ILO, 2015; Kotíková a kol., 2013). Navíc práce bez pracovní smlouvy snižuje vymahatelnost práv zaměstnance, zároveň hrozí zaměstnavateli pokuta od Státního úřadu inspekce práce.

Kuchařová a kol. (2016, s. 41) i další ukazují **nejednoznačnou souvislost pracovní flexibility s celkovou spokojeností s vlastním zvládnutím sladění práce a rodiny**. Pouze kratší pracovní doba částečně přispívá k větší spokojenosti. Možnost práce z domova na spokojenost nemá vliv a práce na směny (která ale bývá mnohem častěji nucenou než žádanou formou flexibility) naopak přispívá k obtížím při zvládnutí práce a rodiny. Křížková (2006, s. 36) v této souvislosti uvádí, že u osob, které jsou se svým sladěním práce a rodiny spokojené, pracovní flexibilita nehraje zásadní roli, zatímco osoby nespokojené ji považují za velmi žádoucí pro řešení své situace. Maříková (2006) obdobně ukazuje, že vliv práce na možnost věnovat se dětem pociťují jako pozitivní spíše osoby s vyšším vzděláním, dobrou životní úroveň a žijící v menších obcích a naopak negativně je vnímají osoby s nižším vzděláním, nižším platem a nižší životní úrovní, potažmo osoby s vyšším počtem dětí. Osoby zmiňované v druhém případě vykonávají častěji taková zaměstnání, v nichž je pro zaměstnance obtížnější přizpůsobit svou pracovní dobu i například místo výkonu práce rodinným potřebám.

5.2.5 Využívání služeb péče o děti a další závislé osoby v zájmu sladění práce a rodiny

Služby vzdělávání a péče o děti předškolního a školního věku, včetně služeb poskytujících mimoškolní aktivity, stejně jako služby pomoci a péče o nemocné či stárnoucí členy rodiny⁷² plní nezastupitelnou úlohu v rodinných strategiích sladění. Jak bylo ukázáno v předchozích kapitolách, významnou část péče o členy rodiny, kteří

⁷² Např. pečovatelská služba, osobní asistence, průvodcovské a předčitatelské služby, denní a týdenní stacionáře, domovy pro seniory nebo osoby se zdravotním postižením, pracoviště rané péče ad.

potřebují jakoukoli formu pomoci, v českých rodinách přebírají ženy (viz také SOÚ, 2016). Ty mnohdy alespoň dočasně uzpůsobují rozsah svého pracovního zapojení tak, aby bylo možné je s pečovatelskými aktivitami zkombinovat. Z tohoto hlediska je klíčové, zda a do jaké míry si žena může dovolit taková opatření učinit. To ovlivňuje přítomnost partnera, který může rodinu zabezpečit finančně a/nebo s péčí vypomoci, přítomnost, ochota a geografická blízkost členů širší rodiny, kteří rovněž mohou vypomoci různým způsobem, flexibilita pracovních podmínek ženy-pečovatelky a existence a finanční, časová i místní dostupnost adekvátních kvalitních služeb péče o potřebné členy rodiny.

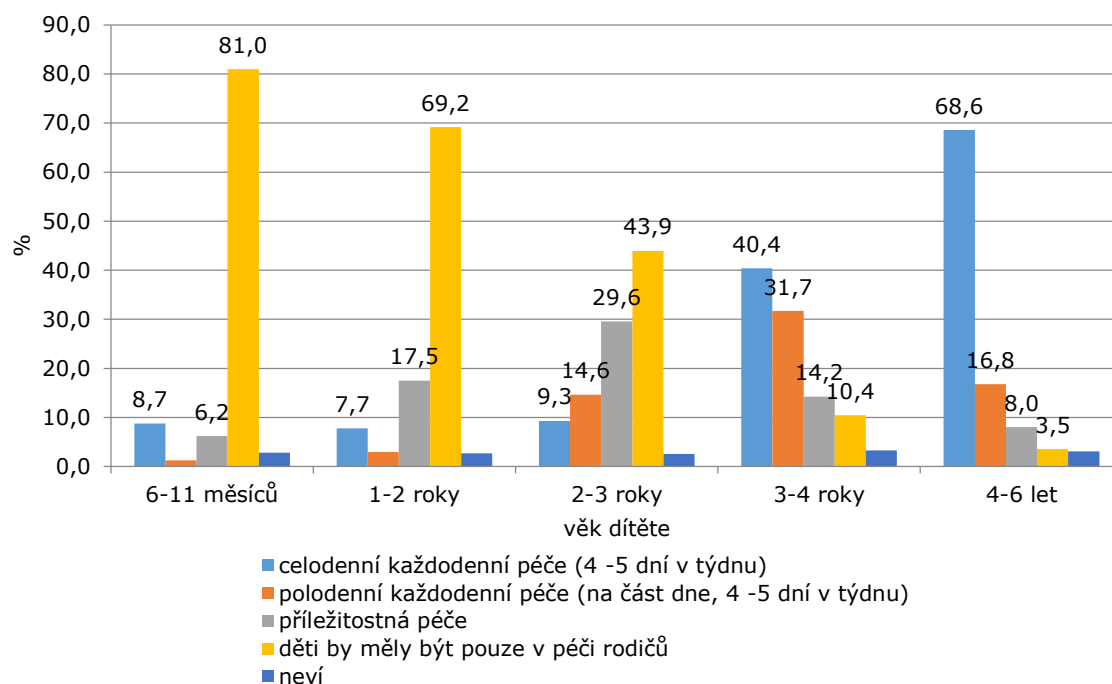
Služby péče o děti předškolního věku

Intenzitu poptávky po službách péče o předškolní děti dlouhodobě formuje nastavení délky mateřské a rodičovské dovolené (resp. čerpání peněžité pomoci v mateřství a rodičovského příspěvku), ekonomická situace rodin i státu jako celku a velikost populačních ročníků narozených dětí. Kromě těchto strukturálních faktorů k ní přispívají i převládající společenské normy a mediální či politicko-ideologická rétorika. V posledních letech nicméně nabyly na významu další dva klíčové vlivy. Odkládání rodičovství do vyššího věku (viz kap. 2.3.1) má mj. za následek to, že značná část dnešních matek v ČR má za sebou v době narození prvního dítěte alespoň několikaleto-ovou pracovní zkušenost a mnohdy „slibně nastartovanou“ kariéru, kterou si nepřeje na delší dobu přerušit. Pozdější odchody do důchodu i narůstající popularita myšlenky „aktivního stáří“ u starších generací jsou navíc jedněmi z příčin měnící se podoby vnitrorodinné výpomoci s péčí o děti, kdy prarodiče mnohdy ještě nejsou (plně) k dispozici, aby se přes den běžně o předškolní vnoučata starali. K tomu navíc mnohdy přispívá i prostorová vzdálenost.

Jak ukázaly předchozí kapitoly, **v české společnosti je od 90. let 20. století poměrně silný trend využívání služeb (kolektivní) péče až od tří let dítěte, zatímco do tohoto věku je za ideální většinou považována celodenní péče matky** (Höhne a kol., 2010, s. 74-75). Tyto preference jsou ovlivněny „dědictvím minulosti,“ konkrétně zkušenostmi se špatnou kvalitou zařízení péče o děti mladší tří let a vnucenou zaměstnaností žen před rokem 1989 (Sirovátka, Bartáková, 2008, s. 11-12; Hašková a kol., 2012). Ačkoli za poslední dvě dekády došlo k určitému posunu, jak ukážeme dále, je patrné, že tyto preference jsou ve společnosti stále silné a do značné míry jim odpovídají i reálné strategie rodin (viz např. Höhne, 2017; Hamplová, Šalamounová, 2015).

Největší zájem o využívání služeb nerodinné péče o děti před nástupem povinné školní docházky je od tří, resp. čtyř let dítěte, jak ilustruje graf č. 5.7. V tomto období už také rodiče téměř výhradně požadují umístění dítěte do zařízení kolektivní péče oproti využívání služeb péče individuální (chůvy). **Tři čtvrtiny matek si přejí, aby jejich dítě bylo přijato do (veřejné) mateřské školy, nicméně vyskytují se i menší skupiny se zájmem o jiný typ zařízení** (Palonciová a kol., 2014, s. 76-79; kap. 6.1).

Graf č. 5.7 **Preferovaný rozsah nerodinné péče dle věku dítěte podle matek předškolních dětí, 2013 (%)**

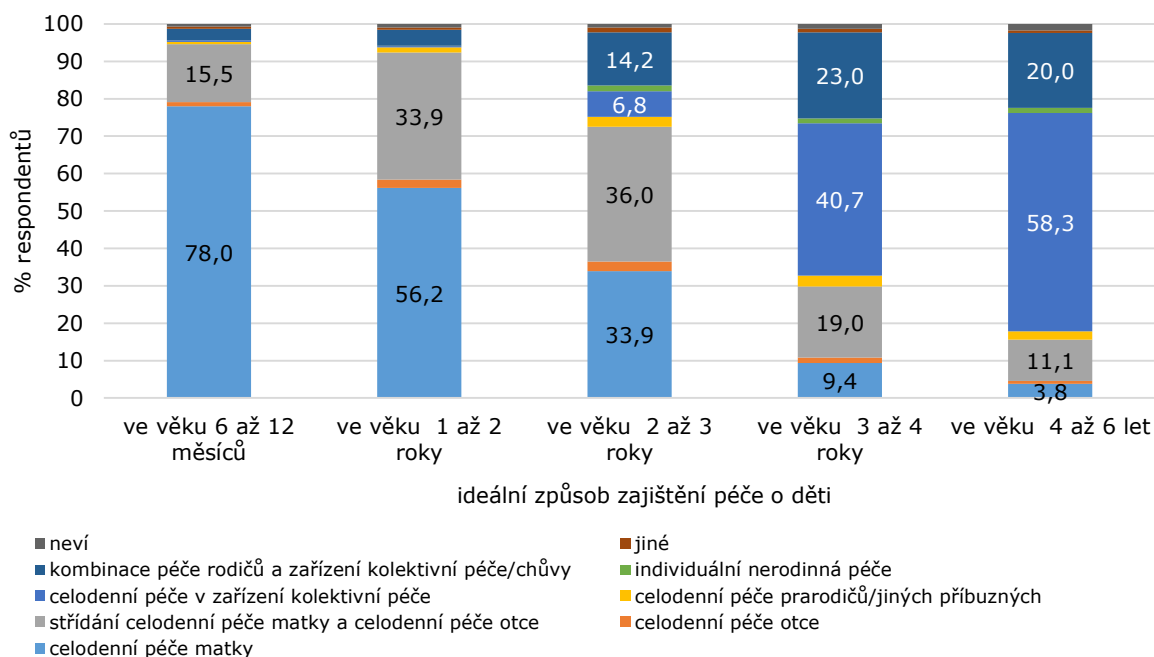

Zdroj: Péče 2013, převzato z Paloncyová a kol., 2014, s. 72

V porovnání s dřívějšími lety je nicméně možné sledovat určitý posun v názorech na využívání služeb péče o děti před dovršením tří let věku.

Paloncyová a kol. (2014) i Kuchařová a Peychlová (2016) shodně ukazují, že ačkoli **do dvou let věku dítěte se většina rodičů skutečně kloní k výhradní péči matky**, která za tímto účelem zůstává s dítětem „doma,“ **kolem dvou let dítěte se tento trend „láme“** - vedle silné preference výhradní péče matky i v tomto období je zde už možné pozorovat **častější příklon k myšlence střídání rodičů v celodenní péči** (viz také kap. 5.2.2) **a kombinování péče rodičů s péčí v kolektivním zařízení nebo chůvy** (viz graf č. 5.8). To je doprovázeno představou o (postupném) nástupu matky (zpět) do práce (Paloncyová a kol., 2014, 61-63). Obě citovaná šetření identifikovala **v podstatě univerzálnost tohoto přístupu**, např. pouze **slabou diferenciací preferencí dle vzdělání** (vysokoškolsky vzdělaní rodiče se oproti lidem s nižší kvalifikací kloní k využívání služeb nerodinné péče o děti už v nižším věku dítěte).

Graf č. 5.8 **Nejlepší způsob zajištění každodenní péče o děti podle rodičů předškolních dětí, 2015 (%)**

Zdroj: Otcovská 2015, převzato z Kuchařová, Peychlová, 2016, s. 30, upraveno

Co se týče **dostupnosti nabídky služeb**, poukazují nedávná šetření na důsledky zvýšené poptávky po zařízeních péče o děti jak mladší, tak starší tří let. Podle šetření Péče 2013 by více než dvě pětiny matek předškolních dětí dokonce uvítaly, aby děti měly zákonný nárok na přijetí do zařízení kolektivní péče od dovršení věku tří let (Palonciová a kol., 2014, s. 96).⁷³ Ačkoli širší populací zákonný nárok na přijetí do mateřské školy od dvou, ale i tří let spíše za žádoucí opatření považován není, navýšení kapacit mateřských škol se ukazuje jako jedno z nejpreferovanějších opatření státu ve vztahu k rodinám, což je pravděpodobně důsledkem mj. velké medializace tématu (viz kap. 1.3.3; CVVM, 2017; Kuchařová a kol., 2016, s. 143). **Nedostupnost služeb je nejvíce pociťována v případě péče o děti před dosažením tří let věku, a to jak kolektivních, tak individuálních** (Palonciová a kol., 2014, s. 77). Je to důsledek včasného nereflaktování nejen demografických změn, ale i postupné změny preferencí, systémovými opatřeními, a současně nedostatečné, popř. nevyhovující nabídky alternativních forem péče. Služby, které jsou nové nebo nejsou veřejné, tedy zaštitěné státem či obcí, jsou obvykle (i výrazně) dražší a mnohdy nevzbuzují dostatečnou důvěru rodičů (Palonciová a kol., 2014, s. 87-90, 100-102).

Nenaplněné přání využívat (ve větší míře) služby péče o děti ve věku dvou až tří let se vyskytuje nejčastěji na obou pólech profesního žebříčku (Palonciová a kol., 2014, s. 77-78). Zatímco u vysoce kvalifikovaných žen lze preferenci dřívějšího využívání služeb péče o děti vysvětlit orientací na kariéru, u nízko kvalifikovaných matek je raný zájem o tyto služby nejspíše podmíněn výraznou závislostí jejich rodin na jejich pracovním příjmu. **Ve všech profesních kategoriích žen-matek ale byla identifikována největší diskrepance mezi představami a realitou právě v období dvou až čtyř let dítěte, kdy ženy nejčastěji zůstávají celodenně pečovat v mnohem větší míře, než by si přály** (tamt.).

⁷³ Nárok na přijetí k předškolnímu vzdělávání od tří let zavádí novela školského zákona od školního roku 2018/2019 - viz kap. 6.1.1.

Služby péče o děti školního věku

Pro rodiče dětí především mladšího školního věku, které významnou část dne tráví plněním povinné školní docházky, ale v odpoledních hodinách už potřebují zajistit jinou formu dozoru, je z hlediska praktik sladování práce a rodiny významná především dostupnost služeb mimoškolní péče, výchovy a vzdělávání, jakými jsou družiny, školní kluby a volnočasové či vzdělávací kroužky a oddíly. Těm se podrobněji věnuje kapitola č. 6.2.

Podle výsledků šetření Rodiny ve střední fázi 2016 **navštěvují družinu dětí ve věku do 12 let v 70 % rodin, kde se alespoň jedno takové dítě nachází** (RSF 2016). Více než polovina rodičů ve zbývajících rodinách využívání družiny nepovažuje za potřebné, a to hlavně z důvodu samostatnosti dítěte nebo jiných možností zajištění jeho hlídání. Finanční, místní nebo kapacitní nedostupnost družiny nejsou často zmiňovány. Rodiny se zřejmě naučily nacházet různá řešení péče o školní děti v čase mimo výuku. Proto šetření RSF 2016 také zjišťovalo, **jakou zátěž pro rodiče dětí od sedmi let představuje doprovázení dítěte do školy a/nebo na volnočasové aktivity**. Rodiče nebo někdo jiný nejčastěji (ve více než třech čtvrtinách případů) doprovází děti nejmladší, tj. cca od sedmi do 12 let věku. Děti ve vyšších věkových skupinách v převážné většině případů chodí samy (ve věku 13-15 let ve více než 60 % případů). Jak je patrné z tabulky č. 5.9, stejně jako péči o děti nižšího věku zajišťují většinu doprovodů školních dětí matky, ale v nezanedbatelné části rodin se rodiče také střídají.

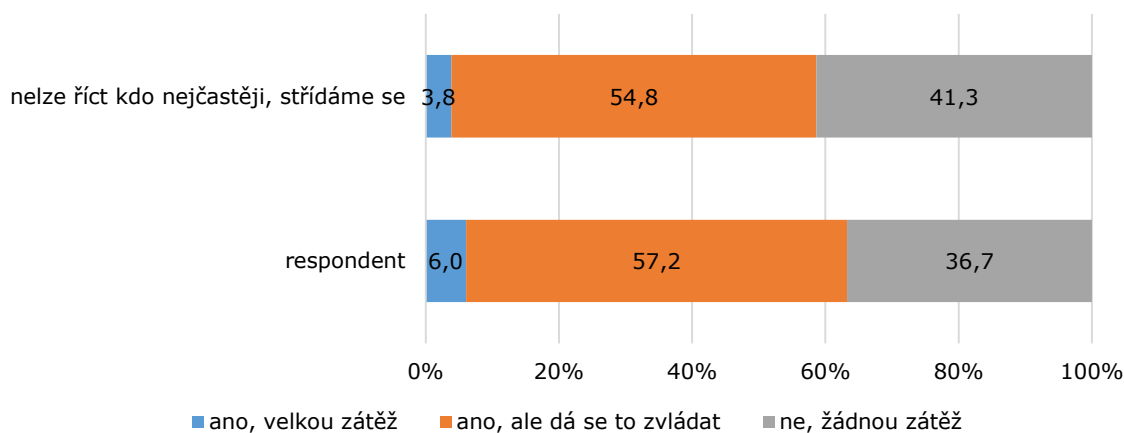
Tabulka č. 5.9 **Kdo nejčastěji doprovází děti ve věku 7-12 let do školy nebo na volnočasové aktivity, podle pohlaví respondenta, 2016 (%)**

	muž	žena	celkem
respondent	9,5	48,7	37,8
partner/partnerka	38,6	3,9	13,5
někdo jiný	7,0	7,5	7,4
nelze říct kdo nejčastěji, střídáme se	22,2	16,8	18,3
nikdo, dítě/děti chodí samo/samy	22,8	23,1	23,0

Zdroj: RSF 2016

Graf č. 5.9 uvedené zjištění doplňuje o podstatnou informaci - rodiče, kteří sami dítě do školy nebo na mimoškolní aktivity doprovázejí, sice tuto činnost často považují za určitou časovou zátěž, ale ne takovou, která by se nedala zvládat. Významná část z nich ji dokonce vůbec jako zatěžující nevnímá. To zřejmě reflektuje jejich akceptaci této činnosti coby samozřejmě součásti výchovy dětí.

Graf č. 5.9 **Představuje pro Vás osobně doprovázení dítěte do školy nebo na volnočasové aktivity velkou časovou zátěží? Podle toho, kdo doprovází, 2016 (%)**

Zdroj: RSF 2016

V poslední době lze často slyšet diskuse o výrazné **kapacitní přeplněnosti školních družin**, na kterou živelně reagují školy i neziskové organizace otevíráním či zpřístupňováním alternativních služeb mimoškolní péče o děti na prvním stupni základních škol (podrobněji viz kap. 6.2). **Výzkumná zjištění ukazují na velkou poptávku i intenzitu využívání těchto služeb (nejen) v zájmu sladění rodinných a pracovních závazků rodičů.** Navzdory tomu je patrné, že v případě dětí školního věku už není případná nedostupnost takových služeb tak významným faktorem jejich nevyužívání s tak významnými dopady na pracovní zapojení rodičů jako v případě rodin s dětmi mladšími. Zároveň **rodiče čas věnovaný volnočasovým aktivitám svých dětí zřejmě chápou jako součást své rodičovské role, takže např. doprovázení dětí na tyto aktivity nevnímají jako (velkou) komplikaci zvládnutí rodinných i pracovních rolí** (viz také kap. 7).

Služby péče o jiné členy rodiny

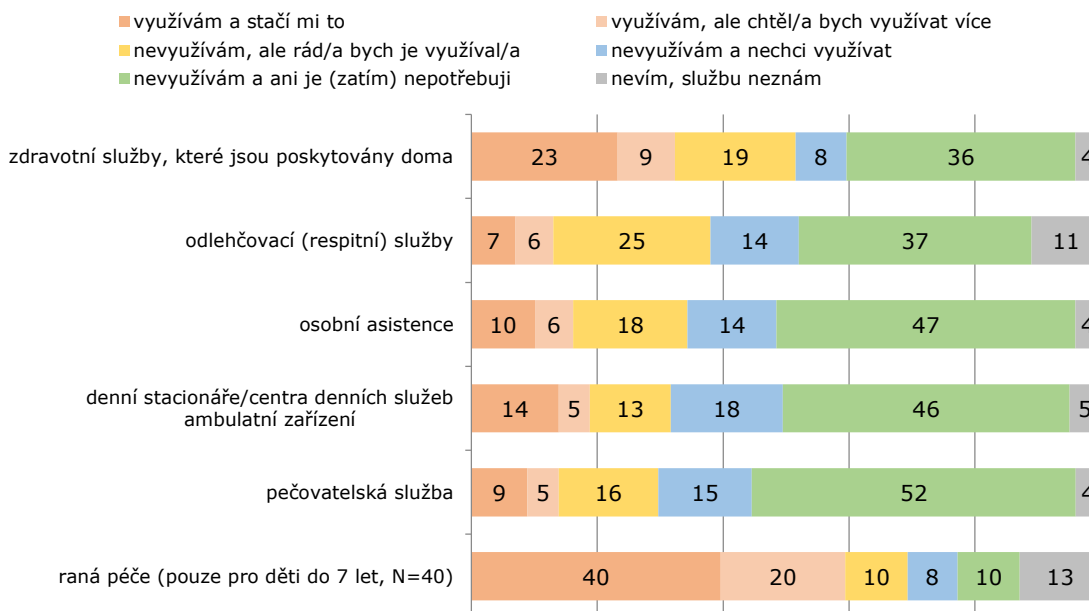
Role péče o nemocné, zdravotně postižené a stárnoucí členy rodiny v kontextu harmonizace pracovních a rodinných povinností se v poslední době zabývaly dvě studie realizované Fondem dalšího vzdělávání (Geissler a kol., 2015a, 2015b; Šimoník, 2015) a SOÚ AV ČR (Dudová, 2015a, 2015b). Výsledky obou studií ukazují, že **v české společnosti silně převládá preference domácí péče blízkých příbuzných v případě, že vyvstane potřeba péče o některého člena rodiny z důvodu nemoci, zdravotního postižení nebo přibývajících stáří, a to z (potenciální) perspektivy jak potřebného člověka, tak pečujícího** (Geissler a kol., 2015a, s. 20-23, 25). Zároveň se shodují v tom, že **pečující osoby, kterými jsou ve valné většině případů ženy, zažívají v souvislosti s péčí o potřebného příbuzného výraznou fyzickou i psychickou přetíženost** (viz také kap. 8.5). Tu značně umocňuje nedostupnost výpomoci ze strany širší rodiny, nedostupnost podpůrných a pečovatelských služeb a finanční tíseň, kterou zažívá většina z nich (Dudová 2015a; Šimoník 2015). **Z tohoto důvodu je finanční, místní a kapacitní dostupnost (sociálních) služeb, které s péčí o potřebného příbuzného mohou alespoň v některých obdobích či denních dobách vypomoci, zcela zásadním faktorem úspěšného sladování pracovních a rodinných povinností v domácnostech těchto „neformálních pečovatelských“** (Geissler a kol., 2015b, s. 54).

Mezi pečujícími osobami, které určité služby potřebují, převažují ty, které by je rády využívaly (více), ale z nějakých důvodů nemohou, nad těmi, které jsou s mírou

jejich využívání spokojeny (graf č. 5.10).⁷⁴ Služby usnadňující péči o závislé osoby jsou tedy z celkového pohledu nedostatkové, přičemž míra zájmu o jejich konkrétní typy se liší dle věku a zdravotního stavu opečovávaného a také délky péče (Šimoník, 2015, s. 34-38).⁷⁵

Graf č. 5.10 Využívání sociálních a zdravotních služeb v rámci péče o závislou osobu, 2014 (%)

ZÁKLAD: všichni respondenti, N=858 (údaje v grafu v %)

Zdroj: STEM/MARK, prosinec 2014, převzato z Šimoník, 2015, s. 37

Z celkového pohledu je zřejmé, že (zdravotní a sociální) služby usnadňující domácí péči o závislé nemocné, postižené či stárnoucí členy rodiny, hrají v jejich rodinách z hlediska sladování práce a rodiny stejně významnou roli jako služby péče o děti pro jejich rodiče (viz také Vidovičová, Wija a kol., 2015). Mají vliv na celkovou životní spokojenost a vlastní zdravotní stav pečujících, jejich finanční situaci (zvláště, pokud umožňují jejich alespoň částečné pracovní zapojení) i celkovou atmosféru v rodině (Geissler a kol., 2015b; Šimoník, 2015; Dudová, 2015a).

V této souvislosti se zmiňme o **připravované novele zákona č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, která by měla mj. vést k tomu, aby sociální služby účinněji odpovídaly potřebám klientů, byly pro ně přístupnější a přehlednější**, a kterou v březnu 2017 schválila vláda (*Důvodová zpráva*, 2017a; MPSV, 2017d) a aktuálně byla předložena Poslanecké sněmovně. Vládou schválená podoba novely zahrnuje zakotvení služby „hospice“, poskytující paliativní nebo domácí péči, v zákoně č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách, a tedy jeho „provázání se zákonem o sociálních službách“ (MPSV, 2017d). V rámci samostatné novely zákona č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů, která je aktuálně projednávána v pracovních komisích Legislativní rady vlády, je navrhováno zavedení nové služby „ošetřovatelský domov“, v níž by byly osobám v nepříznivé sociální situaci z důvodu snížené soběstačnosti „poskytovány současně pobytové sociální služby a

⁷⁴ To neplatí pro uživatele služeb rané péče, kteří ale byli v daném výzkumu zastoupeni malým vzorkem.

⁷⁵ Velký výskyt deklarací o nepotřebnosti konkrétní služby vysvětluje Šimoník (2015, s. 35-36) mj. velkou mírou neinformovanosti neformálních pečovatelských skupin o konkrétních možnostech využití daných služeb.

zdravotní služby formou domácí péče" (§ 50a návrhu zákona, kterým se mění zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách; *Důvodová zpráva*, 2017b).⁷⁶

Shrnutí

- Participace mužů a žen na trhu práce je v ČR poměrně vysoká, ve věkové kategorii 15-64 let činí 70 %, nezaměstnanost se drží na nízké úrovni (5 %). Muži vykazují vyšší míru zaměstnanosti než ženy, ženy bývají častěji nezaměstnané.
- Rodičovství výrazně ovlivňuje zaměstnanost: zvyšuje ji u mužů, snižuje u žen. Nejnižší míry zaměstnanosti dosahují ženy s dětmi do dvou let věku, u žen s tří až pětiletým dítětem zaměstnanost od roku 2007 roste, v roce 2014 činila 73 %.
- Strukturální podmínky (výše příjmů, nabídka flexibilních pracovních míst a služeb péče o děti či nesoběstačné dospělé, opatření sociální a rodinné politiky), ale i společenské normy řadě rodin neumožňují kombinovat pracovní a rodinné závazky v souladu s jejich představami.
- Představy rodičů se za posledních deset let mírně posunuly směrem k preferenci egalitárního modelu dělby rolí v rodině oproti tradičnímu „modelu otce-živitele a matky-pečovatelky,“ ve skutečnosti ale muži tráví více času prací a ženy péčí o děti a domácnost. Roste zájem o aktivní a intenzivnější účast otců na péči o děti.
- Pouze polovina rodičů nezletilých dětí zvládá kombinovat své rodinné a pracovní povinnosti „bez větších problémů.“ Více obtíží pociťují rodiče mladších dětí a samoživitelé.
- Většina rodičů upřednostňuje (výhradní) péči matky minimálně do dvou, nejčastěji však do tří let věku dítěte. Délka čerpání rodičovské dovolené a rodičovského příspěvku se v posledních letech zkracuje, obzvláště u žen s vyšším vzděláním.
- Řada žen se po skončení rodičovské dovolené potýká s obtížemi při nástupu (zpět) na trh práce. Důvodem jsou především nároky kladené zaměstnavatelem či charakterem práce a nevyhovující nabídka částečných úvazků, pružné pracovní doby a dalších flexibilních forem zaměstnání. O úpravy pracovní doby žádá asi třetina rodičů, třem čtvrtinám z nich bývá vyhověno.
- Na částečné úvazky v ČR pracuje cca 5 % zaměstnanců, nejčastěji žen ve věku 55 let a vyšším a matek s nejmladším dítětem do šesti let. Přibližně 20 % zaměstnanců využívá různých variant pružné pracovní doby.
- Většina rodičů preferuje využívat zařízení nerodinné péče, především veřejné mateřské školy, pro děti ve věku od tří do šesti let. Je pociťován deficit služeb péče o děti mladší. Družina, ale i mimoškolní aktivity usnadňují harmonizaci rodinných a pracovních závazků rodičům školních dětí, ačkoli doprovázení na ně může znamenat určitou časovou zátěž.
- U osob s postižením, dlouhodobě nemocných a stárnoucích převládá v české společnosti preference domácí péče blízkých příbuzných. Nabídka služeb usnadňujících tuto péči je pociťována jako nedostatečná.

⁷⁶ Službu by si mohli registrovat stávající „poskytovatelé sociálních služeb, tedy domovy pro osoby se zdravotním postižením, domovy pro seniory a domovy se zvláštním režimem, ale i další sociální pobytové služby“ nebo „poskytovatelé zdravotních služeb následné a dlouhodobé péče“ (*Kvalita péče...*, 2017; *Důvodová zpráva*, 2017b).

6. Institucionální zabezpečení výchovy a vzdělávání dětí

Převzetí velké části výchovně socializační funkce rodiny společenskými institucemi je v současné společnosti nevyhnutelné a obecně respektované. Přesto jde někdy o citlivou oblast hledání vzájemné efektivní spolupráce a podpory mezi rodinou a společností. V současné době se vzdělávání neomezuje jen na školský systém včetně péče o děti před začátkem plnění povinné školní docházky. Od společnosti se očekává odborná pomoc ve vzdělávání dětí od nejútlejšího věku nezávisle na tom, jakou míru péče mohou dostat individuálně v rodině, a také mimoškolní vzdělávání dětí školního věku a mladistvých v zájmu jejich rozvoje, socializace i prevence negativních jevů v jejich životě. **Škola musí skloubit uspokojování nejednotných požadavků a očekávání státu, společnosti, rodičů a žáků.**

Posláním škol a školských zařízení je mj. náprava nedostatků, které vznikají v rodinné výchově a jsou bez odborné pomoci těžko řešitelné. Na druhou stranu je třeba respektovat právo a zodpovědnost rodičů za výchovu dětí. Předmětné oblasti se týkají práva dětí zakotvená v Úmluvě o právech dítěte, která definuje jako povinnosti státu mimo jiné především: zajištění bezplatného základního vzdělání pro všechny děti; zajištění podpory středního vzdělání, které je buďto bezplatné, nebo je dítěti v případě nutnosti poskytnuta finanční pomoc; zajištění poradenské služby v oblasti vzdělání a profesní přípravy; ale také zajištění ochrany před užíváním narkotik.

Podmínkou spolupráce rodiny a školy je participace rodičů na organizaci výchovy a vzdělávání, aktivní zapojení do školního života, např. formou rad rodičů při školách apod., a to počínaje předškolním vzděláváním.

Předností českého školského systému je, že je v principu jednotný pro preprimární, primární a sekundární vzdělávání s návazností na terciární vzdělávání. Součástí volně navazující je systém mimoškolního vzdělávání (např. školní družiny a kluby, domy dětí a mládeže, základní umělecké školy, jazykové školy, střediska volného času).

Resort školství zajišťuje také ústavní a ochrannou výchovu (*Slovník*, 2015, zákon č. 109/2002 Sb.). První je určena pro děti, jejichž výchova nebo tělesný, rozumový či duševní stav, anebo řádný vývoj jsou vážně ohroženy, takže setrvat v rodině je v rozporu se zájmem dítěte, anebo existují-li vážné důvody, pro které rodiče dítěte nemohou jeho výchovu zabezpečit. Účelem ochranné výchovy (dle zákona č. 218/2003 Sb.) je kladně ovlivnit duševní, mravní a sociální vývoj dítěte/mladistvého a chránit společnost před důsledky jeho chování. Ukládá se v případech, kdy o výchovu mladistvého není náležitě postaráno nebo dosavadní výchova mladistvého byla zanedbána nebo prostředím, v němž mladistvý žije, neposkytuje záruku jeho náležité výchovy. Využití těchto nástrojů navazuje na předchozí sociální práci s rodinami majícími problém s výchovou dětí a nastupuje tam, kde nelze zajistit výchovu ve vlastní, v širší nebo v náhradní rodině (Zákon o sociálně-právní ochraně dětí).

Školská a rodinná politika se prolínají zejména na úrovni základního vzdělávání, jehož funkce pokrývají širokou oblast od socializace a přípravy na život dítěte, přes reprodukci lidského a kulturního kapitálu společnosti po prevenci negativních jevů či výchovu k partnerství a rodičovství. Jednou ze tří hlavních aktuálních priorit Strategie vzdělávací politiky ČR do roku 2020 je snižování nerovností ve vzdělávání. V rámci jejího naplňování se podařilo prosadit povinné inkluzivní vzdělávání novelou školského zákona, nabývající účinnosti v září 2016 (MŠMT, 2015a, MŠMT, 2015b). Jde o opatření, které vedle nástrojů typu přípravných tříd dále přispívá ke zrovnoprávnění podmínek vzdělávání dětí se speciálními vzdělávacími potřebami.

MŠMT vypracovalo také Koncepti podpory mládeže na období 2014-2020 (MŠMT, 2014). Ta určuje strategické cíle státní politiky ve vztahu k mládeži, a to zejména v oblasti vzdělávání a mobility, zaměstnanosti a podnikání mladých lidí, kultury a tvořivosti, jejich společenské participace, zdraví a zdravého životního stylu, mládeže s omezenými příležitostmi a dobrovolnictví. Jedním ze záměrů je posílit význam a uznání neformálního vzdělávání, včetně zájmového ve smyslu § 111 školského zákona.

Služby a aktivity zaměřené na vzdělávání a výchovu jak pro děti předškolní, tak pro děti školního věku mimo školu, mají-li být nápomocné výchově v rodině, musí být realizovány v co nejužším kontaktu s rodinou. Nezastupitelnou úlohu zde mají obce, ideálně ve spolupráci s krajskými úřady, příp. v rámci svazků obcí. K dosažení jak společenských cílů, tak i zájmů rodin při vzdělávání a socializaci dětí napomáhá zapojení širokého spektra neziskových organizací. Ať vystupují jako mluvčí rodičů, reprezentanti zájmů dětí a mládeže, nebo organizují zájmovou činnost či pořádají akce pro děti.

Systém mimoškolní výchovy a vzdělávání tvoří široké spektrum subjektů, jejichž služby však nejsou všude stejně dostupné, přičemž dostupnost se liší podle regionů či charakteru lokality a je zejména na venkově omezená. Nemalou roli v možnosti využívání mimoškolních aktivit hraje i finanční dostupnost pro rodiny.

V této kapitole je věnována pozornost především péči a vzdělávání dětí před začátkem plnění povinné školní docházky, což je důležité také z hlediska sladování rodinných a profesních rolí. Pro plnění výchovné, i ekonomické, funkce rodiny je důležitý též přístup dětí ke vzdělávání a mimoškolní vzdělávání jako nástroj osobnostního rozvoje i primární prevence. Význam této tematiky v rodinné politice podtrhuje fakt, že rodiny s dětmi ve věku povinné školní docházky či následného prvotního vzdělávání patří k těm, které mají více omezené prostředky z hlediska příjmu na osobu či ohrožení chudobou (dětí ve věku 12-18 let) - viz kapitola 3.

6.1 Předškolní vzdělávání a péče

Systém kolektivních zařízení denní péče o děti předškolního věku lze v současné době rozčlenit do tří základních oblastí. Jedná se jednak o mateřské školy, které jsou provozované dle školského zákona a jsou zapsané ve školském rejstříku, přičemž sem spadají jak veřejné mateřské školy, tak i školy církevní a soukromé (tj. zahrnující např. i firemní mateřské školy a nově i lesní mateřské školy⁷⁷). Dále se jedná o neškolská zařízení provozovaná dle živnostenského zákona nebo dle obecně platných právních předpisů, kam lze zařadit různé soukromé či firemní školky, které nejsou zapsány ve školském rejstříku, zařízení při mateřských a rodinných centrech apod. V neposlední řadě spadají od konce roku 2014 do systému kolektivních zařízení denní péče o předškolní děti také dětské skupiny, které jsou provozovány dle zákona o poskytování služby péče o dítě v dětské skupině. Individuální péče o děti předškolního věku je pak zpravidla zajišťována prostřednictvím chův, a to buď přímo v domácím prostředí klienta, nebo v domácnosti chůvy. Tato péče je rovněž provozována buď v rámci živnostenského zákona, nebo dle obecně platných právních předpisů.

Současný systém denní péče o děti předškolního věku se i přes probíhající legislativní změny stále vyznačuje určitou nesourodostí. Ta se projevuje zejména v tom, že mateřské školy zapsané ve školském rejstříku mají pevně stanovený právní rámec včetně registru subjektů poskytujících služby mateřské

⁷⁷ Dle vyhlášky č. 14/2005 Sb., o předškolním vzdělávání, je od září 2016 lesní mateřská škola typem mateřské školy. Lze ji zřídit s celodenním a polodenním provozem. Třída lesní mateřské školy má nejméně 15 dětí. Dle školského zákona se za lesní mateřskou školu považuje mateřská škola, ve které vzdělávání probíhá především ve venkovních prostorách mimo zázemí lesní mateřské školy, které slouží pouze k příležitostnému pobytu. Zázemí lesní mateřské školy nesmí být stavbou (§ 34).

školy podle školského zákona a povinnosti se do něj zapisovat na základě splnění předepsaných podmínek. Systematickým právním rámcem se řídí rovněž dětské skupiny, které podléhají evidenci u MPSV. Oproti tomu kolektivní zařízení fungující podle zákona o živnostenském podnikání systematicky evidována nejsou. Ze živnostenského rejstříku lze pouze získat informace o fyzických a právnických osobách s daným živnostenským oprávněním, nikoliv však o charakteru provozované služby péče o děti (u denní péče o děti do tří let může jít i o služby chůvy), ani o parametrech zařízení. Podobně je tomu i u zařízení zřizovaných v souladu s obecně platnými právními předpisy. Evidovány jsou pouze nestátní neziskové organizace, které je provozují, a to ve veřejně přístupné databázi provozované Ministerstvem vnitra. Výsledkem je poměrně nepřehledná nabídka zařízení, jejichž **kvalita i konkrétní nabídka služeb se velmi různí** (Kuchařová, Peychlová, 2014). Rovněž se velmi výrazně liší cena za tyto služby, která vzhledem k rozdílnému systému financování nijak nevypovídá o kvalitě nabízených služeb.

6.1.1 Mateřské školy zapsané ve školském rejstříku

V péči o děti předškolního věku v České republice jednoznačně **dominují mateřské školy** spadající do gesce Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR a **poskytující vzdělávání pro děti zpravidla od tří do šesti let, nejdříve však od dvou let věku**. Základním dokumentem vymezujícím zřizování, organizaci a financování mateřských škol je zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon), ve znění pozdějších předpisů, podmínky provozu a organizaci předškolního vzdělávání včetně rozsahu povinného předškolního vzdělávání, zajištění bezpečnosti a ochrany zdraví pak upřesňuje vyhláška č. 14/2005 Sb., o předškolním vzdělávání. Obecnou podmínkou získání statutu mateřské školy je její zápis do rejstříku škol a školských zařízení. Má-li škola právní formu „školské právnické osoby“, pak následně i do rejstříku školských právnických osob (§ 141 a následující školského zákona). Na základě toho vzniká právnické osobě, která vykonává činnost mateřské školy, právo poskytovat vzdělání a školské služby v rozsahu zápisu v rejstříku. Současně jí vzniká nárok na přidělování finančních prostředků ze státního rozpočtu formou normativů na jednotku výkonu - dítě. Soukromé mateřské školy, které jsou zapsány ve školském rejstříku, se řídí při zřizování a poskytování služeb právními předpisy platnými pro mateřské školy. Zřízení soukromé mateřské školy provozované dle školského zákona a zapsané ve školském rejstříku je zejména z hlediska právních či ekonomických aspektů složitější než založení neregistrované formy zařízení, nicméně skutečnost, že je mateřská škola zapsána ve školském rejstříku, zaručuje, že její provoz a služby jí poskytované dosahují určité úrovně a podléhají kontrole České školní inspekce. Zároveň je pro tato zařízení výhodou, že mají stejně jako všechny mateřské školy zapsané ve školském rejstříku nárok na finanční prostředky ze státního rozpočtu (Kuchařová a kol., 2014b).

Ve školním roce 2015/2016 bylo na území České republiky celkem 5 209 mateřských škol, které navštěvovalo 367 361 dětí. Tyto děti byly umístěny v celkem 15 848 třídách a dohlíželo na ně 29 514 pedagogů (v přepočtu na plně zaměstnané) (MŠMT, 2016).

Od počátku 90. let minulého století výrazně klesaly počty mateřských škol, s minimem v roce 2008/2009. Od tohoto roku došlo k mírnému nárůstu, který přetrvává až do současnosti. Obdobně s tím klesaly počty dětí docházejících do mateřských škol i počty tříd a učitelů v nich, s minimem v roce 2005/2006 (v případě učitelů bylo minima dosaženo v roce 2004/2005). Vzhledem k následnému poměrně výraznému **nárůstu v počtech dětí navštěvujících mateřské školy**, tříd i učitelů v nich působících se rozdíl mezi počátkem 90. let a současností zdatelně snížil.

Ještě na počátku 90. let 20. století byly všechny mateřské školy veřejné. Po revoluci se otevřel prostor pro vznik alternativního školství a soukromých i církevních

mateřských škol, které se ve statistikách objevují poprvé ve školním roce 1991/1992. Postupně tak docházelo k plynulému poklesu zastoupení veřejných mateřských škol, tzn. zřizovaných obcí, popřípadě krajem nebo MŠMT, a to ve prospěch škol soukromých a církevních. Ve školním roce 2015/2016 bylo 91 % škol zřizovaných obcí, 2 % krajem, 0,1 % MŠMT (tj. celkem 93 % škol veřejných), 6 % škol soukromých a 1 % škol církevních. Výrazně tedy **narůstá počet soukromých mateřských škol**, které jsou zapsané ve školském rejstříku. V absolutním vyjádření je nyní soukromých mateřských škol celkem 333, zatímco před deseti lety jich bylo jen 73. Za posledních deset let se zhruba zdvojnásobil počet církevních MŠ, a to z 22 na současných 48 (MŠMT, 2016).

Tabulka č. 6.1 **Počty mateřských škol, počty dětí v nich a podíl veřejných mateřských škol, vybrané školní roky**

	1999/00	2005/06	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16
počet MŠ	5 901	4 834	4 880	4 931	5 011	5 085	5 158	5 209
podíl veřejných MŠ* (%)	98,6	98,1	96,8	96,2	95,4	94,3	93,3	92,7
počet dětí	290 192	282 183	328 612	342 521	354 340	363 568	367 603	367 361

Pozn.: od roku 2000/2001 byla na ÚIV změněna metodika a počty od tohoto roku jsou uváděny včetně MŠ speciálních a MŠ při zařízeních pro ústavní a ochrannou výchovu

* veřejné - tzn. zřizované obcí, krajem nebo MŠMT

Zdroj: ÚIV, MŠMT

Pokud se podíváme na poměrové ukazatele za mateřské školy, tak na jednu MŠ v současné době připadá v průměru 70,5 dětí, oproti roku 1999/2000 přitom došlo k výraznému nárůstu, který je zapříčiněn **snížením podílu malých MŠ ve prospěch větších**. Přesto v ČR malé mateřské školy, s počtem nepřesahujícím 50 dětí, zatím stále dominují. Nárůstu počtu větších mateřských škol v posledních letech odpovídá také navyšování průměrného počtu tříd připadajících na jednu mateřskou školu i nárůst průměrného počtu učitelů působících na jedné MŠ (MŠMT, 2016).

Průměrný počet učitelů na jednu třídu je po celé sledované období nejstabilnějším ukazatelem, pohybujícím se v rozmezí 1,7 až 1,9. Na jednoho učitele přitom připadá v průměru 12,4 dětí a ani tento ukazatel nevykazuje pro sledované období výraznější výkyvy. V praxi však bývají dvě učitelky ve třídě přítomny především po „nejexponovanější“ dobu, což znamená, že zejména brzy ráno a později odpoledne může být ve třídě učitelka pouze jedna, aby tím došlo k pokrytí celé otevírací doby školy, která bývá delší než sjednaná pracovní doba učitelek (Hůle a kol., 2015).

Do jedné třídy mateřské školy dochází v současnosti v průměru cca 23 dětí, což se blíží horní hranici velikosti třídy mateřské školy, v níž není zařazeno žádné dítě s priznaným podpůrným opatřením čtvrtého nebo pátého stupně nebo dítě s priznaným podpůrným opatřením třetího stupně z důvodu mentálního postižení dané vyhláškou o předškolním vzdělávání (dle vyhlášky č. 14/2005 Sb. se třída mateřské školy naplňuje do počtu 24 dětí.). S účinností od září 2020 se rozšíří vzdělávání v mateřské škole i na děti ve věku od 2 do 3 let (zákon č. 178/2016 Sb.), v případě zařazení dětí mladších 3 let se pak maximální počet dětí ve třídě bude rovněž snižovat. Třída, ve které se budou vzdělávat pouze děti od 2 do 3 let, se bude dle § 2 vyhlášky o předškolním vzdělávání naplňovat pouze do počtu 16 dětí.

Řada odborných dokumentů poukazuje na **přeplněnost některých tříd** a na fakt, že **výjimku navyšování počtu dětí ve třídě až do 28 dětí⁷⁸ využívá mnoho**

⁷⁸ Dle § 23 odst. 5 zákona č. 561/2004 Sb. zřizovatel školy může povolit výjimku z nejvyššího počtu dětí, žáků a studentů stanoveného prováděcím právním předpisem do počtu 4 dětí, žáků a studentů za předpokladu, že toto zvýšení počtu není na újmu kvalitě vzdělávací činnosti školy a jsou splněny podmínky bezpečnosti a ochrany zdraví. Tedy maximální počet v případě mateřských škol činí 28 dětí.

mateřských škol, zejména jako reakci na nedostatečné kapacity (Kuchařová a kol., 2009; NÚV, 2011; ČŠI, 2013). V takto naplněných třídách je přitom obtížné naplňovat principy individualizovaného přístupu a osobnostně orientované výchovy tak, jak je stanoveno v Rámcovém vzdělávacím programu pro předškolní vzdělávání. Podle mezinárodní studie IEA8 má Česká republika ve srovnání s ostatními studovanými zeměmi stanoven druhý nejvyšší počet dětí na třídu, ve které se vzdělávají děti od 3 do 6 let (ČŠI, 2016d).

Tabulka č. 6.2 **Poměrové ukazatele za mateřské školy (průměrné počty), vybrané školní roky**

	1999/00	2005/06	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16
počet dětí na MŠ	49,2	58,4	67,3	69,5	70,7	71,5	71,4	70,5
počet dětí na třídu	22,3	22,7	23,5	23,7	23,7	23,6	23,4	23,2
počet dětí na učitele	12,3	12,6	12,8	12,8	12,8	12,7	12,6	12,4
počet učitelů na třídu	1,8	1,8	1,8	1,8	1,9	1,9	1,9	1,9

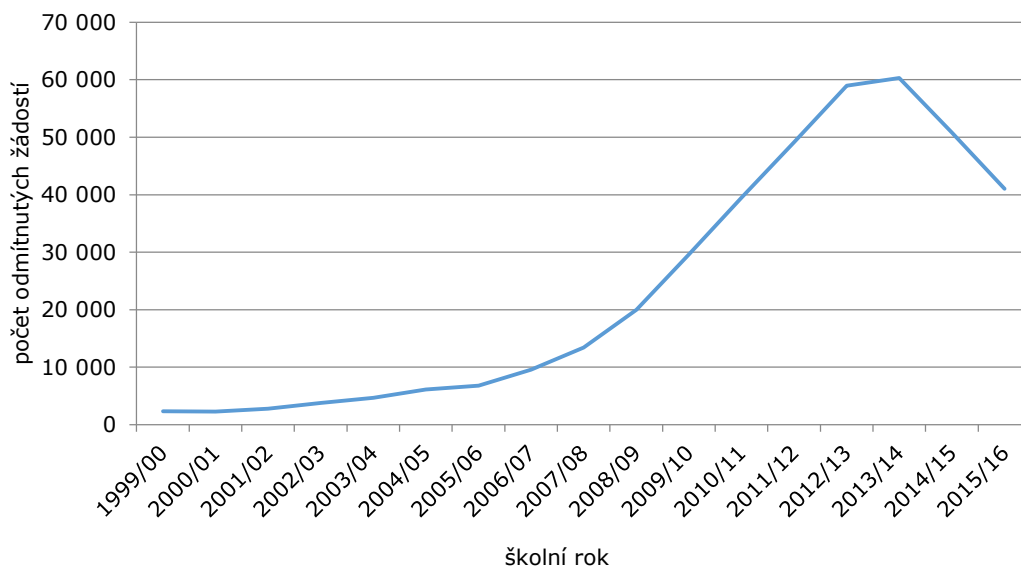
Pozn.: od roku 2000/2001 byla na ÚIV změněna metodika a počty od tohoto roku jsou uváděny včetně MŠ speciálních a MŠ při zařízeních pro ústavní a ochrannou výchovu

Zdroj: ÚIV, MŠMT

O zvýšeném zájmu o docházku do MŠ do určité míry vypovídá ukazatel, kterým je v oficiálních statistikách publikovaný **počet žádostí o přijetí do MŠ, jimž nebylo vyhověno**. Nutno podotknout, že se však jedná o jen velmi přibližný údaj, který spíše než o skutečném počtu neumístěných dětí vypovídá zejména o vývojovém trendu, případně o regionálních rozdílech. V celkovém počtu žádostí o přijetí do mateřských škol, jimž nebylo vyhověno, totiž mohou některé děti figurovat několikrát, pokud jejich rodiče podali současně více přihlášek do více MŠ, což se v praxi často děje. Zároveň jsou do těchto počtů zahrnuty i děti, které reálně do MŠ nastoupily, neboť mohly být v témže roce do některé MŠ přijaty a do jiné nikoli. Jak je zřejmé z následujícího grafu č. 6.1, počet neuspokojených žádostí od počátku 21. století velmi výrazně narůstal, a to až do školního roku 2013/14, kdy dosáhl svého maxima 60 281 žádostí (oproti tomu minima 2 289 žádostí bylo dosaženo v roce 2000/2001). V posledních dvou letech došlo k určitému poklesu, a to až na současných 41 041 žádostí o přijetí do mateřské školy, jimž nebylo vyhověno (MŠMT, 2016). Podle výroční zprávy České školní inspekce souvisely důvody nepřijetí nejčastěji s naplněním kapacity školy, věkem dítěte, popřípadě s nedodržením podmínky povinného očkování stanovené zákonem o ochraně veřejného zdraví (ČŠI, 2016d).

Z výsledků nedávného projektu zaměřeného na předškolní vzdělávání, v rámci něhož bylo mimo jiné realizováno i podrobné kvantitativní šetření mezi matkami malých dětí ve věku 3-5 let, vyplynulo, že počet skutečně neumístěných dětí, tj. dětí, které se hlásí o přijetí do obecní MŠ, avšak do žádné se nedostanou, je podstatně nižší, než počet neuspokojených žádostí. Při aplikaci na data z let 2013/2014 a 2014/2015 lze odhadovat, že se pohybuje v rozmezí 39-45 % z počtu neuspokojených žádostí o přijetí dítěte do obecní MŠ evidovaných oficiálními statistikami MŠMT. Zkušenost s odmítnutými žádostmi o přijetí dítěte do mateřské školy zřizované obcí přitom mají nejčastěji rodiny z velkých měst s počtem obyvatel převyšujícím 100 tisíc. Naopak nejméně často se se zamítnutím žádosti o přijetí svého dítěte do obecní MŠ setkaly rodiny z nejmenších obcí, do 500 obyvatel (Hůle a kol., 2015).

Graf č. 6.1 **Žádosti o přijetí do mateřské školy, jimž nebylo vyhověno, mezi školními roky 1999/2000 až 2015/2016**

Zdroj: ÚIV, MŠMT

O docházce dětí do mateřských škol podle věku vypovídají údaje o podílech dětí v mateřských školách z celkového počtu dětí daného věku. Jak je patrné z následující tabulky, **dlouhodobě nejvyšší docházka je u dětí 4letých** - ve sledovaném období se pohybovala v rozmezí 84–94 %, **a zejména pak u dětí 5letých** - těch dochází do mateřských škol stabilně **více než 90 % ze všech dětí tohoto věku** (vyjma let 2012/2013 a 2013/2014, kdy jich bylo mírně pod touto hranicí). Ve školním roce 2015/2016 docházelo do MŠ konkrétně 94 % ze všech čtyřletých a 92 % ze všech pětiletých dětí. Tento rok je přitom výjimečný v tom, že docházka dětí čtyřletých je poprvé vyšší než dětí pětiletých. Z tabulky je dále patrné, že **u dětí dvouletých i tříletých došlo** ve sledovaném období **k velmi výraznému nárůstu jejich účasti na vzdělávání v mateřských školách**. Zatímco v roce 1999/2000 docházelo do mateřských škol 17 % dětí dvouletých, v roce 2015/2016 to bylo již 39 % ze všech dětí tohoto věku (započteme-li i děti mladší dvou let, jejichž docházku lze předpokládat výhradně v soukromých MŠ). Může se nicméně do určité míry jednat i o děti, které jsou v MŠ formálně zapsané, ale fyzicky nastoupí až při dovršení třetích narozenin. U dětí tříletých pak ve stejném období došlo k nárůstu z 67 % na současných 83 %.

Nezanedbatelný podíl dětí v mateřských školách tvoří také děti starší 5 let (tedy zejména děti 6leté, výjimečně děti starší 6 let), **na jejichž docházce se podílí možnost odkladu povinné školní docházky**. Tyto děti měly až do konce roku 2011 docházku do mateřských škol bezplatnou, spolu se zrušením této výhody přitom podíl dětí starších 5 let navštěvujících mateřské školy mírně poklesl, a to na současných 17 % (maxima 25 % oproti tomu bylo dosaženo v roce 2003/2004) (MŠMT, 2016).

V současné době je vzdělávání v posledním ročníku mateřské školy zřizované státem, krajem, obcí nebo svazkem obcí poskytováno bezúplatně, a to po dobu nejvýše jednoho školního roku. Bezúplatnost předškolního vzdělávání se uplatňuje pouze ve školním roce, ve kterém se dítě vzdělává v posledním ročníku mateřské školy poprvé. Omezení bezúplatnosti předškolního vzdělávání na jeden školní rok neplatí pro děti se zdravotním postižením (§ 123 zákona č. 561/2004 Sb.). Od následujícího školního roku 2017/2018 bude **novelou školského zákona** (zákon č. 178/2016 Sb.) **zavedeno povinné předškolní vzdělávání** pro děti, které do začátku tohoto školního roku dovrší 5 let až do doby zahájení povinné školní docházky. Po dobu povinného předškolního

vzdělávání bude ve veřejných mateřských školách vzdělávání bezúplatné (§ 123 zákona č. 561/2004 Sb.). Spolu s tím se zavádí individuální vzdělávání dětí jako možná alternativa plnění povinného předškolního vzdělávání v mateřské škole. Novela školského zákona zároveň zavádí od září 2017 **přednostní přijímání do mateřských škol** zřízených obcí nebo svazkem obcí pro děti, které před začátkem školního roku dosáhnou nejméně čtvrtého roku věku, pokud mají v obci místo trvalého pobytu, a to do výše povoleného počtu dětí uvedeného ve školském rejstříku. Od září 2018 bude zavedeno i přednostní přijímání dětí starších tří let. **Od školního roku 2020/2021 pak budou muset všechny mateřské školy zřizované obcí mít vytvořené podmínky pro vzdělávání dvouletých dětí** a zajistit přednostní přijetí dětí s místem trvalého pobytu již od dvou let jejich věku, resp. těch, které před začátkem školního roku dosáhnou nejméně druhého roku věku (§ 34 školského zákona).

Tabulka č. 6.3 **Podíl dětí v mateřských školách z celkového počtu dětí daného věku, vybrané školní roky (%)**

	1999/00	2005/06	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16
mladší než 2 roky	0,7	0,8
2leté*	16,9	25,4	27,4	25,9	26,7	30,3	33,9	38,1
3leté	66,5	74,6	75,6	75,3	75,2	77,2	84,1	82,5
4leté	89,0	90,0	86,7	84,4	86,9	87,4	89,4	94,4
5leté	98,4	95,8	91,2	89,1	88,2	90,4	90,5	91,8
6leté**	21,5	22,7	20,5	20,7	18,0	17,1	16,5	17,0
starší než 6 let	.	0,5	0,5	0,5	0,3	0,4	0,2	0,2

Pozn.: * do školního roku 2013/14 děti mladší 3 let, ** do školního roku 2003/04 děti starší 5 let

Zdroj: ÚIV, MŠMT

6.1.2 Dětské skupiny

Dne 29. 11. 2014 nabyl účinnosti **zákon** č. 247/2014 Sb., **o poskytování služby péče o dítě v dětské skupině** a o změně souvisejících zákonů, který byl následně v květnu 2015 novelizován zákonem č. 127/2015 Sb. Zákon o dětské skupině vznikl jednak z potřeby doplnit stávající nedostatečnou nabídku forem denní péče o děti a jednak z potřeby dát systematický právní základ těm formám, které se doposud provozují podle málo přehledné škály obecně platných právních předpisů či podle živnostenského zákona. Nastavuje základní právní rámec poskytování služby péče o dítě na nekomerční bázi, která má být určitou alternativou výchovné a vzdělávací péče poskytované dětem v rámci oficiálního systému předškolního vzdělávání v České republice.⁷⁹ Služba může pomoci vyřešit problém s nedostatkem počtu míst v některých mateřských školách a zároveň může pomoci tam, kde by pro zřizovatele bylo obtížné splnit podmínky kladené na klasické mateřské školy. Hlavní výhodou dětských skupin je tedy ve srovnání s mateřskými školami menší svázanost právními předpisy, a tím **vyšší variabilita poskytovaných služeb a jejich flexibilita** s ohledem na různorodé potřeby a zájmy rodičů a dětí. Služba je také vhodná tam, kde je požadavek na umístění nižšího počtu dětí nebo dětí mladšího než klasického „školového“ věku. Služba péče o dítě v dětské skupině není na rozdíl od podnikání v režimu živnostenského zákona provozována za účelem zisku. Zákon o dětské skupině tak umožňuje **zvýšit místní i cenovou dostupnost služeb** péče o děti tím, že rozšiřuje základní právní jistoty pro oblast služeb péče o děti předškolního věku a umožňuje poskytovat rozmanité služby prostřednictvím různých subjektů různým skupinám dětí v tomto věkovém rozmezí. Ministerstvo práce a sociální věci se

⁷⁹ <http://www.dsmpsv.cz/index.php/pravni-predpisy-a-stanoviska/>

navíc snaží vznik a provoz dětských skupin průběžně finančně podporovat formou dotací z Evropského sociálního fondu a státního rozpočtu.⁸⁰

Dle zákona č. 247/2014 Sb. spočívá služba péče o dítě v dětské skupině v pravidelné péči o dítě **od jednoho roku věku do zahájení povinné školní docházky**. Umožňuje docházku v rozsahu **nejméně 6 hodin denně**, která je poskytována mimo domácnost dítěte v kolektivu dětí a která je zaměřena na zajištění potřeb dítěte, na výchovu, rozvoj schopností, kulturních a hygienických návyků dítěte (§ 2). Poskytovatelem může být zaměstnavatel, ústav, územní samosprávný celek, obecně prospěšná společnost, nadace nebo nadační fond, vysoká škola, spolek nebo právnická osoba registrovaná nebo evidovaná podle zákona o církvích a náboženských společnostech (§ 3).

Poskytovatel, který hodlá poskytovat službu péče o dítě v dětské skupině, je **povinen dětskou skupinu zaevidovat**. Označení dětská skupina tedy lze užívat pouze pro dětskou skupinu evidovanou u Ministerstva práce a sociálních věcí. Na počátku roku 2017 evidovalo MPSV cca 270 dětských skupin, celkově nabízejících více než 3 500 míst pro předškolní děti.⁸¹ Lze nicméně předpokládat, že počet dětských skupin se bude i nadále výrazně zvyšovat. Svědčí o tom mimo jiné opětovný obrovský zájem o mimořádnou dotaci na vybudování a provoz dětských skupin, který mnohonásobně překročil alokaci poslední výzvy č. 132 Podpora vzniku a provozu dětských skupin pro podniky a veřejnost mimo hl. m. Prahu. MPSV odhaduje, že v návaznosti na tuto výzvu by mohlo vzniknout až 100 nových dětských skupin.⁸²

Maximální kapacita jedné dětské skupiny je 24 dětí. Jedná se přitom o maximální počet dětí v daném časovém okamžiku, tzn. je možné sdílení místa (například jedno dítě chodí dopoledne, druhé odpoledne). Nejnižší počet pečujících osob, který je poskytovatel povinen zajistit v jedné dětské skupině, činí 1 pečující osobu pro dětskou skupinu do 6 dětí, 2 pečující osoby pro dětskou skupinu od 7 do 24 dětí a 3 pečující osoby pro dětskou skupinu od 13 do 24 dětí, pokud je v dětské skupině alespoň 1 dítě mladší 2 let. Poskytovatel je povinen při stanovení počtu pečujících osob v jedné dětské skupině zohlednit zdravotní stav dětí, dobu pobytu dětí v dětské skupině a věk dětí, zejména počet dětí ve věku do 2 let (§ 7). Pečující osoby musejí být **odborně způsobilé**, přičemž odborná způsobilost zahrnuje různé zdravotnické a pedagogické profese, profese sociálního pracovníka či profesní kvalifikaci chůvy pro děti do zahájení povinné školní docházky. Povinností poskytovatelů je zpracovat a dodržovat **pravidla organizace poskytování služby péče o dítě v dětské skupině a plán výchovy a péče o dítě**, rozvoje schopností, kulturních a hygienických návyků dítěte. Na rozdíl od registrovaných mateřských škol nejsou provozovatelé dětských skupin povinni poskytovat dětem stravovací služby (zák. č. 247/2014 Sb.). Možnosti stravování jsou tedy různé v závislosti na nabídce poskytovatele či jeho dohodě s rodiči.

Hygienické požadavky na prostory a provoz jsou upraveny vyhláškou č. 281/2014 Sb., o hygienických požadavcích na prostory a provoz dětské skupiny do 12 dětí (a jsou tedy nižší než v případě mateřských škol), v případě dětské skupiny nad 12 dětí vyhláškou č. 410/2005 Sb., o hygienických požadavcích na prostory a provoz zařízení a provozoven pro výchovu a vzdělávání dětí a mladistvých.

6.1.3 Neškolská kolektivní zařízení

Jedná se o veškerá zařízení péče o děti předškolního věku, která jsou provozovaná mimo působnost školské legislativy a legislativy vztahující se k dětské

⁸⁰ <http://www.dsmpsv.cz/>

⁸¹ <http://www.dsmpsv.cz/>, <http://www.mpsv.cz/cs/20302>

⁸² http://www.mpsv.cz/files/clanky/29359/Zajem_o_detske_skupiny_je_obrovsky_Dotace_z_aktualni_vyzvy_byla_rozebrana_behem_nekolika_hodin.pdf

skupině. Mohou být provozována jak **komerčně, tak i neziskově**. Služby neziskových zařízení jsou obvykle levnější a ceny se mohou blížit cenám ve veřejných mateřských školách. Naopak ceny služeb komerčních zařízení mohou být někdy až „přemrštěné.“ Veškerá tato zařízení mají větší **variabilitu a volnost** v otázkách věkového rozpětí dětí, počtu dětí ve skupině, kvalifikace a počtu personálu, zajištění stravy a pojetí výchovného programu než registrované mateřské školy, a potažmo i dětské skupiny. Díky tomu mohou někdy lépe splnit představy rodičů se specifickými požadavky na podobu výchovného programu a v případě menších skupin a početnějšího personálu zajistit **individuálnější přístup** než klasické mateřské školy. Nicméně zároveň nepodléhají žádné externí kontrole kvality výchovného procesu a hlídá se u nich pouze dodržení základních hygienických a bezpečnostních pravidel. Posouzení kvality služby je tak do velké míry ponecháno na rodiči (Kuchařová, Peychlová, 2014).

Provoz komerčních zařízení se řídí zákonem č. 455/1991 Sb., o živnostenském podnikání (živnostenský zákon), ve znění pozdějších předpisů, a spadá do gesce Ministerstva průmyslu a obchodu. Konkrétně musí tato zařízení splňovat požadavky platné pro provoz vázané živnosti „Péče o dítě do tří let v denním režimu“ a volné živnosti „Mimoškolní výchova a činnost, pořádání kurzů, školení, včetně lektorské činnosti“.

Obsahem **vázané živnosti „Péče o dítě do tří let věku v denním režimu“** je výchovná péče o svěřené děti do tří let věku v denním nebo v celotýdenním režimu zaměřená na rozvoj rozumových a řečových schopností, pohybových, pracovních, hudebních, výtvarných schopností a kulturně hygienických návyků přiměřených věku dítěte, zajišťování bezpečnosti a zdraví dětí, jejich pobytu na čerstvém vzduchu, stravování, spánku v odpovídajícím hygienickém prostředí a osobní hygieny dětí, včetně poskytování první pomoci (Nařízení vlády č. 278/2008 Sb., o obsahových náplních jednotlivých živností).

Pro provozování živnosti je nutné živnostenské oprávnění a doložení odborné způsobilosti podnikatele. Fyzické osoby, jejichž prostřednictvím je podnikatel povinen zajistit výkon živnosti, musí splňovat **odbornou způsobilost** (obdobně jako u dětských skupin). Péče o dítě může být provozována jednak v domácnosti klientů, kam pečující osoba dochází, čímž odpadá nezbytnost naplnit striktně vymezené hygienické a prostorové požadavky, a jednak v provozovně. V druhém případě se provoz musí řídit stejně jako v případě mateřských škol vyhláškou č. 410/2005 Sb., o hygienických požadavcích na prostory a provoz zařízení a provozoven pro výchovu a vzdělávání dětí a mladistvých. Počet pečujících osob ve vztahu k počtu dětí není stanoven, stejně jako není stanoven maximální počet dětí ve skupině, je však třeba dodržet příslušné hygienické, provozní a prostorové požadavky (Kuchařová a kol., 2014b).

Živnost volná opravňuje na rozdíl od živnosti vázané k výkonu činností, pro jejichž provozování **zákon nevyžaduje prokazování odborné ani jiné způsobilosti**. K získání živnostenského oprávnění pro živnost volnou musí být splněny pouze všeobecné podmínky. Nicméně vzhledem k tomu, že služba „**Mimoškolní výchova a činnost, pořádání kurzů, školení, včetně lektorské činnosti**“ je poskytována v provozovně, vyžaduje se rovněž splnění požadavků stanovených v příslušných hygienických vyhláškách. Konkrétní náplní činnosti je mimo jiné výchova dětí starších tří let v předškolních zařízeních, výuka v soukromých školách a zařízeních sloužících odbornému vzdělávání, pokud tato nejsou zařazena do rejstříku škol. Dále je v rámci této živnosti možné provozovat jinou mimoškolní výchovu a vzdělávání, doučování žáků a studentů, výchovně vzdělávací činnost na dětských táborech a jiných zotavovacích akcích apod. Obsahem činnosti naopak není výchova a vzdělávání ve školách, předškolních a školských zařízeních zařazených do rejstříku škol a školských zařízení. Obsahem činnosti dále není dohled nad dětmi v rodinách (Nařízení vlády č. 278/2008 Sb.).

Pro ostatní služby péče o děti (tj. jiné služby než registrované mateřské školy, dětské skupiny a služby péče o děti provozované na základě volné či vázané živnosti) platí pouze **obecně platné právní předpisy** bez konkrétního právního podkladu, který

by se přímo vztahoval k oblasti péče o děti. Nepodléhají tedy žádné zákonné normě, která by vymezovala požadavky na kvalitu poskytované péče, tedy ani věk dětí, ani počty dětí na pečovatele atd., pouze normám týkajícím se stavebně technických podmínek prostor, v nichž je služba poskytována, obecné hygieny provozu a požární ochrany a také pravidel stravování. Tyto služby bývají poskytovány nekomerčně, tzn. že nejsou zřizovány za účelem zisku. Služby denní péče o děti fungující podle obecně platných právních předpisů působí na nejistém terénu, protože se mají řídit širokým spektrem zákonů, a současně instituce, od nichž musejí na základě těchto zákonů získávat povolení nebo s nimi spolupracovat, nemají samy vždy jasno, jak příslušné zákony v případě zařízení denní péče o děti aplikovat (Kuchařová a kol., 2014b). V souvislosti s přijetím zákona o dětské skupině se nicméně zařízením fungujícím doposud v rámci těchto obecných předpisů otevírá prostor pro „transformaci“ do podoby odpovídající požadavkům zákona o dětské skupině.

Z výše uvedeného je zřejmé, že neškolská zařízení pečující o děti předškolního věku mohou mít širokou škálu podob v závislosti na účelu, za jakým byla založena, na zřizovateli, dostupnosti finančních zdrojů apod., přičemž užívají různorodá označení. V praxi se můžeme setkat například s následujícími typy zařízení: soukromé „školky“, které nejsou provozované dle školského zákona, a tudíž nejsou zapsané ve školském rejstříku; firemní „školky“ zřizované zpravidla zaměstnavateli pro děti svých zaměstnanců; zařízení denní péče při mateřských či rodinných centrech; jesle, jakožto „tradiční“ kolektivní zařízení, která zajišťují denní péči o děti od cca 6 měsíců do 3, maximálně 4 let⁸³ (podrobněji např. Kuchařová a kol., 2014a).

V současné době MPSV **pilotně ověřuje vybudování a provoz tzv. mikrojeslí**. Jedná se o pravidelnou profesionální péči o děti **od šesti měsíců do čtyř let věku, a to v kolektivu maximálně čtyř dětí**. Požadovaný provoz mikrojeslí je 5 dní v týdnu **minimálně 8 hodin denně**. V mikrojeslích se poskytuje individuální výchovná péče o svěřené dítě zaměřená na rozvoj schopností a návyků s ohledem na věk dítěte. Dále se zajišťuje bezpečnost a zdraví dítěte, jeho pobyt na čerstvém vzduchu, spánek v odpovídajícím hygienickém prostředí a osobní hygiena dítěte, včetně případného poskytování první pomoci. Tato péče o dítě je doplňkem péče rodinné, není její náhradou a odpovídá věkovým a individuálním zvláštnostem dítěte.⁸⁴

Dle příručky pro zřizovatele mikrojeslí je provozovatel služby povinen uzavřít s rodičem smlouvu o poskytování služby péče o dítě v mikrojeslích, mít zpracovaný vnitřní řád a plán péče a výchovy a vést evidenci dětí. Péči o dítě v mikrojeslích poskytuje pečující osoba, která má **odbornou způsobilost**. Odborná způsobilost pečující osoby zahrnuje stejně jako v případě dětských skupin různé zdravotnické a pedagogické profese, profese sociálního pracovníka či profesní kvalifikaci chůvy pro děti do zahájení povinné školní docházky. Stravu může provozovatel zajistit od rodičů, z vlastních zdrojů, nebo nákupem od dodavatele. Hygienické normy a požadavky na prostory, kde je služba poskytována, odpovídají nárokům z hlediska charakteru činnosti, tj. péče o dítě v malém kolektivu a příslušným obecně platným právním předpisům (stavební zákon, zákon o ochraně veřejného zdraví, zákon o požární ochraně apod.). Situování těchto prostorů musí umožňovat pobyt a hry dětí venku (MPSV, 2016). Může se nicméně jednat o byt pečující osoby, která zároveň může pečovat i o své děti (až polovina dětí mohou být vlastní děti pečující osoby) (Ferrarová, 2016). Zřizovatelem mikrojeslí může být obec, příspěvková organizace obce, neziskové organizace a právnické osoby vykonávající činnost škol a školských zařízení v partnerství s obcí.

MPSV podporuje a pilotně ověřuje vybudování a provoz mikrojeslí v obcích ČR v rámci projektu „**Podpora implementace služby péče o děti od šesti měsíců do**

⁸³ Zřizovateli tradičních zdravotnických zařízení známých z minulosti a evidovaných ve zdravotnických statistikách byly zpravidla obce. Ještě donedávna spadala tato zařízení pod rezort Ministerstva zdravotnictví. Od počátku roku 2014 však byly jesle vyřazeny z kompetence Ministerstva zdravotnictví a zároveň nebyly přiřazeny do gesce jiného resortu.

⁸⁴ <http://www.mpsv.cz/cs/23543>, <http://mikrojesle.mpsv.cz/index.php/co-jsou-to-mikrojesle/>

čtyř let v tzv. mikrojeslích a pilotní ověření služby“ financovaného z Evropského sociálního fondu. Dosud bylo podpořeno 72 projektů, přičemž nejvíce mikrojeslí by se mělo otevřít ve Zlínském kraji (17), Středočeském kraji (11) a v Jihomoravském kraji (10 mikrojeslí).⁸⁵ První mikrojesle byly otevřeny začátkem ledna 2017 v Pardubicích, většina zřizovatelů přitom začne budovat mikrojesle v první polovině roku 2017.

Cílem celého projektu je pilotně ověřit nový systém služeb péče o předškolní děti, zajistit průběžné vzdělávání chův pro tato zařízení (včetně případné revize a návrhu systému vzdělávání pro pečující osoby) a zjistit ověření zájmu a možností zavedení tzv. garance místa v předškolních zařízeních pro děti již od jednoho roku věku. Na základě tohoto ověřování by měl být připraven komplexní návrh nového typu služby mikrojeslí včetně návrhu nutných legislativních změn.⁸⁶ Projekt čerpá mimo jiné ze zahraničních zkušeností, kde služby tohoto typu v praxi již fungují (např. Německo, Rakousko, Švýcarsko či Francie).

6.1.4 Individuální péče o děti

Jako alternativa ke kolektivní péči o malé děti se pomalu rozšiřuje individuální nerodinná péče, zaměřená zejména na nejmenší děti, poskytovaná prostřednictvím chův. Profese chůvy je od roku 2012 definována v Národní soustavě povolání, v rámci odborného směru Služby provozní a osobní jsou do tohoto povolání zařazeny dvě pozice. Jednak je to **chůva pro děti do zahájení povinné školní docházky**, která pečuje o dítě nebo děti **v soukromé domácnosti** podle pokynů rodičů, kterým je za svou práci zodpovědná. Dále je sem zařazena také chůva pro dětské koutky, jejíž pracovní činností je však krátkodobé zajištění péče o kolektiv dětí různých věkových kategorií. Chůva pro děti do zahájení povinné školní docházky zajišťuje jednorázové i pravidelné hlídání dětí buď ve své domácnosti (což bývá méně časté, neboť domácnost má pak statut „provozovny“ a vztahují se na ni přísné hygienické předpisy), nebo v domácnosti klienta. Zároveň jsou na ni kladeny vyšší kvalifikační nároky než na chůvu pro dětské koutky.⁸⁷ Profesionální kvalifikace pro činnost chůvy pro děti do zahájení povinné školní docházky je upravena v zákoně č. 179/2006 Sb., o ověřování a uznávání výsledků dalšího vzdělávání. Odbornou způsobilost starat se o děti je možné prokázat složením tzv. profesní zkoušky u autorizované osoby dle předpisů Národní soustavy kvalifikací. Pro úspěšné složení zkoušky je potřeba splnit všechna předepsaná kritéria. Statut autorizované osoby přitom může získat fyzická nebo právnická osoba po splnění všech podmínek stanovených zákonem č. 179/2006 Sb. (Palonciová a kol., 2014). V době vzniku textu bylo již 58 autorizovaných osob.⁸⁸ Uzákonění profesní kvalifikace chůvy je vnímáno jako opatření, které může přispět k legalizaci této činnosti u osob, které se pohybovaly či pohybují na „černém trhu“. Využití služeb chův takzvané „na černo“ totiž zatím stále mnoho rodičů především z důvodu nižších cen preferuje (Palonciová a kol., 2014). Služby certifikovaných chův lze často objednat přes agentury, které za kvalitu poskytovaných služeb ručí, služby jsou však o to více cenově náročné. Některé organizace, neziskové, poskytující různé služby pro rodiny s dětmi, nabízejí služby chův v rámci svých projektů, financovaných např. z Evropských fondů. Po jejich skončení je však problematické danou službu udržet, neboť náklady pro rodiny se velmi zvyšují.

Dle stávající legislativy je možné poskytovat služby chůvy buď na základě živnostenského zákona jako **živnost vázanou „Péče o dítě do tří let věku v denním režimu“** nebo **živnost volnou, obor činnosti č. 79, „Poskytování služeb pro rodinu a domácnost“**, nebo dle **obecně platných právních předpisů**,

⁸⁵ <http://www.mpsv.cz/cs/23543>, poslední aktualizace 30. 1. 2017

⁸⁶ <http://www.mpsv.cz/cs/23543>, <http://mikrojesle.mpsv.cz/index.php/pilotni-overeni-seminare/>

⁸⁷ http://katalog.nsp.cz/karta_p.aspx?id_ip=101721&kod_sm1=20

⁸⁸ <http://www.narodnikvalifikace.cz/kvalifikace-550-Chuva-pro-deti-do-zahajeni-povinne-skolni-dochazky/autorizovane-osoby/> (stav ke dni 15. 2. 2017)

tj. bez konkrétního právního podkladu, který by se přímo vztahoval k oblasti péče o děti. Tyto služby bývají zpravidla poskytovány nekomerčně, tj. jak již bylo uvedeno výše, nejsou zřizovány za účelem zisku. Obsah vázané živnosti „Péče o dítě do tří let věku v denním režimu“ je popsán v kapitole 6.1.3. Obsahem volné živnosti č. 79 je mimo jiné individuální péče o děti nad tři roky věku v rodinách a příležitostné krátkodobé hlídání dětí (včetně dětí do tří let věku). Nespadá sem naopak péče o děti do tří let věku v denním režimu (Nařízení vlády č. 278/2008 Sb., o obsahových náplních jednotlivých živností). Další informace o podmínkách poskytování služeb chův jsou dostupné v publikacích Palonciová a kol. (2013) a Barvíková, Palonciová (2014a, 2014b).

6.2 Přístup dětí ke vzdělání a příprava pro život

6.2.1 Přístup ke vzdělání

Povinné základní vzdělávání a jednotný systém českého školství je chápán jako historicky zakotvená samozřejmá záruka vzdělávání mladých generací (vývoj základního vzdělání v hlavních ukazatelích viz tabulka č. 6.4). Přesto je to oblast, v níž se dlouhodobě řeší řada stěžejních otázek, jako dostupnost či kvalita vzdělávacího systému, jeho adekvátnost vývoji poznání a technologií. Z hlediska prolínání oblastí zájmu rodinné a vzdělávací politiky je důležitá také otázka všestrannosti vzdělávání a etického rozměru ve výchově (ČŠI, 2016a) a v neposlední řadě míra **korespondence školního vzdělávání s požadavky rodičů na budoucí život jejich dětí a přípravu na něj.**

Pro zohlednění přání a aspirací rodičů ohledně vzdělávání jejich dětí **jsou ze změn provedených v posledních letech nejpodstatnější rozšiřování a úpravy předškolního vzdělávání** (o nichž pojednává předchozí kapitola), **inkluzivní vzdělávání na všech úrovních, individuální vzdělávání a snižování věku začátku povinného vzdělávání.** Zásadním požadavkem rodičů je dostupnost vzdělání a příprava jejich dětí pro dospělý život a společenské uplatnění. Přitom v současné době **rostou náklady rodin na vzdělávání dětí** jak z důvodů růstu cen a množství požadovaných školních pomůcek a finančně náročných aktivit (viz kapitola 3.3), tak v důsledku prodlužování počátečního vzdělávání.

Z hlediska zájmu společnosti je **vzdělávání chápáno nejen jako nástroj přípravy lidského kapitálu, ale též jako důležitý nástroj překonávání sociálních a kulturních rozdílů.** Pro některé sociální skupiny to však je nástroj nelehce dostupný, a tedy často i ne doceňovaný, a proto je pak důležitá podpora osvětou i financemi. Vzdělávání může být nástrojem účinnějšího, byť dlouhodobějšího, odstraňování příjmových a sociálních nerovností než fiskální nástroje či rodinné dávky (např. Vzdělanostní dráhy, 2009). **Přesto je potřeba investic do vzdělávání dětí podceňována.**

Dostupnost vzdělání zajišťuje jednotný základní systém školství (jehož dnešní podoba má základ vytvořený v roce 1948). Skutečný přístup ke vzdělávání podle individuálních potřeb umožňuje variabilita vzdělávacích možností, jejíž principy se začaly prosazovat až po roce 1989. Průnik soukromého sektoru do vzdělávání do něj vnesl nové prvky nerovnosti skrze finanční nároky škol. Jedním ze současných rizik, kterým v ČR čelíme, je zvyšování nerovnosti v přístupu ke vzdělávání, ačkoliv rovný přístup jako nástroj pro posilování soudržnosti společnosti je dlouhodobě součástí prioritních cílů vzdělávací politiky (Rovný přístup, 2014, citován zde MŠMT, 2001). Je též zakotven ve školském zákoně (zákon č. 561/2004 Sb., v platném znění).

Rovnoprávný přístup ke vzdělávání má dva základní aspekty: jednak minimalizaci neopodstatněné sociální podmíněnosti vzdělání a jednak minimalizaci bariér zdravotního a psychologického charakteru.

Záruka přístupu ke vzdělání vyžaduje předně **rovnoprávný přístup ke vzdělávání odpovídajícímu schopnostem jednotlivce** pro všechny sociální skupiny. Podmínky pro to nelze vždy zakotvit do právních norem nebo dotačních programů, protože jde o vytváření širokých sociálních a ekonomických podmínek dotýkajících se rodin. Nerovnoprávnost přístupu se dotýká velkých skupin dětí a mládeže. Odborníci poukazují na to, že Česko je zemí s velmi silnou závislostí dosaženého vzdělání na zázemí, ze kterého žák pochází, tj. na rodičích (*Nůžky v českém školství...*, 2016). Prokázán byl „...růst vlivu sociálně-ekonomického statusu výchozí rodiny na dosažení středního vzdělání s maturitou a zřetelné rozdíly mezi muži a ženami v šancích na dosažení vyššího vzdělání: ženy mají dnes ve srovnání s muži dvakrát větší šanci na dosažení středního vzdělání a třikrát větší šanci na uskutečnění přechodu mezi středním a vysokoškolským vzděláním... byl také prokázán silný vliv vzdělání matky na dosažené vzdělání i kompetence jedince“ (Straková, Veselý, 2013, s. 15). Příkladem nerovnosti je fakt, že se na víceletých gymnáziích vzdělávají spíše privilegované děti vzdělaných rodičů, zatímco děti skutečně nadané s ne tak informovanými rodiči zůstávají na základních školách. Přístup ke střednímu a vyššímu vzdělání celkově je v současnosti nerovnoprávný i vzhledem k určitým stereotypním náhledům na roli vzdělávání předávaným v rodině.

Diferenciace vzdělanostních drah začíná již na počátku povinného vzdělávání při výběru základní školy, kde roli sehrává samotná rodina. Simonová (2015) zdůvodňuje potřebu aktivního přístupu k utváření rodičovských postojů v této oblasti dopady rozhodnutí rodičů na další život dětí (též Straková, 2010).

Neméně důležité pro spravedlivý přístup ke vzdělávání je zajištění **přístupu** k němu **pro děti se speciálními vzdělávacími potřebami**, především ze zdravotních a psychologických, ale **také ze sociálních důvodů**. To je ošetřeno především ve školském zákoně, dlouhodobě existencí speciálních vzdělávacích programů⁸⁹ a speciálních škol,⁹⁰ nově v zavádění inkluzivního vzdělávání (rostoucí počet žáků se speciálními vzdělávacími potřebami ukazuje tabulka č. 6.4). Vzdělávací politika spolu s příslušnými nástroji rodinné politiky je ve vyspělých zemích chápána jako stěžejní nástroj prevence mezigeneračního přenosu sociálního znevýhodnění a chudoby (viz např. Riederer, Philipov, Rengs, 2017). Tento cíl má např. dotační *Program MŠMT na podporu integrace romské menšiny* (MŠMT, nedat.d) nebo rozvojový program *Financování asistentů pedagoga pro děti, žáky a studenty se zdravotním postižením a pro děti, žáky a studenty se sociálním znevýhodněním* (MŠMT, nedat.e).

Zvýšená pozornost vzdělávání dětí ze sociálně znevýhodněného prostředí je zakotvena ve strategických dokumentech o boji se sociálním vyloučením (MPSV, 2014). *Strategie sociálního začleňování 2014-2020* (MPSV, 2014, s. 35) poukazuje na dosavadní neuspokojivý stav ve zpřístupňování vzdělání dětem ze sociálně znevýhodňujícího prostředí a malou pozornost věnovanou jejich vzdělávací dráze. Jde zejména o problém předčasné selekce žáků (viz též Simonová, 2015) a nedostatečně individualizovaného přístupu k dětem se sociálními hendikepy. V zájmu rovnoprávného přístupu těchto dětí ke vzdělání je žádoucí se zaměřit na vzdělávání od raných fází života vytvářením vhodných podmínek, což v případě rodin sociálně znevýhodněných nebo z vyloučených lokalit mj. vyžaduje **zintenzivnit spolupráci s celou rodinou** (Člověk v tísni, nedat.). V tomto snažení napomáhají aktivity NNO. V rámci školského systému dlouhodobě pomáhají překonávat snížené vzdělávací šance dětí z málo podnětného rodinného prostředí přípravné a vyrovnávací třídy.

⁸⁹ Rámcový vzdělávací program pro obor vzdělání základní škola speciální (<http://www.msmt.cz/vzdelavani/ramcovy-vzdelavaci-program-pro-obor-vzdelani-zakladni-skola>)

⁹⁰ § 16 odst. 9 školského zákona ve znění pozdějších předpisů vymezuje možnost zřízení škol, tříd, oddělení a studijních skupin pro děti, žáky a studenty podle druhů jednotlivých znevýhodnění.

Tabulka č. 6.4 **Přehled vývoje vybraných ukazatelů o základních školách v letech 2003-2015**

	2003/ 2004	2004/ 2005	2005/ 2006	2006/ 2007	2007/ 2008	2008/ 2009	2009/ 2010	2010/ 2011	2011/ 2012	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015	2015/ 2016
povinná školní docházka - žáci celkem	1 040 612	1 001 096	960 034	919 800	888 000	858 627	836 372	830 908	835 796	848 755	868 324	894 815	921 054
podíl žáků plnících povinnou školní docházku na populaci 6-14letých	103,1%	102,9%	102,9%	102,9%	102,4%	102,0%	100,6%	99,5%	99,3%	98,7%	97,8%	97,0%	96,6%
průměrný počet žáků na třídu	20,0	20,1	20,0	19,7	19,5	19,2	18,9	18,9	18,9	19,4	19,6		
ZŠ - nově přijatí do 1. ročníku, podíl na odpovídající věkové populaci													
6letí/populace 6letých			76,6%	76,6%	75,2%	74,8%	75,3%	73,9%	75,2%	74,8%	74,6%	76,3%	75,6%
starší 6 let/populace 7letých			25,8%	24,5%	23,5%	22,9%	22,8%	22,5%	22,9%	22,8%	20,0%	19,2%	19,5%
žáci s individuálními vzdělávacími plány													
žáci se speciálními vzdělávacími potřebami						35 340	35 201	35 972	36 608	37 608	39 121		
nadaní žáci						883	884	880	858	765	723		
ZŠ - zdravotně postižení a znevýhodnění žáci - podíly na celkovém počtu žáků základních škol													
zdravot. postižení a znevýhodnění celkem	10,0%	10,0%	9,8%	9,4%	9,0%	8,9%	9,0%	9,0%	9,0%	9,0%	9,0%	9,0%	8,9%
speciální třídy ZŠ	4,6%	4,7%	4,8%	4,8%	4,8%	4,7%	4,7%	4,4%	4,1%	3,9%	3,7%	3,5%	3,4%
individuálně integrovaní žáci v běžných třídách ZŠ	5,4%	5,4%	5,0%	4,6%	4,3%	4,2%	4,4%	4,6%	4,9%	5,1%	5,2%	5,4%	5,6%

Zdroj: Statistiky školství MŠMT

Dalším nástrojem včasného vzdělávání a současně odstraňování bariér přístupu k němu v některých sociálních skupinách je povinnost navštěvovat poslední ročník mateřské školy, která vstoupila v platnost v roce 2016 (s účinností od září 2017). Toto opatření je někdy vnímáno jako určitý nátlak na rodiče, kteří preferují „alternativní“ formy vzdělávání svých dětí. Většinou jde o rodiny s vysokým zájmem o přípravu dětí pro život. Takovým vyšla novela vstříc umožněním vzdělávání doma odpovídajícího vzdělávacím plánům mateřských škol, potažmo v jiném zařízení vzdělávajícím předškolní děti. Naopak rodinám, které je třeba sociálně integrovat komplexněji, je nevyhnutelné pomoci překonat celkový odstup od většinové společnosti a nedůvěru v její instituce, vč. školských. To může být stejně důležité jako pomoci jim překonávat finanční bariery docházky dětí do MŠ. Např. podle *Zprávy o stavu romské menšiny...* (2016, s. 26) jsou mezi důvody, proč romští rodiče nepošílají své děti do MŠ „tradiční způsob pospolitého života, ale také nezaměstnanost rodičů, nedocení předškolní přípravy dětí pro jejich budoucí vzdělanostní a profesní dráhu, náklady spojené se školným, stravným a dopravou.“ Mateřské školy se ale naopak mnohdy vyhýbají přijímání romských dětí z kapacitních důvodů, kvůli obavám z převahy romských dětí v MŠ, neochotě a celkové nepřipravenosti pedagogických pracovníků s romskými rodinami pracovat (tamt.).

Poskytovat nejen sociálně slabým rodinám pomoc s přípravou předškolních dětí na nástup do povinné školní docházky je třeba také proto, aby se snížily dlouhodobě vysoké počty dětí s odkladem školní docházky (jejich podíly jsou zřetelné z tabulky č. 6.4, z relativních počtů žáků a z počtu nově přijatých žáků). Současně je žádoucí usnadnit dětem přechod a adaptaci na školní povinnosti. Mělo by být zodpovědností samotných škol toto zohlednit a uplatnit ve školních vzdělávacích plánech, ale zásadní je spolupráce s rodinou. **Životní dráhy mladé generace negativně ovlivňuje i míra předčasného opouštění vzdělávacího systému.** Podíl žáků, kteří ani nedokončí základní vzdělání, stále dosahuje kolem 5 % (MPSV, 2015).⁹¹ „Předčasné odchody ze studia a ze vzdělávání jsou z hlediska současné vzdělávací i sociální politiky považovány za rizikový faktor sociálního vyloučení a ohrožení integrity jedince i společnosti.“ (Hloušková, 2014, s. 36) Velkou roli zde hraje rodinné zázemí dětí a výchovné problémy, které rodina nezvládá.

Zásadní význam pro efektivní propojení výchovně vzdělávací funkce rodiny a vzdělávacího systému má spolupráce školy s rodinou, ale i celkově s vnějším prostředím, zejména na lokální úrovni. Stejně tak důležitá je spolupráce škol s dalšími institucemi, které zabezpečují péči o děti, zejména s orgány sociálně právní ochrany dětí, školskými zařízeními, poradenskými službami, ale též např. s neziskovými organizacemi. Tato oblast je však hodnocena jako slabé místo vzdělávacího systému (např. MPSV, 2014, s. 37, Člověk v tísni, nedat.).

Spolupráce školy s rodiči je nejen nutnou podmínkou úspěšného výchovně vzdělávacího působení na děti. **Je to zásadní princip vzdělávání v demokratických podmínkách.** Jakkoliv vzdělávací instituce v soudobé společnosti převzaly stěžejní část vzdělávání mladých generací, **zodpovědnost za výchovu zůstává na rodičích,** kteří současně mají právo na výchovu svých dětí podle svých představ a náboženské či ideově kulturní orientace. Listina základních práv a svobod (LZPS), čl. 32, odstavec 4, stanovuje, že „*Péče o děti a jejich výchova je právem rodičů*“. Tento odstavec je třeba chápat šířeji jako právo rodičů rozhodovat o formě a charakteru vzdělávání. Občanský zákoník pak vymezuje tzv. rodičovskou odpovědnost, která mj. „zahrnuje povinnosti a práva rodičů, která spočívají v péči o dítě ... v zajišťování jeho výchovy a vzdělání ...“ (§ 858 NOZ).

Zde je třeba připomenout i opačný vztah. **Škola má právo i povinnost jednat, pokud má podezření, že rodiče dítěte zanedbávají nebo nezvládají**

⁹¹ Podle ČSÚ (2014b) má z národnostních skupin identifikovaných v ČR nejnižší vzdělanostní strukturu romské obyvatelstvo, z něhož dvě třetiny mají základní vzdělání nebo nižší. I z tohoto důvodu jsou podstatné kroky vedoucí k větší integraci sociálně znevýhodněných osob v rámci českého školství.

jeho výchovu, nebo kvůli závažným skutečnostem v chování dětí (zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně právní ochraně dětí; Oznamovací povinnosti škol a školských zařízení).

Právo rodičů rozhodovat o výchově svých dětí zajišťuje český školský systém především ve třech aspektech:

- v možnosti individuálního vzdělávání v rodině na základní či střední škole, a také při dodržování povinnosti docházky do posledního ročníku MŠ;
- v ustavování rad rodičů při mateřských, základních a středních školách;
- existencí stále více škol využívajících alternativní formy výuky.

6.2.2 Inkluzivní vzdělávání

Právo dětí se speciálními vzdělávacími potřebami na vzdělávání v běžných školách vychází kromě dalších norem z Úmluvy o právech osob se zdravotním postižením, kterou Česká republika přijala do svého právního řádu v roce 2009. Ke vzdělávání tato úmluva konkrétně v čl. 24 říká, že každý má **právo na inkluzivní vzdělávání** v místě svého bydliště a na dostatečnou oporu k zajištění maximalizace vzdělávacího potenciálu s cílem začlenění do společnosti (citováno volně dle Dušková, 2017). Hlavní myšlenkou inkluzivního vzdělávání je nejen společné vzdělávání, ale současně „zajišťování otevřeného a přátelského školního prostředí a úpravy v obsahu, metodách, přístupech a strategiích vzdělávání. Inkluze znamená respekt pro individuální vzdělávací potřeby každého studenta“ (tamt.).

Inkluzivní vzdělávání se v ČR plně prosadilo po dlouhodobých diskusích až v roce 2015 přijetím novely školského zákona (zákon č. 82/2015 Sb.) s účinností od září 2016. Potřebné změny, umožňující dosáhnout jeho cílů mají probíhat do roku 2018.

V diskusi o vhodnosti a potřebnosti inkluzivního vzdělávání se proti snaze takto posilovat rovná práva a životní šance mezi věcnými argumenty zmiňují především negativní dopady na péči učitelů věnovanou ostatním žákům s následky v celkové úrovni vzdělávání, čili pochybnosti o připravenosti škol na příliv žáků z hlediska dostatečného počtu kvalifikovaného personálu. Přesun žáků s lehkým mentálním postižením (LMP) ze speciálních škol na běžné však nebyl tak masový, aby znamenal ohrožení pro ZŠ, a probíhal již před novelou školského zákona. Jejich podíl v běžných školách nicméně vzrostl v letech 2005-2016 sedmkrát (ze 2,6 % na 15,3 %). Ve stejné době klesl jejich počet ve speciálních třídách. Reálná data též ukazují, že podíl dětí s lehkým mentálním postižením v populaci dětí školního věku klesá, mezi lety 2005-2016 o polovinu (viz Vzdělávání dětí, 2017).

6.2.3 Mimoškolní vzdělávání jako nástroj individuálního rozvoje a primární prevence

Součástí rodinné politiky vůči rodinám s dětmi je jejich **podpora v oblasti vzdělávání a přípravy na budoucí život jejich dětí, a to se zvláštním zřetelem na děti z méně podnětného sociálního prostředí**. Ke komplexnímu pojetí tohoto úkolu patří i **výchovně vzdělávací aktivity v mimoškolním čase jako nástroje individuálního rozvoje dětí i prevence sociálního vyloučení a sociálně patologických jevů**. Organizované aktivity přispívají ke sladování rodiny a zaměstnání rodičů malých dětí. U starších dětí organizované aktivity napomáhají primární prevenci sociálně negativních jevů. Na volnočasové aktivity dětí se však v rodinách často nedostávají finance (viz kap. 3.3; Höhne a kol., 2016). K dostupnějším formám patří zájmové vzdělávání ve školních družinách a klubech a střediscích zájmového vzdělávání. Žádoucí je rozvoj i dalších zařízení zaměřených na výchovu a vzdělávání,

působících v návaznosti na nebo mimo školský systém. Zde mají nezastupitelné kompetence obce, úspěšnost jejich angažovanosti však závisí jak na iniciativě jejich představitelů, tak na podpoře od státu. Základem je i zde školský systém.

Důležitou podmínkou účinnosti vzdělávacího působení školy je jeho široké pojetí, zahrnující péči a výchovu (mladších) dětí po vyučování a úzkou spolupráci s rodiči. Vzhledem k početnosti věkových kohort dětí, které se nyní dostávají do věku školní docházky, narážejí školy v některých regionech na **problém materiálního a personálního zajištění provozu školních družin a školních klubů** (k financování a personálnímu i materiálnímu vybavení klubů viz ČŠI, 2016c). Zvláště velký deficit je v městech s 20-100 tisíci obyvateli. Celostátně počet školních družin po poklesu od roku 2012 opět mírně roste, stejně jako počet zapsaných žáků (tabulka č. 6.5). Také podíl dětí v družinách a klubech mírně roste, i z důvodu výraznějšího nárůstu počtu dětí ve věku docházky do prvních ročníků ZŠ od roku 2008 (v případě dětí ve věku 10-14 let od roku 2012). V důsledku nutného preferenčního umístování nejmladších dětí nicméně v řadě škol nezůstávají místa na děti devíti- a desetileté (ze čtvrtých a pátých tříd), v některých dokonce na mladší. Přitom je odborníky doporučena docházka do školní družiny po celý 1. stupeň ZŠ. Nelze to řešit zvyšováním počtu žáků na oddělení školních družin, již dnes bývá dosahováno maxima 30 dětí i více na oddělení (dříve 25), což je na hraně možností plnit výchovně vzdělávací cíle. To má spolu s dalšími deficity, jako nedostatek vychovatelů s požadovanou kvalifikací či nedostatečné finance, dopady i na rozsah a kvalitu poskytované péče, např. snížení nabídky zájmových kroužků, které jsou součástí programu družin.

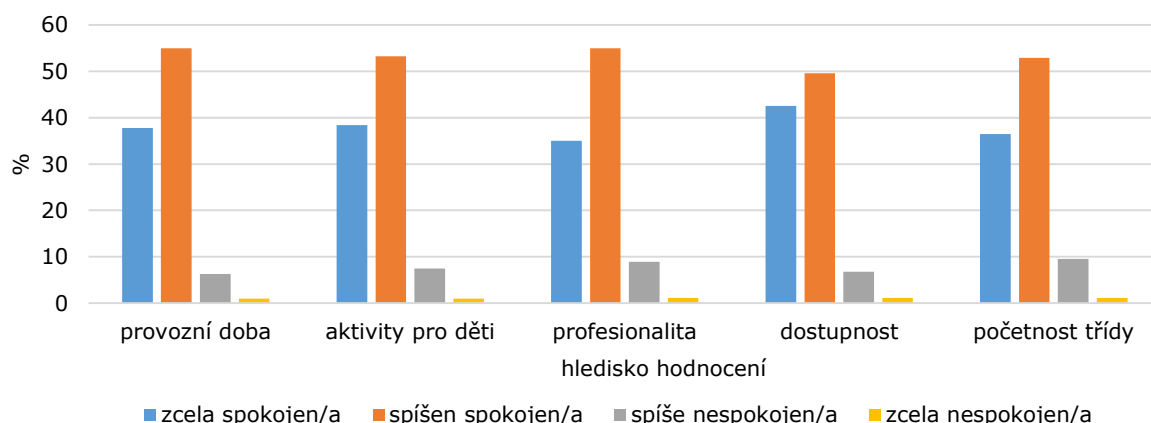
Tabulka č. 6.5 **Vývoj počtu školních družin a klubů a podílu docházejících žáků v letech 2003-2015**

	2003/04	2005/06	2007/08	2009/10	2011/12	2013/14	2014/15	2015/16
školní družiny								
školní družiny	4 116	4 065	4 101	3 976	3 968	3 981	4 004	4 020
žáci	215 235	215 707	228 135	239 878	258 370	284 177	301 990	317 740
podíl na počtu žáků 1. st. ZŠ	.	43,1%	49,8%	52,1%	54,5%	56,2%	57,0%	57,6%
školní kluby								
školní kluby	493	474	476	504	523	540	552	572
žáci	48 886	35 877	38 044	41 225	42 939	44 547	44 873	46 980
podíl na počtu žáků 2. st. ZŠ	.	7,3%	8,9%	11,0%	11,9%	12,3%	12,3%	12,7%

Zdroj: MŠMT, 2016

Pokud rodiče služby družin využívají, jsou s nimi vesměs spokojeni (graf č. 6.2). Pokud je nevyužívají, není kvalita služeb rozhodujícím deklarovaným důvodem. Nejčastěji je jako důvod uváděn nezáměr dětí, což může indikovat malou atraktivitu družin v jejich dnešní podobě. Co do četnosti následují různé osobní důvody, ale i finanční nedostupnost, což naznačuje, že i ne příliš drahé družiny částečně přispívají k sociální diferenciaci přístupu ke vzdělání. Pak se jako relativně menší problém rodičům jeví nedostatek volných míst. Dle dat RSF 2016 jsou však využívány družiny téměř třemi čtvrtinami rodin, v nichž je alespoň jedno dítě ve věku 7-12 let (viz kapitola 5.2.5). Podle jiného šetření z téhož roku (SocioFactor, 2016) využívá družiny 86 % rodin s dětmi školního věku (s. 44). I zde byla zjištěna spíše spokojenost rodičů. K otevírací době má výhrady 18 % a k prostorové dostupnosti 10 % dotázaných rodičů (s. 46 a 48).

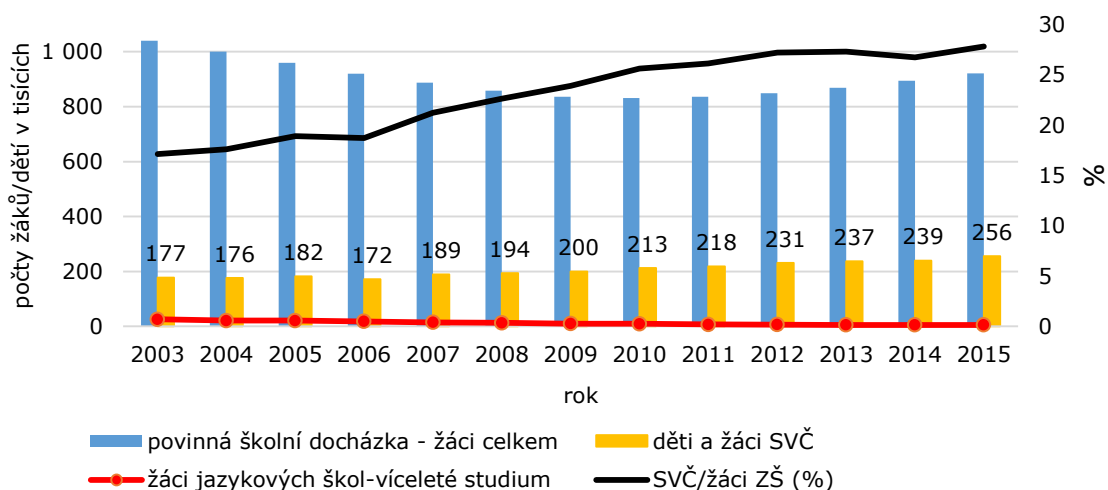
Graf č. 6.2 **Spokojenost rodičů se službami družin podle výběrového šetření, 2016 (%)**

Zdroj: RSF 2016

Školní družiny nejsou jediným prostorem, kde se odehrávají organizované mimoškolní aktivity. **V rámci školského systému jsou dalšími** takto zaměřenými **institucemi např. střediska volného času, jejichž počty mírně rostou, a jazykové školy, kde přibývá žáků, ačkoliv počty těchto škol jsou celkem stabilní.** Ve školním roce 2015/16 byl počet jazykových škol 1,5krát vyšší než o 10 let dříve, počty žáků však klesly proti školnímu roku 2005/06 na čtvrtinu (tabulka č. 6.6). Obdobně klesaly počty žáků jednoletých jazykových kurzů (v registrovaných i v neregistrovaných jazykových školách; MŠMT, 2016). Je to zřejmě výsledek synergického vlivu snižování početnosti příslušných populačních ročníků (do roku 2011) a rozšiřování výuky na základních školách i jazykového vzdělávání poskytovaného soukromými školami. Nabídka pro děti se zásadně nemění.

Graf č. 6.3 **Vývoj účasti na organizovaných mimoškolních aktivitách a poměru počtu účastníků aktivit středisek volného času k počtu žáků ZŠ, 2003-2015**

Pozn.: SVČ=střediska volného času

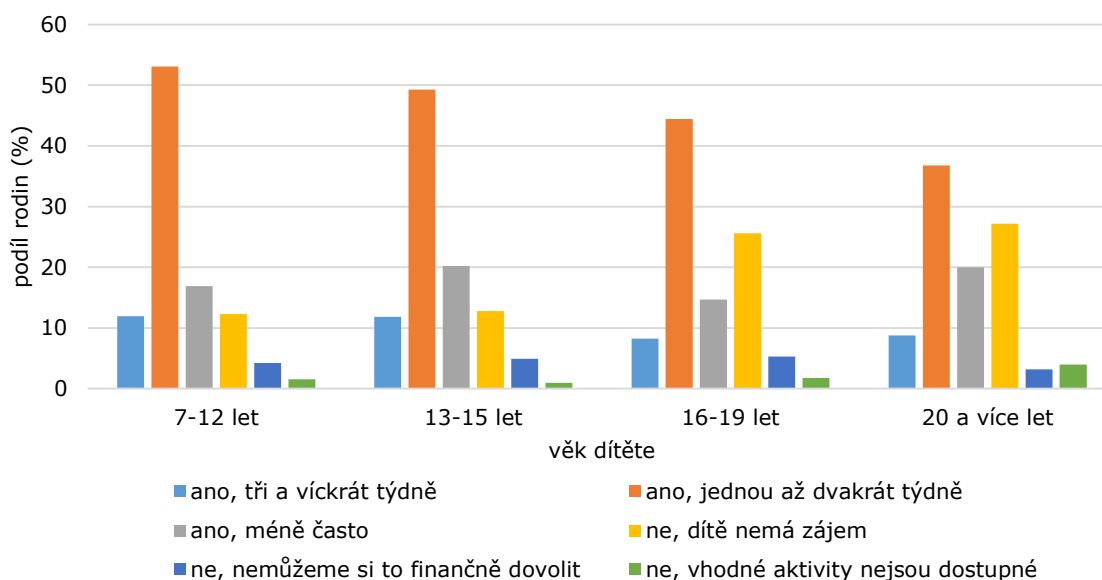
Zdroj: databáze MŠMT

Navzdory početnímu růstu středisek volného času do nich dochází zhruba čtvrtina žáků základních škol. Školské statistiky však zobrazují jen školská zařízení, zachycují tedy jen dílčí segment organizovaných aktivit. Celkový rozsah širokého spektra mimoškolních (polo)organizovaných aktivit nelze statisticky zjistit. Jediným zdrojem jsou sporadická výběrová šetření, např. RSF 2016. Podle tohoto šetření se zhruba tři pětiny dětí ve věku 7-15 let věnují pravidelným aktivitám, nejčastěji jedenkrát až dvakrát týdně (graf č. 6.4). Data tak ilustrují **snahu rodičů umožnit dětem účast na zájmových aktivitách**. Zhruba čtvrtina dětí však žádné nemá, přičemž hlavním důvodem je nezájem.

Z šetření SILC se dlouhodobě ukazuje, že **volnočasové aktivity dětí**, zejména sportovní, **jsou pro mnoho rodičů příliš finančně nákladné** (viz kapitola 3.3.2). Podle těchto dat se děti věnují pravidelným volnočasovým aktivitám v 70 % rodin a stejný podíl rodin umožňuje dětem alespoň týden prázdnin mimo domov. Pro menší část ze zbylé zhruba třetiny rodin jsou takové aktivity nedostupné finančně, ostatním brání jiné důvody (viz Höhne, Kuchařová, Palonciová, 2016, s. 1; obdobné výsledky viz SocioFactor, 2016, s. 51). Problematické je zajištění těchto aktivit v rodinách s více dětmi a v rodinách samoživitelů (Höhne a kol., 2016; ČSÚ, 2014a).

Nedostatek kvalitních rozvojových aktivit se přitom stává závažným problémem, ať už jde o celkovou ztrátu aktivity mladého člověka, limitování jeho osobnostního rozvoje, vytváření závislostí na alkoholu či drogách nebo gamblerství, zvyšování podílu velmi mladých mladistvých s návykovým kouřením atd. (situaci mapuje např. Kalman a kol., 2011; Median, Sirius, 2016). V kontextu někdy obtížné finanční dosažitelnosti vhodných aktivit vyvstává **požadavek na hledání žádoucí míry a formy podpory volnočasových aktivit v rámci opatření státní, lokální nebo regionální rodinné politiky**.

Graf č. 6.4 **Pravidelná účast dítěte na organizovaných volnočasových aktivitách, podle věku dítěte (%)**

Zdroj: RSF 2016

Odborné studie poukazují na souvislost mezi ohrožením dětí souvisejícím s nevhodnými volnočasovými aktivitami a vzdělanostní úrovní rodičů a celkovým rodinným zázemím dítěte. Např. Kalman a Vašíčková (2013) sledují rozdíly mezi dětmi z rodin obou biologických rodičů, neúplných či rekonstituovaných rodin, příp. dětmi v institucionální výchově.

Tabulka č. 6.6 Školské instituce poskytující organizované aktivity ve volném čase

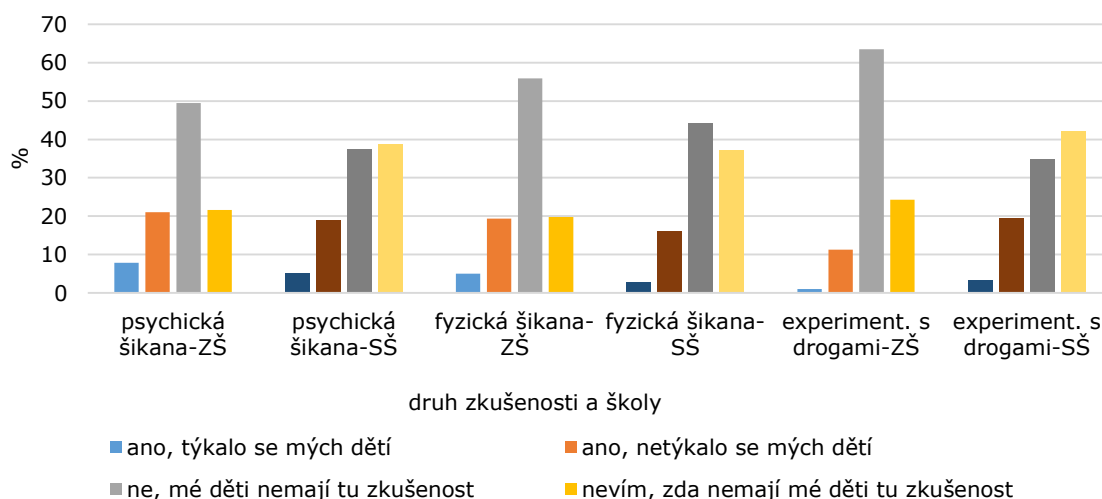
	2003/ 2004	2004/ 2005	2005/ 2006	2006/ 2007	2007/ 2008	2008/ 2009	2009/ 2010	2010/ 2011	2011/ 2012	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015	2015/ 2016
střediska volného času (SVČ)													
počet SVČ	291	293	299	301	296	296	296	301	302	310	312	312	319
účastníci	221 773	224 065	217 734	220 340	230 254	234 774	241 056	253 232	254 789	268 379	270 699	272 744	290 047
děti a žáci	177 434	176 491	181 917	171 825	188 699	194 275	200 199	212 654	218 190	231 021	236 620	239 025	256 093
studenti a ostatní	44 339	47 574	35 817	48 515	41 555	40 499	40 857	40 578	36 599	37 358	34 079	33 719	33 954
základní umělecké školy (ZUŠ)													
školy	474	473	474	476	478	478	482	485	485	486	486	487	488
pobočky	459	516	625	556	738	710	696	821	837	839	905	915	961
žáci	221 125	219 416	216 216	218 822	222 517	225 997	230 352	234 565	237 309	240 794	242 837	244 349	246 943
jazykové školy s právem státní jazykové zkoušky													
školy	34	33	35	34	37	40	37	37	36	40	41	44	45
žáci	25 592	21 149	20 990	17 849	14 594	12 910	10 058	9 205	6 793	6 517	5 442	5 284	5 337
z toho jednoleté kurzy	2 091	1 975	1 416	1 250	893	793	744	657	591	496	374	363	320
jazykové školy - jednoleté jazykové kurzy jazykových škol nezařazených ve školském rejstříku													
žáci	6 237	5 753	4 843	4 931	4 577	4 429	4 221	4 743	4 458	4 167	2 973	2 445	2 749

Zdroj: databáze MŠMT

*) Účastníci se vykazovali do školního roku 2006/07 jako děti a mládež do 15 let, mládež nad 15 let, dospělí a rodiče s dětmi, od školního roku 2007/08 se sledují v kategoriích děti, žáci, studenti a ostatní.

Podle šetření mezi rodiči dětí školního věku a starších nezaopatřených dětí (RSF 2016) mají skoro **ve třetině rodin děti zkušenost s některými negativními jevy** (v závislosti na tom, o který jev se jedná) - graf č. 6.5.⁹² Častěji je to problém dětí z neúplných rodin (zjišťována byla jen pasivní zkušenost, u níž lze předpokládat větší spolehlivost odpovědí). Za zmínku stojí vzrůst nejistoty rodičů ohledně kontaktu jejich dětí s drogami a ohrožení šikanou, když děti přestoupí na střední školu.

Graf č. 6.5 **Zkušenosti dětí starších šesti let s šikanou a drogami z pohledu rodičů (%)**

Zdroj: RSF 2016

MŠMT nepravidelně monitoruje a koordinuje určitý okruh aktivit v oblasti specifické primární prevence rizikového chování u dětí a mládeže v působnosti resortu školství, mládeže a tělovýchovy, zaměřené zejména na vzdělávání a přípravu odborníků (MŠMT, neďat.f). Dokumenty České školní inspekce vypovídají o varovném rozšíření tohoto jevu (ČŠI, 2016c), kdy 40 % ZŠ muselo ve školním roce 2014/15 řešit šikanu, což je nárůst oproti předchozím dvěma letům o 10 procentních bodů. Obdobně dynamický je nárůst na středních školách, výskyt tam však dosáhl 30 % v tomtéž roce (tamt., s. 23). Na ZŠ většinou šlo o tzv. počáteční stadium a většinou se šikana odehrávala mezi žáky. Důvodem byly ze dvou pětín osobnostní charakteristiky oběti, v pětině případů se však jedná o oběť vykazující známky sociálního znevýhodnění a jen o málo méně často hraje roli fyzická odlišnost oběti (tamt., s. 7). Prvé dva důvody se na středních školách nacházejí na druhé a třetí příčce z hlediska četnosti, přičemž zcela převažujícím (ze dvou pětín) důvodem je zde fyzická odlišnost oběti (tamt., s. 24). Sociální znevýhodnění je výrazně menším rizikem pro spolužáky šikanujících, než je tomu na základních školách (desetina případů). Celkově jsou však tato zjištění závažným podnětem pro posílení školní výchovy k sociálnímu citění a respektu k minoritám a současně pro užší spolupráci školy s rodiči potenciálních obětí šikany tohoto typu.

⁹² Otázka zněla: „Když Vaše dítě/děti chodily na základní/střední školu, setkalo/setkaly se ve škole nebo mimo školu s těmito jevy?“ Zjišťována byla jen pasivní zkušenost, u níž lze předpokládat větší spolehlivost odpovědí. Vyjmenována byla: psychická a fyzická šikana a užívání/experimentování s drogami. Nabídnuty byly odpovědi:

1. ano, týkalo se to mého dítěte/některého z mých dětí osobně
2. ano, ale netýkalo se to mého dítěte/žádného z mých dětí osobně
3. ne, moje dítě/naše děti se s tím určitě nesetkaly
4. myslím, že ne, ale mohlo (by) se to stát, aniž bych o tom věděl/a

Rozvíjení volnočasových aktivit jako prevence negativních jevů je závislé i na zájmu a iniciativě ze strany rodičů, kteří by měli být více informováni o potenciálních rizicích u svých dětí. Rodiče by potřebovali více znalostí o tom, jak zjišťovat ohrožení svých dětí, jak mu předcházet a zejména jak pomoci dětem, když už se potýkají s nějakým problémem.

Na závěr je třeba k tematice této kapitoly říci, že **v oblasti péče o děti školního věku je nezastupitelná role (samospráv) obcí** jako zřizovatelů škol a školských zařízení i jako organizátorů komunitního života v obci, v němž škola tvoří jedno z jeho center (specifickým příkladem mohou být komunitní školy). Mohou doplňovat zabezpečení dětí a jejich výchovu uskutečňovanou ve školách a školských zařízeních pro zájmové a další vzdělávání, a to jak z hlediska zaměření (např. rozšířit nabídku /polo/organizovaných aktivit a péče v době prázdnin), tak z hlediska forem (např. využít mezigenerační vztahy zapojením seniorů do péče o děti a zájmových aktivit dětí nebo rozvíjet spolupráci na komunitní úrovni). Je to naléhavý úkol pro lokální rodinnou politiku.

Zásadní přínos pro vzdělávání, celkovou přípravu pro život i primární prevenci zaměřenou na děti i celé rodiny **má neziskový sektor**. Jeho jedinečnost spočívá mimo jiné v možnosti působení na specifické cílové skupiny, které se částečně vymezují samy díky neformálnosti aktivit v této oblasti. Žádoucí je i jejich spolupráce se školami, které chápou své poslání komplexně. Neziskové organizace mj. přinášejí nové nápady a podněty, včetně zprostředkování zahraničních zkušeností a dobré praxe, a pomáhají školám při práci s rodinami či při řešení různých obtížných situací (Plešková, 2016).

Shrnutí

- V posledních letech narůstá počet mateřských škol i počet dětí, které je navštěvují. Výrazně se zvyšuje účast u dvou a tříletých dětí.
- Novelou školského zákona je zavedeno od září 2017 povinné předškolní vzdělávání pro pětileté děti a spolu s tím možnost individuálního vzdělávání. Zavádí se také přednostní přijímání dětí do obecních mateřských škol, a to postupně pro děti čtyřleté, tříleté a později i dvouleté.
- Od roku 2014 mohou děti od jednoho roku věku do zahájení povinné školní docházky navštěvovat dětské skupiny o maximální kapacitě 24 dětí.
- V současné době se pilotně ověřuje provoz mikrojeslí pro děti od šesti měsíců do čtyř let věku v kolektivu maximálně čtyř dětí.
- Od září 2016 je zavedeno povinné inkluzivní vzdělávání jako nástroj ke zrovnoprávnění podmínek vzdělávání dětí se speciálními vzdělávacími potřebami.
- Vzdělávání je chápáno nejen jako nástroj přípravy lidského kapitálu, ale též jako důležitý nástroj překonávání sociálních a kulturních rozdílů, a přesto je potřeba investic do vzdělávání dětí a do školství podceňována.
- Česko je zemí s velmi silnou závislostí dosaženého vzdělání na rodinném zázemí. Diferenciace vzdělanostních drah začíná již na počátku povinného vzdělávání při výběru základní školy, kde roli sehrává samotná rodina.
- Systém mimoškolní výchovy a vzdělávání tvoří široké spektrum subjektů, jejichž služby však nejsou všude stejně dostupné. Školy v některých regionech čelí problému materiálního a personálního zajištění provozu školních družin a klubů.
- Volnočasové a zájmové aktivity jsou klíčové pro individuální rozvoj dětí a prevenci sociálního vyloučení. Pro mnoho rodin jsou však příliš finančně nákladné. Žádoucí je podpora volnočasových aktivit v rámci opatření státní, lokální nebo regionální rodinné politiky.

7. Vztahy v rodině a výchova dětí

7.1 Výchova, vztahy a fungování rodiny

7.1.1 Výchova dětí v minulosti a v současném světě

Výchova dětí se odvíjí od jejich postavení ve společnosti - co od nich očekáváme, co jim poskytujeme, jaké podmínky pro ně vytváříme a k jakým cílům je vedeme. Podle Langmeiera a Krejčířové (2006) byla **v minulosti** odpověď na tyto otázky snazší, neboť **výchovné praktiky byly v po sobě následujících generacích zhruba stejné a výchovné cíle podobné**. „Dítě bylo vychováno v tradici upevněné dlouhými věky, která zajišťovala předávání „kulturního dědictví“. Dostávalo víceméně hotové poznatky a bylo vyzbrojováno stejnými hodnotami a postoji, jaké byly užitečné v minulých generacích. **Výchova byla přípravou pro v podstatě stejný svět, jako byl svět otců a dědů.** (...) Teprve od konce 19. století se začala situace měnit a změny se stále prohlubují...“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 321, zvýraznění vlastní)

Výchovná doporučení v knihách pro rodiče (publikovaných v češtině) koncem 19. století ještě zdůrazňovala nutnost naprosté, až slepé poslušnosti od nejujtějšího věku dětí a sebemenší projevy neposlušnosti měly být okamžitě a přísně trestány. Prostřednictvím poslušnosti byla zajišťována reprodukce společenských norem z generace na generaci a upevňována stabilita společenských institucí. Nicméně od počátku dvacátého století se - spolu s hroucením do té doby zdánlivě neotřesitelných autorit - důvěra v poslušnost a podřízenost staršímu, moudřejšímu či mocnějšímu počala rozplývat. Už nebyla vyžadována poslušnost slepá, ale spíše vědomá, založená na pochopení důvodů - dítě má poslechnout z přesvědčení, že rozkaz je nejlepší a nejmoudřejší. Ve dvacátých a třicátých letech 20. století se požadavek poslušnosti už tolik nezdůrazňoval, ale ani se proti němu nebrojilo. Základem výchovy byl pořádek a pravidelnost v životospřávé. Nešlo už tedy „tolik o podřizování se druhému (mocnějšímu) člověku, ale o důsledné podřizování se pevným pravidlům.“ (tamt., s. 322) Od padesátých let se začaly ozývat hlasy zdůrazňující škodlivost násilí ve výchově s tím, že dítě není schopno splnit všechny rozkazy dospělého, a proto jej nelze trestat za každou jeho neposlušnost (tamt.). Rozptyl příruček, z nichž mají na výběr dnešní rodiče, je široký - od volné výchovy bez omezení po přístupy akcentující hranice, pravidla a zachovávání určitého řádu.

Langmeier a Krejčířová (2006) tyto názorové změny spojují s rychlými proměnami společnosti, s její demokratizací, s požadavky na výkon jedinice, s proměnami rodiny, jejích funkcí a s novým postavením dětství: **Zatímco v dřívějších stoletích rodina plnila především ekonomickou a politickou funkci, nyní se „stává prostředím, které dává dítěti emoční jistotu, ochranu a oporu v úsilí vyrovnat se s požadavky náročného světa. Dětství se stále prodlužuje a nepřechází přímo do dospělosti jako dříve, ale dává jedinci čas na dlouhé dospívání a plné osobní rozvinutí všech potenci. Mezi generací rodičů a dětí je stále větší odstup. Rodiče vyrůstali za podmínek, které jsou podstatně odlišné - a to pokud jde o názory, hodnoty, způsob života i o pracovní a společenské požadavky. V těchto podmínkách se ovšem výchova komplikuje; rodiče jsou stále nejistější v tom, jak vlastně mají děti vychovávat, a jejich rozpaky jsou ještě zvětšovány záplavou dobře míněných, ale ne vždy jednotných podnětů v knihách, v časopisech, v rozhlasu či televizi [nebo na internetu - pozn. vlastní]. Demokratická výchova je problematictější a vyžaduje pružnější přístup než výchova autoritativní, která už nyní evidentně nestačí.** Vývoj dětí je rychlejší, ale současně nerovnoměrnější, a tedy stále vzdálenější ideálu harmonického rozvoje osobnosti.“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 323, zvýraznění vlastní)

Svět věcí i lidí bude nadále - a v budoucnosti nepochybně ještě více než dnes - procházet rychlými změnami. Půjde o změny vědecké, technické, životního prostředí, nároků a požadavků. Vychováváme tedy děti „pro svět, který neznáme - o kterém můžeme mít své představy a o kterém můžeme a máme dělat různé prognózy, ale jeho konkrétní podobu dnes nemůžeme určit. Je to svět dosud se rodící, nehotový, tedy i neurčitý, neobvyklý a svou neznámostí i hrozící.“ (tamt.) Budoucnost složitost a rozporuplnost dnešního světa určitě ještě prohloubí. Jak tedy připravovat děti na svět, který neznáme a který bude mnohem složitější než ten dnešní, který se nám už teď zdá mnohdy plný stresů a rozporů? (tamt.) Zatímco ještě před sto lety mnoho lidí nepřekročilo hranice své obce za celý svůj život, dnes je cestování snadné a obvyklé a překračování hranic obcí, zemí i kontinentů běžné a často i nezbytné. Nevychováváme tedy děti jen pro svou rodinu a obec, jak tomu bylo v historii lidstva ještě donedávna, ale pro „společenství rozsáhlé a složitě organizované“. Dříve lidé čerpali své zkušenosti z podobných situací, a tak je i snáze sdíleli. Dnes je každý víceméně sám a musí se se svou životní situací také samostatně vyrovnávat (tamt.). Jak tedy vychovávat děti pro svět, který bude otevřený, a v němž každý bude žít životem individuálně podstatně odlišným? Podle Langmeiera a Krejčířové (2006, s. 323-324), kteří na tyto otázky hledali odpovědi, v takovém světě obstojí ti, kteří budou svojí osobností stejně otevření:

1. S neurčitostí a novostí budoucího světa se může vyrovnat jen ten, kdo bude dostatečně **tvořivý** - schopen najít si vždy nová řešení, vyhledat nové informace, být otevřený vůči novým objevům a vždy připraven k novým postupům. Namemorané znalosti, nacvičené dovednosti už zkrátka nepostačí, byť by byl jejich rozsah sebevětší.
2. Se složitostí budoucího světa se může vyrovnat jen ten, kdo je na jedné straně **kritický**, na druhé straně **snášenlivý**: Potřebuje umět rozlišovat pravdu skutečnou od zdánlivé či předpokládané a současně si být vědom, že se sám může mýlit - a být tedy tolerantní k názorům druhých lidí. Z internetu se valí záplava nejrůznějších informací, více či méně kvalitních a spolehlivých, a přitom chybí vodítko, které by pomohlo je vytržít a smysluplně zpracovat. Děti potřebují, aby je rodiče a škola učili umět informace rozlišovat, vybírat a hodnotit. Tato dovednost je dnes důležitější než reprodukce vědomostí, které rychle zastarávají.
3. Překonávat mezigenerační odstup, etnické rozdíly, nacházet cestu k lidem jiného přesvědčení a umožňovat soužití lidí může snadněji ten, kdo byl vychováván v **emoční jistotě a hodnotové pevnosti**, k respektu a porozumění druhým lidem, i když mají odlišné zájmy, jiné schopnosti, vědomosti, odchylné názory a jinou kulturu.
4. „Z individuální odlišnosti situace každého jedince vyplývá nutnost přijmout vlastní nezávislost, naučit se odpovědnosti vyplývající z **autonomní morálky** založené spíše na uznání obecných principů než na morálce indoktrinované zvnějšku, která se ostatně ze soudobého veřejného života rychle vytrácí. Každé dítě se musí učit už od prvních let své osobní odpovědnosti - má poznávat, že svými činy může prospívat i škodit druhým, stejně jako druzí pomáhají nebo škodí jemu.“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 324, zvýraznění v orig.)

Zatímco tedy výchovná doporučení pro dítě přicházející na ještě poměrně přehledný svět 19. století vyžadovala jeho naprostou poslušnost a potlačení vlastní osobnosti, **výchovná doporučení pro dítě, které má obstát v čím dál diferencovanějším světě 21. století** (v podání Langmeiera a Krejčířové, 2006), **směřují k posílení integrace osobnosti každého jednotlivce, jeho samostatnosti, schopnosti iniciativy, otevřenosti a tvořivosti, kritického myšlení a snášenlivosti či citlivosti, autonomní morálky a odpovědnosti.**

7.1.2 Otec - matka - dítě⁹³

Vztahový trojúhelník otec - matka - dítě

Z pohledu psychologie se dítě nevyvíjí jen v párovém vztahu mezi matkou a dítětem, ale především ve vztahovém trojúhelníku: otec - matka - dítě. Otec je pro své dítě vedle matky první a životně nejdůležitější blízkou osobou. Právě v tomto vztahovém trojúhelníku může dítě vnímat, prožívat a učit se rozmanitosti lidského bytí a soužití - jak zacházet se světem a se sebou, jak zvládat emoce, jak přistupovat k lidem.

Ve vztahovém trojúhelníku mezi otcem, matkou a dítětem není dítě závislé jen na jedné osobě. Učí se být s matkou, ale také se od ní odpojit a být s otcem. Díky tomu je velice brzy schopno být s různými lidmi, zase se od nich odpoutávat a sblížovat se s jinými. Tato dovednost je základem zdravé komunikace a navazování vztahů. Tím, že dítě bývá současně s matkou i otcem, učí se být pohromadě se dvěma lidmi. Rodiče tak budují základy toho, jak se jejich dítě bude vyrovnávat se skupinami: bude-li se dobře integrovat, nebo se chovat tak, že bude zůstat stranou. Když dítě pozoruje, jak se k sobě chovají matka a otec, brzy se seznamuje s tím, jak může vypadat dobrá (anebo také špatná) mezilidská komunikace, a učí se, jak mezi sebou mohou komunikovat muž a žena. (Pokud dítěti zbude vztah jen k jednomu z rodičů - např. po jejich rozchodu, chybí někdo třetí pro dobu, kdy je matka unavená a nechce, nebo se z jiného důvodu nemůže zabývat dítětem. Dítě nemůže zakoušet, jaké je to ve třech, a nemůže vnímat, jak spolu komunikují muž a žena.) Může-li dítě vnímat a prožívat matku i otce, může k oběma získávat důvěru, dobrý vztah a dobrou vazbu. „To je základ, který mu bude oporou, až bude postupně získávat nezávislost a vydávat se do světa.“ (Ballnik, 2012, s. 19) **Čím déle funguje vztahový trojúhelník mezi otcem, matkou a dítětem (i po případném rozchodu rodičů), tím lépe se dítě rozvíjí.**

Podle Ballnika (2012, s. 19-20) německé výzkumy rodiny potvrzují, že **pro dítě je nejprospěšnější, když je otec od malička dostatečně zapojen jako vychovatel, a přitom se jeho výchovná funkce odlišuje od výchovné funkce matky.** Oproti tomu děti v rodinách, kde se otec málo podílí na výchově anebo kde se matka s otcem ve výchově liší příliš málo, na tom bývají hůře. Děti s rozdílnou otcovskou a mateřskou výchovou se zpravidla v mateřských školách lépe integrují do skupin, jejich sociální chování bývá podstatně rozvinutější (více si hrají společně, méně vymýšlejí sólové akce), jsou výrazně otevřenější v kontaktu s druhými (mívají více sociálních kontaktů, lépe se začleňují a nezištněji jednají), lépe urovnávají konflikty (spíše slovem než násilím) a mají větší sebedůvěru.

Okolo třetího roku věku se dítě začíná pomalu odpoutávat od rodičů a vnímat se jako svébytná bytost. Jeho životní úkol v tomto věku je aktivně prozkoumávat svět kolem sebe, orientovat se v něm a osvědčovat svoji svébytnost. Nezbytným předpokladem k úspěšnému zvládnání tohoto vývojového úkolu je pocit vlastní hodnoty, který dítěti pomáhají vytvářet matka a otec povzbuzením a podporou. Sebedůvěra v těchto elementárních krocích ovládnání okolního světa rozhoduje o tom, jak dítě bude později schopno zvládat další životní úkoly. Okolní svět, zpočátku zcela neznámý, pro ně představuje velké výzvy, není vždy přátelský a číhá v něm spousta různých nebezpečí. Má-li zvládat nástrahy světa a svůj strach, je odkázáno na ochranu a pomoc rodičů. Z psychologického hlediska zatímco matka poskytuje dítěti nutnou oporu především svou emocionalitou a řečovou komunikací, otec mu zprostředkovává okolní svět aktivní konfrontací, proto má v poznávání světa rozhodující roli - pro své dítě je „branou do světa“. Ideální pro vývoj dítěte je, když se vztahy matky a otce k dítěti a jejich výchovné styly vzájemně doplňují. Může tak zakoušet a osvojovat si různé

⁹³ Vzhledem k tomu, že v současné době není k dispozici dostatek dat z výzkumů mapujících fungování a vztahy běžné, funkční rodiny, reflektujeme v této kapitole dnešní rodinu s využitím psychologické literatury odrážející zkušenosti autorů z jejich poradenské praxe.

emoce a způsoby, „jak být pospolu, a také různé způsoby myšlení. Těchto různých možností může dítě ve svém pozdějším životě využít.“ (Ballnik, 2012, s. 21)

Od třetího roku života s vyvrálostí svalové soustavy skokově vzrůstají motorické schopnosti dítěte. Přičemž právě motorika je považována za nosič agrese. „Zda se bude agrese konstruktivně zaměřovat na dosahování užitečných a legitimních cílů, nebo se bude projevovat destruktivně, záleží na způsobu, jímž se dítě učí zacházet s agresivní energií.“ (tamt.) V tomto podle autora sehrává důležitou roli otec, neboť motorické schopnosti dítěte podněcuje, když je přiváděno ke konfrontaci s vlastní agresí pohybovými hrami, které jsou zpravidla mužům blízké. Děti, chlapci zejména, vyhledávají měření sil s otcem, ten je v jejich dětském věku pořád ještě silnější. Dávají agresivním hrám pevná pravidla, učí dítě kontrolovat užívání agresivní energie. Pokud se otec dokáže vcítit do malého dítěte a vnímat narůstání jeho dovedností, může jej dítě vnitřně přijmout jako dobrý vzor. Tímto způsobem se pro něj stává morální instancí, která zakoření v jeho svědomí. „Díky tomu se v něm mohou rozvíjet schopnosti konstruktivního přístupu k vlastním agresím.“ (tamt.)

Jak naznačují i předchozí řádky, v současné psychologické literatuře určené rodičům se role matky a otce ve výchově dítěte - s odvoláním na jejich archetypální role - liší. Např. podle Mikulkové (2015) základní funkcí matky je zajistit přežití dítěte. Naplňovat jak jeho fyzické potřeby - výživu, zdraví, teplo, hygienu atd., tak i psychické - laskavé přijetí, emoční sycení, bezpečí a podněty. Tím, že na něj včas reaguje, vytváří základní obrazy jeho sebeuvědomění a hodnoty. Otec podle Ballnika (2012) pro dítě reprezentuje bezpečí a ochranu před hrozbami okolního světa. Pokud se o dítě otec zajímá, je pro něj oporou, utvrzuje jej v jeho identitě a umožňuje mu rozvinout kladné sebehodnocení a důvěru v sebe samé. Mimo to podle Mikulkové (2015) otec v dítěti rozvíjí samostatnost, důvěru v druhé, rozhodnost, smysl pro povinnost a respektování pravidel a řádu. Od matky se dcera učí, jak být ženou, a syn od otce, jak být mužem. Přičemž v párové výchově dítěte za přítomnosti matky a otce dochází k propojení vzorů mužského a ženského světa.

Některé problémy dnešní rodiny⁹⁴

Podle Mikulkové (2015) otcové nikdy nebyli tak zaangažovaní v procesu výchovy dětí jako dnes. Ani se nepodíleli na provozu a chodu domácnosti v takové míře jako v nynější době. Současně je u nás oproti dřívějším dobám autoritářské výchovy obecně samozřejmostí možnost rovnosti a bezprostřední komunikace mezi členy rodiny. Z tohoto pohledu by se v dnešních rodinách mohlo žít a vyrůstat lépe než kdysi, přesto se v souvislosti s jejich současnou nestabilitou diskutuje o „krizi rodiny“, partnerské vztahy se vyznačují křehkostí, téměř čtvrtina dětí v důsledku rozchodu rodičů vyrůstá jen s jedním z nich (viz kapitola 2.2.2.) a přibývá psychických obtíží, výchovných problémů a rizikového chování u dětí a dospívajících (ADHD, úzkosti, deprese, sebepoškozování, poruchy příjmu potravy, abúzus návykových látek atd.). Čeští psychologové potíže dětí a dospívajících často připisují mj. deficitu naplnění základních vývojových potřeb podle Alberta Pessa - 1. místa, 2. sycení, 3. ochrany, 4. podpory, 5. limitů - ze strany rodičů (Pesso, Boyden-Pesso, Vrtbovská, 2009), a to zejména po rozchodu rodičů ve vztahu k fungování trojúhelníku otec-matka-dítě (viz dále). Z řad odborníků různých profesí dotčených řešením rodičovských konfliktů (sociální pracovníci, psychologové, soudci, aj.) zaznívá, že **lidé - ač věkem většinou čím dál starší - do rodičovství vstupují nezralí, nedorostlí povinností a výzvám, které rodinný život a výchova dětí přináší.** Často je zmiňována **potřeba smysluplné výchovy k rodičovství a zdravým způsobům řešení konfliktů na školách**, neboť většina dnešních dětí nemá možnost čerpat ze zdravých vzorů ve vlastní rodině. Další hlasy upozorňují na krizi ženské a mužské identity v dnešním světě, která vedle změn obsahu ženských a mužských rolí do značné míry souvisí 1.

⁹⁴ Řada problémů, jimž čelí dnešní rodiny a jež mají souvislost se vztahy v rodině, byla již pojednána v předchozích kapitolách (zejména 1, 2 a 5). Mezigeneračních vazeb se dotýká kapitola 8.

s chybějícími pozitivními mužskými a ženskými vzory v životě dětí a dospívajících (míněno skutečnými, ne jen virtuálními vzory), a 2. s prodlužováním přechodového období mezi dětstvím a dospíváním, kdy fyzickou zralost bezprostředně nenásleduje zralost sociální s odpovídajícím sociálním statutem a zodpovědností. Období dospívání trvá v západní společnosti vůbec nejdéle v dějinách. Není zde nic, co by skutečně označovalo jeho konec, a hranice jeho začátku se neustále snižuje (Stephenson, 2012).

Zrání v ženu a muže - formování identity v rodině

V době přechodu dítěte z dětství do věku mládí, jak uvádí Ballnik (2012), rodiče začnou být důležití jako prostředníci. Puberta je dobou ztráty orientace, neklidu, krize i rozmachu. V přechodu z adolescence do dospělosti jde u dospívajícího o to, aby objevil a ujasnil si svou životní orientaci, v dnešní společnosti zejména co se povolání týče, a rozvinul svoji mužskou/ženskou identitu.

Když začne dospívat syn, jde ve vztahu syna a otce o to, že syn musí smířit touhy, které jsou ve vzájemném protikladu: identifikovat se s otcem a „popustit uzdu své vůli k nezávislému životu“. Tento vnitřní konflikt nemůže vyřešit jinak než zápasem s ním. Od svého otce potřebuje, aby se mu v tomto boji postavil, neboť tak synovi dává najevo, že mu na něm záleží. Současně od něho potřebuje, aby ho uváděl do mužského světa. **V důsledku rozpadu rodin a feminizace školství chlapcům skutečné mužské vzory, s nimiž by se mohli a chtěli identifikovat, často chybí.** Mikulková (2012, s. 74) k tomu uvádí: „Otec, dříve nepřítomný díky zaměstnání mimo domov, se v dnešní době vytratil ze života dítěte nejčastěji vlivem rozvodu nebo rozchodu rodičů. Stává se v životě dítěte hostem. Někdy vítaným, jindy trpěným, v mnoha případech nežádoucím nebo nutným zlem. Nemá možnost ukázat svým dětem, jak synovi, tak dceři běžný obsah jeho role. Jak se chová muž. Co je možné od něj očekávat. V porozvodových situacích se z otce stane nejčastěji kulturní nebo sportovní referent. (...) Ten, který hledá, jak děti zabavit. Jak jim připravit zajímavý program. Aby se nenudily. Aby za ním chtěly přijít i příště. Málokdy mohou děti pozorovat svého otce, jak žije svůj autentický, opravdový běžný život. Jak řeší běžné každodenní situace.“ Podle autorky (Mikulková, 2012, s. 75) už několikátou generaci „chybějící otcové v životech synů prohlubují tzv. hlad po otci“, zpravidla jim chybí otcovské ocenění a obdiv. Naučit syna poradit si s rolí muže matka plnohodnotně nemůže, učí ho však proč být mužem. Podobně otec nemůže dívce ukázat, jak naplnit roli ženy, ale představuje jí, proč být ženou (tamt.). U dcery podle Ballnika (2012) její vztah k otci rozhoduje o tom, jaký obraz muže si vytvoří ve svém nitru. Podle toho, jak dcera otce vnímá, jaký vztah s ním prožívá, zda a jak si jí cení, jak zakouší své silné stránky a jaké spory s ní otec vydrží, se u ní rozvíjejí schopnosti komunikace a jednání s dalšími muži. Jen pokud si mohla vnitřně vytvořit pozitivní obraz muže, může se jako nastávající mladá žena odhodlat vykročit z rodiny a od svého otce. Když je otec své dceři oporou v její ženské identitě, bude jako dospělá schopna sexuality bez úzkostí a bude mít stabilní obraz ženy v sobě samé.

Rozpad rodiny - dítě pod tíhou rodičovského konfliktu

Vedle rodin, kde rozpad vztahu rodičů byl navenek deklarován rozchodem či rozvodem⁹⁵ a vyústil v ukončení společného soužití, existuje ještě značný (nezjištěný) počet rodin, které žijí v trvalém rodinném rozvratu s výrazným narušením rodinných funkcí, partneři však o rozvod z nejrůznějších důvodů nepožádají (tzv. nedeklarovaný rozvod).

⁹⁵ Z hlediska dopadů rozpadu rodiny na děti víceméně nezáleží na tom, zda rodiče, kteří se rozcházejí nebo již rozešli, byli manžely, či ne. Pojmy „rozvod“ a „rozchod“ zde proto používáme jako rovnocenné.

Rozchod/rozvod s životním partnerem bývá označován za druhý nejvíce stresující podnět (hned po náhlém úmrtí blízké osoby), jaký dospělý člověk v současné době v naší kultuře (bez válek a přírodních katastrof) může zažít. Jen velmi výjimečně se může stát, že by během rodinného nesouladu, rozvratu vztahu a rozchodu/rozvodu alespoň jeden z partnerů citově či jinak nestrádal (Matějček, Dytrych, 1994). Zcela jisté ovšem je, že **rodinným rozvratem je ohrožen zdravý vývoj osobnosti dítěte**, které jej prožívá. Neexistuje věk, v němž by dítě rozvratem rodiny netrpělo - „jde pouze o to, že reakce v určitých obdobích vývoje osobnosti je různá podle věku a také podle pohlaví.“ (tamt., s. 134) Důsledky psychické zátěže, které jsou děti vystaveny, často nejsou rozpoznány rodiči ani blízkými osobami, mnohdy se projeví až v některé z pozdějších vývojových fází, jako třeba v období puberty, či navazování partnerských vztahů atd. Někdy bývají okolím dítěte špatně interpretovány - např. snížení školní úspěšnosti v důsledku narušené koncentrace kvůli působení trvalého stresu a úzkosti bývá zaměňováno za lajdáctví či nedostatečné výchovné působení rodiče, v jehož péči se dítě nachází. Agresivní chování dítěte, které je přirozeným výsledkem jeho dlouhodobé frustrace, bývá okolím vnímáno a trestáno jako zlobení. Jiné děti reagují stažením se do sebe a jejich méně nápadné projevy trápení bývají přehlíženy. Rodičům bývá v psychologických příručkách doporučováno, aby nepodceňovali vnímavost dítěte vůči konfliktu během či po rozchodu/rozvodu; aby si zachovali vědomí rodičovství ve smyslu odpovědnosti za další vývoj dítěte ve šťastnou, zdravou a silnou osobnost a přizpůsobili tomu své jednání; aby udělali ze své strany vše pro to, aby rozvodový/rozchodový konflikt a nepřátelství mezi nimi nepokračovaly, aby se nedopouštěli popouzení dítěte vůči bývalému partnerovi, aby dítěti zachovávali pozitivní obraz druhého rodiče; aby se vyhnuli kupování a podplácení dítěte; aby styk s druhým rodičem zařídili co nejlépe - tak, aby nikoho nepoškozoval, naopak přinášel všem (matce, otci i dítěti) co největší uspokojení; aby nespěchali s navazováním vztahu dítěte s novým partnerem/partnerkou; aby dítěti nic nezatajovali, ani nevnucovali (rozvod v dítěti vzbuzuje nejistotu a úzkost, nejspolehlivějším prostředkem jejich uvolnění je, aby dítě vědělo, co se v rodině děje, aby o tom bylo přijatelně informováno a dovedlo si věci vysvětlit). Nicméně praxe ukazuje, že rodiče se v tomto ohledu často a opakovaně dopouští stále stejných chyb, které ve svém důsledku psychický stav dítěte zhoršují. Navzdory tomu, že dnes **řada rodičů chce a snaží se řešit dopady svého partnerského rozchodu dohodou a s šetrností vůči dítěti**, soudci, psychologové a sociální pracovníci OSPOD upozorňují, že **v posledních letech nebývale narůstá intenzita rodičovských sporů o děti**. Odhady podílu těch nejvíce vyhocených rozvodových kauz na jejich celkovém počtu se liší, pohybují se cca mezi 5-20 %. Jsou charakteristické úpornými boji mezi rodiči, do nichž jsou zatahovány děti, častými stížnostmi na OSPOD týkajícími se péče druhého z rodičů o dítě (např. i dvakrát týdně), přenášením své rodičovské odpovědnosti na OSPOD a soudy, četnými, několikaletými soudními spory, vystavováním dítěte opakovaným znaleckým posudkům.

Rodiče, kteří jsou v zajetí emocí a nevraživosti neschopní vzájemného rozhovoru nebo alespoň minimální dohody, už nemívají prostor pro to, aby skutečně vnímali potřeby svých dětí a pomohli jim situaci rozpadu rodiny zvládat. Jejich rodičovská kompetence je v tomto ohledu omezena. **Důsledky využívání dětí rodiči ve vzájemném boji mohou být pro jejich život a osobnostní vývoj katastrofální**. Enormní psychická zátěž, které jsou vystavovány, často vede nejen k poruše vývoje jejich osobnosti, ale i ke vzniku různých psychopatologických obrazů. Má se tedy za to, že ve vysoce vypjatých rozvodových situacích je možné dětem pomoci prostřednictvím pomoci jejich rodičům (Rudolph, 2009). Avšak **profese a instituce, které jsou do řešení rodičovského konfliktu zapojeny** - advokáti, odborné psychologické poradny, soudy, orgány sociálně-právní ochrany dětí (OSPOD) a soudní znalci - **zpravidla vykonávají svou činnost izolovaně, bez skutečné vzájemné spolupráce či návaznosti** a bez znalosti pracovních postupů a potřeb jednotlivých profesí. **V důsledku toho bývají znesvářenými rodiči využívány jako nástroje sporu** a v podstatě tak mnohdy i fungují. Účinnost pomoci rodičům a jejich dětem se tak eliminuje.

V centru drtivé většiny konfliktních soudních sporů rodičů není ani tak „právo dítěte“, jako spíše „právo na dítě“. Taková soudní řízení se velmi často podobají majetkoprávním soudním sporům a prakticky slouží ke kompenzaci zájmů dospělých. Zájem dětí se popisuje z perspektivy dospělých, na perspektivu dětí, tedy na jejich vnímání situace, přání a potřeby, se nebere ohled. Nezohledňuje se skutečnost, že problémy, které jsou řešeny, mají příčiny na straně rodičů, nikoliv dětí. „Místo toho, aby se důsledky přičetly často - a to i když nechtěně nebo nevědomě - bezohledným rodičům, naloží se naopak na bedra dětí.“ (Rudolph, 2009, s. 20)

Výše popsané budí u odborné veřejnosti z řad sociálních pracovníků, psychologů, soudců a soudních znalců poměrně velkou nespokojenost s obecným stavem věcí v oblasti řešení vyhrocených rodičovských sporů o děti a současně i bezmoc, s níž sledují jejich ničivé dopady na děti. V posledních letech se v odborných kruzích, zejména díky aktivitám Úřadu pro mezinárodněprávní ochranu dětí a neziskové organizace Cochem.cz, šíří **povědomí o modelu interdisciplinární spolupráce profesí zapojených do řešení rodičovského konfliktu, tzv. Cochemské praxe.**⁹⁶ **Během roku 2016 začal její prvky na nových případech testovat Okresní soud v Novém Jičíně.** Na základě iniciativy soudce a místopředsedy Okresního soudu v Novém Jičíně Vladimíra Poláka zde byla ustavena řídicí skupina složená z opatrovnických soudců zdejšího soudu, zástupců všech OSPOD v jeho soudním obvodu, pracovníků Krajského úřadu Moravskoslezského kraje, lokální pracovníce Ministerstva práce a sociálních věcí ČR pro Moravskoslezský kraj a místních poradenských a mediačních služeb. Řídicí skupina se schází jednou měsíčně. Její členy spojuje stejná **filosofie - předcházení eskalaci rodičovského konfliktu a důraz na odpovědnost rodičů za dosažení dohody na péči o děti - která vyústila v koordinovaný postup všech institucí.** První zkušenosti zatím ukazují překvapivě vysokou míru úspěšnosti v uzavírání dohod mezi rodiči bez soudního sporu. Jako klíčové se mimo jiné jeví, že rodiče dostávají od OSPOD, soudu i poradenských a mediačních služeb jednotné informace ohledně jejich odpovědnosti při dosahování vzájemné shody. Jsou upozorňováni, že bojkotování dohody, bránění druhému z rodičů v kontaktu s dítětem, popouzení dítěte vůči němu a narušování jejich vzájemného vztahu je považováno za projevy snížené rodičovské kompetence. A jako takové je soud při svém rozhodování zohlední, bude-li ve věci muset autoritativně rozhodnout, když se rodiče na péči o dítě nedokážou dohodnout. Od ledna roku 2017 po vzoru Nového Jičína začala fungovat interdisciplinární spolupráce v soudním obvodu Okresního soudu v Mostě a **k jejímu testování se nyní připravují i další soudní okrsky.** Impuls ke změně zaběhnuté praxe zatím přichází od soudců ve vedení těchto soudů. **Motivem** zainteresovaných je **i snaha o snížení zátěže soudců a OSPOD - vleklé opatrovnické spory pohlcují jejich pracovní kapacity a nedostává se jim času na rychlé a účinné řešení závažnějších případů dětí v ohrožení.** Budoucnost ukáže, zda a případně v jakém rozsahu původně lokální projekt šířený „zdola“ přeroste ve změnu kultury opatrovnických soudních sporů v ČR.

7.1.3 Vztahy, výchova dětí a fungování běžných a tzv. ohrožených rodin z pohledu výzkumu

Nejkomplexnější data mapující život rodin z hlediska jejich fungování, rodinných vztahů a výchovy dětí aktuálně poskytuje výzkum Median, Sirius (2016) *Stav české rodiny, co ji chrání a ohrožuje*, realizovaný z prostředků Nadace Sirius v letech 2014-2015. Do dotazníkového šetření bylo zapojeno 5 002 rodin s alespoň jedním dítětem do 12 let z běžné populace a 1 421 rodin v péči neziskových organizací - tzv.

⁹⁶ Její název je odvozen od soudního okrsku města Cochem v německé spolkové zemi Porýní-Falcko, kde v devadesátých letech vznikla. Jejímu vzniku předcházela stejná frustrace tamějších advokátů, soudců, soudních znalců, sociálních pracovníků orgánů péče o děti a poradenských pracovníků z každodenní soudní praxe v oblasti úpravy péče o děti nesmiřitelně bojujících, rozvádějících se rodičů. Podrobněji viz Rudolph (2009), Barvíková (2016), Matoušek a kol. (2015) a webové stránky Cochem.cz

ohrožených rodin. Tento výzkumný design umožnil srovnání obou typů rodin, výsledky výzkumu tak přináší významná zjištění, pokud jde o specifika v jejich fungování.

Životní problémy

Výzkum sledoval výskyt vybraných 21 problémových situací v životě rodin respondentů (viz tabulka č. 7.1). Mezi nejčastější situace, s nimiž byly běžné rodiny někdy konfrontovány, patří **1. rozchod/rozvod s partnerem, 2. prospěchové problémy dítěte ve škole, 3. dlouhodobé vážné problémy s dítětem v domácnosti, 4. kázeňské problémy dítěte ve škole a 5. problémy se šikanou ve škole.** V rodinách s dítětem ve školním věku se tyto problémy s dětmi pochopitelně objevují častěji. Všechny sledované situace se častěji vyskytují v rodinách, kde dítě nežije s oběma biologickými rodiči. Dlouhodobé vážné problémy s dítětem v domácnosti a kázeňské problémy dítěte ve škole jsou výrazně častější v rodinách s novým partnerem než v rodinách neúplných, tedy tam, kde dítě žije s jedním biologickým rodičem bez partnera. V neúplných rodinách se naopak signifikantně více objevují problémy se šikanou ve škole. V ohrožených rodinách v péči neziskových organizací se všechny sledované problémové situace přirozeně vyskytují výrazně častěji než v běžné populaci. Zatímco v běžné populaci mezi problémy dominují problémy komunikačního charakteru a partnerské neshody, ohrožené rodiny častěji čelí závažným problémům, které se odrážejí v chování dítěte, jeho nekomunikaci s rodiči, velkých problémech ve škole apod. (Median, Sirius, 2016).

Tabulka č. 7.1 **Výskyt problémových situací v životě rodin - srovnání běžné populace a ohrožených rodin v péči neziskových organizací (%)**

problémová situace	běžná populace	ohrožené rodiny v péči neziskových organizací
rozchod s partnerem	17	58
rozvod manželů	15	35
prospěchové problémy dítěte ve škole	12	44
dlouhodobé vážné problémy s dítětem v domácnosti	11	41
kázeňské problémy dítěte ve škole	9	39
problémy se šikanou ve škole	8	33
dítě nekomunikuje s dospělými členy domácnosti	6	47
psychické násilí mezi dospělými členy domácnosti	5	22
závislost dospělého člena domácnosti na alkoholu	5	21
fyzické násilí mezi členy domácnosti	4	19
problémy dítěte s cigaretami	4	14
záškoláctví dítěte	4	21
jiná závislost (např. hrací automaty, karty...) dospělého člena domácnosti	3	9
fyzické násilí vůči dítěti	3	10
psychické násilí vůči dítěti	2	13
závislost dospělého člena domácnosti na drogách	2	12
kriminalita dospělého člena domácnosti	2	8
problémy dítěte se zákonem	1	4
pobyt dítěte ve výchovném zařízení	1	5

Pozn. Běžná populace, N=5002, ohrožené rodiny v péči neziskových organizací, N=1421

Zdroj: Median, Sirius (2016)

Seskupením v dotazníku uvedených problémových a rizikových situací autoři dospěli k šesti základním skupinám rizik, jimiž mohou být rodiny ohroženy: komunikace, výchova, škola, závislosti, násilí a kriminalita, zdravotní problémy. V běžné populaci je 37 % rodin, které jsou aktuálně ohroženy alespoň jednou z těchto skupin rizik. Přičemž jednou skupinou rizik je ohroženo 20 % rodin v běžné populaci a 17 % dvěma či více skupinami. Ohrožené rodiny trpí výskytem jednotlivých typů rizik signifikantně více - viz tabulka č. 7.2 (Median, Sirius, 2016, s. 12).

Tabulka č. 7.2 **Aktuální ohrožení jednotlivými skupinami rizik - srovnání běžné populace a ohrožených rodin v péči neziskových organizací**

běžná populace	ohrožené rodiny v péči neziskových organizací
1. zdravotní problémy (15 %)	1. škola (53 %)
2. škola (15 %)	2. komunikace (53 %)
3. komunikace (12 %)	3. výchova (46 %)
4. výchova (12 %)	4. závislosti (27 %)
5. závislosti (11 %)	5. zdravotní problémy (22 %)
6. násilí a kriminalita (2 %)	6. násilí a kriminalita (14 %)

Pozn. Běžná populace, N=5002, ohrožené rodiny v péči neziskových organizací, N=1421

Zdroj: Median, Sirius (2016)

Komunikace s dětmi a před dětmi

Mezi hlavní zjištění výzkumu v oblasti komunikace rodičů s dětmi patří, že v rodinách běžné populace **nejlépe funguje v rodinách úplných**. Mezi rodiči a dětmi ve věku 7-12 let nejčastěji probíhá komunikace 1. o školních výsledcích dítěte, 2. o jeho zájmech, 3. o jeho pocitech, 4. o trablech s kamarády, 5. o běžných věcech dospělých, 6. o trablech s učiteli a jinými dospělými. O zájmech dítěte a o běžných věcech ze života dospělých se častěji hovoří v rodinách, kde dítě žije s oběma biologickými rodiči. Ostatní témata jsou předmětem hovoru nezávisle na typu rodiny. V komunikaci v ohrožených rodinách panuje stejné pořadí témat hovoru, nicméně všechna témata jsou zde probírána signifikantně méně často než v běžné populaci: „Ohrožené rodiny častěji komunikují jen o provozních záležitostech či se baví o „všem možném“. Rodiny z běžné populace proti tomu více komunikují o konkrétních tématech (koníčky, rodina, aktuální dění ve společnosti, práce a podobně). To se projevuje i v komunikaci s dětmi o jejich výsledcích, zájmech, pocitech a podobně.“ (Median, Sirius, 2016, s. 81)

V ohrožených rodinách se dospělí hádají před dětmi častěji než v rodinách běžné populace a naopak méně často se před nimi usmířují. V ohrožených rodinách také **častěji dochází k hádkám s dětmi** (37 % vs. 21 %) (tam. s. 32).

Čas s dětmi

Pokud jde o čas věnovaný dětem o víkendu (v rámci časového snímku jednoho víkendového dne), v obou typech rodin platí, že **čím starší dítě, tím méně času je mu věnováno**. V ohrožených rodinách je však starším dětem času věnováno vždy o něco více než v běžných rodinách (viz tabulka č. 7.3). To autoři připisují tomu, že se v těchto rodinách více vyskytují děti s různými problémy, kterým je třeba věnovat pozornost (Median, Sirius, 2016, s. 35).

Tabulka č. 7.3 **Průměrný čas ve 24hodinovém snímku o víkendu věnovaný dětem podle věku dítěte - srovnání běžné populace a ohrožených rodin v péči neziskových organizací**

věk dítěte	běžná populace	ohrožené rodiny v péči neziskových organizací
0-3	7 h 20 min	7 h 17 min
4-6	5 h 52 min	5 h 57 min
7-9	4 h 50 min	5 h 05 min
10-12	4 h 35 min	5 h 01 min

Zdroj: Median, Sirius (2016)

Rodiny z běžné populace o víkendu častěji provozují aktivní činnosti jako četbu, sport a studium. Oproti tomu v ohrožených rodinách je častější pasivní odpočinek a setkávání s přáteli/známými (Median, Sirius, 2016, s. 37).

Pokud jde o způsob trávení volného času s dítětem, **ohrožené rodiny se méně často než běžná populace věnují kreativním, rozvojovým a poznávacím aktivitám** (sport, čtení dítěti, výlety do přírody, za památkami, do ZOO a botanických zahrad, rozvážení dětí na kroužky). Podle autorů studie důvody mohou být kulturní, kognitivní, ale i časové a finanční (omezené prostředky) (tamt.).

Výchova

Pokud jde o výchovný styl rodin s dětmi ve věku 7-12 let, výzkum neprokázal významné rozdíly mezi rodiči z běžné populace a z ohrožených rodin v jejich příklonu k liberálnímu („dítěti nasloucháme a děláme, co ono chce“) či přísnému výchovnému stylu („stanovujeme pravidla a vyžadujeme jejich dodržování“). Hodnoty přísnějšího výchovného stylu volila bezmála třetina respondentů z běžných i ohrožených rodin, o něco méně respondentů označilo hodnoty liberálnějšího stylu. Z výsledků pro běžnou populaci bylo patrné, že **nejliberálnější výchovu** u dětí ve věku 7-12 let **uplatňují rodiče žijící bez partnera** (tamt.).

Ohrožené rodiny méně často než běžné rodiny získávají informace o výchově neformálně - od kamarádů/kamarádek, z odborných knih, z internetu apod. Častěji se je dozvídají teprve od odborníků (tamt.).

Řešení problémů

Znalost organizací a institucí, které se zabývají podporou rodiny, je v běžné populaci poměrně nízká - pouze pětina (19 %) respondentů uvedla, že nějakou zná. **Pokud problémy nastanou, většinou se je rodiny snaží řešit vlastními silami.** Nejčastěji vyhledali odbornou pomoc respondenti řešící psychické násilí vůči dítěti (47 %) nebo problémy se šikanou ve škole (45 %). V případě rozchodu s partnerem se na odbornou pomoc obrátila pouze desetina (11 %) těch, kteří touto zkušeností prošli, a v případě rozvodu 15 %. Dvě pětiny (42 %) rodin, které se ocitly v problematické situaci, vyhledaly pomoc odborníka ihned po zjištění problému. Polovina (52 %) ji vyhledala, teprve když se problém ani po nějaké době nelepšil (Median, Sirius, 2016, s. 76-77).

7.2 Dítě a rodina v ohrožení

7.2.1 Ohrožené dítě

Za ohrožené dítě se považuje dítě, jehož životní podmínky mohou bezprostředně ohrožovat nebo poškozovat jeho vývoj a začlenění do společnosti. Příčiny tohoto ohrožení mohou být na straně dítěte či prostředí, v němž žije. Definice ohroženého dítěte vyplývá z § 6 zákona č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí (dále jen „zákon o sociálně-právní ochraně dětí“ či ZSPOD). Ten vymezuje okruh dětí, na které se zaměřuje sociálně-právní ochrana. Jde o nezletilé děti,

- a) jejichž rodiče zemřeli, nebo neplní své povinnosti plynoucí z rodičovské odpovědnosti, protože nechtějí, nebo nemohou;
- b) které byly svěřeny do výchovy jiné osoby, ale ta neplní povinnosti, které jí ze svěřením dítěte do její výchovy vyplývají;
- c) které vedou zahálčivý nebo nemravný život - tzn., že zanedbávají školní docházku, nepracují, i když nemají dostatečný zdroj obživy, požívají alkohol nebo návykové látky, jsou ohroženy závislostí, živí se prostitucí, spáchaly trestný čin nebo, jde-li o děti mladší než patnáct let, spáchaly čin, který by jinak byl trestným činem, opakovaně nebo soustavně páchají přestupky nebo jinak ohrožují občanské soužití;
- d) které se opakovaně dopouští útěků od rodičů nebo jiných fyzických nebo právnických osob odpovědných za jejich výchovu;
- e) na kterých byl spáchán trestný čin ohrožující život, zdraví, svobodu, jejich lidskou důstojnost, mravní vývoj nebo jmění, nebo je podezření ze spáchání takového činu;
- f) které jsou na základě žádostí rodičů nebo jiných osob odpovědných za výchovu dítěte opakovaně umísťovány do zařízení zajišťujících nepřetržitou péči o děti nebo jejich umístění v takových zařízeních trvá déle než 6 měsíců;
- g) které jsou ohrožovány násilím mezi rodiči nebo jinými osobami odpovědnými za výchovu dítěte, popřípadě násilím mezi dalšími fyzickými osobami;
- h) které jsou žadateli o udělení mezinárodní ochrany, azylanty nebo osobami požívajícími doplňkové ochrany, a které se na území České republiky nacházejí bez doprovodu rodičů nebo jiných osob odpovědných za jejich výchovu,

pokud tyto skutečnosti trvají po takovou dobu nebo jsou takové intenzity, že nepříznivě ovlivňují vývoj dětí nebo jsou anebo mohou být příčinou nepříznivého vývoje dětí.

Sociodemografická analýza (SocioFactor, 2013), mapující vybrané sociální jevy⁹⁷ na úrovni krajů, obcí s rozšířenou působností a příslušných městských částí statutárních měst vykonávajících agendu sociálně-právní ochrany dětí, prokázala **souvislost mezi ohrožením dětí a sociální situací rodin, respektive se sociální skladbou obyvatelstva**. Přičemž se ukazuje, že **koncentrace rizika ohrožení je v rámci ČR nerovnoměrně rozložena**. Mnohem vyšší je v pohraničí, kde jsou stále patrné důsledky razantních sociálních, ekonomických a demografických proměn v průběhu 20. století. Zvýšená míra ohrožení dětí a rodin byla identifikována

⁹⁷ Analýza na základě 48 indikátorů identifikovala kraje, okresy a správní obvody obcí s rozšířenou působností, v nichž je zvýšená míra ohrožení dětí, mládeže a rodin. Indikátory byly rozděleny do tří hlavních oblastí: 1. Demografické a sociální prostředí (16 obecných indikátorů týkajících se života dětí a rodin v sociálním prostředí) 2. Ekonomická aktivita (13 indikátorů z oblasti ekonomické aktivity, nezaměstnanosti, pobírání různých druhů sociálních dávek) 3. Neúplnost a nefunkčnost rodiny (19 indikátorů mapujících podobu rodin s dětmi v České republice, příčiny a důsledky selhávání rodin, počty dětí v ústavní výchově nebo náhradní rodinné péči atd.).

v Moravskoslezském kraji, Ústeckém kraji a Hlavním městě Praha. Nicméně místa s vyšší mírou rizika je možné dohledat i v rámci méně rizikových krajů.

7.2.2 Hlavní deficity systému služeb pro děti a rodiny

Mezi současné hlavní deficity služeb pro děti a rodiny patří nedostatečné legislativní ukotvení a tedy i finanční nejistota a nestabilita preventivních a podpůrných služeb, tj. poradenských, terapeutických a dalších preventivních podpůrných, vzdělávacích a osvětových aktivit na podporu stability rodiny; vztahů mezi partnery, rodiči a dětmi; rodičovských kompetencí, výchovy a péče o děti; sladování práce, osobního a rodinného života.

Ve vyhledání odborné pomoci lidem mnohdy brání osobní zábrany,⁹⁸ zejména pokud jde o psychologické poradenství, psychoterapeutické nebo psychiatrické služby. Často jsou však pro ně potřebné služby **nedostupné kapacitně (příliš dlouhé objednávací lhůty), finančně (komerční služby), časově nebo místně. Některé typy služeb jsou k dispozici pouze ve větších městech a pro venkovské a periferní oblasti bývají dostupné hůře nebo vůbec.**

Jak preventivní a podpůrné služby, tak služby pro ohrožené děti a rodiny se vyznačují **různorodostí kvality, regionální nevyvážeností a absencí některých typů služeb. Nepříznivě na ně působí resortismus.** Za hlavní bariéru v jejich poskytování jsou považovány **nedostatečné finance**, které ovlivňují kvalitu poskytovaných služeb zejména s ohledem na omezenou možnost zajistit kvalifikovaný personál (SocioFactor, nedat.).

Analýza sítě služeb pro práci s rodinami a dětmi (SocioFactor, 2014) pokrývající činnost orgánů sociálně-právní ochrany dětí, osob pověřených k výkonu sociálně-právní ochrany, poskytovatelů sociálních služeb, zařízení pro výkon ústavní a ochranné výchovy, dětských domovů pro děti do 3 let věku a dalších aktérů systému péče o ohrožené děti, poukazuje na značnou **nepřehlednost stávajícího systému služeb pro ohrožené rodiny a děti**⁹⁹ a na nejednotnost v náhledu na institucionální péči. Ze služeb, které v systému chybí, jde zejména o sociální bydlení a v oblasti terénní práce s ohroženými rodinami pak především o služby na podporu rozvoje rodičovských kompetencí, pomoci při vedení domácnosti, finanční gramotnosti nebo řešení vztahů v rodinách.

Velký potenciál pro práci s ohroženými rodinami a dětmi je připisován nízkoprahovým službám a komunitním centrům, a to i v jejich preventivní funkci - mají schopnost podchytit problém v jeho raném stádiu a odeslat rodinu ke specialistovi nebo do odborné služby či péče příslušného orgánu veřejné správy. Ohrožení dětí a mládeže je často zapříčiněno nedostatkem příležitostí pro smysluplné a společensky akceptovatelné trávení volného času spolu s chybějícími sociálními kompetencemi a nízkou úrovní sociálně-kulturního kapitálu těchto dětí. Proto se má za to, že k jeho omezení může přispět i nabídka vhodných volnočasových aktivit v kombinaci s preventivní činností klíčových institucí. Nicméně **systém primární prevence je značně roztráštěný a neexistuje funkční spolupráce mezi jednotlivými institucemi. V řadě míst fungují ad hoc programy, ty však často nenavazují na**

⁹⁸ Většinou strach, stud a v menších, neanonymních sídlech i obava z případného vyzaření osobních problémů okolí (klient může být spatřen u dveří služby někým známým, s pomáhajícím pracovníkem přichází v běžném životě do kontaktu v jiném kontextu apod.).

⁹⁹ Návrh novely zákona o sociálních službách, který MPSV předložilo vládě před dokončením této zprávy, se záměrem nastavit funkční síť podpory a pomoci pro děti a mládež a jejich rodiny, v nichž je vývoj dítěte (mladistvého) ohrožen nebo existují rizika ohrožení tohoto vývoje nebo celistvosti a funkčnosti rodiny, zavádí nový typ sociální služby – služby pro rodinu. Ta zahrnuje některé současné druhy sociálních služeb a nově obsahuje stávající druhy služeb poskytované na základě pověření k výkonu sociálně-právní ochrany dětí (dle zákona o sociálně-právní ochraně dětí). Návrh zákona se tedy snaží o propojení poskytovatelů sociálních služeb a pověřených osob pro sociálně-právní ochranu dětí, kdy se ze dvou duplicitních pomoci stává jedna.

Činnost jiných institucí, a jednotlivé aktivity se proto vzájemně nedoplňují (SocioFactor, nedat.).

Taktéž chybí specializované služby (ambulantní i pobytové), které by dokázaly reagovat na všechny potřeby dítěte: „Existuje tak skupina dětí, pro kterou v současné době neexistuje vhodné zařízení. Domovy pro osoby se zdravotním postižením, domovy se zvláštním režimem ani školská nebo zdravotnická ústavní zařízení nejsou v současné době schopna tuto funkci adekvátně vykonávat.“ (tamt., s. 20) Nedostatek dětských psychiatrů se promítá do čekacích dob pacientů (okolo 3 měsíců) a velké vzdálenosti, do níž pacienti některých zařízení musí dojíždět. Zcela nedostatečné jsou pak služby pro mladé uživatele drog ve věku nad 15 let (tamt.).

7.2.3 Domácí násilí

Domácí násilí¹⁰⁰ může nabývat různých podob - fyzické násilí, psychické násilí (opakované ponižování, často vedoucí k naprosté degradaci až k pocitu bezcennosti oběti) a citové vydírání, ekonomická kontrola a izolace oběti, případně omezování jejího pohybu. Je pro něj typický opakující se charakter, dlouhodobost a zvyšování intenzity. Dochází k němu na základě zneužívání moci a kontroly jedné osoby nad druhou. Jeho obětí i pachatelem se může stát kterýkoli člen rodiny bez rozdílu pohlaví a sexuální orientace.¹⁰¹ V této souvislosti se rozlišuje partnerské a mezigenerační násilí (Marvánová-Vargová, Pokorná, Toufarová, 2008, Kunc a kol., 2012, Barvíková, Palonciová, 2016).

V české společnosti dlouhodobě přetrvávala tendence domácí násilí spíše jen bagatelizovat nebo přehlížet, pro jeho řešení chyběla legislativní opora. Neziskové organizace a pracovníci poskytující pomoc a podporu obětem domácího násilí se postupně začali sdružovat a společně iniciovali spolupráci s vládními institucemi, z níž vzešla tvorba politik na ochranu před domácím násilím (Kunc a kol., 2012). V české legislativě s problematikou domácího násilí přímo souvisí pojem „týrání osoby žijící ve společně obývaném bytě nebo domě“ vymezený v trestním zákoníku poprvé teprve v roce 2004 (§ 215a trestního zákona č. 140/1961 Sb.), nový trestní zákoník (zákon č. 40/2009 Sb.) pak podstatu tohoto trestného činu ještě více upřesnil (§ 199). V roce 2006 byl přijat zákon č. 135/2006 Sb., kterým se mění některé zákony v oblasti ochrany před domácím násilím. Tímto právním předpisem, s účinností od 1. 1. 2007, byl do českého právního řádu zaveden institut vykázání (od roku 2009 jej upravuje zákon č. 273/2008 Sb., o Policii ČR). Sociální služby na pomoc osobám ohroženým domácím násilím - specializovaná intervenční centra, dále pak azylové domy, sociální poradenství, krizovou pomoc, krizové telefonní linky a sociálně aktivizační služby pro rodiny s dětmi - upravuje zákon č. 108/2007 Sb., o sociálních službách¹⁰². Od roku 2008 funguje jako stálý poradní orgán Rady vlády České republiky pro rovné příležitosti žen a mužů Výbor pro prevenci domácího násilí, v rámci něhož spolupracují zástupci státního a neziskového sektoru na formulaci priorit a konkrétních cílů ohledně domácího násilí pro tzv. národní akční plány prevence domácího násilí. Rezortními metodickými doporučeními MZ a MPSV byl specifikován postup lékařů při poskytování

¹⁰⁰ V posledních letech bylo uveřejněno několik výzkumných studií věnovaných různým aspektům domácího násilí - např. Kunc a kol. (2012), Buriánek, Pikálková, Podaná (2014), Barvíková, Palonciová (2016), Herdová a kol. (2016), Topinka (2016), Úřad vlády ČR (2016).

¹⁰¹ Domácí násilí se vyskytuje jak v heterosexuálních, tak v homosexuálních intimních vztazích.

¹⁰² Návrh novely zákona o sociálních službách, který MPSV předložilo vládě před dokončením této zprávy, nově vymezuje tzv. zařízení sociálních služeb pro osoby ohrožené genderově podmíněným násilím.

zdravotní péče osobám ohroženým domácím násilím (2008)¹⁰³ a role orgánů sociálně-právní ochrany dětí při řešení případů domácího násilí (2010)¹⁰⁴.

Domácí násilí se často poměrně dlouho odehrává skrytě, bez vědomí okolí či institucí, kde je možno hledat pomoc. Jeho incidence tedy bude ve skutečnosti ještě vyšší, než naznačují údaje, které dokáží zachytit stávající statistiky. **Ač se oběťmi domácího násilí stávají i muži, 90-95 % osob, které vyhledají pomoc z důvodu domácího násilí, jsou ženy** (Kunc a kol., 2012, s. 9). **Až v 90 % případů domácího násilí v rodinách jsou jeho svědky děti.** Dítě, které se stalo svědkem násilí mezi rodiči, je nutné považovat za oběť domácího násilí, protože i „pouhá“ **přítomnost u domácího násilí má silný negativní dopad na utváření osobnosti dítěte** (Marvánová-Vargová, Pokorná, Toufarová, 2008). Jeho závažné následky si často nese po celý život. **Domácí násilí má negativní dopady nejen na vztahy mezi rodiči, mezi rodiči a dětmi, ale i mezi sourozenci navzájem** (podrobněji Barvíková, Paloncyová, 2016). Dítě, které je vystaveno domácímu násilí jako přímá oběť nebo svědek, je považováno za ohrožené dítě, kterému je zaručeno poskytnutí sociálně-právní ochrany dětí v souladu s § 6 zákona č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí.

Počty případů domácího násilí, u nichž byly přítomny děti a jež byly řešeny OSPOD, udává tabulka č. 7.4. Od roku 2008, kdy tyto údaje začaly být sledovány, až do roku 2014 jejich incidence rostla. To ovšem ve skutečnosti nemusí značit nárůst počtu případů domácího násilí, jako možná spíše vyšší citlivost české společnosti na tento problém (v důsledku proměn postavení žen, nižší míry akceptace násilí v partnerských vztazích, ale i větší obeznamovanosti veřejnosti s problematikou domácího násilí), a tím i jeho častější odhalení a řešení. Podle pracovníků organizace Acorus, z. ú., který v Praze poskytuje pomoc osobám ohroženým domácím násilím od roku 1997, se **brutalita, zákeřnost a frekvence útoků pachatelů domácího násilí v průběhu let zvyšuje, zvyšuje se však i určité povědomí obětí, a tak pomoc vyhledávají častěji a v dřívějších stádiích problému** (Barvíková, Paloncyová 2016). Na základě aktuálních zkušeností z praxe pomáhajících organizací se častější výskyt domácího násilí a jeho obětí bez pomoci předpokládá v domácnostech cizích státních příslušníků (např. vietnamské a ukrajinské národnosti), v jejichž vlastní kultuře se násilí mužů vůči ženám doposud setkává s vyšší společenskou tolerancí, a ženy, odloučeny od svých rodin, přátel a jejich podpory, jsou v českém prostředí na svých partnerech ekonomicky i jinak závislé.

Tabulka č. 7.4 **Případy domácího násilí, kterého jsou přítomny nezletilé děti**

rok	počet případů domácího násilí, kterého jsou přítomny nezletilé děti a které jsou řešeny OSPOD	z toho počet případů s rozhodnutím o vykazání ze společného obydlí
2008	1 566	-
2009	1 721	-
2010	1 976	-
2011	2 505	-
2012	2 530	-
2013	2 583	699
2014	2 592	788
2015	2 469	741

Zdroj: Roční výkazy o výkonu sociálně-právní ochrany dětí za roky 2008–2015

¹⁰³ Metodický pokyn ministerstva zdravotnictví pro postup lékařů při poskytování zdravotní péče osobám ohroženým domácím násilím. (Věstník MZ ČR 2008/6)

¹⁰⁴ Metodické doporučení MPSV č. 3/2010 k postupu orgánů sociálně-právní ochrany dětí v případech domácího násilí.

Statistická data MPSV za rok 2015 udávají 741 případů domácího násilí, jemuž byly přítomny děti, jež byly řešeny OSPOD a v nichž padlo rozhodnutí o vykázaní. Podle statistických údajů Asociace pracovníků intervenčních center ČR, o. s. (APIC) (*Statistická data za rok 2015...*), bylo v České republice v průběhu roku 2015 vykázano celkem 1 306 osob, nejvyšší počet vykázaní mezi všemi kraji byl zaznamenán v hlavním městě Praze (195). Podle Úřadu vlády ČR (2016) je možnost vykázaní násilné osoby ze společného obydlí důležitým preventivním opatřením před pokračováním násilí, avšak není univerzálním řešením situace oběti ve smyslu zajištění jejího bezpečí. Efektivnost tohoto opatření může limitovat např. jeho nedostatečné využívání (např. jen ve Vídni se 1,7 miliony obyvatel bylo v témže roce vykázano ze společného obydlí 3 183 pachatelů domácího násilí.), ale také typologie pachatele domácího násilí, jelikož praxe ukazuje, že pachatelé zvláště závažného násilí toto opatření často porušují.

Podle statistik Policejního prezidia (*Statistické přehledy kriminality...*) bylo v roce 2015 zjištěno celkem 525 případů týrání osoby žijící ve společném obydlí podle § 199 trestního zákoníku, přičemž vyšetřováno a stíháno bylo celkem 368 osob.

V roce 2013 realizovala Agentura pro základní práva EU (Fundamental Rights Agency) pomocí standardizované metodologie komparativní studii výskytu domácího násilí a násilí na ženách v rámci členských zemí EU. Podle jejích výsledků v ČR zažilo některou z forem fyzického či sexuálního násilí 32 % žen (průměr EU činí 33 % žen) (*FRA...*, 2014). Výzkum Světové zdravotnické organizace (WHO) z roku 2013 přinesl obdobné výsledky: celosvětově zažilo některou z forem fyzického či sexuálního násilí 35 % žen. (*WHO...*, 2014, in Úřad vlády ČR, 2016)

Dle výsledků reprezentativního průzkumu, uskutečněného v rámci studie Kunce a kol. (2012, s. 24-26) na vzorku 3 000 žen v ČR ve věku 18-65 let, čelilo nějaké formě domácího násilí od 18. roku věku 40 % žen. Autoři studie dovozují, že v přepočtu na populaci by to znamenalo, že 1,4 milionu českých žen někdy v životě alespoň jednou zažilo domácí násilí. V průběhu posledního roku před realizací výzkumu bylo obětí domácího násilí 11 % respondentek. V přepočtu na ženskou populaci ČR by toto číslo mohlo značit, že oběťmi nějaké z forem domácího násilí je ročně přibližně 400 000 žen. Největší podíl mezi respondentkami uváděnými formami domácího násilí, které v průběhu života zakusily, mělo opakované ponižování vedoucí k naprosté degradaci až k pocitu bezcennosti (21 %). Druhou nejčastější formou bylo fyzické napadání (18 %). Třetí nejčastější formou byl sexuální nátlak, např. formou dotyků proti vůli oběti (12 %). Čtvrtou nejčastější formou bylo závažnější sexuální ohrožování, jako nucení k sexu, k němuž nakonec z přinucení došlo, případně až znásilnění pod různými pohrůzkami (8 %). Ohrožování zbraní, a to i opakovanému, čelila 4 % žen, přičemž přímým útokem za použití zbraně byla ohrožena 2 % žen. Výsledky výzkumu dále potvrdily, že **jen minimum obětí domácího násilí vyhledá kvalifikovanou odbornou pomoc**: 10 % obětí ohlásilo problém násilí na policii, 8 % vyhledalo psychologickou pomoc, 5 % konzultovalo situaci s advokátní službou nebo zdravotnickým personálem, 3 % obětí o ní hovořilo se sociální pracovníci a pouze 1 % kontaktovalo organizaci specializovanou na pomoc pro jakkoli ohrožené oběti. K podobným zjištěním dospěla studie Agentury pro lidská práva, která uvádí, že policii oznámí napadení pouze 8 % obětí domácího násilí (Úřad vlády ČR, 2016).

Domácí násilí probíhá většinou v určitých cyklech, kdy samotnému útoku předchází stupňování neshod a tenze, po útoku přichází období omluv, klidu, „líbánek“. **Ohrožené osoby proto zpravidla nevyhledávají odbornou pomoc ihned, ale až po určitém čase, když se útoky či jiné projevy násilí opakují či vyhrcojí. Posledním impulsem, který vede k tomu, že žena-oběť domácího násilí vyhledá odborné služby, bývá obzvláště brutální útok, nebo podnět týkající se dětí.** Matka například vyhodnotí situaci už natolik nebezpečnou, že může ohrožovat i je. Silným impulsem bývá i to, když děti začnou přebírat násilné vzorce agresora a být vůči ní agresivní nebo jeho chování považovat za normální (Barvíková, Paloncyová, 2016). O pochopení a zprostředkování vnímání domácího násilí ze strany jeho oběti se

v posledních letech pokoušely výzkumné studie Topinky a kol. (2016) a Barvíkové a Paloncyové (2016). Analýzou postojů původců domácího násilí se zabývala Herdová a kol. (2016). Na dopady domácího násilí na děti, jejich vnímání a prožívání se zaměřila studie Barvíkové a Paloncyové (2016).

Výzkum Barvíkové a Paloncyové (2016) potvrdil potřebu dostupnosti adekvátní terapeutické péče o děti se zkušeností svědectví domácího násilí se zaměřením na posílení sebeúcty, vnitřních zdrojů a stability, ventilaci emocí, zpracování traumatu, obnovu pocitu bezpečí a seberegulace, porozumění rodinné situaci, zorientování se ve vlastních emocích a pocitech zatížených ambivalencí, odvinění (dítěte), uvědomování si svých potřeb a posilování schopností je adekvátně (bez násilí a manipulace) vyjadřovat a naplňovat, posilování důvěry ve vztazích, posílení a ozdravení vztahu s matkou a navázání bezpečného kontaktu s otcem tam, kde je to možné, a tam, kde to možné není, na zpracování témat s ním spojených atd. Ve světle poznatků z výzkumu se při práci s dítětem jeví jako žádoucí práce s celým rodinným systémem a pokud možno s oběma rodiči dítěte, se zaměřením na zajištění bezpečí a stabilizace rodinné situace pro dítě, rozvoj rodičovských kompetencí obou rodičů a zdravých vztahů v rodině, a na práci s otcem na nápravě škod způsobených domácím násilím (např. v rámci restorativních programů). V České republice však **dosud nejsou dobře dostupné specializované služby, které by dětem pomohly vyrovnat se s důsledky domácího násilí** - první zařízení zaměřené na pomoc dětem ohroženým domácím násilím, Centrum Locika, vzniklo v roce 2015 v Praze. Zkušenosti z jeho provozu, kdy jeho kapacity nestačí uspokojit poptávku po jeho službách, ukazují, že **zařízení tohoto typu by bylo zapotřebí v každém kraji**. O práci s celým rodinným systémem v kontextu domácího násilí se podobně jako Centrum Locika snaží jen tři další zařízení v republice.

Popisu a analýze služeb pracujících s původci domácího násilí, včetně příkladů dobré praxe se věnovala Herdová a kol. (2016). Analýza kvality a dostupnosti specializovaných pobytových sociálních služeb pro dospělé oběti domácího násilí, realizovaná Úřadem vlády ČR (2016) ukázala, že **stav nabídky specializovaných služeb pro oběti domácího násilí v České republice zdaleka neodpovídá mezinárodním doporučením a v současné době je výrazně poddimenzován vzhledem ke skutečným potřebám této cílové skupiny**. Zařízení poskytující služby různým cílovým skupinám totiž nemusí adekvátně reagovat na specifické potřeby a traumatickou zkušenost obětí domácího násilí. Pouze pět z 93 dotázaných služeb, které podle Registru poskytují služby cílové skupině „oběti domácího násilí,“ poskytovalo pobytovou sociální službu výhradně této cílové skupině. Těchto pět služeb je navíc provozováno jen třemi organizacemi, specializovanými výhradně na problematiku domácího násilí, které jsou geograficky koncentrované v největších městech ČR. V některých krajích nejsou v dostatečném množství k dispozici návazné specializované pobytové (sociální/podporované bydlení) a ani ambulantní služby.

Závěrem je třeba zmínit negativní ekonomické dopady domácího násilí na veřejné rozpočty, které se projevují zvýšenými náklady napříč vícero rezorty. Jejich vyčíslením se zabýval Kunc a kol. (2012). **Celková částka ekonomických dopadů domácího násilí v České republice** - do níž byly zahrnuty náklady policie, státních zastupitelství, soudů, přestupkových řízení, dotace na poskytování sociálních služeb, zdravotnictví, náklady na vyplacené podpory v nezaměstnanosti, nemocenské - **byla v roce 2010 odhadnuta na 1 328,2 milionu Kč** (Kunc a kol., 2012, s. 17).

7.2.4 Náhradní (rodinná) péče

Vývoj pěstounské péče v kontextu náhradní (rodinné) péče

Pěstounská péče, jako jedna z forem náhradní rodinné péče, má v České republice poměrně dlouhou tradici. Pěstounská péče za úplatu byla v českých zemích poprvé uzákoněna již před více než dvěma sty lety ustanovením Všeobecného

občanského zákoníku (1811) o úpravě pěstounského (schovaneckého) poměru. V období první (československé) republiky byl systém pěstounské péče dále rozvíjen, mj. byla zavedena i kontrola výkonu pěstounské péče (Hovorka 2006, Matějček a kol. 1999). Bohužel hned zkraje 50. let nepřibuzenská pěstounská péče z ideologických důvodů zanikla se zrušením právních norem, které její dosavadní systém upravovaly, a byla uzákoněna přednost ústavní péče před náhradní rodinnou péčí - všechny děti umístěné v pěstounských rodinách (mimo péči příbuzných) tenkrát musely odejít do dětských domovů (Hovorka 2006, Matějček a kol. 1999, Sobotková a Otčenášková 2013). Kritika negativních dopadů tehdejší ústavní péče na vývoj dětí, která v rámci odborné veřejnosti v 60. letech nabírala na intenzitě - byť tehdy byla výrazným projevem osobní statečnosti a odporu vůči režimu (Sobotková a Otčenášková 2013) - vyústila v roce 1973 v znovuzavedení pěstounské péče a základních pěstounských dávek (zákon č. 50/1973 Sb., o pěstounské péči). V dalších desetiletích postupně přibývalo dalších forem pěstounské péče (tabulka č. 7.5) a byl rozšiřován i okruh pěstounských dávek (tabulka č. 7.6).

Tabulka č. 7.5 Vývoj forem pěstounské péče od roku 1973

1973 <i>individuální pěstounská péče</i> (v pěstounských rodinách)
1973 <i>zařízení pro výkon pěstounské péče</i> (např. SOS vesničky) - zrušena 2012
1992 <i>předpěstounská péče</i>
2006 <i>pěstounská péče na přechodnou dobu</i>

Tabulka č. 7.6 Vývoj pěstounských dávek od roku 1973

1973 <i>příspěvek na úhradu potřeb dítěte</i>
1973 <i>odměna pěstouna*</i>
1988 (jednorázový) <i>příspěvek při převzetí dítěte do pěstounské péče</i>
1988 (jednorázový) <i>příspěvek dítěti vychovanému v pěstounské péči při uzavření manželství</i> - zrušen 2006
1995 <i>příspěvek na zakoupení motorového vozidla pro pěstounské rodiny</i>
2005 <i>odměna pěstouna ve zvláštních případech</i> - zrušena 2012
2013 <i>příspěvek při ukončení pěstounské péče</i>

**) Původně až do roku 1995 odměna pěstouna nenáležela, bylo-li dítě v pěstounské péči prarodičů, ledaže byla výjimečně přiznána z důvodů zvláštního zřetele (nízký příjem, zdravotně postižené dítě). Od roku 2013 byl tento princip opět zaveden.*

V roce 1999 byl v České republice do té doby platný zákon o pěstounské péči nahrazen zákonem č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, jenž mimo jiné upravuje i podmínky pěstounské péče. Zásadní změny integrující principy deinstitucionalizace náhradní péče podporou rozvoje pěstounské péče, jež je přibližně v posledních dvou dekádách trendem v řadě evropských zemí, přinesla jeho novelizace s účinností k 1. 1. 2013 (viz dále). K témuž datu byla vydána vyhláška č. 473/2012 Sb., o provedení některých ustanovení zákona o sociálně-právní ochraně dětí. Pěstounská péče je u nás rovněž upravena rodinným právem, to je od 1. 1. 2014 součástí nového občanského zákoníku (zákon č. 89/2012 Sb.), jenž také podrobněji než dosud upravuje některé aspekty pěstounské péče. **Dosud se však ještě nepodařilo překonat rezortní roztržičnost, která v českém systému náhradní péče panuje:** zatímco sociálně-právní ochrana dětí, náhradní rodinná péče a pobytová zařízení pro děti vyžadující okamžitou pomoc a osoby se zdravotním postižením jsou v gesci Ministerstva práce a sociálních věcí, ostatní pobytová zařízení spadají do rezortů Ministerstva školství (dětské domovy, dětské domovy se školou, diagnostické ústavy, střediska výchovné péče, výchovné ústavy) a Ministerstva zdravotnictví (dětské domovy

pro děti do tří let). Současně je **Česká republika jednou z mála evropských zemí, kde je ještě možné do ústavní péče umístit dítě mladší tří let.**¹⁰⁵

Statistické údaje o náhradní péči

To, že **Česká republika bývá terčem mezinárodní kritiky pro vysoký počet dětí v institucionální péči** (např. doporučení Výboru OSN, judikatura Evropského soudu pro lidská práva), se během posledního desetiletí stalo obecně známým faktem. Důvodová zpráva¹⁰⁶ ke zmíněné velké novele zákona o sociálně-právní ochraně dětí s odvoláním na údaje organizace Eurochild uváděla, že Česká republika se na celkovém počtu dětí ve státech Evropské unie umístěných v institucionální výchově podílí 8 %, ačkoliv její podíl na počtu obyvatel EU činí pouhých 2 %. V období příprav novely pobývalo v našich kojeneckých ústavech, dětských domovech, diagnostických ústavech, dětských domovech se školou, výchovných ústavech a domovech pro osoby se zdravotním postižením přibližně 11 000 dětí (Důvodová zpráva). Jak dokládá i tabulka č. 7.7, od roku 2005 se **počty dětí umístěných do dětských domovů, respektive zařízení ústavní výchovy, soustavně snižují**. Oproti tomu jsou děti častěji umísťovány zejména do pěstounské péče. Až do roku 2014 rovněž stoupal počet dětí umísťovaných do zařízení pro děti vyžadující okamžitou pomoc (ZDVOP). V ZDVOP se přitom ocitá více dětí na základě žádosti zákonného zástupce, samotného dítěte nebo orgánu sociálně-právní ochrany dětí se souhlasem rodiče než na základě rozhodnutí soudu (nicméně děti umístěné na základě rozhodnutí soudu zde zůstávají déle). V letech 2010-2013 počet dětí se zdravotním handicapem v pěstounské péči klesal, v letech 2014-2015 naopak rostl. Nelze přehlédnout výrazný nárůst počtu dětí umístěných do pěstounské péče v roce 2013 a v případě pěstounské péče na přechodnou dobu i v roce 2012. Tento nárůst lze interpretovat ve spojitosti se zmiňovanou novelou zákona o sociálně-právní ochraně dětí. V období příprav novely a samotného schvalovacího procesu média informovala širokou veřejnost o potřebě nábory velkého počtu nových pěstounů a avizovala posílení postavení a finanční odměny pěstounů. **Do pěstounské péče na přechodnou dobu jsou nejčastěji svěřovány děti v novorozeneckém a kojeneckém věku.**¹⁰⁷

¹⁰⁵ To je v rozporu s doporučením OSN (Směrnice OSN o náhradní péči ze dne 24. 2. 2010, A/RES/64/142) poskytovat péči o takto malé děti v prostředí rodinného typu s ohledem na negativní dopady ústavní péče (absence citového pouta a vazby na konkrétní pečující osobu).

¹⁰⁶ Důvodová zpráva k zákonu č. 410/2012 Sb., kterým byl novelizován zákon č. 359/99 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí.

¹⁰⁷ Podrobněji viz MPSV (2011)

Tabulka č. 7.7 **Počty umístěných dětí ve vybraných typech náhradní péče**

rok	počet umístěných dětí k 31. 12. sledovaného roku					
	v pěstounské péči	- z toho se zdravotním postižením	- z toho pěstounská péče na přechodnou dobu	s nařízenou ústavní výchovou v zařízeních pro výkon ústavní výchovy*	ve ZDVOP na základě rozhodnutí soudu	ve ZDVOP na základě žádosti zákonn. zástupce, dítěte, OSPOD se souhlasem rodiče
2005	4 613	263	-	8 648	-	-
2010	7 021	302	0	7 685	535	-
2011	7 463	290	3	7 340	580	415
2012	7 651	266	29	7 045	631	389
2013	8 606	243	108	6 524	723	365
2014	10 073	328	302	6 375	783	476
2015	10 923	336	543	5 960	404	374

Pozn.: Údaje o počtu umístěných dětí do ZDVOP na základě rozhodnutí soudu Roční výkaz o výkonu sociálně-právní ochrany udává teprve od roku 2009 a údaje o počtu umístěných na základě žádosti zákonného zástupce, dítěte, OSPOD se souhlasem rodiče až od roku 2011.

*) Údaj nezahrnuje umístěné do ústavního zařízení na základě předběžného opatření a případy, v nichž byla nařízena ochranná výchova.

Zdroj: Roční výkazy o výkonu sociálně-právní ochrany za roky 2005–2015

Tabulka č. 7.8 ilustruje nárůst počtu pěstounských rodin/pěstounů od roku 2000. **Ačkoliv počet dlouhodobých pěstounů roste mnohem rychleji než v předchozích letech a za posledních deset let se více než zdvojnásobil, je stále nedostatečný.** Od roku 2012 lze sledovat výrazný nárůst počtu pěstounů na přechodnou dobu - ke konci roku 2015 jich bylo 654. Zatímco v pěstounské péči na přechodnou dobu se příbuzenský vztah mezi pěstounem a svěřeným dítětem téměř nevyskytuje¹⁰⁸, u dlouhodobé pěstounské péče příbuzenská pěstounská péče převažuje. V roce 2015 měly příbuzenský vztah ke svěřenému dítěti bezmála tři čtvrtiny dlouhodobých pěstounů, přičemž více než polovina z nich byli prarodiči dítěte a přibližně šestina měla k dítěti jiný příbuzenský vztah (Roční výkaz o výkonu sociálně-právní ochrany za rok 2015).

¹⁰⁸ V roce 2015 mělo k dítěti příbuzenský vztah 12 pěstounů na přechodnou dobu, o rok dříve jen jeden (prarodičem dítěte nebyl v letech 2014 a 2015 žádný, ve všech případech šlo o jiný příbuzenský poměr). V předešlých letech nebyly u pěstounské péče na přechodnou dobu údaje o příbuzenském vztahu v Ročním výkaze o výkonu sociálně-právní ochrany sledovány.

Tabulka č. 7.8 Vývoj počtu pěstounů a pěstounských rodin (včetně pěstounů na přechodnou dobu)

rok	počet osob, které mají svěřeno alespoň 1 dítě do pěstounské péče k 31.12.	počet pěstounských rodin k 31. 12.	vztah k dítěti		
			prarodiče	jiný příbuzný	cizí
2000	-	4 607*	-	-	-
2005	-	4 720	-	-	-
2006	-	4 845	2 250	800	1 761
2007	-	4 927	2 391	914	1 688
2008	-	5 790	2 913	1 009	1 935
2009	-	6 313	3 290	1 063	2 068
2010	-	8 504	4 275	1 436	2 909
2011	9 302	-	4 722	1 511	3 083
2012	10 188	-	4 922	1 630	3 492
2013	11 417	-	5 640	1 796	3 822
2014	10 665	-	5 817	1 620	3 149
2015	11 121	-	6 026	1 645	3 447

Pozn.: V letech 2006-2010 byly sledovány počty pěstounských rodin, od roku 2011 jsou vykazovány počty osob, které mají svěřeno alespoň jedno dítě do pěstounské péče, do pěstounské péče na přechodnou dobu nebo do osobní péče poručníka. V případě společné pěstounské péče nebo poručnické péče manželů se započítává každý z manželů zvlášť.

Zdroj: Roční výkaz o výkonu sociálně-právní ochrany za roky 2005–2015, *) Vybrané statistické údaje o výkonu sociálně-právní ochrany dětí

Pokud jde o velikost pěstounských rodin, v roce 2013¹⁰⁹ mělo 75 % pěstounů v péči jedno dítě, 17,5 % dvě děti. Tři a více dětí v péči tedy mělo pouze 7,5 % pěstounů (Roční výkaz o výkonu sociálně-právní ochrany za rok 2013).

K 1 328 případům ukončení dlouhodobé pěstounské péče v roce 2015 vedly tyto důvody:

1. nabytí plné svéprávnosti dítěte (676),
2. jiný důvod (282),
3. dítě odešlo k rodičům (135),
4. dítě odešlo do jiné formy náhradní rodinné péče (129),
5. dítě odešlo do ústavního zařízení nebo ZDVOP (91),
6. dítě odešlo do osvojení (5).¹¹⁰

Oproti tomu důvodem ukončení pěstounské péče na přechodnou dobu v 319 případech během roku 2015 bylo:

1. dítě odešlo do jiné formy náhradní rodinné péče (156),
2. dítě odešlo do osvojení (93),
3. dítě odešlo k rodičům (49),
4. jiný důvod (11),
5. dítě odešlo do ústavního zařízení nebo ZDVOP (9),
6. nabytí plné svéprávnosti dítěte (1).¹¹¹

¹⁰⁹ V dalších letech tento ukazatel Roční výkaz o výkonu sociálně-právní ochrany již nesleduje.

¹¹⁰ Roční výkaz o výkonu sociálně-právní ochrany za rok 2015.

¹¹¹ Tamtéž.

Ústavní výchova je ve více než polovině případů ukončována z důvodu zletilosti, dále pak návratem dítěte do původní rodiny (v roce 2015 pětina případů) a umístěním dítěte do náhradní rodinné péče (v roce 2015 přibližně osmina případů). Umístění dítěte v zařízení pro děti vyžadující okamžitou pomoc na základě žádosti zákonného zástupce, dítěte nebo OSPOD se souhlasem rodiče nejčastěji vyústí v jeho návrat do původní rodiny (v roce 2015 ve dvou třetinách ukončených umístění). U dětí umístěných do zařízení pro děti vyžadující okamžitou pomoc na základě rozhodnutí soudu končí jejich pobyt návratem do původní rodiny mnohem méně často (v roce 2015 pouze v cca třetině ukončených umístění). Do náhradní rodinné péče ze zařízení pro děti vyžadující okamžitou pomoc odchází vyšší podíl dětí umístěných na základě rozhodnutí soudu než dětí umístěných sem na základě žádosti zákonného zástupce, dítěte nebo OSPOD se souhlasem rodiče.

Pěstounská péče ve veřejném mínění

Podmínkou úspěšného fungování náhradní rodinné péče je dostatek kvalitních pěstounů - ten ovlivňuje i to, jak jsou pěstounské rodiny veřejností přijímány a jak je pohlíženo na děti, které se do nich dostávají. **Pěstounská péče v České republice nemá dostatečnou společenskou prestiž.** Velká část společnosti na pěstouny místo ocenění pohlíží s despektem jako na ty, kteří přijímají děti jen kvůli zlepšení své finanční situace. Výsledky omnibusového šetření *Postoje české společnosti k náhradní rodinné péči* (Bubleová a kol., 2014, s. 65-72) ukazují na vnímání pěstounské péče veřejností jako skrytou adopci - 63 % respondentů předpokládá jako motiv pěstounů k pěstounství jejich vlastní bezdětnost, že je jejich motivací touha pomoci jiným se domnívá jen 19 % respondentů.

Nedostatek kvalitních podpůrných služeb pro pěstounské rodiny

Jako explicitní důvod selhávání pěstounské péče u nás Důvodová zpráva uvádí nedostatečnou podporu pěstounským rodinám prostřednictvím poradenství, doprovázení a odlehčovacích služeb. Před přijetím novely se hovořilo o nedostatku odborníků erudovaných v náhradní rodinné péči (např. pokud jde o rozeznání a léčbu poruch attachmentu¹¹²) a jejich špatné dostupnosti. V některých oblastech kvalitní doprovodné služby nebyly dostupné vůbec - za terapeutickými službami poskytovanými v Praze pěstounské rodiny cestovaly i 400 km. Současně zkušenosti z praxe ukazovaly i určité bariéry vůči vyhledávání odborné pomoci na straně pěstounů - mnozí např. z obavy z odebrání svěřených dětí v případě zjištění výchovných problémů své obtíže s přijatými dětmi tajili i před pracovníky OSPOD (Barvíková a kol., 2010). Novela zákona o sociálně-právní ochraně dětí na tyto slabiny předchozího systému reagovala zavedením práv a povinností pěstounů v oblasti využívání odborné pomoci, jejich průběžného vzdělávání, spolupráce na plnění cílů stanovených v individuálních plánech ochrany dítěte (tzv. IPOD) a systematictější kontroly výkonu pěstounské péče prostřednictvím sledování naplňování dohod o výkonu pěstounské péče, v nichž jsou individuálně specifikována práva a povinnosti pěstounů při výkonu pěstounské péče. Tato opatření směřují k profesionalizaci pěstounské péče, posilování kompetencí pěstounů zacházet se specifickými problémy dětí v náhradní rodinné péči. Financování služeb, na které mají pěstouni zákonný nárok (poskytování psychologické, odborné a terapeutické pomoci, odlehčovacích služeb, doprovázení při zajišťování kontaktu dítěte s jeho původní rodinou, vzdělávání pěstounů), a zajištění dohledu nad dodržováním uzavřených dohod má zabezpečit státní příspěvek na výkon pěstounské péče zavedený od roku 2013. Dalším účelem příspěvku je dodat finanční stabilitu pověřeným osobám

¹¹² Teorie attachmentu (John Bowlby) formulovaná na základě práce s dětmi a mladistvými s poruchami chování, popisující význam milující mateřské postavy a bezpečné citové základny rodičů pro dítě jako nezbytnou podmínku naplnění genetických potřeb a zdravý psychický vývoj, je základem současné vývojové psychologie (Vrtbovská 2010).

poskytující doprovodné služby pěstounům a stimulovat jejich rozvoj, jak kvantitativní, tak kvalitativní. Rizikem ovšem může být, uzavře-li subjekt z důvodu finanční motivace nadměrný počet dohod,¹¹³ pro jejichž kvalitní naplnění nemá dostatečné personální kapacity (počet rodin na pracovníka, erudovanost pracovníků) (Barvíková, 2015). **Během posledních čtyř let došlo k výraznému kvantitativnímu i kvalitativnímu nárůstu služeb poskytujících doprovázení pro pěstounské rodiny, jejich regionální zastoupení a kvalita jsou však zatím nerovnoměrné - v některých oblastech tak pěstouni stále ještě nemají k dispozici podpůrné služby v potřebné kvalitě.**

Problémy příbuzenské pěstounské péče

Již bylo zmíněno, že **v České republice se téměř tři čtvrtiny dětí v dlouhodobé pěstounské péči nachází v péči širší rodiny.** Tento stav je v souladu se současnými mezinárodními trendy v náhradní rodinné péči, neboť **širší rodina dítěte je dnes vnímána jako nejpřirozenější prostředí pro jeho výchovu¹¹⁴ a jeví se v náhradní rodinné péči jako úspěšnější než tradiční pěstounská péče** (Novák a kol., 2013). Nicméně analýza Tomešové a kol. (2010) konstatuje, že v České republice vysoké procento¹¹⁵ neúspěšné pěstounské péče připadá právě na příbuzenskou pěstounskou péči. Autoři to přičítají nedostatečnému ošetření příbuzenské pěstounské péče v období do roku 2012: na rozdíl od běžných pěstounů totiž pěstouni z řad příbuzných často neprocházeli přípravou žadatelů o náhradní rodinnou péči, neúčastnili se vzdělávacích akcí, zpravidla ani nevyužívali odborných doprovodných služeb. Nástrahám pěstounské péče tedy čelili nepřipraveni a často nepodpořeni. Hanušová a kol. (2009, s. 172) z těchto důvodů označují pěstouny v příbuzenském poměru za specifickou, v systému náhradní rodinné péče odbornými službami opomíjenou skupinu, která **při výchově dětí řeší mnohdy jiné problémy než „běžní“ pěstouni:** „... a dále jim do života vstupují další silné faktory ovlivňující chování a prožívání všech členů rodiny, jako je např. pokročilý věk prarodiče - pěstouna a jeho zdraví, trvalý pobyt biologického rodiče v rodině příbuzného - pěstouna, nevyřešené vztahy mezi biologickým rodičem a pečujícími příbuznými [např. i pocity viny prarodičů za životní problémy a selhání svých dětí v péči o potomky - pozn. vlastní], časté a nevypočitatelné zásahy biologického rodiče do života dětí u příbuzného, nebo prožívání ztráty po smrti biologického rodiče u všech členů rodiny včetně pečovatele, atd.“ Tyto **události, jakož i další možné důvody na straně biologického rodiče (např. závislost, psychiatrické onemocnění, sociálně-patologický způsob života, výkon trestu), pro něž jsou děti do příbuzenské pěstounské péče svěřovány, bývají na rozdíl od běžné pěstounské péče traumatické nejen pro dítě, ale i jeho příbuzné.** Rovněž výchozí situace bývá u příbuzenských pěstounských rodin jiná: **dítě se ve faktické péči svých příbuzných ocitá většinou náhle, aniž by na to dítě a jeho příbuzní byli připraveni.** Dalším možným rizikem pěstounské péče prarodičů je nebezpečí přenosu dlouhodobých rodinných problémů a dysfunkčních výchovných způsobů, které selhaly již u biologických rodičů, na další generaci (Barvíková a kol., 2010; Paleček, 2015).

Zprávy z praxe svědčí o tom, že nově zavedené povinnosti směřující k profesionalizaci pěstounské péče (např. povinná účast na vzdělávání) byly příbuzenskými pěstouny, vychovávajícími děti v pěstounské péči již po delší dobu, mnohdy přijímány s pochybnostmi o jejich smysluplnosti (Hofrová, 2013). Leckdy se ovšem obsah a zaměření vzdělávání míjí s jejich skutečnými potřebami. Ukazuje se,

¹¹³ K fungování dohod o výkonu pěstounské péče viz SocioFactor, s.r.o. (2015a) a Paleček (2015).

¹¹⁴ Přesto je v zájmu dítěte potřeba v každém konkrétním případě individuálně zvažovat kapacitu příbuzných pro poskytování odpovídající péče a výchovy. Upřednostnění příbuzných by nemuselo být vhodné např. v případě značného věkového rozdílu mezi dítětem a příbuzným, výrazné patologie v rodině ve spojení s problematickými vzorci výchovy, nebo snahy získat odměnu pěstouna, aniž by se přitom péče o dítě ve skutečnosti nějak změnila (Paleček, 2015).

¹¹⁵ Konkrétní číselný údaj autoři v analýze neuvádějí.

že **příbuzenská pěstounská rodina často vyžaduje jiný přístup a typ podpory než nepříbuzenská**. Část příbuzenských pěstounských rodin spíše než běžné pěstounské doprovázení potřebuje sanaci - bylo by zapotřebí mnohem více psychologických intervencí, reflexe nefunkčních výchovných vzorců, práce na změně atd. Právě na to ale příbuzenští pěstouni vůbec nemusejí být připraveni (Paleček, 2015).

V souvislosti s nepřipraveností finančního zázemí pěstounů-prarodičů na převzetí vnučat do péče, zejména u prarodičů v důchodovém věku, byla odbornou veřejností rozporuplně přijímána diferenciací příbuzenské pěstounské péče prarodičů v oblasti hmotného zabezpečení (odměna pěstouna) v jejich neprospěch - vedle souhlasu s tímto krokem zaznívají i obavy z ukončování pěstounské péče prarodičů či nepřijímání dětí do jejich péče z ekonomických důvodů (např. Salačová, 2011, Sobotková a Otčenášková, 2013).

Potřeby náhradních rodin v průběhu náhradní rodinné péče

Potřeby náhradních rodičů v průběhu náhradní rodinné péče, formulované na základě výstupů z šetření Bubleové a kol. (2014)¹¹⁶, shrnuje tabulka č. 7.9. Některé z nich si náhradní rodiče mohou saturovat sami, pro naplnění většiny z nich potřebují adekvátní služby a společenskou podporu. V odborných diskusích často zaznívá, že stejné služby, jako nyní mají možnost bezplatně čerpat pěstounské rodiny, by měly mít k dispozici i osvojitelské rodiny.

Navzdory změnám a rozvoji služeb, které systém náhradní péče v ČR v posledních letech doznal, zatím zcela chybí systémové řešení následné péče o mladé lidi po ukončení pěstounské (ale i ústavní péče) po dosažení plnoletosti. Postrádána je zejména dlouhodobá kontinuální podpora mladého člověka při vstupu do samostatného života, pokud jde o zaměstnání, bydlení, finanční gramotnost, dluhové poradenství, mezilidské vztahy, kontakt s biologickou (případně i pěstounskou rodinou), partnerství a rodičovství, apod.

¹¹⁶ Výzkum byl realizován formou polostrukturovaných rozhovorů s náhradními rodiči a s mladými lidmi, kteří prošli náhradní rodinnou péčí, rozhovorů a diskusních skupin s odborníky na náhradní rodinnou péči.

Tabulka č. 7.9 **Potřeby náhradních rodičů v průběhu náhradní rodinné péče (NRP)**

fáze	potřeby	služby
před přijetím dítěte	<ul style="list-style-type: none"> • dostatek informací o NRP a jejích rizicích • kontakt se zkušenými náhradními rodiči 	<ul style="list-style-type: none"> • kvalitní systém příprav žadatelů o NRP • síť odborných center pro NRP
seznámení se s dítětem	<ul style="list-style-type: none"> • objektivní, ucelené informace o: <ul style="list-style-type: none"> - dítěti - volbě vhodného přístupu k dítěti 	<ul style="list-style-type: none"> • kvalitní spisová dokumentace o dítěti • poradenství při kontaktu
adaptace dítěte v rodině	<ul style="list-style-type: none"> • informace <ul style="list-style-type: none"> - o vhodných výchovných přístupech (důležitost navázání pevného vztahu k jedné osobě) - jak pracovat s historií dítěte • odborná pomoc <ul style="list-style-type: none"> - pomoc při kontaktu s biologickou rodinou 	<ul style="list-style-type: none"> • síť odborných center pro NRP • nabídka služeb • kvalitní příprava • nácvik metod při práci s přijatým dítětem
nástup dítěte do školy (mateřské, základní), výchova dítěte	<ul style="list-style-type: none"> • kontinuální odborná pomoc • dobrá komunikace aktérů NRP • informovanost okolí (lékaři, škola atd.) 	<ul style="list-style-type: none"> • síť následných služeb • zajištění odborných služeb • systém odborných školení pro profesionály (učitele, psychology, lékaře aj.) • osvěta ve veřejnosti
dospívání dítěte	<ul style="list-style-type: none"> • sdílení osobní zkušenosti • konzultace s odborníky • výchovné poradenství 	<ul style="list-style-type: none"> • služby odborníků (psycholog, terapeut, sexuolog, právník aj.) • programy pro dospívající • krizová centra • kluby náhradních rodin
osamostatnění dítěte	<ul style="list-style-type: none"> • kontakt s osamostatňujícím se dítětem • umět dát dítěti dostatečný prostor pro jeho vlastní život a rozhodnutí • jistota, že dítě po odchodu nebude strádat (zajištěné bydlení, stálý zdroj příjmů) • potřeba realizace sebe sama 	<ul style="list-style-type: none"> • síť odborných center pro NRP • psychologické a terapeutické služby zaměřené na NRP • adekvátní nastavení sociálních dávek • dostatečná kapacita domů na půl cesty a startovacích bytů
průběžně ve všech fázích	<ul style="list-style-type: none"> • pomoc v domácnosti • finanční podpora • kontakt s jinými lidmi řešícími podobné problémy • podpora partnerských vztahů • dlouhodobý kontakt s odborníkem – sociálním pracovníkem, psychologem aj. • dostupnost a organizovanost služeb, • informovanost o službách • osobní a pozitivní přístup sociálních pracovníků a jiných odborníků • pravidelné vzdělávání • telefonní linka pro NRP s nepřetržitým provozem • pravidelná supervize 	<ul style="list-style-type: none"> • osvěta a propagace náhradní rodinné péče veřejnosti • systém dlouhodobých odborných služeb – Centra pro NRP • kvalitní systém finanční podpory od státu • odlehčující služby • kluby náhradních rodin • pobytové a vzdělávací akce • společná setkání

Zdroj: Bubleová a kol. (2014, s. 13-15)

Shrnutí

- Mezi generací rodičů a dětí je stále větší odstup. Rodiče vyrůstali za podmínek, které jsou výrazně odlišné, pokud jde o názory, hodnoty, způsob života i o pracovní a společenské požadavky. Jsou si tak stále nejistější v tom, jak vlastně mají děti pro jejich budoucí život v rychle se měnícím světě vychovávat.
- Dítě se nevyvíjí jen v párovém vztahu mezi matkou a dítětem, ale především ve vztahovém trojúhelníku: otec - matka - dítě. Čím lépe a déle funguje (i po případném rozchodu rodičů), tím zdravěji se dítě rozvíjí. Partnerské vztahy se však dnes vyznačují křehkostí. Lidé - ač věkem většinou čím dál starší - do rodičovství často vstupují nezralí, nedorostlí povinností a výzvám, které rodinný život a výchova dětí přináší. Přibližně čtvrtina dětí v důsledku rozchodu rodičů vyrůstá jen s jedním z nich. Většina rodičů touží řešit dopady svého partnerského rozchodu dohodou a co nejšetrněji vůči dítěti, nicméně intenzita rodičovských sporů o děti v posledních letech nebývale narůstá. Přibývá psychických obtíží, výchovných problémů a rizikového chování u dětí a dospívajících.
- Mezi hlavní současné deficity služeb pro děti a rodiny patří nedostatečné legislativní ukotvení preventivních a podpůrných služeb (poradenské, terapeutické a další preventivně podpůrné služby), od čehož se mj. odvíjí jejich finanční nejistota a nestabilita. Služby primární prevence i služby pro ohrožené děti a rodiny se vyznačují různorodostí kvality, regionální nevyvážeností a absencí některých typů služeb. Nepříznivě na ně působí resortismus. Za hlavní bariéru v jejich poskytování jsou považovány nedostatečné finanční prostředky.
- Děti bývají svědky až 90 % případů domácího násilí v rodině. Avšak specializované služby, které by dětem pomohly vyrovnat se s důsledky domácího násilí a terapeuticky pracovaly s celým rodinným systémem, jsou v naprosté většině regionů ČR nedostupné. Nabídka specializovaných služeb pro oběti domácího násilí v ČR zdaleka neodpovídá mezinárodním doporučením a je výrazně poddimenzována vzhledem ke skutečným potřebám této cílové skupiny.
- Dosud se nepodařilo překonat rezortní roztržičnost českého systému náhradní péče. Česká republika patří mezi poslední evropské země, kde je ještě možné umístit dítě mladší tří let do ústavní péče. Počty pěstounů a dětí svěřených do pěstounské péče se za posledních deset let více než zdvojnásobily. Během posledních čtyř let došlo k výraznému kvantitativnímu i kvalitativnímu nárůstu služeb poskytujících doprovázení pro pěstounské rodiny, jejich regionální zastoupení a kvalita jsou však zatím nerovnoměrné - v některých oblastech tak pěstouni stále ještě nemají k dispozici podpůrné služby v potřebné kvalitě. Zatím zcela chybí systémové řešení následné péče o mladé lidi po ukončení pěstounské a ústavní péče po dosažení plnoletosti.

8. Rodina se seniorem a seniorská rodina

Česká společnost stárne, tj. počty a podíly seniorů, a zároveň průměrný a mediánový věk naší společnosti se kontinuálně zvyšují. Důvody těchto změn jsou popsány v kapitole věnované demografickému kontextu (kapitola 2.1.). Vybrané změny a výzvy, které tyto fenomény přinášejí pro oblast rodiny, jsou předmětem následujících řádků. Hovoříme-li o rodině se seniorem a seniorské rodině, vycházíme z pojetí rodiny jako širokého vztahového systému osob v různém chronologickém věku a v různém bodě životní dráhy, se všemi specifickými potřebami a přínosy jak jeho jednotlivých členů, tak systému jako celku. Tento rodinný systém přesahuje úzké pojetí rodiny jako nukleárního jádra mladých rodičů s malým dítětem a je citlivý na řadu proměn, které ovlivňují „výkon rodiny“. Hlavní fenomény, jež byly v obecné rovině popsány v předchozích kapitolách, jsou: dramatické zvýšení naděje na dožití, změny načasování ve formování rodiny, rozmach nových rodinných uspořádání a forem, vč. rozvodů a nových partnerství, kohabitace, nižší plodnost, více-partnerská a mimomanželská fertilita, permanentní „single“ a bezdětnost, vztahy osob stejného pohlaví a případná větší vzdálenostní disperze rodin (Angel, Settesten 2015).

Koncept seniora, resp. seniorky, je v české společnosti nezřídka vnímán jako objekt poskytované péče, pomoci a podpory. V kontextu rodinné politiky je však důležité reflektovat řadu demografických a společenských změn, které ovlivňují nejen zajištění formální i neformální sociální a zdravotní péče, ale i podoby rodiny jako takové. Delší naděje na dožití a snižování porodnosti vedly k navýšení podílu a počtu osob, které se dožívají vyššího věku a žijí v rodinách, byť sama definice rodiny se stala vágnější a zahrnuje řadu různých forem partnerství, typů domácností, a tzv. „dětnosti“ (Angel, Settersten, 2015). Je proto považováno za vhodné propojit cíle rodinné politiky s politikou v oblasti stárnutí, která je již aktivně realizována na celostátní i krajské a lokální úrovni (Národní plán, 2014), ale kde je „seniorská rodina“ zatím pouze okrajovým tématem.

Demografická proměna rodiny, především menší počet členů v každé generaci a zvyšující se naděje dožití společně se zvyšující se rozrůzněností životního běhu výrazně proměňuje strukturu rodiny. Již Preston (1984) upozorňuje, že současný manželský pár má s velkou pravděpodobností méně dětí než rodičů, a paralelně k tomu má dítě méně sourozenců než prarodičů. Ale i bezdětný seniorský pár tvoří určitý typ rodiny (Sýkorová, 2008) a vzhledem k narůstající frekvenci takového typu soužití (viz kapitola 2) je třeba do budoucna rozšířit pohled na rodinu i o tento úhel.

8.1 Počet a věková struktura seniorů

Pro účely demografických a statistických šetření bývá jako hranice stáří arbitrárně uváděna hranice 60/65 let a více. V obecnějších diskusích bývá spíše odkazováno k pozdějším životním fázím a jejich generačně podmíněným zkušenostem, bez nutnosti tuto heterogenní skupinu kategorizovat nutně podle věku. Zároveň je však vhodné reflektovat, že s narůstajícím chronologickým věkem roste riziko výskytu vybraných onemocnění a komplikací chronických chorob s následkem snížení pracovní schopnosti a dále pak vzniku potřeby péče, přičemž v tomto smyslu jsou za pomyslné milníky považovány věk 50 let, 75 let a 80 let (Petrová Kafková, 2016).

Populace nad 50 let věku představovala k 31. 12. 2015 téměř 38 % z celkové populace. Z celkového počtu 50 a víceletých bylo 2 172 057 žen a 1 820 214 mužů. V roce 2015 bylo z celkového počtu obyvatel ČR 18,3 % obyvatel starších 65 let, což představuje celkový počet 1 932 412 osob (ČSÚ, 2016a; a veřejná databáze ČSÚ).

Vzhledem k regionalizaci poskytování zdravotních a sociálních služeb, které vytváří strukturu příležitostí pro volbu péče v rodině, je zajímavé, že **v tempu stárnutí populace existují významné regionální rozdíly**. Výraznou stoupající tendenci mají **kraje Ústecký, Zlínský a Moravskoslezský**. V těchto krajích **každým rokem přibývá seniorů oproti dětem** a vývoj nenaznačuje nějaký zvrát. Pokud tyto kraje budou udržovat nastíněný trend, brzy zestárnou, zatímco například Praha zůstane ve stejných poměrech.

Tabulka č. 8.1 **Index závislosti v roce 2015 v regionálním pohledu**

kraj	počet obyvatel celkem	v tom ve věku			průměrný věk	index závislosti 65+/15-64 let
		0-14 let	15-64 let	65 a více let		
Středočeský kraj	1 326 876	226 204	873 382	227 290	40,8	0,260
Ústecký kraj	822 826	130 213	547 147	145 466	41,4	0,266
Moravskoslezský kraj	1 213 311	180 263	813 948	219 100	42,0	0,269
Karlovarský kraj	297 828	44 382	199 349	54 097	42,1	0,271
Česká republika	10 553 843	1 623 716	6 997 715	1 932 412	41,9	0,276
Hlavní město Praha	1 267 449	188 832	844 932	233 685	42,0	0,277
Liberecký kraj	439 639	69 406	289 890	80 343	41,6	0,277
Jihočeský kraj	637 834	97 967	421 869	117 998	42,1	0,280
Pardubický kraj	516 149	79 315	341 189	95 645	41,9	0,280
Jihomoravský kraj	1 175 025	178 921	777 833	218 271	42,0	0,281
Kraj Vysočina	509 475	76 722	337 491	95 262	42,1	0,282
Olomoucký kraj	634 718	95 884	420 019	118 815	42,2	0,283
Zlínský kraj	584 676	85 652	388 916	110 108	42,5	0,283
Plzeňský kraj	576 616	86 398	381 934	108 284	42,3	0,284
Královéhradecký kraj	551 421	83 557	359 816	108 048	42,5	0,300

Zdroj: Veřejná databáze (VDB), ČSÚ (2016a).

8.2 Seniorská partnerství

Problematiku partnerství obecně řeší zejména kapitola 2.2, zde se proto zaměříme pouze na vybraná specifika partnerství starších osob.

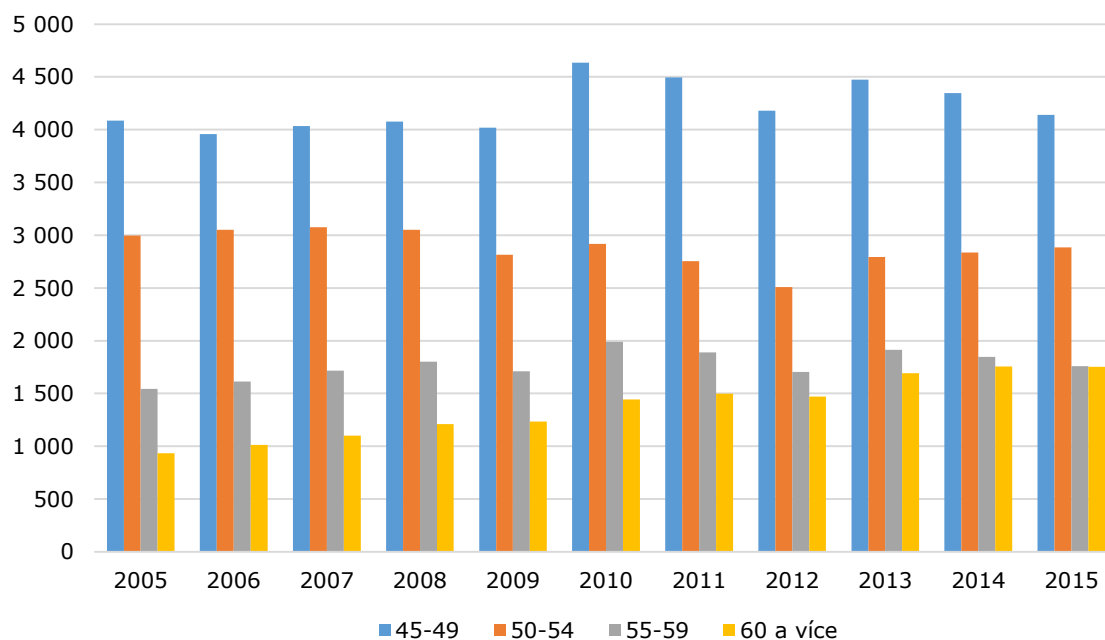
Ženy ve věku 50 a více let byly pouze z 3 % svobodné, 52 % jich bylo vdaných, 16 % rozvedených a 28 % ovdovělých. Pokud se podíváme na muže, najdeme v tomto věku 7 % svobodných, 71 % ženatých, 15 % rozvedených a 7 % ovdovělých. Ovdovělých žen je tedy o plných 21 procentních bodů více než je ovdovělých mužů věkové skupiny 50+. Tato charakteristika prudce narůstá u žen v kategorii 65+, kdy ovdovělých je v této věkové skupině 47 % žen, zatímco mužů vdovců je v tomto věku pouze 13 %. Svobodných žen v kategorii 65+ jsou 2 %, zatímco mužů 4 %. Vdaných žen je 40 % a ženatých mužů 74 %. Rozvedené ženy v tomto věku se na celkovém počtu žen v kategorii 65+ podílejí z 11 %, muži ze 13 %.

Ve věku 60-64 let se asi 15 % žen stává vdovami. O pět let starší ženy jsou vdovami již z 25 %, ve věku 70-74 let je to již 39 %. Ve věkové kategorii 75-79 let je více než polovina žen (55 %) ovdovělých. V 80-84 letech je to již 71 % žen. V nejstarších věkových kategoriích 85-89 a 90+ let jsou ženy vdovami již z 82 % a 88 %, zatímco vdovci jen 39 % a 56 %. Více než polovina mužů (55 %) je ve věku 55-89 let ženatých (ČSÚ, 2014a).

Kromě ztráty partnera v důsledku úmrtí se starší partnerství mohou rozpadat také v důsledku rozvodu. Rozvod je často výrazným zásahem do ekonomického zabezpečení rodiny. Kromě ekonomických dopadů je ale **rozpad partnerství nezřídka také ohrožením širší disponibilní sociální sítě jako možného zdroje mezigenerační podpory**, a to jak mezipartnerské, tak od rodičů k dětem a vnoučatům, a od dětí a vnoučat k rodičům. Můžeme se navíc domnívat, že tyto pozdější rozvody jsou méně často než rozvody v mladším věku následovány novým partnerstvím, které by některé z těchto ztrát alespoň částečně kompenzovalo.

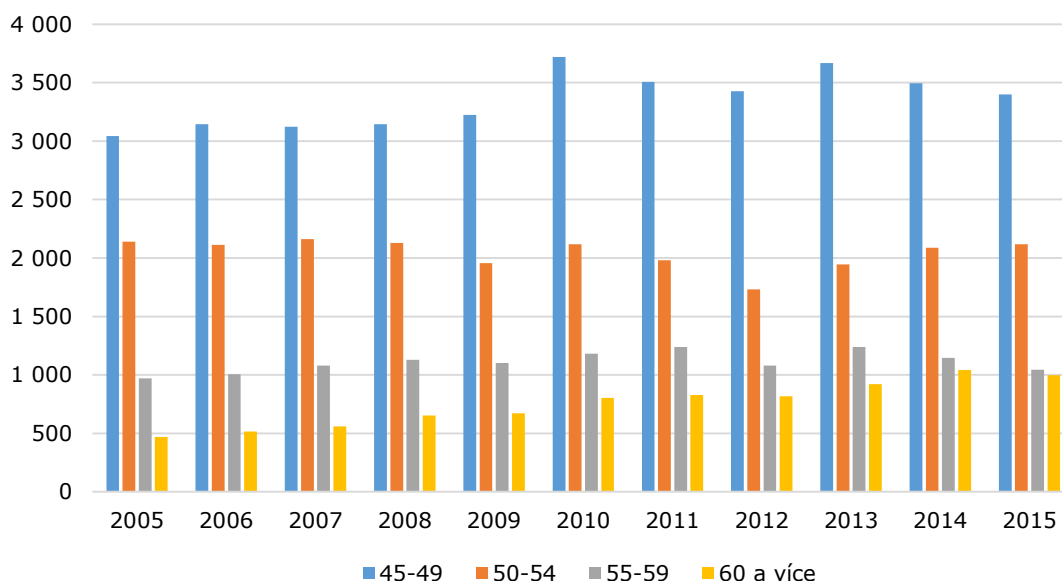
Počty rozvodů ve všech věkových kategoriích, a to jak pro muže, tak pro ženy, rostou (graf č. 8.1; graf č. 8.2). Od roku 1989 **počty rozvodů** v mladších věkových kategoriích **narostly 1,5krát, u nejstarších mužů ale již 2,5krát a v případě nejstarších žen dokonce téměř třikrát**. Podíly těchto událostí pak ukazují, že tyto trendy jsou relativně stabilní i přes rozdílné počty osob v dotčených generacích.

Graf č. 8.1 **Vývoj počtu rozvodů dle věku muže (2005-2015) - věkové kategorie 45 let a starší**

Zdroj: ČSÚ

Graf č. 8.2 Vývoj počtu rozvodů dle věku ženy (2005-2015) - věkové kategorie 45 let a starší

Zdroj: ČSÚ

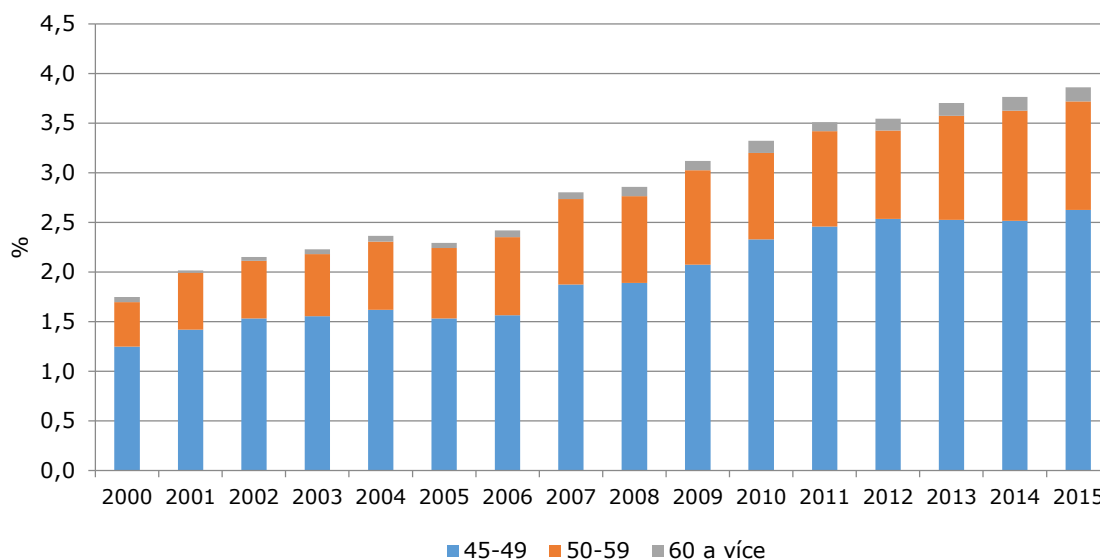
A tak zatímco ještě po roce 2000 představovaly rozvody 45letých a starších mužů necelých 30 % všech rozvodů, tento podíl (stejně jako počet rozvodů celkem a počet rozvodů ve vyšších věkových skupinách rozvádějících se mužů a žen) rostl a v roce 2015 už to bylo více než 40 % všech rozvodů v případě 45letých mužů a starších. U podskupiny 55letých a starších je to mezi rokem 2004 a 2015 nárůst dokonce dvojnásobný (ze 7 % na 14 %). U žen je tento vývoj identický co do tempa, i když objemem je o něco menší (v roce 2004 to bylo 20,4 % všech rozvodů 45 letých a starších, 4,3 % pak u 55+, v roce 2015 pak 29 %, resp. 8 %).

8.3 Seniorská rodičovství

Prodlužování života, delší doba strávená studiem a přípravou na zaměstnání i obecně změn v hodnotové orientaci v populaci, doprovázené medicínskými pokroky, vedou i k posunu rození dětí do pozdějšího věku. Kromě již diskutovaného nárůstu průměrného věku rodiček je možné tuto změnu ilustrovat i vývojem počtu, a zejména podílu dětí narozených matkám a otcům ve vyšším věku. Nemusí se přitom jednat nutně o prvorozené, nebo jediné dítě, ale svoji roli může hrát i trend dětí v nových partnerstvích, která jsou uzavírána ve vyšším věku.

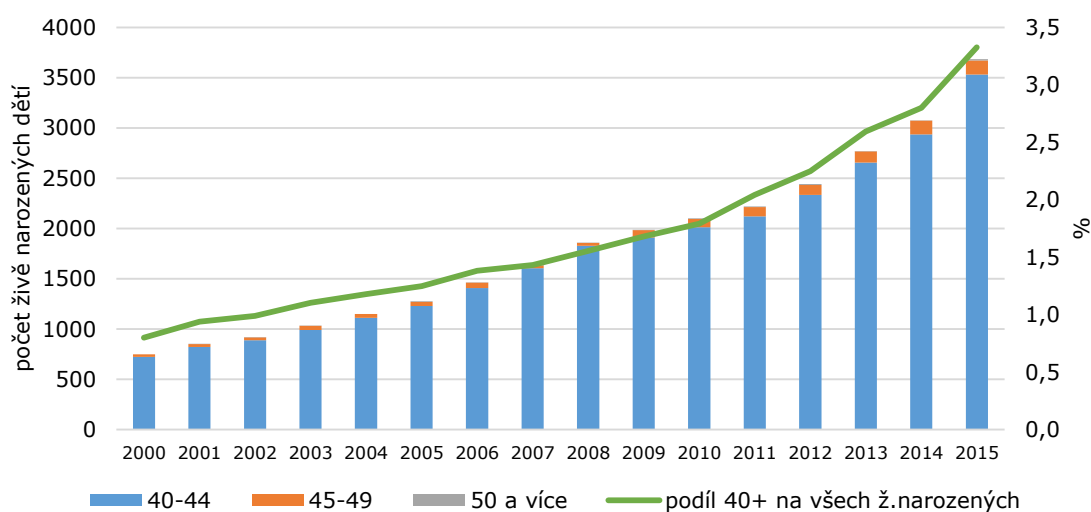
V roce 2015 se 4 % všech narozených dětí narodilo otcům starším 45 let ($n = 4\,181$), resp. 1,2 % otcům starším 50 let ($n = 1\,334$). Bohužel se jedná pouze o podíly, kdy je věk otce znám, což je údaj, který chybí pro více než 9 000 dětí. Ve stejném roce se živě narodilo 3 683 dětí matkám čtyřicátnicím a starším (z toho 13 dětí ženám starším 50 let), což je 3,3 % všech živě narozených. U obou pohlaví se navíc jedná vždy o přibližně stejné podíly narozených v manželství i mimo něj (ČSÚ, 2016c). Posledních několik dekád tak počet i podíl dětí narozených starším rodičům roste (graf č. 8.3 a č. 8.4).

Graf č. 8.3 **Podíl dětí narozených starším otcům v manželství (%)**

Zdroj: ČSÚ

Graf č. 8.4 **Počet a podíl (%) živě narozených dětí starším matkám (všechny rodinné kategorie)**

Zdroj: ČSÚ

Profil životní dráhy se pro páry s odloženou reprodukcí liší od těch, kteří mají své děti v mladším věku (Rossi, Rossi, 1990). Pozdější plodnost může být výhodnější pro budování zaměstnanecké kariéry a zvyšuje pravděpodobnost, že ženy budou mít práci, do které se mohou vrátit poté, co věnují určitý čas výchově dítěte. Je také pravděpodobnější, že tyto „pozdní“ děti se narodí páru, který je již stabilnější ve svém manželství i kariéře. Určitou komplikaci lze však očekávat ve chvíli, kdy jsou tito rodiče pozdními šedesátníky, resp. sedmdesátníky, a jejich příjem již zaznamenal výraznou redukci odchodem do starobního důchodu. Jejich děti mají teprve dvacet či třicet let a od vrcholu kariéry a finanční jistoty je dělí přibližně ještě jedna dekáda. Tyto děti jsou poté jako čtyřicátníci vystaveni zvýšenému riziku dvojité zátěže péče o závislé děti i křehké rodiče, resp. častěji o ovdovělou matku. Potřeba poskytování péče a podpory v čase přitom ještě dále stoupá. V modelu odložené plodnosti s každým rokem roste pravděpodobnost nutnosti péče či alespoň výpomoci prarodičům, zatímco možnost (či

pravděpodobnost) jejich intenzivní péče o vnoučata klesá (Rossi, Rossi, 1990; Vidovičová, 2014).

8.4 Širší rodinné role

Takzvaný „life-course approach“ - tedy pohled, který nabízí analýzy v kontextu celé životní dráhy jedince a jeho rodiny, vede k argumentaci, že jedinec je vykonavatelem celé řady sociálních rolí, z nichž ty nejvýznamnější jsou často rodinné, ale přesahují úzký rámec „rodiče - dítě“. Podle sociologických výzkumů čeští mladší senioři a seniorky (50-70 let) zastávají v průměru více než sedm rolí a ty kromě rolí pracovních a rolí aktivně stárnoucích¹¹⁷ zahrnují následující role: manželka/manžel (partnerka/partner) (69 %); matka/otec (90 %); dcera/syn (respondent/ka má žijící rodiče) (41 %); babička/dědeček (62 %); přítel(kyně)/kamarád(ka) (91 %); člověk, který o někoho pečuje (24 %); bratr, sestra (79 %); snacha/zeť (respondent/ka má žijící/ho tchána, tchýni) (31 %); jiná důležitá role (1 %) - např. tchýně, tchán aj. Po roli rodičovské a partnerské je nejvýznamnější rolí pozdější životní fáze role prarodičovská (Vidovičová, Galčanová, Petrová Kafková, 2015); nově se pozornost upírá také na roli sourozeneckou.

8.4.1 Prarodičovství

V českém kontextu nejsou tyto otázky dopodrobna zatím zkoumány, ale zahraniční studie, jako například Glaser et al. (2010), se podrobně věnovaly specifickým efektům, které mají různé politiky na prarodiče a výkon jejich role v různých evropských společnostech a sociálních státech. Konstatovali, že rodinná politika a sociální prostředí ovlivňují míru, s jakou jsou prarodiče zapojeni do péče o vnoučata. Zejména se jedná o nastavení režimu zaměstnanosti žen, státem poskytovanou péči o děti, formy daní a různých typů dávek nebo peněžních transferů, rodičovské dovolené a ošetření rodičovských práv, politiky mateřství a otcovství či přímou podporu prarodičovské péče. Vedle těchto strukturálních vlivů intervenují do výkonu prarodičovské péče i normy a přesvědčení, které přispívají k formování potřeby péče a poptávky po ní. Broad (2007), taktéž vycházející z britského kontextu, podobně definuje oblasti, ve kterých je nutné provést revizi právního systému tak, aby byl rozpoznán a ošetřen jeho dopad na prarodiče. Mezi hlavní body řadí zákoník práce (zejména s ohledem na péči o děti), zákon o sociálním zabezpečení a sociální podpoře (např. v oblasti podpory v nezaměstnanosti), zákony upravující péči o dítě (např. v potřebě získat dovolenou/ pracovní volno pro poskytování péče o osobou blízkou) a konečně penzijní legislativu.

Spolu s Glaser et al. (2010, s. 42) můžeme shrnout, že „všechny politiky směřující k *well-being* rodin ovlivní roli prarodičů v rodině“. Některé tak činí nepřímo, jako je to v případě dostupnosti a štědrosti státem poskytované podpory rodičům, která determinuje potřebu neformální péče o děti. V jiných případech se sami **prarodiče v roli péče o vnoučata mohou stát bezprostředním subjektem rodinné politiky**. Buďto mohou být státem percipováni vedle rodičů jako další z možných beneficentů přijímaných opatření, anebo jsou sami primárními pečovateli o děti s veškerými nároky na rodičovskou dovolenou, rodičovské dávky nebo pracovní volno z důvodu poskytování péče o dítě. V zemích, které umožňují přímý nákup péče o děti, jako je např. Finsko a Norsko, mají rodiče flexibilní možnost volby mezi formální a neformální péčí, a proto mohou „nákup“ péče uplatnit i u prarodičů. Tam, kde se prarodiče stávají primárními pečovateli, jako to bývá u mladistvých rodičů, rodičů těžce nemocných nebo postižených, zemřelých, uvězněných nebo rodičů zneužívajících

¹¹⁷ Další zjišťované role zahrnovaly: *pracovník, zaměstnanec, resp. podnikatel* (56 %); *dobrovolník/ dobrovolnice* (7 %); *člověk učící se nové věci* (54 %); *pacient/ka* (41 %); *věřící člověk* (25 %); *člověk věnující se intenzivně koníčkům* (42 %).

návykové látky, je úloha nastavení rodinné politiky z pohledu prarodiče samozřejmě zcela zásadní.

I v podmínkách české společnosti, jejíž strukturální i hodnotové nastavení se poněkud liší od tradicionalistických, přinejmenším deklarativně prorodinně zaměřených středozezemních sociálních států, se **více než 80 % dotázaných českých seniorů starších 60 let** vyjádřilo, že **poskytuje výpomoc s výchovou vnoučat a péčí o ně** (Kuchařová, 2002; Petrová Kafková, 2014). **Polovina dotázaných seniorů** vedle péče o vnoučata navíc **poskytuje i výpomoc s chodem domácnosti a výpomoc peněžní** svým dospělým dětem.

Druhým okruhem komplexní dynamiky rodinných systémů jsou pak otázky vyvolané nárůstem nových rodinných uspořádání, jejich dopadu na mezigenerační vztahy v rodině a v důsledku toho i na potřebu rozšíření záběru rodinné politiky jako takové. **Destabilizace partnerských vztahů se promítá i do stability vztahů mezigeneračních.** Rozpady partnerství¹¹⁸ mohou vést k narušení vztahů mezi prarodiči a vnuky, ale zároveň přispívají i k objevování se vztahů nových, získaných novým partnerstvím jednoho nebo i obou rodičů. Hovoříme pak o nepokrevním nebo „adoptivním“ či „nevlastním“ prarodičovství. Dnes není nikterak extrémním případem, že dítě má místo dříve obvyklých dvou babiček, případně přeživších jednoho či dvou dědečků, dohromady prarodičů osm, případně, že má jiné babičky a dědečky než jeho sourozenci (Vidovičová, 2014). Všechny tyto vlivy mohou ovlivňovat intenzitu a kvalitu mezigeneračních vztahů, stejně jako dostupnost instrumentální pomoci či různých forem péče. Jedním z nových témat, která tak budou pravděpodobně získávat na důležitosti, jsou například práva prarodičů na styk s vnoučaty po rozvodu rodičů.

Podle dat šetření SHARE je v České republice v prarodičovské roli **72 % respondentů**, o něco více žen než mužů (77 % vs. 65 %). Podíl těch, kteří mají vnoučata, logicky stoupá s věkem, a tak zatímco mezi 50-59letými je to 57 %, ve skupině 60-70 let jich je o 27 p. b. více. Zakládání rodiny ve vyšším věku a obecně menší počet dětí u jedinců s vyšším vzděláním je zřejmě vysvětlením téměř lineárního vztahu mezi podílem prarodičů a vzděláním (ZŠ 80 % vs. 53 % VŠ). Počet vnoučat je rozložen poměrně rovnoměrně, z prarodičů má jedno vnouče 18 %, dvě vnoučata 24 %, tři a čtyři vnoučata po 17 % a pět a více vnoučat 23 % respondentů. Počet vnoučat dále logicky stoupá s věkem respondenta, takže zatímco mezi 50-59letými má pět a více vnoučat 15 %, mezi 60-70letými je to už 27 % dotazovaných v šetření SHARE. Počet vnoučat také klesá se vzděláním, jedno až dvě vnoučata má 35 % prarodičů se základním vzděláním, zatímco mezi vysokoškolsky vzdělanými je to celých 63 %, ostatní pak mají vnoučat více. Péče je obvykle potřebná zejména, když jsou vnoučata malá, protože s jejich rostoucím věkem se obsah poskytované „péče“ mění a její potřeba klesá. Alespoň jedno vnouče 12leté a mladší má 28 % respondentů. Jejich podíl opět téměř lineárně klesá se vzrůstajícím vzděláním (39 % ZŠ vs. 26 % VŠ). Vnouče tříleté a mladší pak má 12 % respondentů. Možnost a potřeba pečovat o vnoučata se tedy výrazně proměňuje dle sociodemografických charakteristik prarodičů i vnoučat (Petrová Kafková, 2014).

8.4.2 Sourozenectví

Další významnou rodinnou rolí pozdějšího věku je sourozenectví. Sourozenectví je z hlediska životní dráhy jedince nejdélším primárně rodinným poutem; jako takové si zasluhuje pozornost zvláště v kontextu rostoucí naděje na dožití. Jedná se o pouto vyznačující se spíše trvalostí než častými kontakty; sourozenci též mohou být „mobilizováni“ v případě těžkých okolností v životě jedince. Sourozenecké kontakty

¹¹⁸ Tyto trendy nejsou nové, změnil se ale jejich zdroj. V tradičních společnostech to byla především vysoká úmrtnost v mladším věku, která zakládala nutnost vytváření nových partnerství a komplikovala mezigenerační strukturu. Dnes tuto úlohu převzala rozvodovost a relativně nízká stabilita partnerství v kohabitaci.

jsou i v dospělosti často organizovány rodiči, zejména matkou. Úmrtí matky je tak pro sourozenectví jistou zkouškou. **Okolnostmi vedoucími ke kontaktu sourozenců jsou mj. právě péče o stárnoucí rodiče a její organizace** (Sýkorová, 2007; Přidalová, 2007; Jeřábek a kol., 2013; Dudová, Volejníčková, 2015; Možný, Přidalová, Bánovcová, 2004), a to i v případě správy rodičova jmění v době jeho případného odchodu do pobytového zařízení, kdy sourozenci vystupují jednak jako potomci svého rodiče, ale také jako budoucí dědici (Billaud, 2012). Obecně je v dospělosti z hlediska kontaktů se sourozenci hodna pozornosti i přítomnost synovců a neteří; právě na rodiny sourozenců (potažmo pak na vybrané synovce a neteře) se orientují bezdětní senioři, zejména pak seniorky (Sýkorová, 2008). Zahraniční studie poukázaly na souvislost mezi sourozeneckými kontakty a věkem či pohlavím; některé kupř. zjistily zvýšení frekvence kontaktů u žen nad 60 let věku (Bonvalet, Gotman, Grafmeyer, 1997); případně, že, mají-li jedinci na výběr, upřednostňují kontakty se sourozencem téhož pohlaví (Crenner, Géchaux, Herpin, 2000). Vzhledem k obecně vyšší naději na dožití u žen než u mužů mají ženy ve vyšším věku také větší pravděpodobnost, že budou mít žijící sestru, a že tato bude vdovou.

8.5 Pečující rodiny a závislí senioři

Podpora neformálních pečujících osob je přirozeným pokračováním úvah o sladování pracovního a rodinného života, které zpravidla začínají (a bohužel nezřídka i končí) u péče o děti a pokračují zátěží v oblasti péče o dospělou osobu, jež je závislá na pomoci druhého pro svůj nepříznivý zdravotní stav (Klodinská, 2016). Potřeba této péče je veřejně rozeznána a podporována různými nástroji současné sociální politiky (Nešporová, Svobodová, Vidovičová, 2008). Efekty této podpory se ale zdají být příliš malé na to, aby vykompenzovaly zátěž a rizika, včetně těch následných, které jsou s poskytováním péče spojená. Různí autoři proto poukazují na potřebu rozvoje dalších možností a cest, jak tuto péči zajistit a, nejen společensky, ocenit (Mlčoch, 2010).

Pečovatelé, a především pečovatelky, které poskytují neformální péči o závislé dospělé členy rodiny, jsou přitom očekávaným a preferovaným zdrojem poskytované péče, která bývá souhrnně a obecně označována jako „rodinná“ v kontrastu k té „institucionální“. Pojem rodiny přitom zakrývá skutečné sociodemografické charakteristiky pečujících a rozdílnou dynamiku rozdělení péče mezi různými členy rodiny, resp. domácnosti (Dudová, 2015).

8.5.1 Pečující

Pro pečující rodinné příslušníky se vžil pojem „sendvičová generace“. Pojem odkazuje k označení lidí ve věku 40 až 60 let, kteří se nacházejí v průsečíku požadavků několika rolí: péče o děti, potřebné starší příbuzné a vlastní zaměstnání. Ve velké většině se přitom jedná o ženy, které jsou v příbuzenském vztahu k opečovávanému, tedy zejména manželky, dcery a snachy.

Dudová (2015) shrnuje, že **nejčastěji se pečujícím stávají děti a partneři seniorů a seniorek, zpravidla ve věku 50-70 let**. Začátek péče je často vyvolán náhle vyvstalou potřebou následující nějakou krizovou situací (např. úrazem, zlomeninou v důsledku pádu apod.), na kterou není rodina připravena a začíná tedy vyjednáváním mezi členy rodiny, často sourozenci, o „jmenování“ primární pečovatelky či vzácněji pečovatele. Ten, resp. ta, žije obvykle ve stejném domě, nebo alespoň v blízkosti matky či rodičů, kteří potřebují péči. Péče se dle Dudové (2015) dále pravděpodobněji ujme ta osoba, která již nemá významné pracovní závazky a jiné pečovatelské povinnosti, případně může svoji práci přizpůsobit potřebě poskytování péče. Výpomoc ze strany sourozenců a partnera pečující osoby je obvykle ve formě poskytování zprostředkované podpory nebo v zajištění instrumentálních činností, jako je obstarání nákupu či vyzvednutí léků, apod. Intimní tělesná péče je zpravidla

poskytována jen jednou osobou, a to s ohledem na společenské normy, které pokládají za samozřejmé, že do takto úzkého tělesného vztahu nevstupují muži, osoby opačného pohlaví nebo vzdálenější příbuzní. V důsledku toho pečovatelka nezřídka vnímá svoji roli jako nezastupitelnou, což snižuje pravděpodobnost využití pomoci ze strany formálních terénních služeb nebo respitní péče (Dudová, 2015). Ze strukturního hlediska této konstelaci také napomáhají přetrvávající rozdíly v postavení žen na trhu práce. Disrupční vliv na dostupnost péče pak mají i faktory vázané na proměny partnerství, kdy zejména **v důsledku rozvodu rodičů narůstá riziko, že péče otci bude poskytována v menší míře, případně pouze instrumentálně**. V případě rozvodu pečujících pak roste riziko dostupnosti pečující ženy v důsledku problematického zajištění příjmu a podpory pro pečující - samoživitelky. **Nezamýšleným důsledkem péče, opět častěji pro starší pečovatelky, je přerušování pracovní kariéry s nejasnou časovou prognózou**, která v kombinaci s věkovou diskriminací na trhu práce, představuje **významný problém při snaze o návrat na pracovní trh po skončení potřeby péče** o rodiče či jiného staršího příbuzného. Žádný z těchto aspektů přitom není v populaci distribuován nahodile co do socioekonomického statusu pečujících, kdy vyšší příjmové kategorie mají lepší možnosti zaplatit i formální péči, a naopak jsou ve větším riziku ztráty svého statusu, pokud se péči věnovat chtějí. Nižší příjmové kategorie naopak péči mohou brát méně jako volbu.

Data z ČR od zaměstnaných žen ve věku 45 až 65 let, zkoumající vliv pečovatelské role na spokojenost se skloubením soukromého a pracovního života ukazují, že **péče je zdrojem přetížení a stresu pocítovaného z výkonu těchto rolí**. Nejvíce spokojeny jsou ženy nepečující (75 % spokojených), následovány ženami pečujícími buď o rodiče, anebo o děti (50 %), a nejméně spokojených je mezi zaměstnanými ženami, které pečují zároveň o děti a rodiče (30 %) (Gender Studies, 2013). Šindelář (2014) konstatuje, že v takové sendvičové konstelaci je asi 4,4 % respondentů zahrnutých v šetření ISSP 2011-2012 (viz tabulka č. 8.2). V populaci můžeme očekávat výskyt konstelace v intervalu 3,3 až 5,3 % (při 95% intervalu spolehlivosti). Většina lidí v sendvičové konstelaci se nachází ve věku 30 až 49 let, což je do velké míry způsobeno operacionalizací sendvičové konstelace založené na přítomnosti závislých dětí ve věku 17 a méně let v domácnosti. Pokud bychom toto kritérium posunuli na vyšší věkovou hranici (což zvolená data bohužel nedovolila), výrazně by vzrostl podíl lidí v sendvičové konstelaci i ve věku 50 až 59 let, neboť právě v této skupině každý čtvrtý respondent deklaroval péči o člena rodiny a zároveň tři čtvrtiny respondentů jsou stále ekonomicky aktivní (Šindelář, 2014, s. 43).

Tabulka č. 8.2 **Podíly osob v závislosti na pečovatelském a zaměstnaneckém statusu a jejich kombinaci dle věku**

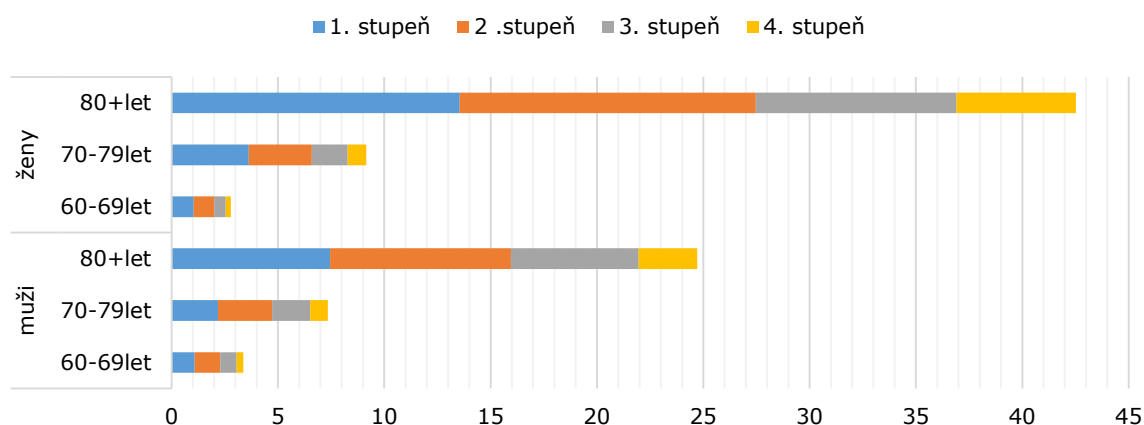
		věkové kategorie						celkem	N
		18-29 let	30-39 let	40-49 let	50-59 let	60-69 let	70 a více let		
podíl pečujících	počet	35	72	62	79	57	30	335	1 803
	%	10,0	19,5	21,3	26,8	21,2	13,2	18,6	
závislé dítě v domácnosti	počet	105	231	136	28	10	8	518	1 785
	%	30,1	63,6	47,4	9,6	3,7	3,6	29,0	
ekonomická aktivita	počet	165	313	258	227	39	2	1004	1 805
	%	46,9	84,6	88,7	76,7	14,5	0,9	55,6	
péče a práce	počet	16	58	56	60	9	0	199	1 803
	%	0,9	3,2	3,1	3,3	0,5	0,0	11,0	
péče a závislé dítě	počet	4	52	34	11	7	2	110	1 785
	%	0,2	2,9	1,9	0,6	0,4	0,1	6,2	
péče, dítě a práce	počet	1	39	29	8	1	0	78	1 786
	%	0,1	2,2	1,6	0,4	0,1	0,0	4,4	

Zdroj: ISSP 2011-2012 Rodina a zdraví, Šindelář (2014, s. 42)

8.5.2 Osoby s potřebou péče a její zajištění

Nástup disability, kterou můžeme zjednodušeně považovat za znak čtvrtého věku a symbolickou hranici potřeby intenzivní péče ze strany okolí, je sice spojen s chronologickým věkem, je ale zároveň silně ekonomicky a kulturně podmíněn. Ekonomicko-kulturní nerovnosti ve zdraví, a tím i v soběstačnosti, zpochybňují vhodnost chronologického vymezení čtvrtého věku a ukazují na zachování značných strukturálních nerovností v pozdějších fázích životní dráhy. K mírnému nárůstu podílu jedinců s různou mírou zdravotních omezení dochází po 70. roce života, větší nárůst tohoto podílu je však patrný **až po 80. roce**. Mezi 90letými a staršími můžeme označit jako „křehkou“ stále **méně než polovinu populace**. Výrazný vliv na podíl jedinců s různou mírou disability má jejich **vzdělání a příjem**. Nízké příjmy a nízké vzdělání přinášejí větší riziko disability **ženám** než mužům. Po 80. roce života přesto výrazně narůstá podíl jedinců pobírajících příspěvek na péči, zejména **mezi ženami** (viz graf č. 8.5) (Petrová Kafková, Vidovičová, 2015).

Graf č. 8.5 Podíl mužů a žen pobírajících příspěvek na péči na populaci v daném věku celkem (%)

Zdroj: MPSV 2014, SLDB 2011, Petrová Kafková, Vidovičová 2015

V roce 2015 bylo vyplaceno průměrně téměř 337 tisíc příspěvků na péči měsíčně, tj. meziročně o cca 2 % více (MPSV, 2016). Ve dvou třetinách případů se jedná o ženy, třetina bývá vyplacena mužům (MPSV, 2014). Z hlediska věku bylo nejvíce příspěvků na péči vyplaceno lidem v nejstarší věkové kategorii 80 a více let (43 %), naopak dětí do 17 let věku je mezi příjemci 9 %, lidí v produktivním věku (18-59 let) 18 % (MPSV, 2016). Nejčastěji pobírají příspěvek na péči osoby v prvním a druhém stupni přiznané závislosti (32 %, resp. 33 %), nejméně ve čtvrtém stupni závislosti (13 %). Celkové výdaje na příspěvek na péči v roce 2015 meziročně mírně vzrostly (o 4 %) a činily 21,2 mld. Kč (tamtéž). Existují určité obavy, že tato čísla nevyjadřují realitu zcela přesně, neboť určitá část seniorů a seniorek, kteří by měli na příspěvek nárok, o něj z různých důvodů nepožádá. I přesto však snad můžeme zároveň konstatovat, že velký podíl i nejstarších seniorů je v relativně dobré kondici a mohou být pro své okolí, rodinu a komunitu, cenným zdrojem různých forem vzájemné podpory.

V České republice bylo **v roce 2015 v domovech pro seniory umístěno 35 944 klientů** (ČSÚ, 2016b), což je mírný pokles oproti roku 2013 (36 598 klientů). Nejvíce ve Středočeském (4 943) a Moravskoslezském (4 538) kraji. Ve věku do 65 let se v těchto zařízeních nachází necelých 2000 osob, ve věku 66-75 let je to již téměř pět a půl tisíce osob. Nejpočetněji jsou zastoupené věkové kategorie 76-85 a 86-95

let. V tomto věku se v domovech pro seniory nachází v každé z kategorií přes 14 tisíc klientů. Lidé ve věku 86 a více let jsou obyvateli domovů pro seniory v 11 % ze všech lidí této věkové kategorie. (ČSÚ, 2014b). **Většina seniorů i nadále žije ve svém přirozeném prostředí**, a to buďto osamoceně, v páru, nebo v širší rodině, s výpomocí terénních sociálních služeb, sousedských a komunitních vazeb a přátel. Zejména otázka zajištění terénních sociální a zdravotních služeb, které lze dobře kombinovat s neformální péčí v rodině je tak pravděpodobnou prioritou rozvoje zajištění péče o seniory s ohledem na podporu mezigeneračních vztahů v rodině.

Shrnutí

- V ČR roste počet a podíl seniorů a seniorek ve vyšších věkových skupinách, kteří a které žijí v rodinách a také sami rodinu tvoří.
- Rodiny a partnerství v pozdějším věku se rozpadají typicky ovdověním, podíl vdov mezi ženami ve věku 60-64 let je 15 %, ale po 80. roce věku je to již více než 80 %; u mužů 80+ je ale vdovci „jen“ 39 % z nich.
- S rostoucí měrou se na rozpadu starších partnerství začínají podílet i rozvody. Více než 40 % všech rozvodů za rok se odehrál u mužů starších 45 let, v případě žen je to 30 % celkového počtu rozvodů starších žen.
- S prodlužováním naděje na dožití, rozvolňováním věkových norem, a částečně také v důsledku zvyšující se míry rozvodovosti a nových partnerství, roste počet i podíl dětí narozených starším matkám a otcům.
- Mladší senioři zastávají v průměru 7 sociálních rolí, které mohou vytvářet potřebu vyjednávat rovnováhu mezi rodinným a pracovním životem, resp. dalšími životními rolemi daného jedince. 90 % mladších seniorů se definuje jako „rodič“ a 62 % jako „prarodič“, čímž významněji kontinuitu výkonu svých rodinných rolí.
- Téměř 80 % mladších seniorů má také žijící sourozence. Sourozenectví je důležitou rodinnou rolí nejen jako zdroj vzájemné pomoci, ale je také klíčovou rolí při rozhodování o poskytování pomoci dlouhodobým rodičům.
- V případě potřeby poskytování péče závislému seniorovi je typickým pečovatelem žena, partnerka, nebo dcera/snacha opečovávané osoby, ve vyšším středním věku, častěji pokud již nevyvíjí intenzivní ekonomickou aktivitu, nebo je ochoten/a (resp. schopen/a) ji na blíže nedefinovatelný časový úsek utlumit. Jako pečující se definuje 24 % mladších seniorů a seniorek.

9. Rodiny se specifickými potřebami

9.1 Rodiny se zdravotně postiženým členem

9.1.1 Výskyt zdravotního postižení a charakteristiky postižených osob

Oblast zdraví je důležitou součástí životní situace rodin. Duševní i tělesné zdraví členů rodin, a konkrétně dětí či seniorů, jsou předmětem rodinné politiky především s ohledem na míru výskytu rodin s dětmi či dalšími členy se zdravotním postižením a také na způsoby zajištění péče a podpory těmto rodinám. V pozornosti rodinné politiky jsou i podmínky a rizika udržení fyzického a duševního zdraví v rodinách různého sociálně ekonomického statusu. Podle mezinárodní studie (*Zdravotní stav...*, 2016) se 7 % obyvatel ČR cítí ze zdravotních důvodů vážně omezeno ve svých běžných činnostech a čtvrtina pociťuje méně vážné omezení. 64 % osob ve sledované populaci uvedlo, že má dlouhodobou nemoc nebo problém.

Rodiny se zdravotně postiženým členem lze nahlížet dle toho, kterého člena dané rodiny se postižení týká. První skupinu představují ty rodiny, kterým se narodilo dítě se zdravotním postižením (dále ZP), další skupinu tvoří rodiny s rodičem/rodiči se ZP, v neposlední řadě je nutné zahrnout i ty rodiny, kde je ZP člen někdo jiný než (nezletilé) dítě nebo rodič.

Ačkoliv absolutní počty rodin se zdravotně postiženým dítětem jsou relativně malé, každý jednotlivý takový případ představuje nějakou odchylku od standardních podmínek života rodin. **V roce 2012 bylo v ČR přes 67 tisíc nezletilých dětí se zdravotním postižením, z nichž naprostá většina žila s rodiči (92 %), 2 % žila s prarodiči a ostatní s jinou osobou. V ústavech pro zdravotně postižené žilo 1 %, v současnosti je to necelých 600 dětí (MPSV, 2016).**

Dle Výběrového šetření u osob se zdravotním postižením, které proběhlo v roce 2013¹¹⁹, činí podíl osob se zdravotním postižením v populaci 10 %, a to 11 % u žen a 10 % u mužů (tabulka č. 9.1, obdobně ÚZIS, 2015, s. 42). To představuje mírný nárůst proti roku 2007, hlavně mezi ženami (ČSÚ, 2013). Ze struktury populace zdravotně postižených lze částečně dedukovat i charakteristiky a problémy rodin, v nichž rodiče nebo děti se ZP žijí.

¹¹⁹ Prostřednictvím dotazování lékařů byla shromážděna data o 9 300 zdravotně postižených, kteří byli pro potřebu výzkumu definováni takto: „Zdravotně postiženou je osoba, jejíž tělesné, smyslové a/nebo duševní schopnosti či duševní zdraví jsou odlišné od typického stavu a lze oprávněně předpokládat, že tento stav potrvá déle než 1 rok. Odlišnost od typického stavu musí být takového druhu či rozsahu, že obvykle způsobuje omezení nebo faktické znemožnění společenského uplatnění dané osoby.“ (viz ČSÚ, 2013, zde i další podrobnosti)

Tabulka č. 9.1 **Základní charakteristiky zdravotně postižených osob v ČR v roce 2012**

	počet zdravotně postižených osob	podíl v populaci (%)*
celkem	1 077 673	10,2
muži	512 761	9,9
ženy	564 912	10,6
0–14 let	64 307	4,1
15–29 let	65 143	3,5
30–44 let	109 947	4,4
45–59 let	206 891	10,0
60–74 let	333 211	18,6
75 +	298 174	42,1

* k počtu obyvatel dané skupiny k 31. 12. 2012

Zdroj: ČSÚ. 2013

Ve srovnání s celou populací je vzdělanostní úroveň zdravotně postižených výrazně nižší (např. 34 % s nejméně základním vzděláním proti 18 % u všech obyvatel nebo 7 % vysokoškoláků oproti 12 %). Nejčastějším vzděláním mužů se zdravotním postižením je střední bez maturity, o něco menší jsou počty těch, kdo dosáhli základního nebo úplného středního vzdělání. U žen je nejčastější základní a pak střední vzdělání s maturitou i bez (ČSÚ, 2013, s. 12). Mezi lety 2007–2013 především poklesl počet zdravotně postižených se základním vzděláním, ale rostly počty těch, kteří dosáhli středního vzdělání, jak s maturitou, tak bez ní.

Z hlediska rodinného stavu jsou celkově nejčetnější kategorií vdané a ženatí (41 % v roce 2013), což však platí jak celkem, tak pro muže, ale nikoliv pro ženy. Ty jsou nejčastěji rozvedené, zatímco mezi muži je oproti ženám vyšší podíl svobodných. V roce 2013 oproti roku 2007 **ubýlo sezdaných jedinců a celkově se zvýšil podíl svobodných a také ovdovělých** (na 22 %, resp. 23 %) **nebo rozvedených** (10 %). Je tedy **pravděpodobné, že přibýlo osob, pro něž je obtížnější získávat případnou potřebnou pomoc v rámci rodiny.**

Rozhodující pro rozsah a způsob domácí péče poskytované zdravotně postiženým jedincům je ovšem způsob bydlení zdravotně postižených z hlediska soužití ve společné domácnosti s další osobou, tedy forma rodinného soužití. Statistiky ji nepřímou zjišťují prostřednictvím deklarácí, které osoby z hlediska příbuzenského a podobného vztahu žijí se zdravotně postiženým v jedné domácnosti. V tabulce č. 9.2 je tedy zjednodušený obraz rodinného soužití zdravotně postižených (dotázaný mohl dle reality uvést více osob co do vztahu vůči jeho osobě). Podle celkových četností je na prvním místě ve vztahu k osobě se zdravotním postižením manžel/ka (podíl z celku 36 %). Druhá nejčastější forma je „žije sám/sama“ (19 %), třetí pak vztah syn/dcera (17 %) a na čtvrtém místě vztah rodič (14 %)“ (ČSÚ, 2013, s. 17).

Tabulka č. 9.2 **Bydlení ve společné domácnosti s další osobou podle věku a pohlaví (možnost více odpovědí)**

věková skupina	vztah k osobě se zdravotním postižením								
	žije sám/sama	manžel/ka *	druh/družka*	rodič	pra-rodič	syn/dcera	vnuč/vnučka	jiná osoba	není známo
muži									
0-14	0,0	0,0	0,0	40,8	27,7	0,0	0,0	6,8	0,0
15-29	1,7	0,4	2,7	29,9	66,9	0,9	0,0	13,7	7,3
30-44	11,0	7,0	24,8	16,2	5,4	14,2	0,0	20,8	14,4
45-59	25,4	22,3	28,4	9,8	0,0	31,2	3,6	17,6	25,6
60-74	35,6	47,8	33,4	3,3	0,0	28,5	33,1	28,2	47,4
75+	26,4	22,5	10,7	0,1	0,0	25,2	63,3	13,0	5,4
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
abs.	73 948	243 625	27 222	99 640	2 741	63 923	7 394	29 609	9 051
ženy									
0-14	0,0	0,0	0,0	34,9	37,4	0,0	0,0	5,3	0,0
15-29	0,7	1,0	6,3	32,6	39,5	1,5	0,0	11,4	0,0
30-44	2,9	13,7	29,0	18,9	17,5	14,4	0,2	7,2	7,0
45-59	9,9	30,7	40,6	9,6	5,5	20,8	12,1	11,9	10,2
60-74	30,3	39,0	17,8	3,8	0,0	18,1	28,0	19,4	62,2
75+	56,2	15,7	6,3	0,2	0,0	45,2	59,6	44,8	20,7
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
abs.	144 485	181 773	19 066	61 368	2 163	136 395	22 839	31 766	12 314
celkem									
0-14	0,0	0,0	0,0	38,6	32,0	0,0	0,0	6,0	0,0
15-29	1,0	0,7	4,2	30,9	54,8	1,3	0,0	12,5	3,1
30-44	5,6	9,8	26,5	17,2	10,7	14,3	0,2	13,7	10,1
45-59	15,2	25,9	33,5	9,7	2,4	24,1	10,0	14,6	16,7
60-74	32,1	44,0	26,9	3,5	0,0	21,4	29,3	23,6	55,9
75+	46,1	19,6	8,9	0,1	0,0	38,8	60,5	29,5	14,2
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
abs.	218 433	425 398	46 288	161 008	4 904	200 317	30 233	61 375	21 365

* Včetně registrovaného partnerství

** Včetně rozvedené osoby žijící nadále s bývalou manželkou/manželem

Zdroj: ČSÚ 2013, s. 16

Až do věku 29 let žijí postižení jedinci s rodiči jako hlavními (potenciálními) pečovateli. U starších osob je to pak manžel/ka nebo, daleko méně často, druh/družka, a to více u starších osob. S věkem rostou počty osaměle žijících, jejich absolutní počty kulminují ve věkové kategorii 60-74 let, zatímco relativní počty až v nejvyšším věku, tedy spolu s dále klesající soběstačností. Bydlení bez další osoby je častější u žen než u mužů. Okolo věku 40 let pak přibývá soužití s vlastními dětmi. Ostatní osoby uvedené v tabulce 9.2 nejsou tak četnými spolubydlícími ve společné domácnosti.

Náročnost kladená na rodinnou péči vzrůstá s klesající soběstačností jedince. Nízká míra soběstačnosti mladistvých a mladých dospělých ve věkové skupině 15-29 let je srovnatelná jen s osobami nejstaršími (tabulka č. 9.3). Lidé ve věku péče o nezletilé děti (30-44, příp. 45-59 let) disponují nejvyšší mírou soběstačnosti (0,72,

resp. 0,80¹²⁰), odpovídající středně těžkému postižení (s mírou soběstačnosti 0,74) (ČSÚ 2013, s. 39).

Tabulka č. 9.3 **Rozsah potřeby péče podle pohlaví a věku (15 let a více; %)**

	míra soběstačnosti						průměrná míra soběstačnosti *
	úplná soběstačnost	pomoc několik hodin denně	celodenní pomoc (4-12 hodin)	nesoběstačnost (cca 24 hodin)	není známo	celkem	
pohlaví							
muži	46,5	28,1	12,7	9,2	3,5	100,0	0,72
ženy	36,7	34,4	14,4	11,7	2,8	100,0	0,66
celkem	41,3	31,5	13,6	10,6	3,1	100,0	0,69
věkové skupiny							
15-29	48,0	18,7	11,0	18,3	4,1	100,0	0,67
30-44	50,1	22,3	10,0	13,0	4,7	100,0	0,72
45-59	57,4	24,1	8,3	5,2	5,0	100,0	0,80
60-74	49,2	31,2	9,7	7,3	2,6	100,0	0,75
75+	16,5	43,1	23,6	15,4	1,5	100,0	0,54
celkem	41,3	31,5	13,6	10,6	3,1	100,0	0,69

* Úplná soběstačnost = 1,000; pomoc několik hodin denně = 0,667; celodenní pomoc = 0,333; nesoběstačnost = 0,000

Zdroj: ČSÚ 2013, s. 39

Zdravotní postižení jak rodičů, tak dětí snižuje v různé míře potenciální možnosti ekonomické aktivity rodičů. Postižení dospělí jsou navíc více ohroženi nezaměstnaností než běžná populace. V únoru 2017 (MPSV, 2017) bylo mezi uchazeči o zaměstnání 14 % osob s různou mírou zdravotního handicapu, převážně v 1. stupni invalidity (60 %). Podle výzkumu ČSÚ (2013) bylo mezi dotázanými zdravotně postiženými osobami, které nejsou studující nebo nepracující důchodci, 5 % nezaměstnaných. V celém souboru bylo 69 % nepracujících důchodců, necelá 2% nezaměstnaných, 9 % zaměstnaných či soukromě podnikajících a pracujících důchodců bylo také 9 %.

9.1.2 Problémy rodin se zdravotně postiženým dítětem

Mít v rodině zdravotně postižené dítě pro ni obvykle přináší problémy v organizaci rodinného života, rozdělení času pro činnosti péče a zabezpečení chodu domácnosti, zdravotní postižení se promítá do vztahové oblasti a může způsobit finanční problémy. Mění se též postavení zdravého sourozence dítěte se ZP. Počet takových rodin není systematicky sledován, a tak pro kvantifikaci tohoto jevu je třeba využívat různé statistické zdroje.

V České republice bylo v roce 2012 na základě výběrového šetření vyčísleno přibližně **50 až 60 tisíc rodin pečujících o dítě se zdravotním postižením**, z toho asi 20 tisíc rodin pečovalo o dítě s těžším stupněm zdravotního postižení (*Šance dětem*, 2012).

V roce 2015 bylo vyplaceno osobám do 17 let věku průměrně měsíčně 29 tisíc příspěvků na péči, z toho podle stupně závislosti I. až IV. v daném pořadí 12 tisíc., 7 tisíc, a v nejvyšších dvou po 5 tisících (MPSV, 2016). Mezi pečující rodiny patří i ty,

¹²⁰ Úplná soběstačnost = 1,000; pomoc několik hodin denně = 0,667; celodenní pomoc = 0,333; nesoběstačnost = 0,000.

kteří **pečují o své dítě v případě doléčovacích pobytů po nemocích a úrazech**. Příspěvek na péči v těchto případech nebývá přiznán (nejedná se o stavy, které se vyznačují dlouhodobostí, což české právo definuje jako dobu delší než jeden rok). I těchto dětí, respektive jejich rodin, je u nás několik tisíc každý rok (*Šance dětem*, 2012).

Podle dat ÚZIS (ÚZIS, 2015) od roku 2000 stoupal počet dětí narozených s vrozenou vadou a následně poklesl na hodnotu 4,5 tisíc (tabulka č. 9.4), přičemž dlouhodobě téměř polovinu tvoří srdeční vady. Podíl dětí s vrozenými vadami ze všech narozených rostl do roku 2012 a pak se snížil (ČSÚ, 2016), v roce 2014 na úroveň roku 2010 s hodnotou 4,3 % (5,0 % chlapců a 3,6 % dívek). Vrozené vady se vyskytují výrazně častěji u chlapců.

Tabulka č. 9.4 **Vývoj počtu živě narozených dětí s vrozenou vadou podle pohlaví, vybrané roky**

	celkem	chlapci	dívky
2000	3 768	2 212	1 555
2005	3 803	2 263	1 540
2010	5 072	3 033	2 039
2014	4 586		

Zdroj: ÚZIS, 2016

Pečující rodiny představují velice heterogenní sociální kategorii z hlediska jejich potřeb a možností je uspokojovat. Informační portál *Šance dětem* však poukazuje na někdy **nedostatečně individuální přístup k rodinám, pečujícím osobám a dětem**. Velmi záleží na osobním přístupu pracovníků příslušných pomáhajících profesí, např. lékařů, sociálních pracovníků či pedagogů (*Šance dětem*, 2012).

Přítomnost zdravotně postiženého v rodině přináší komplikace při zajišťování rodinného příjmu a ovlivňuje strukturu vydání rodiny. Rodiny se zdravotně postiženým dítětem se obvykle musí vzdát běžného modelu dvoupříjmové domácnosti, protože jeden z rodičů musí pečovat o dítě (*Šance dětem*, 2016a). V případě samoživitelů/ek znamená intenzivní péče o dítě závislost na sociálních dávkách. Možnosti kombinovat práci a péči omezuje mj. nedostatek zaměstnání na částečný úvazek, případně s flexibilní pracovní dobou. Dlouhodobá péče pak může vést až ke ztrátě kontaktu s pracovním trhem.

Omezené finanční zdroje se promítají celkově do běžných rodinných výdajů a také do možností zajistit produkty a služby, které rodina potřebuje v souvislosti s přítomností zdravotně postiženého člena. Podle portálu *Šance dětem* (2016a) může jít o tyto položky: zajištění odpovídajících pomůcek (rehabilitačních, kompenzačních, kosmetických a dalších), zajištění relaxace a oddechu pro pečující osobu, zajištění odpovídající podpory pro zdravé sourozence, vytvoření finanční rezervy pro nepředvídatelné situace (např. ztráta práce osoby, která plní funkci „živitele“ rodiny) či vytvoření zdrojů pro zajištění přiměřených příjmů ve stáří. Finanční pomoc státu ve formě dávek pro zdravotně postižené je zaměřena převážně na zajištění služeb a kompenzačních pomůcek – blíže v části 9.1.4.

Ačkoliv zdravotní postižení v rodině mění často i nároky na prostor bytu a jeho okolí, 80 % handicapovaných, tj. téměř 900 tisíc osob, bydlí v běžném domě ve standardním bytě. Bezbariérový byt nebo byt zvláštního určení v běžném domě obývá 10 % z osob s tělesným postižením (84 % bydlí ve standardním bytě) a 8 % osob s vícenásobným postižením (75 % ve standardním bytě). V lůžkových zařízeních nebo pobytových službách je ubytováno celkem 7 % ze zdravotně postižených. I tyto ukazatele ilustrují význam péče o postižené v rámci rodiny.

Péče o zdravotně postižené dítě nebo jiného člena rodiny poznamená často i vztahy v rodině. Odborníci zmiňují, že se nemusí jednat jen o zhoršení vztahů, ale je obvyklé, že dochází např. k rozdílným pohledům na hodnotu domácí práce či se změni vnímání vlastní osobnosti i vztahy obou partnerů (Šance dětem, 2012). Mohou se změnit i vztahy v širší rodině.

Rodiče potřebují odbornou pomoc, která jim není vždy dostatečně poskytována. Odborníci říkají, že (ne)dostupný systém podpůrných služeb je jedním z hlavních faktorů určujících kvalitu života rodiny dítěte se ZP a současně majících vliv na rozhodnutí o umístění dítěte do institucionální péče, což se týká sociálních i zdravotnických služeb (Systém služeb..., 2013, s. 15, 21). Současný systém sociálních a dalších služeb pro rodiny s dítětem se ZP sice významně přispívá ke zlepšení kvality jejich života, má však řadu nedostatků. Analýza z roku 2013 (tamt., s. 23-24) předkládá několik doporučení ke zkvalitnění systému služeb, zahrnující tyto principy - dostupnost, otevřenost, provázanost, cílenost, informovanost a individuální přístup.

9.1.3 Služby pro rodiny se zdravotně postiženým dítětem

System služeb pro rodiny se zdravotně postiženým členem rodiny je značně roztržštěný a poskytuje služby odlišné kvality a dostupnosti z regionálního hlediska.

Stěžejní pro domácí péči o postižené dítě je raná péče, která patří mezi služby sociální prevence. Je jako jiné sociální služby legislativně vymezena v zákoně č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů. Jedná se o terénní (popřípadě ambulantní) službu, která je poskytována dítěti se zdravotním postižením a jeho rodičům do 7 let věku dítěte. Služba je poskytována i dětem, jejichž vývoj je „pouze“ ohrožen v důsledku nepříznivého zdravotního stavu. Tato služba zahrnuje činnosti výchovné, vzdělávací a aktivizační, sociálně terapeutické, zprostředkování kontaktu se společenským prostředím a další. Ranou péči poskytují Střediska rané péče ve velkých městech od narození do osmi let věku dítěte. Nápomocná jsou též speciálně pedagogická centra spolu s pedagogicko-psychologickými poradnami. Významnou roli mohou hrát mateřská a rodičovská centra, služby hlídání dětí a neformální rodičovské skupiny. Vedle služby rané péče využívají rodiny se zdravotně postiženým dítětem také další služby sociální péče, například osobní asistenci, denní stacionář či pečovatelskou službu. **Školní a také mimoškolní vzdělávání a výchova postižených dětí může probíhat v běžných nebo specializovaných školách, příp. školských zařízeních.** Inkluzivní vzdělávání bylo zmíněno v kapitole 6. Předškolní vzdělávání může postižené dítě získat ve speciální mateřské škole. Mateřská škola pro postižené děti zajišťuje rozvoj jak v oblasti sociální, tak v oblasti speciálních dovedností, které se vážou k danému postižení. System základního školství, a následně středního školství, umožňuje obdobně vzdělávání ve specializované nebo inkluzivní formě.

Zapojení zdravotně postižených dětí do volnočasových aktivit je důležitou pomocí při naplňování výchovné funkce rodiny. V této oblasti existují markantní rozdíly mezi velkými městy a venkovem (Šance dětem, 2016). Mimoškolní poskytovatelé v případě volnočasových aktivit pro děti a mládež se zdravotním postižením jsou dostupní zejména ve větších městech a zejména tam, kde je i školské zařízení pro děti s daným postižením, mj. proto, že zde často působí stejní výchovní pracovníci a další specializovaní odborníci. Na venkově nebo v menších městech není nedostupnost řady celostátně působících organizací tolik kompenzována působností místních spolků jako u běžné populace dětí. Volnočasové aktivity často poskytují subjekty založené právě za tímto účelem lidmi, kteří mají buď sami zdravotní postižení, nebo ho má jejich blízká osoba. Stává se, že volnočasové aktivity využívají i zdraví sourozenci dětí se ZP, pro které jsou určeny, což je velkým obohacením pro obě strany (tamt.).

Pro sociální integraci a soudržnost rodiny jsou důležité sociálně aktivizační služby pro rodiny s dětmi a pro podporu v pečovatelských aktivitách rodičů a rodinných pečovatelů pak odlehčovací služby.

9.1.4 Finanční podpora státu rodinám se zdravotně postiženým členem

Osoby, potažmo rodiny se zdravotně postiženým členem mají nárok na dávky z pojistných a nepojistných sociálních systémů (tabulka č. 9.5). Pro přiznání nároku na ně je hodnocen zdravotní stav dotyčných osob. Toto posuzování provádějí okresní správy sociálního zabezpečení.¹²¹

Tabulka č. 9.5 **Přehled dávek pro rodiny se zdravotně postiženým členem**

	zdravotně postižený dospělý	zdravotně postižené dítě (do 18 let)
nepojistné dávky	příspěvek na péči	příspěvek na péči
	při splnění podmínek: zvýšení příspěvku na péči	zvýšení příspěvku na péči
sociální pojištění	invalidní důchod	
	částečný invalidní důchod	

Pokud se v rodině narodí dítě se ZP, není v současné době mezi dávkami státní sociální podpory žádná určená přímo těmto rodinám. Jako ostatním rodinám jí náleží za stejných podmínek nárok na dávky státní sociální podpory. V současné době je možný souběh pobírání rodičovského příspěvku a příspěvku na péči. Tento souběh nebyl v období od ledna do listopadu 2012 možný. Rodina se tak musela rozhodnout, která dávka je pro ni po prvních narozeninách dítěte výhodnější. Do roku 2011 včetně mohly rodiny s dítětem se ZP čerpat rodičovský příspěvek až do 7 let jeho věku v základní výměře 7 600 Kč měsíčně. V případě přiznání i příspěvku na péči, měl rodič nárok na rodičovský příspěvek v poloviční výši. Pokud bylo dítě, o které rodič pečoval a bral na něj rodičovský příspěvek, posouzeno jako dlouhodobě (těžce) zdravotně postižené a tomuto dítěti nebyl přiznán příspěvek na péči, náležel rodičovský příspěvek v nižší výměře 3 000 Kč od 7 do 15 let věku dítěte.

Pro rodiny se zdravotně postiženým členem, který potřebuje speciální péči, jsou uděleny výjimky ohledně rozsahu docházky dítěte mladšího 2 let do zařízení nerodinné péče o děti, pobírá-li rodič rodičovský příspěvek. Míra možného využívání těchto služeb závisí na tom, kdo a jak závažné má zdravotní postižení, a na věku dítěte (blíže viz Integrovaný portál MPSV). U dítěte, které dovršilo 2 let věku, není docházka do zařízení stejně jako u ostatních rodin omezena.

V současné době je základní dávkou, která má pomoci i rodinám se zdravotně postiženým členem, **příspěvek na péči**. Je určen osobám starším jednoho roku závislým na pomoci jiné fyzické osoby. Výše příspěvku dle věku příjemce a stupně závislosti je uvedena v tabulce č. 9.6. Příspěvek na péči může být zvýšen o částku 2000 Kč měsíčně, a to z důvodu nízkého příjmu¹²² rodiny s nezaopatřeným dítětem do 18 let, jež je jeho příjemcem, nebo je-li příjemcem rodič. Dalším důvodem pro zvýšení je podpora zdravotně postižených dětí ve věku od 4 do 7 let, kterým náleží příspěvek na péči ve stupni III. (těžká závislost) nebo stupni IV. (úplná závislost).

¹²¹ Lékaři vycházejí vždy nejprve z údajů od ošetřujícího lékaře. V případě potřeby mají možnost si vyžádat od poskytovatele zdravotních služeb další podklady (např. lékařské nálezy o provedených vyšetřeních posuzované osoby) anebo požádat o nové vyšetření posuzované osoby. Více o posuzování zdravotního stavu na http://www.mpsv.cz/files/clanky/16982/posuzovani_zdravi_2014.pdf

¹²² Rozhodný příjem oprávněné osoby a osob s ní společně posuzovaných je nižší než dvojnásobek částky životního minima oprávněné osoby a osob s ní společně posuzovaných podle zákona o životním a existenčním minimu.

Tabulka č. 9.6 **Měsíční výše příspěvku na péči dle věku příjemce a stupně závislosti od 1. srpna 2016 (Kč)**

stupeň postižení	mladší 18 let	starší 18 let
stupeň I. - lehká závislost	3 300	880
stupeň II. - středně těžká závislost	6 600	4 400
stupeň III. těžká závislost	9 900	8 800
stupeň IV. úplná závislost	13 200	13 200

Zdroj: MPSV

Z poskytnutého příspěvku je možné hradit pomoc poskytovanou jak osobou blízkou, tak asistentem sociální péče, registrovaným poskytovatelem sociálních služeb, dětským domovem nebo speciálním lůžkovým zdravotnickým zařízením hospicového typu. Nejčastěji je využíván na péči poskytovanou osobou blízkou (podle Michalíka, 2010, jsou to až tři čtvrtiny vyplacených příspěvků).

Příspěvek na péči pobíralo v roce 2015 v průměru 337 tisíc příjemců měsíčně. Přibližně dvě třetiny z nich byly kvalifikovány stupněm závislosti I. a II. Z hlediska věku byly nejvýznamněji zastoupeny osoby starší 70 let (dvě třetiny příjemců), nezletilé děti do 18 let představovaly necelou desetinu příjemců.

Další dávkou určenou osobám se ZP je **příspěvek na mobilitu**. Pobírat ho můžou osoby starší jednoho roku mající nárok na průkaz označený symbolem ZTP¹²³ nebo na průkaz označený symbolem ZTP/P¹²⁴ (který byl přiznán podle předpisů účinných od 1. ledna 2014), pokud se opakovaně v kalendářním měsíci za úhradu dopravují nebo jsou dopravovány. V roce 2017 je výše dávky 400 Kč měsíčně. V roce 2015 bylo vyplaceno v průměru 240 tisíc dávek měsíčně v celkové hodnotě 1 miliardy Kč.

Osoby se ZP mohou získat také **příspěvek na zvláštní pomůcku**. Nárok na příspěvek má dítě, které má těžkou vadu nosného nebo pohybového ústrojí nebo těžké sluchové postižení anebo těžké zrakové postižení dlouhodobého charakteru, a tento zdravotní stav trvá déle než rok. Závažné zdravotní postižení musí potvrdit posudkový lékař. Nárok na dávku je podmiňován také věkem žadatele. Na příspěvek na motorové vozidlo či úpravu bytu má nárok osoba starší tří let, na příspěvek na vodícího psa pak osoba starší 15 let.

Za splnění předepsaných podmínek je nedostupnost (plného) pracovního příjmu osoby, jejíž schopnost pracovat poklesla z důvodu dlouhodobě nepříznivého zdravotního stavu aspoň o 35 % a nedosáhla věku 65 let, nahrazena invalidním důchodem. Výše invalidního důchodu je stanovena součtem základní výměry a procentní výměry a liší se podle stupně invalidity. Pokud invalidita třetího stupně vznikla před dosažením věku 18 let, stanoví se nárok na invalidní důchod podle zvláštních pravidel; ta platí i pro některé další mladé invalidy (podrobněji viz Slovník sociálního zabezpečení).

Pomoc a usnadnění života lidem a rodinám se zdravotně postiženým dítětem nebo jiným členem je z mnoha stran v kompetencích obcí a krajů. Na jejich přístupu závisí míra bezbariérovosti vnějšího prostoru v obcích a na obecních úřadech i dalších institucích. Mohou intervenovat i do nabídky bezbariérových prostředků hromadné dopravy. Mohou organizovat rodinné akce pro rodiny (nejen) s postiženými členy a podporovat aktivity NNO apod. Z úrovně státu jsou pro to vytvářeny podmínky právní

¹²³ Nárok na něj má osoba s těžkým funkčním postižením pohyblivosti nebo orientace, včetně osob s poruchou autistického spektra. Více na <http://slovník.mpsv.cz/prukaz-oznaceny-symbolem-ztp.html>

¹²⁴ Nárok na něj má osoba se zvlášť těžkým funkčním postižením nebo úplným postižením pohyblivosti nebo orientace s potřebou průvodce, včetně osob s poruchou autistického spektra. Více na: <http://slovník.mpsv.cz/prukaz-oznaceny-symbolem-ztp-p.html>

a strategické. Např. Vládní plán financování NRPM¹²⁵ na období 2016–2025 podchycuje spoluúčast ze strany resortů na financování odstraňování bariér na úřadech a institucích státní a veřejné správy z roku 2014 (*Úřad vlády*, 2014). V oblasti dopravy je to např. zákon č. 104/2000 Sb., o Státním fondu dopravní infrastruktury, který stanovuje podmínky poskytování příspěvků pro naplňování programů zaměřených ke zvýšení bezpečnosti dopravy a jejího zpřístupňování osobám s omezenou schopností pohybu a orientace.

9.2 Rodiny migrantů

9.2.1 Demografická struktura a důvody pobytu v ČR

Osoby s cizím státním občanstvím žijící legálně na území ČR tvoří necelých 5 % z obyvatelstva ČR (celkem 496 413 osob k 31. 12. 2016; ČSÚ, 2016c).¹²⁶ Ačkoli tento podíl se od roku 2004 více než zdvojnásobil, řadí se ČR mezi státy EU s nejnižším zastoupením migrantů v celkové populaci (Eurostat, 2016). Největšími skupinami jsou cizinci ze třetích zemí (CTZ)¹²⁷ s trvalým pobytem (56 % v roce 2015) a občané EU s nahlášeným přechodným nebo dlouhodobým pobytem (43 %; ČSÚ, 2016c). Azylantů a osoby s dlouhodobými vízy jsou zastoupeni marginálně.¹²⁸ Nejpočetnější mezi migranty žijícími v ČR jsou dlouhodobě občané Ukrajiny (22 % v roce 2016), Slovinci (22 %), Vietnamci (12 %) a Rusové (7 %). Dalšími početně významnějšími skupinami jsou Němci a Poláci (ČSÚ, 2016c). Muži dnes tvoří 56 % z nich, přičemž tento podíl se za poslední dekádu mírně snížil (tamt.). Děti do 19 let tvoří 14 %, osoby v postproduktivním věku (65 a více let) pouze 5 %. Mezi migranty v produktivním věku 15-64 let převažuje střední kategorie 30-39 let (ČSÚ, 2016a). V české populaci je nízké zastoupení osob s migračním původem, které nabyly české státní občanství (ČSÚ, 2014b).¹²⁹

Jak naznačuje už samotná věková struktura, **jedním z nejčastějších důvodů pobytu cizinců v ČR je výdělečná činnost** (Drbohlav a kol., 2010, s. 41). To potvrzují i statistiky, podle nichž bylo v roce 2015 zaměstnaných 70 % migrantů bez ohledu na věk (MV, 2016, s. 62; ČSÚ, 2016c).¹³⁰ Dalším důvodem migrace je **sloučení rodiny**,¹³¹ jehož výskyt v současné době roste převážně mezi **cizinci ze třetích zemí** (Schebelle a kol., 2015, s. 59; Vavrečková, Pojer, 2014). Častým důvodem je také **studium**.

¹²⁵ NRPM je zkratka pro Národní rozvojový program mobility pro všechny

¹²⁶ Kromě toho na českém území podle různých odhadů pobývá až srovnatelný počet migrantů bez příslušných povolení (Medová, Drbohlav, 2013; Zimmermann a kol., 2011).

¹²⁷ země mimo EU

¹²⁸ Dlouhodobá víza = nad 90 dní. ČSÚ azylanty a osoby s dlouhodobými vízy do své definice obyvatelstva ČR nezahrnuje (ČSÚ, 2016c).

¹²⁹ Nezahrnujeme sem významný podíl osob hlásících se k polské a německé národnosti, které jsou zároveň českými občany, z nichž se většina narodila na území dnešní ČR (ČSÚ, 2014b). Převahu této situace lze předpokládat i u českých občanů slovenské národnosti. Státní občanství ČR ročně nabyde několik tisíc cizinců. Zatímco v letech 2005–2013 to bylo mezi 1000 a 3000 osobami ročně, v letech 2004 a 2014 toto číslo přesahovalo 5000 (ČSÚ, 2016b). Důvodem těchto výkyvů byly vstup ČR do EU v roce 2004 a nabytí účinnosti zákona č. 186/2013 Sb., o státním občanství České republiky, 1. ledna 2014, který umožnil občanům ČR mít dvojí či vícero občanství.

¹³⁰ To odpovídá 82 % z celkového počtu migrantů ve věku 15-64 let. Kromě toho 15 % z celkového počtu migrantů zaměstnávaly agentury práce a 18 % podnikalo (MV, 2016, s. 62-63; ČSÚ, 2016c). Zaměstnanecký a podnikatelský status se může u některých osob prolínat, proto uvedené hodnoty nesčítáme. Podle SLDB 2011 tvořily osoby s cizím státním občanstvím 4 % z celkového počtu zaměstnaných i nezaměstnaných v ČR (*Obyvatelstvo podle státního občanství...*, 2011).

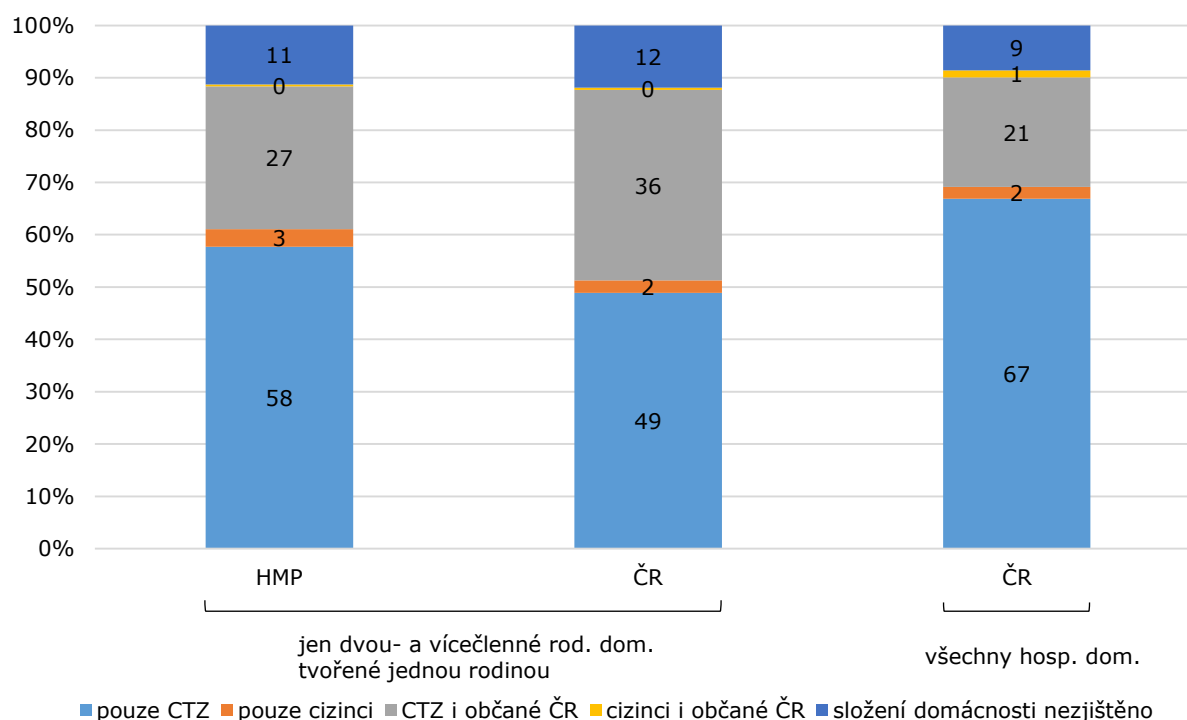
¹³¹ Sloučení rodiny je oficiální proces, při němž se rodinný příslušník (manžel/ka, dítě či nesoběstačný senior) připojuje k osobě s povoleným pobytem v cílové zemi (tou je obvykle migrant, který sem přišel např. za účelem výdělečné činnosti; MV, 2017).

Nejvyšší výskyt národnostně smíšených manželských/partnerských svazků osob s migračním původem nacházíme u Slováků (ČSÚ, 2014b). Manželské a partnerské svazky migrantů z třetích zemí jsou vysoce národnostně homogamní. Vztah s etnickým Čechem/Češkou má kolem desetiny z nich. Rodičovský nebo manželský/partnerský svazek s příslušníky majority je častější u žen, u Ukrajinců, u migrantů s vyšším vzděláním a žijících mimo Prahu (Schebelle a kol., 2015, s. 57-58). Nejvíce homogamní jsou svazky vietnamských migrantů, kteří také projevují největší zájem o slučování rodin (tamt., s. 59). Úhrnná **plodnost migrantek v ČR je nižší** než u žen z majoritní populace a než je typické v zemích jejich původu (Drbohlav a kol., 2010, s. 95, 113-115). **Děti migrantů ze třetích zemí se ale častěji než děti s českým či slovenským občanstvím rodí v manželstvích** (tři čtvrtiny v případě Ukrajinců a Vietnamců v porovnání s polovinou v případě Čechů a Slováků v roce 2015; ČSÚ, 2016d).

Základní **přehled o struktuře domácností cizinců ze třetích zemí**, kteří tvoří největší část migrantů v ČR, poskytuje analýza údajů z Cizineckého informačního systému (CIS) a dat SLDB 2011 (Horáková a kol., 2014; Bareš a kol., 2016a, 2016b, 2016c). **Dvě třetiny migrantů ze třetích zemí mají nějaké rodinné vazby v ČR, přičemž v Hlavním městě Praze a ve věkových kategoriích 18-26 let a 65 a více let je takových osob méně** (Bareš a kol., 2016b). Děti do 17 let věku mají v ČR rodinné vazby (nejčastěji rodiče) z 98 % (tamt.). **V Praze, kde žije cca 40 % ze všech cizinců ze třetích zemí pobývajících v ČR, je** vyrovnanější poměr počtu mužů a žen než v ČR jako celku, a je zde také **větší zastoupení věkové kategorie 18-26 let** (Bareš a kol., 2016a). Zároveň zatímco v Hlavním městě Praze (HMP) „tuto věkovou kategorii častěji reprezentují nově příchozí, individuálně migrující, jednotlivci (studenti, pracovní migranti),“ v jiných krajích „častěji zahrnuje zletilé děti CTZ, migranty ze sloučených rodin nebo obecněji řetězové migrace“ (tamt.). **V Praze tedy nacházíme větší podíl migrantů v (nižším) produktivním věku, kteří žijí osamoceně či v párech a méně z nich má v ČR rodinné vazby. Oproti tomu v ostatních částech republiky se spíše jedná o déle usazené migranty žijící ve vícečlenných rodinných domácnostech a/nebo s rodinnými vazbami v ČR, které častěji zahrnují i české občany**¹³² (viz grafy č. 9.1 a 9.2; Bareš a kol., 2016a, 2016b).

¹³² Tj. děti narozené v ČR, osoby, které české občanství nabyly, nebo rodilé Čechy žijící s migranty ve smíšených partnerských svazcích.

Graf č. 9.1 Srovnání složení hospodařících domácností s cizincem ze třetí země v Hlavním městě Praze a v ČR, 2011 (%)

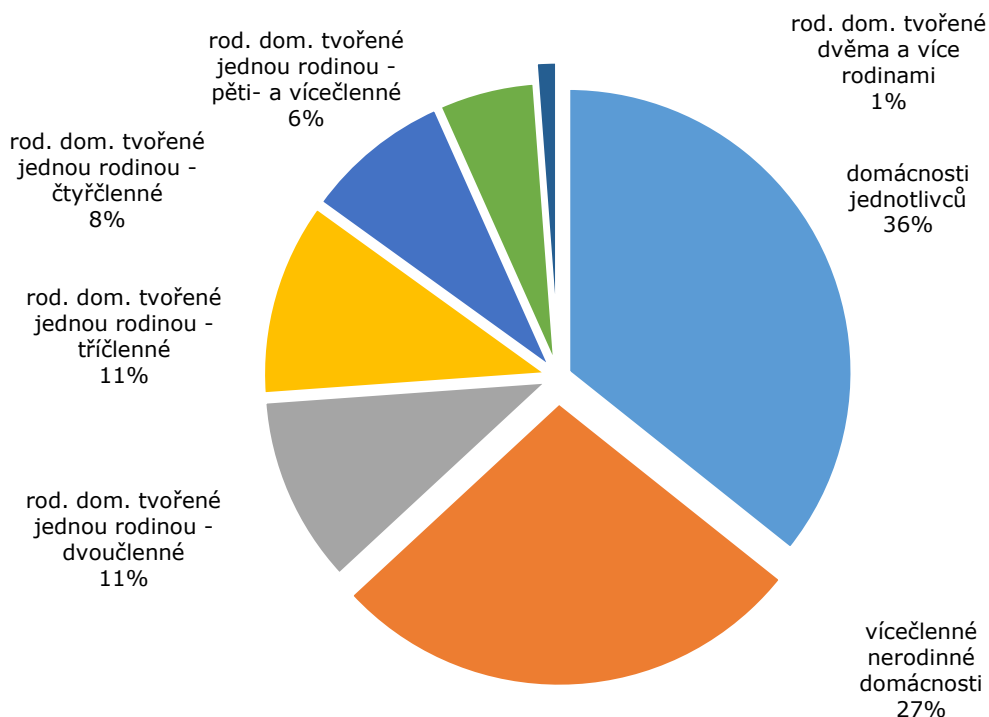

Pozn.: cizinci = souhrnné označení pro cizince ze třetích zemí, občany zemí EU, EHP a Švýcarska; hosp. dom. = hospodařící domácnost; rod. dom. = rodinná domácnost

Zdroj: SLDB 2011, převzato z Bareš a kol., 2016c; Horáková a kol., 2014, s. 88, upraveno

Srovnání struktury domácností s cizinci ze třetích zemí s domácnostmi v ČR jako celku poukazuje na jeden zásadní rozdíl. Zatímco podíl samostatně žijících jednotlivců je v migrantských domácnostech stejný jako v celé ČR (přibližně třetinový), **mezi domácnostmi s cizincem ze třetí země je více než čtvrtina vícečlenných nerodinných domácností** (graf č. 9.2). V ČR jich najdeme jen dvacetinu (viz kap. 2.1.6; Horáková a kol., 2014, s. 92-93). Tento rozdíl poukazuje na typický rys migrantských populací, kde **významnou část tvoří samostatně se stěhující jedinci, kteří své rodiny zanechávají v zemi původu nebo rodiny ještě nezaložili**, a kteří sdílejí bydlení s dalšími osobami v podobné situaci (tamt.).

Graf č. 9.2 **Hospodařící domácnosti s cizincem ze třetí země v ČR dle počtu členů, 2011 (%)**

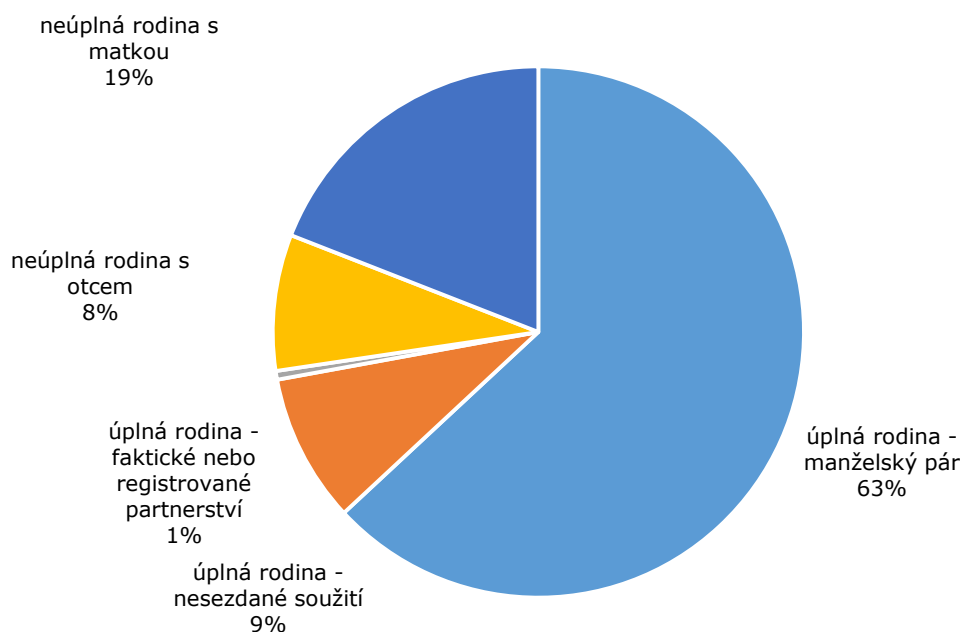
Pozn.: rod. dom. = rodinná domácnost

Zdroj: SLDB 2011, převzato z Bareš a kol., 2016c; Horáková a kol., 2014, s. 89, upraveno

Mezi rodinami s cizincem z třetí země v ČR převažují rodiny úplné, většinou manželské (graf č. 9.3), z nichž čtvrtinu tvoří bezdětné páry (Horáková a kol., 2014, s. 103). Neúplných rodin je přibližně čtvrtina, dvě třetiny z nich mají v čele ženu.¹³³ Mezi rodinami s cizincem ze třetí země, které mají v čele občana ČR, je více rodin úplných (bezmála 90 %) než mezi rodinami v čele s Ukrajincem, Vietnamcem či Rusem (61-67 %; tamt., s. 101). V rodinách v čele s Vietnamcem je oproti ostatním výrazně nižší podíl bezdětných párů a naopak vyšší podíl neúplných rodin (tamt., s. 108-109). **Ve dvou pětinach (úplných i neúplných) rodin s dětmi žije jedno dítě, ve třetině dvě děti a necelá čtvrtina z nich má tři a více dětí** (tamt., s. 103).

¹³³ Vyšší podíl mužů samoživitelů ve srovnání s celkovou populací ČR je důsledkem toho, že v řadě případů se jedná o rodiny rozdělené migrací (tj. ne rodiny po rozvodu/rozchodu rodičů), kdy jeden z rodičů žije v ČR s dítětem, zatímco druhý (zatím) zůstává v zemi původu.

Graf č. 9.3 **Rodinné domácnosti s cizincem ze třetí země v ČR tvořené jednou rodinou dle jejího typu, 2011 (%)**

Pozn.: *faktické partnerství = neregistrované partnerství osob stejného pohlaví, viz kap. 2.1.6*

Zdroj: *SLDB 2011, převzato z Bareš a kol., 2016c, upraveno*

Struktura slovenské populace v ČR, která je podobně početná jako ta ukrajinská, nebyla v posledních letech podrobněji zkoumána. Slovenští migranti se v ČR těší specifickému postavení danému společnou československou historií, podobností jazyka a řadou výjimek, jako je možnost používání slovenštiny při studiu a úředním styku, dočasně zjednodušený postup nabytí českého občanství (v letech 1993-2013), rovnoprávný přístup k vysokoškolskému vzdělání s českými studenty aj. (Drbohlav a kol., 2010, s. 86, 108; zákon č. 194/1999 Sb.).

9.2.2 Přístup k sociálnímu zabezpečení, zdravotní péči a vzdělávání

Český systém sociálního zabezpečení bývá z hlediska své otevřenosti vůči migrantům popisován jako relativně vstřícný, protože zdaleka není vyhrazen jen občanům ČR a osobám s trvalým pobytem (a zároveň bydlištěm) v ČR, vůči některým skupinám ale může působit diskriminačně (Drbohlav a kol., 2010, s. 100-101).

Nárok na dávky státní sociální podpory je vymezen typem či délkou pobytu. Kromě výše uvedených je tak mohou čerpat fyzické osoby a s nimi společně posuzované osoby, pokud mají bydliště na území ČR, které jsou: držitelé mezinárodní ochrany, povolení k dlouhodobému pobytu rezidenta EU nebo rodinných příslušníků rezidenta EU; držitelé povolení k dlouhodobému pobytu na základě tzv. modré¹³⁴ nebo zaměstnanecké¹³⁵ karty či za účelem výzkumu a jejich rodinní příslušníci

¹³⁴ Povolení k dlouhodobému pobytu na území České republiky za účelem výkonu zaměstnání vyžadujícího vysokou kvalifikaci (§ 3, odst. 2h zákona č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře).

¹³⁵ Povolení k dlouhodobému pobytu opravňující cizince k přechodnému pobytu na území delším než 3 měsíce a k výkonu zaměstnání na pracovní pozici, na kterou byla zaměstnanecká karta vydána, nebo na

s dlouhodobým pobytem; držitelé povolení k dlouhodobému pobytu zaměstnaní na území ČR nebo kteří byli zaměstnaní na území ČR alespoň po dobu šesti měsíců a jsou v evidenci uchazečů o zaměstnání; cizinci mladší jednoho roku, narození na území ČR a hlášení k pobytu na území ČR; nezletilí cizinci svěřeni na území ČR do péče nahrazující péči rodičů nebo do ústavní péče (§ 3 zákona č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře). Po roce pobytu na území ČR tyto dávky mohou čerpat také cizinci hlášení k pobytu na území ČR, s výjimkou žadatelů o udělení mezinárodní ochrany ubytovaných v pobytovém středisku Ministerstva vnitra (§ 3, odst. 2a zákona č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře). Dále tyto dávky mohou čerpat i občané EU, na které se vztahují přímo aplikovatelné předpisy Evropských společenství (§ 3, odst. 2l zákona č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře).

Dávky pomoci v hmotné nouzi, s výjimkou mimořádné okamžité pomoci, posuzované individuálně, jsou kromě osob s trvalým pobytem a bydlištěm na území ČR přístupné následujícím skupinám osob, pokud mají bydliště na území ČR: držitelé mezinárodní ochrany; cizinci bez trvalého pobytu na území ČR, kterým tato práva zaručuje mezinárodní smlouva; občané členského státu EU hlášení na území ČR k pobytu po dobu delší než tři měsíce, nevyplyvá-li jim nárok na sociální výhody z přímo použitelného předpisu Evropských společenství a jejich rodinní příslušníci; držitelé povolení k dlouhodobému pobytu rezidenta EU nebo rodinných příslušníků rezidenta EU (§ 5 zákona č. 111/2006 Sb., o pomoci v hmotné nouzi). Mimořádnou okamžitou pomoc lze podle MPSV (2013) „poskytnout i osobám, které na území České republiky pobývají legálně a ve zcela výjimečných situacích i při nelegálním pobytu, hrozí-li vážná újma na zdraví.“

Hrazení **pojistného na sociální zabezpečení** je povinné pro všechny legálně pracující osoby v ČR, ale ne všichni takto pojištění migranti mohou z tohoto systému čerpat. Pro využívání dávek nemocenského pojištění a čerpání invalidního, vdovského/vdoveckého nebo sirotčího důchodu platí pro všechny obyvatele ČR stejné podmínky. **Nárok na starobní důchod** je omezen dobou pojištění a existencí bilaterálních smluv umožňujících jeho převod mezi státy, v nichž migrant pracoval, takže **pro některé migranty může být nedosažitelný** (blíže viz Drbohlav a kol., 2010, s. 101-102). **Za nejproblematictější je dlouhodobě označován přístup k podpoře v nezaměstnanosti**, na kterou nemá nárok migrant s povolením k dlouhodobému pobytu souvisejícímu s výkonem zaměstnání. S koncem platnosti pracovní smlouvy končí totiž platnost tohoto povolení. V případě, že okamžitě nezíská povolení k pobytu za jiným účelem (např. jiné zaměstnání, sloučení rodiny), je nucen zemi opustit nebo je odkázán na pobyt v ilegalitě (Zimmermann a kol., 2011, s. 179).

Míra využívání sociálních dávek migranty je v ČR na rozdíl od většiny západoevropských států dlouhodobě (výrazně) nižší ve srovnání s celkovou populací, a to i navzdory výrazně vyššímu výskytu rizika chudoby v migrantské populaci (Zimmermann a kol., 2011, s. 36-38; *Aktualizovaná koncepce...*, 2016; s. 5). Důvodem není jen nižší průměrný věk migrantů oproti majoritě a převaha ekonomicky aktivních osob, ale právě také zmíněné překážky v přístupu k sociálnímu zabezpečení. Přesto se v posledních letech zvýšil podíl cizinců pobírajících podporu v nezaměstnanosti i dávky státní sociální podpory (v obou případech se pohybuje v řádu několika procent), z nichž je jimi **nejčastěji využíván rodičovský příspěvek** (tamt.; Vavrečková, Pojer, 2014).

Přístup k veřejnému zdravotnímu pojištění je omezen na občany EU/EHP a Švýcarska, osoby s trvalým pobytem, zaměstnané migranty, držitele mezinárodní ochrany a žadatele o azyl (Vavrečková a kol., 2013). Držitelé povolení k dlouhodobému pobytu, kteří nejsou v pozici zaměstnanců (např. OSVČ, někteří studenti, děti či jiní rodinní příslušníci) jsou z tohoto systému vyloučeni a v zájmu legalizace svého pobytu odkázáni na využívání komerčního pojištění, do kterého však rovněž nebývají přijati všichni a které nepokrývá všechny typy péče - v této situaci se nachází přes 100 000

pracovní pozici, ke které byl udělen souhlas ministerstva (§ 42g zákona č. 326/1999 Sb., o pobytu cizinců na území České republiky).

osob (Hnilicová, Dobiášová, 2011; Malmusi a kol., 2014). **Nedostatečné zabezpečení přístupu ke zdravotní péči tak u migrantů v ČR vede k zadlužování v nemocnicích a přispívá k riziku výrazného zhoršení zdravotního stavu migrantů ve srovnání s majoritní populací** (Drbohlav a kol., 2010; Vavrečková a kol., 2013). Subjektivní hodnocení zdravotního stavu se ukazuje jako obecně horší u žen, starších a v ČR neoprávněně pobývajících migrantů (Pikhart a kol., 2010). Spokojenost s prací a bydlením u migrantů naopak se subjektivním zdravotním stavem koreluje pozitivně (tamt.).

Legálně pobývajcí nezletilí migranti mají ze zákona stejný přístup k předškolnímu, základnímu, střednímu a vyššímu odbornému vzdělávání jako občané ČR (Drbohlav a kol., 2010, s. 107-108). **Základní vzdělávání je od roku 2008 navíc zpřístupněno i neoprávněně pobývajícím dětem a vysokoškolské studium je pro migranty bezplatné, studují-li v jazyce, v němž je vedena výuka** (tj. nejčastěji v češtině; tamt.). Povinnost devítileté školní docházky se vztahuje na všechny cizince pobývajcí oprávněně na území ČR po dobu delší než 90 dnů (§ 36 školského zákona).

Počet cizinců na českých školách se dlouhodobě zvyšuje, největší podíl - přes desetinu - tvoří mezi vysokoškoláky (tabulka č. 9.7; *Aktualizovaná koncepce...*, 2016). Nejčastěji jsou zastoupeni státní příslušníci Ukrajiny, Slovenska, Vietnamu a Ruska (*Aktualizovaná koncepce...*, 2016; MŠMT, 2017).

Tabulka č. 9.7 **Zastoupení cizinců na jednotlivých stupních vzdělávání v ČR, školní rok 2015/2016**

	počet cizinců celkem	podíl cizinců ze všech dětí/žáků (%)	počet dětí/žáků celkem
mateřské školy	8 302	2,3	367 361
přípravné třídy ZŠ, přípravný stupeň ZŠ speciální	234	4,9	4 776
základní školy	18 281	2,1	880 251
střední školy	8 763	2,1	427 065
konzervatoře	212	5,7	3 709
vyšší odborné školy	587	2,4	24 776
vysoké školy	42 220	12,9	326 909

Zdroj: MŠMT, 2017

Hlavní problémy v oblasti vzdělávání cizinců v ČR souvisejí se znalostí češtiny jako klíčovým integračním nástrojem (*Aktualizovaná koncepce...*, 2016; *Role žen-migrantek...*, 2016).¹³⁶ Podle výstupů projektu *Role žen-migrantek...* (2016) „**standardizovaným a pedagogicky kvalitně zajištěným procesem výuky češtiny projde pouze malá část cizinců,**“ což může mít zásadní dopad na jejich proces integrace. Nedostatečná znalost češtiny u dětí migrantů plnících základní školní docházku může být důvodem jejich zařazení mezi mladší žáky, komplikujícího jejich další postup ve vzdělávání (Vavrečková, Dobiášová, 2012). Nízké jazykové schopnosti jsou také překážkou dalšího vzdělávání dospělých migrantů a jejich komunikace s úřady, školskými institucemi apod. (tamt.; *Role žen-migrantek...*, 2016). Podle *Aktualizované koncepce...* (2016) navíc **část školou povinných dětí migrantů s trvalým pobytem do školy nedochází.** Tyto děti buď „pobývají na území ČR a neplní povinnou školní docházku, nebo pobývají v zemi původu a neplní tak účel trvalého pobytu v České republice.“ Jedním z hlavních cílů integrační politiky vůči rodinám migrantů na lokální i státní úrovni by tedy mělo být posílení nabídky i

¹³⁶ Tento problém se samozřejmě netýká početné slovenské menšiny v ČR.

standardů výuky češtiny pro cizince všech věkových kategorií (*Aktualizovaná koncepce...*, 2016; *Role žen-migrantek...*, 2016).

V souhrnném pohledu mají děti migrantů lepší nebo srovnatelné studijní výsledky jako čeští žáci ve všech předmětech sledovaných mezinárodním šetřením PISA, kromě českého jazyka - problémy se projevují nejčastěji u žáků, kteří se do ČR přistěhovali ve vyšším věku, popř. žijí v nestabilním rodinném prostředí (Vavrečková, Dobiášová, 2012). **Složení domácnosti a stabilita rodinného zázemí má pro výchovu a vzdělávání dětí migrantů patrně ještě větší význam než pro děti z majoritní populace, neboť působením na jejich subjektivní spokojenost a motivaci ke vzdělávání ovlivňuje jejich integrační proces.** Efekt rozdělených rodin, kdy např. jeden rodič s dítětem žije v hostitelské zemi, zatímco zbytek rodiny zůstává v zemi původu, popř. v hostitelské zemi žije dítě pouze s prarodiči, tak může výchovu a integraci dítěte i celé rodiny významně negativně ovlivňovat (Vavrečková, Dobiášová, 2012).

Shrnutí

- V české populaci je zhruba desetina osob se zdravotním postižením, dvacetina mezi mladými do 29 let. Naprostá většina žije v nějakém rodinném soužití. 50-60 tisíc českých rodin pečuje o dítě se zdravotním postižením.
- Přítomnost zdravotně postiženého v rodině, jak dospělého, tak dítěte, snižuje potenciál výdělečné činnosti a přitom zvyšuje některá vydání rodiny.
- Pečující rodiny představují velice heterogenní sociální kategorii z hlediska jejich potřeb a možností je uspokojovat. Systém služeb a finančních podpor je však převážně univerzálního charakteru, což snižuje individuální přístup a dostupnost podpůrných služeb.
- Na území ČR legálně žije 5 % osob s cizím státním občanstvím. Většinu tvoří cizinci ze třetích zemí s trvalým pobytem a občané EU s dlouhodobým pobytem. Nejpočetnějšími skupinami jsou Ukrajinci, Slováci, Vietnamci a Rusové. Nejčastějšími důvody pobytu v ČR jsou výdělečná činnost a sloučení rodiny. Jejich zaměstnanost je vysoká.
- Nejvíce smíšených manželských/partnerských svazků s Čechy mají Slováci. Svazky cizinců ze třetích zemí jsou vysoce národnostně homogamní. Jejich děti se častěji než děti s českým či slovenským občanstvím rodí v manželstvích a převažují u nich rodiny úplné.
- Míra využívání sociálních dávek migranty je nízká. Migranti s povolením k dlouhodobému pobytu nemají nárok na podporu v nezaměstnanosti. Významná část migrantů je vyloučena z přístupu k veřejnému zdravotnímu pojištění, komerční pojištění ale není vždy alternativou.
- Legálně pobývajícím migrantům mají ze zákona stejný přístup ke vzdělávání jako občané ČR. Počet cizinců na českých školách se dlouhodobě zvyšuje, největší podíl tvoří mezi vysokoškoláky.
- Hlavním problémem ve vzdělávání a integraci cizinců je nedostatečná znalost češtiny. Složení domácnosti a stabilita rodinného zázemí ovlivňuje integrační proces dítěte a celé rodiny.

Závěr

Cílem předkládané zprávy bylo poskytnout odborníkům a politikům, ale i širší veřejnosti souhrnný pohled na současnou českou rodinu, reflektující externí podmínky, každodenní potřeby jejích členů, zajišťování příjmů a chodu domácnosti i vnitrorodinné vztahové souvislosti života rodin.

Na pozadí demografických trendů jsou analyzovány ekonomické podmínky rodin, zejména finanční zajištění jejich potřeb a bydlení, což jsou důležité faktory ovlivňující rodinné chování. To je dnes silně závislé na možnostech kombinování rodinných a profesních aspirací, v nichž se stále více stírají rozdíly mezi ženami a muži. Základem sladění rodinného a pracovního života jsou služby pro rodiny, zejména nerodinná péče o nejmladší děti a zajišťování výchovy a vzdělávání starších dětí jako rozvinutí socializační funkce rodiny. Nová sociální rizika se nedotýkají jen ohrožení chudobou nebo nedostupností pracovních či nedostatečností sociálních příjmů, ale i vnitřních vztahů v rodině a její stability či schopnosti plnit základní funkce. Ve všech zmíněných sférách se ukazuje potřeba podpory společnosti v přiměřeném rozsahu. Platí to i o rodinách se seniorem, stejně tak o méně četných typech rodin, jako jsou rodiny se zdravotně postiženým členem nebo rodiny migrantů. Takto načrtnuté oblasti se odrážejí ve struktuře této zprávy.

Analýza sledovaných oblastí poukázala na specifika potřeb rodin a způsobů jejich uspokojování, včetně opatření rodinné politiky, v různých fázích rodinného cyklu. Toto závěrečné shrnutí **hledisko rodinného cyklu** do značné míry zohledňuje.

Rodina jako taková stále zůstává jednou z nejdůležitějších hodnot. Mění se však vnímání obsahu této hodnoty, což se promítá v nejistých a odkládaných startech partnerství a rodičovství. K tomu přispívá oslabené prorodinné klima, málo podporované rodinnou politikou.

Dnešní mladí lidé požadují **před založením rodiny** vytvořit si vlastní domácnost, tj. zajistit si byt a finance vč. co možná jistého zdroje pracovních příjmů. Očekávají i podporu společnosti a pomoc od rodičů či širší rodiny. S tím, jak v moderní společnosti postupně docházelo k prostorovému oddělení rodinného a pracovního života a stát přejal do značné míry některé z rodinných funkcí, snižovalo se i opodstatnění vícegeneračního soužití, jež je v současné době již spíše ojedinělé. Výrazně však nezeslábla mezigenerační pomoc, vč. podpory bydlení dospělých dětí.

Nedostatek dostupného nájemního bydlení a preference vlastního bytu či domu, patrná již na počátku rodinného cyklu, znamená pro mladý pár či jedince vysokou zátěž v podobě pořizovacích nákladů, jež je na počátku ekonomické aktivity poměrně obtížné zajistit a často vede k dlouhodobému zadlužení rodiny. Odsouvání odchodu mladých lidí z domácnosti rodičů je podporováno (ne)dostupností samostatného bydlení i prodlužující se délkou studia. Prodlužující se období ekonomické závislosti na rodičích je mnohdy zřejmě podmíněno i obavami a neochotou přijmout odpovědnost za založení a fungování vlastní rodiny. Důsledkem je i dnes častější fenomén tzv. singles, kdy mladí lidé žijí sami a řídí se jinými než rodinnými životními strategiemi.

Předpokladem úspěšného startu rodinného života je co možná stabilní pozice na pracovním trhu či schopnost přizpůsobení se jeho podmínkám. Osoby mladší 25 let však patří mezi ty, kde je míra nezaměstnanosti nejvyšší. Horší pozice na trhu práce mají ženy (zvláště matky s dětmi), absolventi a mladí lidé s minimální praxí. Snižovat tyto nevýhody lze v politice zaměstnanosti i primárně už v nastavení počátečního vzdělávání.

Rodinné chování ovlivňuje i to, že instituce manželství se svými legislativně vymezenými právy a povinnostmi ztrácí na významu, uzavření sňatku není dnes považováno za podmínku pro **založení rodiny**. Mladí lidé spolu čím dál tím častěji žijí, aniž by uzavřeli sňatek, a to i dlouhodobě, nejedná se jen o manželství na zkoušku. U mladých nesezdaných párů se tak snižuje pravděpodobnost uzavření sňatku a

zároveň se zvyšuje riziko rozpadu nesezdaného soužití, zejména v jeho počátku. To však nemusí indikovat vyšší nezodpovědnost v partnerském chování. Dochází tedy k významným změnám ve fázích partnerského života, které se vyznačují brzkou kohabitací.

Narození dítěte/děti významně ovlivňuje postavení žen na trhu práce. Právě ony primárně pečují o **malé děti v prvních letech života** s využitím mateřské a rodičovské dovolené. Rodiče v názorové rovině poměrně silně inklinují k egalitárnímu rozdělení povinností mezi muže a ženu jak v péči o domácnost a děti, tak v oblasti výdělečné činnosti. Zejména do dvou let věku dítěte však většinou preferují péči samotné matky. Tento postoj pramení do jisté míry ze zkušenosti s donedávna horší místní a cenovou dostupností kvalitních služeb nerodinné péče o děti mladší tří let. To se v současné době postupně mění díky přijetí zákona o dětských skupinách, pilotnímu ověřování mikrojesejí a širší diskusi o kvalitě poskytované péče v mateřských školách a dalších typech zařízení péče o děti. Rozšiřující se nabídka těchto služeb může přispět k rozhodnutí matek zkrátit délku rodičovské dovolené a využít možností flexibilnějšího čerpání rodičovského příspěvku. Skutečně svobodnou volbu musí mít i značná část matek (otců), která by chtěla o své dítě v jeho raném věku pečovat sama.

K lepšímu sladění rodinného a pracovního života stále málo přispívají – pro nedostatek jejich nabídky – různé flexibilní formy práce, které mj. usnadňují nástup matek (zpět) na trh práce po ukončení rodičovské dovolené a přechod dítěte z plné rodičovské péče do nerodinné. Poměrně vysoký zájem o částečné úvazky či jiné flexibilní formy, jako je např. pružná pracovní doba či práce z domova projevují také matky/rodiče s dětmi předškolního věku.

Přítomnost dětí v rodině a jejich věk se významně promítají do příjmové situace rodiny. Konkrétně se s počtem dětí v rodině snižuje disponibilní příjem na spotřební jednotku. Z hlediska věku dítěte nejsou rozdíly mezi rodinami tak velké, nicméně příjmy rodin s nejmladším dítětem do pěti let jsou v porovnání s ostatními rodinami nepatrně vyšší. To lze do jisté míry připsat zvýšení státní podpory, resp. jejímu zaměření na ranou fázi rodinného cyklu a roli rodičovského příspěvku, který u rodin s dítětem do tří let věku velmi přispívá i ke snížení rizika chudoby.

V příjmech domácnosti se pozitivně odrážejí rostoucí mzdy a částečně vyšší ekonomická aktivita a zvyšování daňových úlev vázaných na děti. Daňové zvýhodnění na dítě využívá naprostá většina rodin. Pro rodiny s malými dětmi byla v roce 2014 zavedena nová daňová sleva za umístění dítěte v předškolním zařízení. Podle dosavadních výzkumů ji zatím uplatnila asi polovina rodin, které využívaly dané služby péče. Vzhledem k nastavení této slevy ji pravděpodobně většina rodin nevyčerpá v plné výši. Mezi výdaji jsou u rodin s předškolními dětmi právě platby na vzdělávání (nejčastěji školné, stravné) poměrně významné.

V oblasti sociálních dávek dochází k omezení příjmově testovaných dávek, resp. k jejich většímu zaměření na nejchudší rodiny. Od roku 2007 se snižuje podíl rodin pobírajících některou ze sociálních dávek, nejvýrazněji u rodin se dvěma dětmi a u rodin s nejmladším dítětem ve školním věku. Nejméně klesá tento podíl u tří- a vícedětných rodin a u rodin s předškolákem, které tak stále patří k hlavním příjemcům sociálních dávek. V posledních letech se výrazně snížil podíl rodin pobírajících přídavek na dítě. Významně se tak zhoršilo pokrytí chudých rodin přídavky na děti. Obecně je riziko chudoby vyšší u rodin s dětmi školního věku.

Nástup dítěte do školy je pro řadu rodin významným životním milníkem. Kromě péče o děti a domácnost se pomalu vynořuje potřeba pečovat i o starší členy rodiny. S věkem dítěte navíc roste účast žen na trhu práce. Míra zaměstnanosti žen s nejmladším dítětem ve věku školní docházky dlouhodobě osciluje kolem 85 %, stejně jako zaměstnanost žen bez dětí do 14 let. Ačkoli ve školním věku již není zapotřebí tak intenzivní péče matky o děti, rozdělení rodinných povinností mezi oba rodiče se v porovnání s předškolním obdobím mění jen nepatrně. Mezi rodinami s dětmi školního věku přibývá těch, které žijí ve vlastnickém bydlení. V nájemním

bydlení žijí spíše rodiny s nižšími příjmy, mezi něž patří častěji neúplné rodiny se dvěma nebo s jedním dítětem.

Se zvyšujícím se věkem nejmladšího dítěte obecně klesá podíl rodin pobírajících sociální dávky. Podíl příjemců přídatku na děti klesá zejména u rodin s dětmi staršími 16 let. Spolu s nástupem dětí do školy se objevují nové typy výdajů, jiné se s věkem dítěte zvyšují (např. relativní výdaje za potraviny). Rodiny se školními dětmi nejvíce zatěžují výdaje na pravidelné zájmové volnočasové aktivity, které patří k důležitým stránkám života dětí v zájmu jejich rozvoje a prevence negativních jevů; na pobyt dítěte v rozsahu alespoň jednoho týdne prázdnin mimo domov; a na vybavení na venkovní aktivity dětí. Obecně působí rodinám nesnáze také nárazovost různých plateb spojených se školní docházkou, např. nákup školních pomůcek a potřeb, platba za školu v přírodě.

Mezi nejčastější problémové situace, s nimiž jsou rodiny někdy konfrontovány, patří např. rozchod/rozvod rodičů, prospěchové problémy dítěte ve škole, dlouhodobé vážné problémy s dítětem v domácnosti, kázeňské problémy dítěte ve škole a problémy se šikanou ve škole. Dosavadní výzkum naznačuje, že uvedené problémy se vyskytují častěji v rodinách, kde dítě nežije s oběma biologickými rodiči. Dlouhodobé vážné problémy s dítětem v domácnosti a kázeňské problémy dítěte ve škole jsou zároveň výrazně častější v rodinách s novým partnerem než v rodinách, kde dítě žije s jedním biologickým rodičem bez partnera. V těchto rodinách se naopak signifikantně více objevují problémy se šikanou ve škole.

Život v současné globalizované společnosti s sebou přináší množství vjemů, zážitků, impulzů a informací z mimorodinného světa. Na to do značné míry musí reagovat i výchova dětí. Nedílnou součástí života rodin jsou různá nedorozumění a konflikty. V rodinách s oběma biologickými rodiči se hádky častěji odehrávají mezi rodiči (byť před dětmi), v úplných rodinách s pouze jedním vlastním rodičem je dítě častěji samotným aktérem. Nejméně se s dětmi hádají v rodinách, kde dítě žije s jedním biologickým rodičem bez partnera. Spolu s věkem dítěte podíl hádek výrazně stoupá.

V seniorském věku k rodičovské roli přibývá další v lidském životě zásadní sociální role, a sice prarodičovská. Pro českou společnost je charakteristická poměrně vysoká míra výpomoci prarodičů mladým rodinám s péčí o vnoučata, s chodem domácnosti či finanční a materiální výpomoc. Rozpady partnerství jak rodičů, tak prarodičů mohou vést k narušení vztahů mezi prarodiči a vnuky a současně i přispívat k navazování vztahů získaných novým partnerstvím rodičů či prarodičů. Dnes není nikterak extrémním případem, že dítě má dohromady osm babiček a dědečků, nebo že má i jiné prarodiče než sourozenci.

Většina seniorů žije ve svém přirozeném prostředí, a to buďto osamoceně, v páru, nebo v širší rodině, s výpomocí terénních sociálních služeb, sousedských a komunitních vazeb, a/nebo přátel. Se zvyšujícím se věkem a zvyšujícím se rizikem zhoršení zdravotního stavu nabývá na významu péče příbuzných. Ve velké většině se jedná o ženy, které jsou v příbuzenském vztahu k opečovávanému, tedy zejména manželky, dcery a snachy.

Ve všech tematických okruzích se ukazuje jako velmi specifická situace **neúplných rodin**. Rodiny, kde žije pouze jeden rodič se závislými dětmi, v posledním sčítání lidu (SLDB 2011) představovaly přibližně každou pátou rodinnou hospodařící domácnost a žilo v nich bezmála půl milionu závislých dětí. V neúplných rodinách častěji než v úplných rodinách vyrůstá pouze jedno dítě. V čele neúplné rodiny nejčastěji stojí osoba rozvedená (přibližně v jedné polovině), popřípadě svobodná - především svobodné matky (více než jedna pětina).

Život neúplných rodin je v mnoha aspektech komplikovanější. V první řadě spočívá každodenní péče a výchova na bedrech pouze jednoho rodiče, jenž nemá s kým radosti i starosti bezprostředně sdílet. Již samotný rozchod/rozvod rodičů (v případě, že spolu alespoň nějakou dobu žili) je pro všechny členy rodiny velmi

zatěžujícím zážitkem, se kterým se musí vyrovnat. Děti jsou vůči tomu, co se v rodině děje, mnohem vnímavější, než si rodiče bývají ochotní připustit. Jsou-li do jejich vzájemných bojů zatahovány, trvá-li rodičovský konflikt po delší období, nebo je-li narušen vztah s jedním z rodičů, dopady na dětskou psychiku a další osobnostní vývoj jsou o to více devastující.

Péče o dítě a domácnost je v neúplných rodinách zodpovědností pouze jednoho rodiče, o to těžší bývá skloubit pracovní a rodinný život. Samoživitelky jsou intenzivněji než ženy v úplných rodinách vystaveny povinnosti finančně zabezpečovat rodinu, vykazují vyšší míru ekonomické aktivity navzdory současně větší vytíženosti péčí o děti a domácnost. Skloubit tyto dvě sféry považují častěji než ženy žijící s partnerem za obtížné. S rostoucím věkem dítěte napětí mezi prací a rodinou klesá.

Pracovní příjem má pro samoživitele zásadní význam při uspokojování již základních potřeb rodiny. Celkové disponibilní příjmy samoživitelů však dosahují přibližně 70 % příjmů úplných rodin. Důvodem je nejen fakt, že v rodině je pouze jeden pracovní příjem, ale i to, že je to častěji žena, jejíž příjem z výdělečné činnosti bývá v porovnání s muži mnohdy nižší. Navíc v sociálním systému již nejsou k dispozici dávky, jež by byly cíleny přímo na samoživitele. Z tohoto důvodu tak nejsou výrazně častěji příjemci sociálních dávek. Přesto samoživitelé relativně častěji pobírají přídavek na dítě, příspěvek na bydlení i dávky hmotné nouze, naopak méně často v porovnání s manželskými páry využívají daňové zvýhodnění na dítě. To odpovídá i preferencím samoživitelů, kteří se v otázce státní podpory rodinám spíše přiklánějí k dávkám, na kterých jsou mnohdy životně závislé, než k podpoře cestou zaměstnanosti a daňových úlev. V důsledku celkově nižších příjmů jsou rodiny samoživitelů významně více vystaveny riziku chudoby.

Je logické, že vzhledem k nižším příjmům jsou to právě samoživitelé, kdo mají větší problémy pokrýt (běžné) výdaje rodiny. Nějakou půjčku má třetina samoživitelů, rodiny s oběma rodiči ji mají téměř dvakrát častěji. Úplné rodiny však hradí častěji jen splátky na byt, naproti tomu rodiny samoživitelů splácí ve větší míře půjčky určené k jinému účelu. Kromě běžných výdajů, jako jsou potraviny a obuv, mají samoživitelé v porovnání s úplnými rodinami také výraznější obtíže v hrazení volnočasových aktivit dětí, škol v přírodě či jiných pobytů. S věkem dětí progresivně přibývá úplných rodin, které nemají se zajištěním většiny těchto položek problémy, v rodinách samoživitelů se možnosti uspokojení potřeb dětí zlepšují jen pozvolna.

Problém nastává právě i v samotné otázce bydlení. Ve všech fázích rodinného cyklu je nájemní bydlení u neúplných rodin dvojnásobně častější formou než u rodin úplných. Neúplné rodiny mají méně prostředků na pořízení vlastnického bydlení, bydlí tedy častěji v lacinějších formách z hlediska pořízení bytu, avšak často dražších z hlediska měsíčních výdajů. Ty tvoří více než třetinu z celkových příjmů, žije-li neúplná rodina v nájemním bytě, pak dokonce polovinu.

Závěrem lze říci, že se předložená zpráva dotkla řady témat a problémů, které současnou českou rodinu sužují. Jejich výčet však není a ani nemůže být zcela vyčerpávající. Existují oblasti, které by mohly být rozpracovány do větších detailů, některá témata však nejsou výzkumem pokryta v posledních letech dostatečně či nejsou pokryta vůbec. Jen namátkou lze zmínit např. absenci podrobnějšího výzkumu mapujícího na reprezentativním souboru respondentů partnerské strategie (např. důvody a okolnosti uzavření sňatku, rozpady nesezdaných soužití, partnerská soužití osob ve středním a seniorském věku, partnerství po odchodu dětí z rodiny, život v rekonstituovaných rodinách) a rodičovské strategie (např. podrobné údaje o tom, kolik dětí narozených mimo manželství žije ve skutečnosti v úplné rodině). Důležitý je i výzkum v oblasti sociálně-právní ochrany dětí. Zde se nabízejí témata jako dopady rodičovských konfliktů na děti, otázky spojené s náhradní rodinnou péčí apod. Výzkum také dostatečně nepokrývá problematiku minoritních skupin (cizinců, Romů, registrovaných partnerství, soužití homosexuálních párů). Vhodné by bylo i šetření zaměřené na náklady na děti, podrobné šetření nebylo provedeno od roku 2003.

V neposlední řadě by mělo být zmíněno i to, že rodinný život není pouze o překonávání problémů, finančních obtíží apod., ale zejména o radostech, které s sebou přináší rodičovství, partnerské a mezigenerační soužití. Existuje řada rodin, pravděpodobně většina, kterým se daří své funkce plnit, a to více méně nezávisle na pomoci státu. Většina z nich se nejlepším možným způsobem snaží vychovávat příslušníky další generace, za což si jistě zaslouží společenské ocenění.

Literatura

Kapitola 1

Akční plán rodinné politiky Jihomoravského kraje na rok 2017. 2017. Brno: Rada Jihomoravského kraje.

Alan, J. 1990. *Demografický vývoj a populační politika. Závěrečná zpráva hlavního úkolu.* Praha: Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce.

Barcelona Objectives. The development of childcare facilities for young children in Europe with a view to sustainable and inclusive growth. 2013. Luxembourg: European Commission. Dostupné z: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/documents/130531_barcelona_en.pdf

ČSÚ. 2004. *Analýza cenového vývoje, vývoje příjmů a spotřebních vydání domácností - 1993-2003.* Praha: Český statistický úřad. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/20537338/t2.pdf/60c5ff8c-c977-4d1a-a61f-60d0b58a2646?version=1.0>

ČSÚ. 2016. *Porodnost a plodnost - 2011-2015.* Praha: ČSÚ, 2016. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/porodnost-a-plodnost-2011-2015>

ČSÚ. 2017. *Obyvatel přibylo, počet svateb rostl.* Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatel-pribylo-pocet-svateb-rostl>

CVVM. 2014. *Jaké hodnoty jsou pro nás důležité - červen 2014.* Dostupné z: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7263/f3/ov140717.pdf

CVVM. 2016a. *Postoje českých občanů k manželství a rodině - únor 2016.* Dostupné z: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7524/f3/ov160315a.pdf

CVVM. 2016b. *Názory české veřejnosti na sociální zabezpečení - listopad 2016.* Dostupné z: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7629/f3/es161207.pdf

CVVM. 2017a. *Názory občanů na úroveň sociálního zabezpečení v ČR a alokaci veřejných prostředků - listopad 2016.* Dostupné z: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7640/f3/es170106.pdf

CVVM. 2017b. *Názory občanů na vybraná opatření v rodinné politice - únor 2017.* Dostupné z: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7673/f3/es170313.pdf

CVVM. 2017c. *Postoje českých občanů k manželství a rodině - únor 2017.* Dostupné z: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7677/f3/ov170320.pdf

Daňové příjmy rozpočtů krajů a obcí dle zákona o rozpočtovém určení daní. Praha: Finanční správa. Dostupné z: <http://www.financnisprava.cz/cs/dane-a-pojistne/kraje-a-obce/danove-prijmy-kraju-a-obci/danove-prijmy-rozpocetu-kraju-a-obci-3736>

European Parliament. 2015. *Maternity, paternity and parental leave: Data related to duration and compensation rates in the European Union.* European Union, Brussels, 2015. Dostupné z: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/509999/IPOL_STU\(2015\)509999_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/509999/IPOL_STU(2015)509999_EN.pdf)

Frejka, T., Sobotka, T., Hoem, J.M., Toulemon, L. 2008. „Summary and general conclusions: Childbearing Trends and Policies in Europe.” In: *Demographic research.* Volume 19, Article 2, Pages 5-14. Dostupné z: <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol19/2/>

Hamplová, D., Šalamounová, P., Šamanová, G. (eds.). 2006. *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy.* Praha: Sociologický ústav AV ČR.

- Hašková, H. 2011. „Proměny časování a způsobu návratu matek do zaměstnání.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 12, č. 2, s. 40-52.
- Höhne, S., Kuchařová, V., Svobodová, K., Šťastná, A., Žáčková, L. 2010. *Rodina a zaměstnání s ohledem na rodinný cyklus*. Praha: VÚPSV, v.v.i.
- Höhne, S., Kuchařová, V. 2016. „Změny finančních nástrojů rodinné politiky v letech 2006-2015 a jejich potenciál měnit natalitní chování.“ *Politická ekonomie*, roč. 64, č. 7, s. 867-890.
- Chaloupková, J. 2011. „Nejdříve dítě, potom svatba? Rodinné dráhy neprovdaných matek.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 12, č. 2, s. 30-39.
- Jirková, K. 2009. „Politiky a opatření iniciovaná Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR.“ *Demografie*, roč. 51, č. 4, s. 280-287.
- Kabátová, M. „Postavení žen a mužů by se mělo na trhu práce vyrovnat. 2017.“ *Lidové noviny* ze dne 22. 3. 2017. Dostupné z: http://ceskapozice.lidovky.cz/postaveni-zen-a-muzu-by-se-melo-na-trhu-prace-vyrovnat-pfh-/tema.aspx?c=A170319_181831_pozice-tema_lube
- Kocourková, J. 2006. „Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let.“ In: Kocourková, J.; Rabušic, L. (eds.). *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: UK PŘF, s. 107-127.
- Koncepce rodinné politiky. Expertíza*. 1989. Praha: Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce.
- Koncepce rodinné a seniorské politiky Kraje Vysočiny na období 2017-2021*. Jihlava: Krajský úřad Kraje Vysočina, Odbor sociálních věcí
- Koncepce rodinné politiky Jihomoravského kraje na období 2015-2019*. 2014. Brno: Krajský úřad Jihomoravského kraje.
- Koncepce sociálního bydlení České republiky 2015-2025*. 2015. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí. <http://www.mpsv.cz/files/clanky/27267/Koncepce-socialniho-bydleni-CR-2015-2025.pdf>
- Koncepce v oblasti rodinné politiky z hlediska sociálních věcí na území Plzeňského kraje pro rok 2015*. 2014. Plzeň: Krajský úřad Plzeňského kraje, odbor sociálních věcí. Dostupné z: <http://www.plzensky-kraj.cz/cs/kategorie/koncepce-v-oblasti-rodinne-politiky-z-hlediska-socialnich-veci-na-uzemi-plzenskeho-kraje>
- Konopásek, Z. 1991. „Trendy sociální politiky. Od populační politiky - a jiných formálně příbuzných politik - k "politice rodinné".“, *Sociologický časopis*, roč. 27, č. 2, s. 144-155.
- Křížková, A, Dudová, R., Hašková, H., Maříková, H., Uhde, Z. (eds.). 2008. *Práce a péče*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kučera, M. 2009. „Pronatalitní populační politika už nestačí - nutností se stala komplexní rodinná politika.“ *Demografie*, roč. 51, č. 4, s. 274-279.
- Kuchařová, V. 2006. „Rodinná politika v ČR - proč a o čem.“ *Demografie*. Roč. 48, č. 4, s. 229-240.
- Kuchařová, V., Bareš, P., Höhne, S., Nešporová, O. Svobodová, K., Šťastná, A., Plasová, B., Žáčková, L. 2009. *Péče o děti předškolního a raného školního věku*, Praha: VÚPSV, v.v.i.
- Kuchařová, V., Barvíková, J., Svobodová, K., Šťastná, A. 2014a. *Lokální a regionální rodinná politika v praxi*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Kuchařová, V., Nešporová, O. 2017. „Česká rodinná politika - podpora rodin s nezaopatřenými dětmi a autonomie rodiny.“ *Fórum sociální politiky*, roč. 11, č. 2, s. 2-13.

- Kuchařová, V., Svobodová, K., Šťastná, A., Podrápský, F. 2014b. *Rodinná politika na úrovni obcí a krajů: Principy a východiska*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Kuchařová, V., Paloncyová, J., Janurová, K. 2016. *Zabezpečení životních podmínek dětí v rodinách*. Praha: VÚPSV, v.v.i., 2016.
- Kuchařová, V., Psychlová, K. 2016. *Výzkum zájmu rodičů o motivační otcovskou dovolenou*. Praha: VÚPSV, v.v.i.,
- Matějková, B. - Paloncyová, J. 2005. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích s ohledem na situaci v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, Praha: VÚPSV.
- Možný, I. 2006. *Společnost a rodina*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Listina základních práv EU. 2012. *Úřední věstník Evropské unie*. Dostupné z: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT>
- Macela, M. 2015. *Obce a sociální politika*. Deník veřejné správy. 14. 9. 2015. <http://denik.obce.cz/clanek.asp?id=6698075>
- Matějková, B., Paloncyová, J. 2005. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích s ohledem na situaci v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, Praha: VÚPSV.
- Median, Sirius. 2016. *Stav české rodiny, co ji chrání a ohrožuje. Závěrečná zpráva z výzkumu*. Praha: Median, s.r.o. a Nadace Sirius. Dostupné z: <http://www.nadace-sirius.cz/soubory/zaverecne-zpravy/Zaverecna-zprava-z-vyzkumu-primarni-prevence-ohrozeni-rodiny.pdf>
- Mitchell, E., Hamplová, D. (eds.). 2012. *Kdo se (po)stará? Dítě mezi rodinou, státem a trhem*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Mrčoch, L. 2014. *Ekonomie rodiny v proměnách času, institucí a hodnot*. Praha: Karolinum.
- MPSV. 2004. *Národní zpráva o rodině*. Praha: MPSV. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/899/zprava_b.pdf
- MPSV. 2005. *Národní koncepce rodinné politiky*. Praha: MPSV.
- MPSV. 2006. *Akční plán na podporu rodin s dětmi pro období 2006-2009*. Praha: MPSV Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/2991/Akcni_plan.pdf
- MPSV. 2008a. *Národní koncepce podpory rodin s dětmi*. Praha: MPSV.
- MPSV. 2008b. *Rodinná politika na úrovni krajů a obcí. Metodické „doporučení“ Ministerstva práce a sociálních věcí*. Praha: MPSV. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/6778/Rodinna_politika.pdf
- MPSV. 2008c. *Soubor prorodinných opatření - Prorodinný balíček*. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/5898/komplet_balik.pdf
- MPSV. 2010. *Souhrnná zpráva o plnění národní koncepce podpory rodin s dětmi*. Praha: MPSV.
- MPSV. 2014. *MPSV ocenilo firmy, které myslí na rodiny zaměstnanců*. MPSV: Media a veřejnost. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/17356>
- MPSV. 2016. *Mandát Odborné komise pro rodinnou politiku*. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/files/clanky/22102/Mandat.pdf>
- Mynarska, M., Riederer, B., Jaschinski, I., Krivanek, D., Neyer, G., Oláh, L. 2015. *Major risks, future challenges and policy recommendations. Changing families and sustainable societies: Policy contexts and diversity over the life course and across generations*. Families and Societies Working Papers, č. 49. Dostupné z: http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2015/11/WP49MynarskaEtAl_2015.pdf

Naegele, G. 2003. *A new organisation of time over working life*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Dostupné z: <http://www.uni-mannheim.de/edz/pdf/ef/03/ef0336en.pdf>

Nývlt, O., Šustová, Š. 2014. „Rodinná soužití s dětmi v České republice z pohledu výběrových šetření v domácnostech.“ *Demografie*, roč. 56, č. 3, s. 203-218.

OECD. 2012. *The Future of Families to 2030*. OECD Publishing. Dostupné z: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264168367-en>

Paloncyová, J. Barvíková, J., Kuchařová, V., Svobodová, K., Šťastná, A. 2013. *Rodinné chování a rodinná politika jako kontext systému denní péče o děti ve Francii a v České republice*. Praha: VÚPSV.

Paloncyová, J. Barvíková, J., Kuchařová, V., Peychlová, K. 2014. *Nové formy denní péče o děti v České republice*. Praha: VÚPSV.

Poláková, O. et al. 2003. *Projekt: Podmínky a efekty reprodukce populace a vývoje rodiny, rodinná a populační politika státu*. Praha: Vysoká škola ekonomická.

Průša, L., Víšek P., Jahoda R. 2014. *Alchymie nepojistných dávek*. Praha: Wolters Kluwer.

Příjmy a výdaje rodin s dětmi. 2015. Databáze výběrového šetření Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí.

Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001.

Rabušic, L. 2007. „Několik poznámek k české rodinné politice.“ *Demografie*, roč. 49, č. 4, s. 262-272.

Rychtaříková, J. 1997. „Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje.“ *Demografie*, roč. 39, č. 4, s. 267-268.

Riederer, B., Dimiter Philipov, Bernhard Rengs. 2017. *Vulnerability of families with children: experts' opinions about the future and what families think about it*. Families and Societies Working Papers, č. 65, Dostupné z: <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2017/01/WP65-RiedererPhilipovRengs2017.pdf>

Sirovátka, T. 2006. „Rodina a reprodukce versus zaměstnání a role sociální politiky.“ In: Sirovátka, T. et al. *Rodina, zaměstnání a sociální politika*. Boskovice: František Šalé - ALBERT.

Sirovátka, T., Winkler, J. 2010. „Význam "nových sociálních rizik" v současné společenské vědě.“ *Sociální studia*, roč. 7, č. 2, s. 7-21.

Směrnice Auditů rodin & zaměstnání. Nedatováno. Dostupné z: <http://auditrodina.mpsv.cz/index.php/metodika-audit.html>

SocioFactor. 2016. *Výzkum veřejného mínění zaměřený na sladění pracovního a rodinného života a rovnost žen a mužů v oblasti rodinné politiky a trhu práce*. Praha: SocioFactor, s.r.o.

Stanovisko Národního centra pro rodinu k sněmovnímu tisku 371, novele zákona o specifických zdravotnických službách. 2015. Brno: Národní centrum pro rodinu. Dostupné z: https://www.rodiny.cz/images/soubory/stan_spec_zdr_sl.pdf

Stanovisko k chystané novele Zákona o specifických zdravotních službách, omezující anonymitu dárcovství zárodečných buněk. 2015. Praha: Společnost sociální pediatrie České lékařské společnosti J.E.Purkyně. Dostupné z: <http://hnutiprozivot.cz/download/zpravy/2421-stanovisko%20anonymity%20d%C3%A1rce.pdf>

Strategic engagement for gender equality 2016-2019. 2016. Luxembourg: European Union.

Šťastná, A., Šprocha, B., Kocourková, J. 2015. „Transformation of childbearing patterns from the cohort perspective.“ Příspěvek na konferenci RELIK, Praha 12.-13. 11. 2015.

Thévenon, O. 2008. „Family policies in developed countries: contrasting models.“ *Population & Societies*, roč. 448, č. 1.

Tomeš, I. 2001. *Sociální politika: teorie a mezinárodní zkušenost. 2.*, přeprac. vyd. Praha: Sociopress.

Tomeš, I. 2008. „Úvahy nad současnou reformou podpory rodin.“ *Fórum sociální politiky*, roč. 2, č. 4, s. 21-25.

Tomeš, I. 2010. *Úvod do teorie a metodologie sociální politiky*. Praha: Portál.

Tomeš, I. 2015. „10x o sociální politice.“ *Fórum sociální politiky*. Mimořádné číslo.

Úmluva o právech dítěte. 1991. Sdělení federálního ministerstva zahraničních věcí č. 104/1991 Sb., o sjednání úmluvy o právech dítěte. In: *Sbírka zákonů*. 8. 4. 1991, částka 22. Dostupné z: <http://www.crdm.cz/download/umluva.pdf>

Válková, J. 2012. Rodina a rodinná politika v českém kontextu a diskurzu politických stran. In Wichterlová, L. (ed.). *Rodinná politika II: zaměřeno na kontext změn mateřské a rodičovské dovolené a nedostupnost a legislativní změny v oblasti zařízení péče o předškolní děti*. Praha: Gender Studies.

Večerník, J. 2005. „Proměny a problémy české sociální politiky.“ *Sociologický časopis/ Czech Sociological Review*, roč. 41, č. 5, s. 863-880.

Večerník, J., Mysíková, M. 2016. „Spokojenost se životem a zaměstnáním v České republice.“ *Politická ekonomie*. Roč. 64, č. 7., s. 851-866.

Víšek, P. 1993. „Preventivní role sociální politiky.“ *Sociální politika*, roč. 19, č. 7-8, s. 2-4.

Právní předpisy:

Zákon č. 89/2012 Sb., ze dne 3. února 2012, občanský zákoník

Zákon č. 104/1991 Sb., ze dne 6. února 1991, o ÚMLUVĚ o právech dítěte

Zákon č. 111/2009 Sb.m.s., ze dne 1. prosince 2009, o sjednání Lisabonské smlouvy pozměňující Smlouvu o Evropské unii

Zákon č. 115/2006 Sb., ze dne 26. ledna 2006, o registrovaném partnerství a o změně některých souvisejících zákonů

Zákon č. 243/2000 Sb., o rozpočtovém určení výnosů některých daní územním samosprávným celkům a některým státním fondům, ve znění pozdějších předpisů

Vyhláška ministerstva financí č. 323/2002 Sb. ze dne 2. července 2002 o rozpočtové skladbě ve znění pozdějších předpisů.

Kapitola 2

Bartáková, H., Kulhavý, V. 2007. *Rodina a zaměstnání II. Mladé rodiny*. Praha: VÚPSV, v. v. i.

Bartošová, M. 2007. „Životní dráhy prvorodiček po třicítce: proč mít dítě později?“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. Roč. 8, č. 2: 75-81.

CVVM. 2009. *Partnerství, manželství a rodičovství*. Tisková zpráva. Dostupné z: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a3717/f3/100993s_o_v100112.pdf

CVVM. 2014a. *Jaké hodnoty jsou pro nás důležité - červen 2014?* Tisková zpráva. Dostupné z: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7263/f3/ov140717.pdf

CVVM. 2014b. *Postoje českých občanů k manželství a rodině - prosinec 2013.* Tisková zpráva. Dostupné z: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7165/f3/ov140120.pdf

CVVM. 2016. *Postoje českých občanů k manželství a rodině - únor 2016.* Tisková zpráva. Dostupné z: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7524/f3/ov160315a.pdf

CVVM. 2017. *Postoje českých občanů k manželství a rodině - únor 2017.* Tisková zpráva. Dostupné z: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7677/f3/ov170320.pdf

ČSÚ. 2013a. *Sčítání lidu, domů a bytů - Pramenné dílo - 2011. Domácnosti.* Praha: ČSÚ. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/24000-13-n_2013-030102

ČSÚ. 2013b. *Sčítání lidu, domů a bytů - Pramenné dílo - 2011. Základní informace o vývoji obyvatel, domů a bytů v České republice.* Praha: ČSÚ. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/24000-13-n_2013-02

ČSÚ. 2013c. *Metodika SLDB 2011.* Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/metodika-sldb-2011>

ČSÚ. 2014a. *Domácnosti jednotlivců.* Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/domacnosti-jednotlivcu-2011-fnqh82opjt>

ČSÚ. 2014b. *Socio-demografická homogamie sezdáných a nesezdáných párů - 1993 - 2012.* Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/socio-demograficka-homogamie-sezdanych-a-nesezdanych-paru-1993-2012-muq0bgnsr3>

ČSÚ. 2014c. *Nesezdaná soužití 2011.* Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/nesezdana-souziti-2011-ti6wlv4y3r>

ČSÚ. 2015. *Vývoj potratovosti v České republice 2003-2014.* Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/vyvoj-potratovosti-v-ceske-republice-2003-az-2014>

ČSÚ. 2016a. *Obyvatelstvo - roční časové řady.* Praha: ČSÚ. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/obyvateľstvo_hu

ČSÚ. 2016b. *Vývoj obyvatelstva České republiky - 2015.* Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/vyvoj-obyvateľstva-ceske-republiky>

ČSÚ. 2016c. *Porodnost a plodnost za období 2011-2015.* Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/porodnost-a-plodnost-2011-2015>

Ettlerová, S., Matějková, B. 2004. *Rodinné chování a bytová situace mladé generace - souvislosti s partnerským, sňatkovým a natalitním chováním: Výsledky empirického šetření "Bydlení mladé generace 2003".* Praha: VÚPSV, 2004. 91 s.

Fialová, L., Hamplová, D., Kučera, M., Vymětalová, S. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství.* Praha: Sociologické nakladatelství SLON.

Haberlová, V., Kuchařová, V., Ettlerová, S., Svobodová, K., Šťastná, A. 2005. *Rodina, zaměstnání a vzdělání. Sekundární analýza dat sociologických výzkumů.* Praha: STEM, VUPSV.

Hamplová, D., Pikálková, S. 2002. „Manželství, nesezdaná soužití a partnerský vztah.“ In Mansfeldová, Z., Tuček, M.: *Současná česká společnost.* Praha: Sociologický ústav AV ČR.

- Hamplová, D. 2015. „Nesezdané soužití – společné bydlení bez společné peněženky?“ *Sociologický časopis*. Roč. 51, č. 2: 261-278. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i. Dostupné z: http://sreview.soc.cas.cz/uploads/b9dd6c0df67a8b1998b865a6b3606841606f9b23_15-2-04Hamplova20.indd.pdf
- Hašková, H. 2001. *Názorové diference k současným změnám v českém porodnictví*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hašková, H. 2009. *Fenomén bezdětnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Hašková, H. 2014. „Odchod z domova rodičů“, s. 59-78 in: H. Hašková (ed.), M. Vohlídalová, H. Maříková, R. Dudová, Z. Uhde, A. Křížková, L. Formánková: *Vlastní cestou? Životní dráhy v pozdně moderní společnosti*. Praha: SLON a SOÚ AV ČR, v.v.i.
- Höhne, S. 2009. „Osamostatňování mladých lidí a odchod z domova rodičů“, s. 11-28 in: V. Kuchařová, A. Šťastná (eds.): *Partnerství, rodina a mezigenerační vztahy v české společnosti*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Höhne, S., Kuchařová, V., Svobodová, K., Šťastná, A., Žáčková, L. 2010. *Rodina a zaměstnání s ohledem na rodinný cyklus*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Hrešanová, E. 2008. *Kultury dvou porodnic. Etnografická studie*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Hrešanová, E., 2014. „Nobody in a maternity hospital really talks to you: Socialist legacies and consumerism in Czech women´s childbirth narratives.“ *Czech Sociological Review*, roč. 50, č. 6, s. 961-985.
- Hrešanová, E., Hasmanová Marhánková, J. 2008. „Nové trendy v českém porodnictví a sociální nerovnosti mezi rodičkami.“ *Sociologický časopis*, vol. 44, č. 1, s. 87-111.
- Humenick, S. S., Bugen, L. A. 1981. „Mastery - the key to childbirth satisfaction - A study.“ *Birth and the Family Journal*, roč. 8, s. 79-83.
- Chaloupková, J. 2008. „Ideální věk rodičovství v České republice a v evropském srovnání.“ *Data a výzkum - SDA Info*, Vol. 2, No. 2: 109-130.
- Christiaens, W., Bracke, P. 2007. „Assessment of social psychological determinants of satisfaction with childbirth in a cross-national perspective.“ *BMC Pregnancy and childbirth*, roč. 7, č. 1: 26 (12s.) Dostupné z: <http://www.biomedcentral.com/1471-2393/7/26>.
- Juříčková, L. 2005. „Bezdětnost v České republice.“ *Demografie.info*. Dostupné z: http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=118
- Kocourková, J., Burcin, B. 2012. „Demografická specifika asistované reprodukce v České republice v evropském kontextu.“ *Demografie*. Roč. 54, č. 3: 250–263.
- Kocourková, J., Burcin, B., Kučera, T. 2014. „Demographic relevancy of increased use of assisted reproduction in European countries.“ *Reproductive Health* 11:37
- Kreidl, M., Moravcová, L. 2014. „Které hodnoty ovlivňují vstup do manželství?“ *Sociální studia*. Katedra sociologie FSS MU, roč. 11., č. 2, s. 101-122.
- Kučera, M. 1994. *Populace České republiky 1918-1991*. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Kuchařová, V. 2003. „Některé obsahové změny postojů k manželství a rodičovství.“ In Mareš, P., Potočný, T. (eds): *Modernizace a česká rodina*. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity.
- Kuchařová, V. 2007. *Rodina a zaměstnání V. Neúplné rodiny*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Lechnerová, Z. 2011. „Determinanty oddalování početí dítěte.“ *Sociální studia*. roč. 8, č. 4, s. 87-104.

- Lux, M., Kostecký, T., Sunega, P., Vobecká, J., Sládek, J. 2010. *Moderní nástroje sociálního bydlení pro mladé rodiny jako nepřímá podpora růstu porodnosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Macková, A. 2011. „Prodlužující se soužití s rodiči jako odkládání dospělosti?“ *Sociální studia*. Katedra sociologie FSS MU, roč. 8, č. 4, s. 13-28.
- Maříková, H., Vohlídalová, M. 2012. „Rozpady kohabitací, rozvody manželství: jiné a/nebo stejné sociální fenomény?“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 12, č. 2, s. 3-15.
- Možný, I., Rabušic, L. 1992. „Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia.“ *Czechoslovak Sociological Review*, roč. 28, s. 107-117. In: Maříková, H., Vohlídalová, M. 2012. „Rozpady kohabitací, rozvody manželství: jiné a/nebo stejné sociální fenomény?“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 12, č. 2, s. 3-15.
- Nešporová, O. 2011. „Samostatné bydlení mladých - mezinárodní komparace (Bulharsko, Česko a Nizozemsko).“ *FÓRUM sociální politiky*, roč. 5, č. 3, s. 2-7.
- Pachlová, T. 2015. „Důsledky rozšíření metod asistované reprodukce pro vybrané aspekty porodnosti v České republice.“ *Konference Reprodukce lidského kapitálu - vzájemné vazby a souvislosti*. Praha, VŠE, 12.-13. listopadu 2015. Dostupné z: <http://kdem.vse.cz/resources/relik15/sbornik/en/toc.html>
- Paloncyová, J. 2002. *Rodinné chování mladé generace: Závěrečná zpráva z "Biografického výzkumu mladé generace 2002"*. Praha: VÚPSV, 101 s.
- Rabušic, L. 2006. „Bude česká plodnost i v budoucnu jedna z nejnižších v Evropě?“ In: Kocourková, J., Rabušic, L. (eds.): *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta.
- Rabušic, L., Chromková Manea, B. 2007. „Kdo jsou ti, kdo mají nebo plánují pouze jedno dítě.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 2007, Vol. 43, No. 4: 699-719
- Rabušic, L., Chromková Manea, B. 2012. „Postoje, hodnoty a demografické chování v České a Slovenské republice v období transformace (1991–2008).“ *Data a výzkum - SDA Info*, roč. 6, č. 1. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., s. 27-49.
- Rabušic, L., Chromková Manea, B. 2013. „Velikost rodiny - postoje, normy a realita.“ *Demografie*. Roč. 55, č. 3: 208-209
- Roztočil, A. a kol. 2008. *Moderní porodnictví*. Praha: Grada.
- Řežábek, K., Jírová, J. 2014. *Asistovaná reprodukce v České republice 2014*. Praha: ÚZIS.
- Slepičková, L., Šmídová, I. 2014. „Postoje českých lékařů k medicíně a ke změnám v praxi reprodukční medicíny.“ *Data a výzkum - SDA Info*, roč. 8, č. 1, s. 63-93.
- SocioFactor. 2016. *Výzkum veřejného mínění zaměřený na sladění pracovního a rodinného života a rovnost žen a mužů v oblasti rodinné politiky a trhu práce*. SocioFactor s.r.o.
- STEM/MARK. 2015. *Češi jsou národ „mamánků“*,... Dostupné z: <http://www.stemmark.cz/cesi-jsou-narod-mamanku/>
- Svobodová, K. 2008. „Partnerství“, s. 80-88 in: J. Rychtaříková, V. Kuchařová (eds.): *Rodina, partnerství a demografické stárnutí*. Praha: Přírodovědecká fakulta UK v Praze a VÚPSV, v. v. i.
- Šalamounová, P., Šamanová, G. 2004. „Reprodukční záměry mladých lidí“ *Naše společnost*, roč. 2, č. 1: 8 - 11.
- Šídlo, L., Šprocha, B., Kurkin, R. 2015. „Kohortní plodnost Česka a Slovenska ve výsledcích Sčítání lidu 1991-2011.“ Pp. 142-151 in *Transformácia slovenskej*

spoločnosti vo svetle výsledkov posledných troch populačných cenzov. Zborník príspevkov z 15. Slovenskej demografickej konferencie. Trenčianske Teplice, 17 – 18. septembra 2015

Šmídová, I. 2008. „Otcovství u porodu. Re-konstrukce genderových vztahu v rodině.“ *Sociální studia*, roč. 5, č. 1, s. 11-34.

Šprocha, B., Šťastná, A., Šídlo, L. 2015. „Bezdetnosť žien na Slovensku a v Česku vo výsledkoch sčítaní 1991-2011 (a jej možný vývoj do budúcnosti).“ Pp. 152-160 In *Transformácia slovenskej spoločnosti vo svetle výsledkov posledných troch populačných cenzov. Zborník príspevkov z 15. Slovenskej demografickej konferencie. Trenčianske Teplice, 17-18. septembra 2015*

Šťastná, A. 2006. „Rozvody a děti: vliv rozvodu rodičů na životní dráhu dětí.“ In Hamplová, D., Šalamounová, P., Šamanová, G. (eds.) *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: SOÚ AV ČR, v. v. i.

Šťastná, A. 2007a. „Druhé dítě v rodině - preference a hodnotové orientace českých žen.“ *Sociologický časopis*. Roč. 43, č. 4: 721-745.

Šťastná, A. 2007b. *Rodina a zaměstnání III. Rodiny se školními dětmi*. Praha: VÚPSV, v. v. i.

Šťastná, A. 2016. „Bezdetnost v dobách dvoudětných rodin - kdo jsou trvale bezdětné ženy a muži v Česku.“ Pp. 145-161 In Tišliar, P. (ed.) *Populačné štúdie Slovenska 9*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo.

Šťastná, A., Palonciová, J. 2011. „První partnerská soužití českých žen a mužů a rostoucí význam kohabitací.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 12 (2). s. 16-29.

Šťastná, A., Palonciová, J. 2012. „Sňatek a rozchod jako dva možné způsoby ukončení nesezdaného soužití.“ *Demografie*, roč. 54, č. 3, s. 214-232.

Takács, L., Seidlerová, J. M., Šulová, L., Horáková Hoskovcová, S. 2015. „Social psychological predictors of satisfaction with intrapartum and postpartum care—what matters to women in Czech maternity hospitals?“ *Open Medicine*, roč. 10, č. 1, s. 119-127.

ÚZIS, 2015. *Rodička a novorozenec 2013*. Praha: Ústav zdravotnických informací a statistiky ČR.

Vítečková, M., Chaloupková, J. 2012. „Nesezdané páry s dětmi – alternativa k manželství i cesta k manželství.“ In Chaloupková, J. 2012. *Je manželství přežitkem? Změny postojů k manželství a nesezdanému soužití v České republice. Sborník z česko-německo-rakouské konference Rodinná politika a faktory ovlivňující autonomní chování rodiny při naplňování jejích společensky nezastupitelných funkcí*. Národní centrum pro rodinu.

Vohlídalová, M. 2010. „Kdo podává žádost o rozvod a jaké jsou příčiny rozpadu partnerských vztahů?“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 11, č. 2., s. 48-57.

Zamykalová, L. 2005. „Babičky-matky? Diskurzivní konstrukce mateřství skrze asistovanou reprodukci“. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 6, č. 1, s. 35-38.

Právní předpisy:

Zákon č. 48/1997 Sb., ze dne 7. března 1997, o veřejném zdravotním pojištění a o změně a doplnění některých souvisejících zákonů

Zákon č. 373/2011 Sb., ze dne 6. listopadu 2011, o specifických zdravotních službách

Zákon č. 89/2012 Sb., ze dne 3. února 2012, občanský zákoník

Kapitola 3

Brázdilová, M., Šustová, Š. 2016. *Životní podmínky českých domácností*. Prezentace na tiskové konferenci 12. 5. 2016. Praha: ČSÚ. Dostupné z: https://www.czso.cz/documents/10180/43209461/csu_tk_silc_prezentace.pdf/29fbcef2-4af7-44c0-bfe6-6cb0d0538ce1?version=1.0

CVVM. 2014. *Jaké hodnoty jsou pro nás důležité - červen 2014?* Tisková zpráva 17. 7. 2014. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v. v. i.

ČNB. 2016. *Zpráva o finanční stabilitě 2015/2016*. Praha: ČNB. Dostupné z: http://www.cnb.cz/cs/financni_stabilita/zatezove_testy/zatezove_testy_domacnost.html

ČSÚ. 2004. *Analýza cenového vývoje, vývoje příjmů a spotřebních vydání domácností - 1993-2003*. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/analiza-cenoveho-vyvoje-vyvoje-prijmu-a-spotrebnich-vydani-domacnosti-1993-2003-45as4swx73>

ČSÚ. 2012. *Vybrané aspekty vývoje výdajů a spotřeby domácností v Česku*. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://czso.cz/csu/czso/cri/vybrane-aspekty-vyvoje-vydaju-a-spotreby-domacnosti-v-cesku-n-ehvelycznw>

ČSÚ. 2014. *Kde a jak bydlí české domácnosti?* Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/kde-a-jak-bydli-ceske-domacnosti-p2eqbgkkl>

ČSÚ. 2016a. *Trh práce v ČR - časové řady - 1993 - 2015*. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/trh-prace-v-cr-casove-rady-1993-2015>

ČSÚ. 2016b. *Zaměstnanost a nezaměstnanost podle výsledků VŠPS - roční průměry - rok 2015*. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/zamestnanost-a-nezamestnanost-podle-vysledku-vsps-rocni-prumery-rok-2015>

ČSÚ. 2016c. *Mzdy a náklady práce*. Praha: ČSÚ. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/prace_a_mzdy_prace

ČSÚ. 2016d. *Ukazatele sociálního a hospodářského vývoje České republiky - 3. čtvrtletí 2016*. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/ukazatele-socialniho-a-hospodarskeho-vyvoje-ceske-republiky-3-ctvrtleti-2016>

ČSÚ. 2016e. *Vydání a spotřeba domácností statistiky rodinných účtů*. Dostupné z: <https://czso.cz/csu/czso/prijmy-vydaje-a-zivotni-podminky-domacnosti>

ČSÚ. 2016f. *Česká republika od roku 1989 v číslech - 2015*. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://czso.cz/csu/czso/ceska-republika-od-roku-1989-v-cislech-vy42dggoghq>

ČSÚ. 2016g. *Příjmy a životní podmínky domácností. 2009-2015*. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://czso.cz/csu/czso/prijmy-a-zivotni-podminky-domacnosti>

ČSÚ. 2017. *ČSÚ zahajuje další ročník šetření životních podmínek. Tisková zpráva 2. 2. 2017*. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://czso.cz/csu/czso/csu-zahajuje-dalsi-rocnik-setreni-zivotnich-podminek>

Ekonomické a sociální ukazatele. Zaměstnanost, nezaměstnanost. 2017. Dostupné z: http://www.vupsv.cz/index.php?p=economic_social_indicators&site=default

European Commission. 2016. *Gender pay gap. What are the causes?* Dostupné z: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/gender-pay-gap/causes/index_en.htm

Hamplová, D. 2015. „Nesezdané soužití - společné bydlení bez společné peněženky?“ *Sociologický časopis*. Roč. 51, č. 2: 261-278. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i. Dostupné z: http://sreview.soc.cas.cz/uploads/b9dd6c0df67a8b1998b865a6b3606841606f9b23_15-2-04Hamplova20.indd.pdf

- Hašková, H. 2014. „Odchod z domova rodičů“, s. 59-78 in: H. Hašková (ed.), M. Vohlídalová, H. Maříková, R. Dudová, Z. Uhde, A. Křížková, L. Formánková: *Vlastní cestou? Životní dráhy v pozdně moderní společnosti*. Praha: SLON a SOÚ AV ČR, v.v.i.
- Höhne, S. 2008. *Podpora rodin s dětmi a vliv peněžních transferů na formu rodinného soužití*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Höhne, S., Kuchařová, V., Svobodová, K., Šťastná, A., Žáčková, L. 2010. *Rodina a zaměstnání s ohledem na rodinný cyklus*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Höhne, S., Kuchařová, V., Palonciová, J. 2016a. *Rodiny s dětmi v České republice. Sociodemografická struktura, finanční a materiální podmínky*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Höhne, S., Šťastná, A., Šlapák, M. 2016b. *Bulletin No 31. Vývoj hlavních ekonomických a sociálních ukazatelů české republiky 1990-2015*. Praha: VÚPSV, v. v. i. Dostupné z: <http://praha.vupsv.cz/Fulltext/bullNo31.pdf>
- Höhne, S., Kuchařová, V. 2016. „Změny finančních nástrojů rodinné politiky v letech 2006–2015 a jejich potenciál měnit natalitní chování.“ *Politická ekonomie*, roč. 64, č. 7, s. 867-890.
- Chlad, M. 2016. *Míra chudoby, zadlužení a příjmy domácností. Krajská správa ČSÚ v Plzni 5. 10. 2016*. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/xp/mira-chudoby-zadluzeni-a-prijmy-domacnosti>
- Chudoba v Česku*. 2016. Seriál idnes.cz. Dostupné z: <http://zpravy.idnes.cz/chudoba-v-cesku-0gg-/domaci.aspx?klic=64287>
- Kermiet, V. 2016. „Jak si vedou české domácnosti z pohledu národních účtů.“ *Statistika & My*. Roč. 6, č. 7-8. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <http://www.statistikaamy.cz/2016/08/jak-si-vedou-ceske-domacnosti-z-pohledu-narodnich-uctu/>
- Kovářnová, I. 2016. „Staví se i na horách.“ *Statistika & My*. Roč. 6, č. 10: 22-24. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <http://www.statistikaamy.cz/wp-content/uploads/2016/10/18041610.pdf>
- Kuchařová, V., Psychlová, K. 2016. *Výzkum zájmu rodičů o motivační otcovskou dovolenou*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Kuchařová, V., Palonciová, J., Janurová, K. 2016. *Zabezpečení životních podmínek dětí v rodinách*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Median, Sirius. 2016. *Stav české rodiny, co ji chrání a ohrožuje. Závěrečná zpráva z výzkumu*. Praha: Median, s.r.o. a Nadace Sirius. Dostupné z: <http://www.nadacesirius.cz/soubory/zaverecne-zpravy/Zaverecna-zprava-z-vyzkumu-primarni-prevence-ohrozeni-rodiny.pdf>
- MPSV. 2015. *Minimální mzda by měla růst o 700 korun ročně, navrhuje ministerstvo*. Praha: MPSV. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/21107>
- MPSV. 2016a. *Minimální mzda*. Praha: MPSV. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/870>
- MPSV. 2016b. *Vývoj vybraných ukazatelů životné úrovně v České republice v letech 1993 - 2015*. Praha: MPSV. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/27762/Vyvoj_vybranych_ukazatelu_zivotni_urovne_v_CR_v letech_1993_az_2015.pdf
- Mysíková, M., Večerník, J. 2016. „Spokojenost se životem a zaměstnáním v České republice.“ *Politická ekonomie*, roč. 64, č. 7, s. 851-866.
- Palonciová, J., Barvíková, J., Kuchařová, V., Psychlová, K. 2014. *Nové formy denní péče o děti v České republice*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Petráňová, M., Mejstřík, B. 2016. *Čtvrtletní analýza VŠPS na aktuální téma - 4. čtvrtletí 2015. V ČR pracuje jen malá část mladých*. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/crtvrtletni-analyza-vsps-na-aktualni-tema-4-ctvrtleti-2015>

Průša, L., Víšek, P., Jahoda, R. 2014. *Alchymie nepojistných sociálních dávek*. Praha: Wolters Kluwer.

Pytliková, M. 2015. *Rozdíly výdělku ve vztahu k mateřství a dítěti v rodině*. Studie 11/2015. Idea CERGE-EI. Praha: Národohospodářský ústav AV ČR, v. v. i. Dostupné z: [http://genderstudies.cz/download/IDEA Studie 11 Rozdily vydelku ve vztahu k ma terstvi%20\(2\).pdf](http://genderstudies.cz/download/IDEA%20Studie%2011%20Rozdily%20vydelku%20ve%20vztahu%20k%20materstvi%20(2).pdf)

Sirovátka, T., Šimíková, I., Jahoda, R., Godarová, J. 2015. *Chudoba, materiální deprivace a sociální vyloučení v České republice s důrazem na děti a domácnosti vychovávající děti*. Praha: VÚPSV, v. v. i.

Šatava, J. 2016a. *Daňový systém snižuje motivaci matek s menšími dětmi k práci*. Doporučení a jeho vyhodnocení. Studie IDEA 18/2016, prosinec 2016. Praha: Národohospodářský ústav AV ČR, v. v. i.

Šatava, J. 2016b. *Podpora rodin s dětmi prostřednictvím daňově dávkového systému*. Studie IDEA 5/2016, březen 2016. Praha: Národohospodářský ústav AV ČR, v. v. i.

Šťastná, A. 2008. „Děti a plodnost“, s. 64-79 in: J. Rychtaříková, V. Kuchařová (eds.): *Rodina, partnerství a demografické stárnutí*. Praha: Přírodovědecká fakulta UK v Praze a VÚPSV, v. v. i.

Večerník, J., Mysíková, M. 2015. *Chudoba v České republice. Kritický pohled na evropské ukazatele*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.

Kapitola 4

ČSÚ. 1991-2011. *Publikace ze SLDB z let 1991-2011*. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/scitani-lidu-domu-a-bytu>

ČSÚ. 2014a. *Domovní a bytový fond podle výsledků sčítání lidu – 2011*. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/domovni-a-bytovy-fond-podle-vysledku-scitani-lidu-2011-nrabysni6f>

ČSÚ. 2014b. *Kde a jak bydlí české domácnosti?* Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/kde-a-jak-bydli-ceske-domacnosti-p2eqbgkkl>

ČSÚ. 2016. *Zaostřeno na ženy a muže - 2016*. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/1-obyvateľstvo-a-rodiny-a-domacnosti-37ubg89xpz>

ČSÚ. Nedatováno. *Ceny bytů*. Časové řady. Praha: ČSÚ. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/ceny_bytu

Eurostat. 2015a. *Quality of life in Europe - facts and views - material living conditions*. Dostupné z: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Quality_of_life_in_Europe_-_facts_and_views_-_material_living_conditions#Major_developments_of_housing_conditions_since_2005

Eurostat. 2015b. *Housing statistics*. Dostupné z: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Housing_statistics/cs

Eurostat. 2016. *Statistika bydlení*. Dostupné z: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Housing_statistics/cs

Eurostat. Databáze. *Income and living conditions*. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions/data/database>

„Evropská komise zveřejnila každoroční analýzu hospodářské a sociální situace v členských státech EU. Jak si vede Česko?“ 2017. *Práce a sociální politika*, roč. 14, č. 3.

Evropský parlament. 2007. *Usnesení*. Dostupné z: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2007-0183&format=XML&language=CS>

FEANTSA. 2005. *Evropská typologie bezdomovství a vyloučení z bydlení (ETHOS)*. Dostupné z: <http://www.feantsa.org/en/toolkit/2005/04/01/ethos-typology-on-homelessness-and-housing-exclusion>

Garantované (sociální) bydlení. Certifikovaná metodika. 2011. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i. Dostupné z: http://www.disparity.cz/data/USR_048_DEFAULT/garantovane_socialni_bydleni.pdf

Höhne, S, Kuchařová, V., Svobodová, K., Šťastná, A., Žáčková, L. 2010. *Rodina a zaměstnání s ohledem na rodinný cyklus*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

Hradecký, I. a kol. 2007. *Definice a typologie bezdomovství*. Praha: Naděje o. s.

Hradecký, I. a kol. 2012a. *Souhrnný materiál pro tvorbu Koncepce práce s bezdomovci v ČR na období do roku 2020*. Praha.

Hradecký, I. a kol. 2012b. *Souhrnný materiál pro tvorbu Koncepce práce s bezdomovci v ČR na období do roku 2020. Příloha 1-7*. Praha.

Janský, P., Pertold, P., Šatava, J. 2016. *Rozvody a příjmy žen v České republice: první zjištění v České republice na základě individuálních dat*. Praha: IDEA-CERGE, Národohospodářský ústav AV ČR, v. v. i.

Kruczek, R. 2016. „Vlastnické bydlení a daňové úlevy - srovnání evropských zemí.“ *Deník veřejné správy*, 25. 11. 2016.

Dostupné z: <http://denik.obce.cz/clanek.asp?id=6725862>

Kuchařová, V., Barvíková, J., Psychlová, K., Höhne, S. 2015. *Vyhodnocení dostupných výzkumů a dat o bezdomovectví v ČR a návrhy postupů průběžného získávání klíčových dat*. Praha: VÚPSV, v. v. i.

Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_387.pdf

Kuchařová, V., Janurová (Psychlová), K. 2016. *Velikost a struktura skupin osob bez domova a osob vyloučených z bydlení*. Praha: VÚPSV, v. v. i.

Lux, M. (ed.). 2015. *Standardy bydlení 2014/2015: Sociální normy a rozhodování na trhu bydlení*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.

Median, Sirius. 2016. *Stav české rodiny, co ji chrání a ohrožuje. Závěrečná zpráva z výzkumu*. Praha: Median, s. r. o. a Nadace Sirius. Dostupné z:

<http://www.nadacesirius.cz/soubory/zaverecne-zpravy/Zaverecna-zprava-z-vyzkumu-primarni-prevence-ohrozeni-rodiny.pdf>

MMR. 2015. *Bydlení v České republice v číslech (září 2015)*. Praha: MMR. Dostupné z: <http://www.mmr.cz/getmedia/13d9e867>

MMR. 2016. *Bydlení v České republice v číslech (září 2016)*. Dostupné z: [http://www.mmr.cz/getmedia/aec43a04-d581-4d3c-8809-b6439adf98da/Bydleni-v-Ceske-republice-v-cislech-\(zari-2016\),-web.pdf?ext=.pdf](http://www.mmr.cz/getmedia/aec43a04-d581-4d3c-8809-b6439adf98da/Bydleni-v-Ceske-republice-v-cislech-(zari-2016),-web.pdf?ext=.pdf)

MPSV. 2013. *Koncepce prevence a řešení problematiky bezdomovectví v České republice do roku 2020*. Praha: MPSV.

MPSV. 2014. *Strategie sociálního začleňování 2014-2020*. Praha: MPSV. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/17082/strategie_soc_zaclenovani_2014-20.pdf

MPSV. 2015. *Zpráva o plnění strategie sociálního začleňování 2014-2020 za rok 2015*.

MPSV. 2016. *Zpráva o plnění Koncepce prevence a řešení problematiky bezdomovectví v České republice do roku 2020 za rok 2015*.

MPSV. 2017a. *Návrh zákona o sociálním bydlení a příspěvku na bydlení*. Praha: MPSV. Dostupné z: <https://apps.odok.cz/veklep-detail?pid=KORNAE3FETGR>

MPSV. 2017b. *Závěrečná zpráva z Hodnocení dopadů regulace (RIA): zákon o sociálním bydlení a o příspěvku na bydlení. Příloha k Vládnímu návrhu zákona o*

sociálním bydlení a o příspěvku na bydlení. Praha: MPSV. Dostupné z: <https://apps.odok.cz/veklep-detail?pid=KORNAE3FETGR>

Obce a bydlení: jak probíhala privatizace bytového fondu. 2014. Státní fond rozvoje bydlení. Dostupné z: <http://www.portalobydleni.cz/zpravy/528-obce-a-bydleni-jak-probihala-privatizace-bytoveho-fondu/>

Prokop, D. 2016. „Hospodaření v českých rodinách.“ Vystoupení na konferenci „Stav české rodiny, co ji chrání a ohrožuje“, konané 1. 6. 2016, organizované Nadací Sirius a agenturou Median, s.r.o.

Prudký, L., Šmídová, M. 2010. *Kudy ke dnu. Analýza charakteristik klientů Naděje, o. s., středisko Praha, Bolzanova.* Praha: Socioklub.

Samec, T. 2015. „Nesnesitelná nejistota nájemního bydlení? Hypoteční úvěry a vliv rodiny na rozhodování na trhu bydlení.“ In: *Tisková zpráva k tiskové konferenci „Češi na trhu bydlení a jak řešit bytovou nouzi. Sociální bydlení jinak.“* konané 24. 11. 2015 v rámci Strategie AV 21.

Sequensová, V. 2014. „Chudí mají nadprůměrné náklady na bydlení.“ *Statistika a my*, č. 1. Dostupné z: <http://www.statistikaamy.cz/wp-content/uploads/2014/01/18041401.pdf>

Silmen, D. 2014. „Jak sen o vlastním bydlení ohrožuje ekonomiku.“ *Měsíc.cz*, 6. 5. 2014. Dostupné z: <http://www.mesec.cz/clanky/jak-sen-o-vlastnim-bydleni-ohrozuje-ekonomiku/>

Sociálně vyloučené lokality: Analýza sociálně vyloučených lokalit v ČR. 2015. Praha: GAC spol. s r. o.

Šimíková, I., Trbola, R., Milota, J., Frišaufová, M. 2015. *Metodika prevence ztráty bydlení.* Certifikovaná metodika. Praha: VÚPSV, v. v. i. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/23608/Metodika_prevence_ztraty_bydleni_def.pdf

Šimíková, I., Vyhlídal, J. 2015. *Popis velikosti a struktury skupin osob, které by mohly představovat cílovou skupinu sociálního bydlení.* Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_398.pdf

Tisková zpráva k tiskové konferenci „Češi na trhu bydlení a jak řešit bytovou nouzi. Sociální bydlení jinak.“ konané 24. 11. 2015 v rámci Strategie AV 21.

Zpráva o stavu romské menšiny v České republice za rok 2015. 2016. Dostupné z: <https://www.vlada.cz/cz/ppov/zalezitosti-romske-komunity/dokumenty/zprava-o-stavu-romske-mensiny-za-rok-2015-146576/>

Právní předpisy:

Zákon č. 198/2009 Sb., o rovném zacházení a o právních prostředcích ochrany před diskriminací a o změně některých zákonů (antidiskriminační zákon), ve znění pozdějších předpisů.

Kapitola 5

Bičáková, A., Kalíšková, K. 2015. *Od mateřství k nezaměstnanosti: Postavení žen s malými dětmi na trhu práce.* Praha: IDEA-CERGE. Dostupné z: http://idea.cerge-ei.cz/files/IDEA_Studie_8_2015_Od_materstvi_k_nezamestnanosti/IDEA_Studie_8_2015_Od_materstvi_k_nezamestnanosti.html#p=1

Byznys pro společnost, z. s. 2017. *Matky vítány. Výsledky průzkumu.* Publikováno 10. března 2017. Dostupné z: http://diverzita.cz/wp-content/uploads/2017/03/V%C3%B4sledky-dotazn%C3%ADku-BPS_10.3.2017-1.pdf

CVVM. 2014. *Jaké hodnoty jsou pro nás důležité - červen 2014?* Tisková zpráva 17. července. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v. v. i.

CVVM. 2015. *Ochota přijmout zaměstnání - červen 2015.* Tisková zpráva 24. července. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v. v. i.

CVVM. 2016. *Názory veřejnosti na roli muže a ženy v rodině - únor 2016.* Tisková zpráva. Dostupné z: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7523/f3/ov160315b.pdf

CVVM. 2017. *Názory občanů na vybraná opatření v rodinné politice - únor 2017.* Tisková zpráva. Dostupné z: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7673/f3/es170313.pdf

ČSÚ. 2016. *Zaměstnanost a nezaměstnanost podle výsledků VŠPS - roční průměry - rok 2015.* Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/zamestnanost-a-nezamestnanost-podle-vysledku-vsps-rocni-prumery-rok-2015>

ČSÚ. 2017. *Zaměstnanost a nezaměstnanost podle výsledků VŠPS - 4. čtvrtletí 2016.* Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/cr/zamestnanost-a-nezamestnanost-podle-vysledku-vsps-4-ctvrtleti-2016>

ČSSZ. 2016. *Přehled vybraných statistických ukazatelů z agend ČSSZ. K 31. 12. 2015.* Dostupné z: http://www.cssz.cz/NR/rdonlyres/CC224160-8D43-43B7-B69A-CFE649EC94B9/0/Ukazatele_prosinec2015.pdf

ČSSZ. 2017. *Přehled vybraných statistických ukazatelů z agend ČSSZ. K 31. 12. 2016.* Dostupné z: http://www.cssz.cz/NR/rdonlyres/EE24C680-93C8-4D66-A8F5-391035053EDE/0/Ukazatele_prosinec.pdf

Dudová, R. (ed.). 2008a. *Nové šance a rizika. Flexibilita práce, marginalizace a soukromý život u vybraných povolání a sociálních skupin.* Praha: Sociologický ústav AV ČR

Dudová, R. 2008b. „Promarněná šance na změnu: zhodnocení reformy rodičovského příspěvku.“ In Křížková, A. a kol. *Práce a péče. Proměny „rodičovské“ v České republice a kontext rodinné politiky v Evropské unii.* Praha: SLON, s. 29-50

Dudová, R. 2015a. *Péče anebo práce. Koncepce a realizace sociální a rodinné politiky v ČR se zaměřením o seniory i o děti.* Praha: Alternativa 50+

Dudová Radka. 2015b. *Postarat se ve stáří.* Praha: SLON.

Dudová, R., Hašková, H. 2014. „Prekérní práce pečujících žen v kontextu ekonomické krize.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum, roč. 15, č. 2, s. 19-32.*

Důvodová zpráva. 2017a. Návrh zákona, kterým se mění zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů, a některé související zákony. Č.j. OVA 144/17. Publikováno 7. února. Dostupné z: <https://apps.odok.cz/veklep-detail?pid=ALBSADBJB3TL>

Důvodová zpráva. 2017b. Návrh zákona, kterým se mění zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů, a některé související zákony. Č.j. OVA 283/17. Publikováno 20. března. Dostupné z: <https://apps.odok.cz/veklep-detail?pid=ALBSAGVLATVS>

Ettlerová, S. 2007. *Rodina a zaměstnání I. Svobodní jedinci.* Praha: VÚPSV, v. v. i.

European Commission. n.d. *European semester thematic fiche. Labour market participation of women.* Dostupné z: http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/themes/2015/labour_market_participation_of_women.pdf

Eurostat. 2016. *Percentage of part-time employment of adults by sex, age groups, number of children and age of youngest child.* Dostupné z: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfst_hhptechi&lang=en

Eurostat. 2017a. *Employment and unemployment (Labour Force Survey). Employment rates by sex*. Dostupné z: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_ergan&lang=en

Eurostat. 2017b. *Employment and unemployment (Labour Force Survey). Unemployment rates by sex*. Dostupné z: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_ergan&lang=en

FDV. 2015. *Fleximetr*. Dostupné z: <http://www.fleximetr.cz/storage/app/media/Clanky-PDF/metr-webinar-final.pdf>

Gebery, D. 2016. „Rodinná politika na Slovensku v komparatívnej perspektíve.“ *Slovenská štatistika a demografia*. Roč. 26, č. 3, s. 48–68.

Geissler, H., Holeňová, A., Horová, T., Jirát, D., Solnářová, D., Schlanger, J., Tomášková, V. 2015a. *Výstupní analytická zpráva o současné situaci a potřebách pečujících osob a bariérách pro poskytování neformální péče v ČR*. Praha: Fond dalšího vzdělávání, příspěvková organizace MPSV. Dostupné z: <https://koopolis.cz/sekce/knihovna/499-vystupy-projektu-podpora-neformalnich-pecovatelu>

Geissler, H., Holeňová, A., Horová, T., Jirát, D., Solnářová, D., Tomášková, V. 2015b. *Závěrečná zpráva z fokusních skupin*. Praha: Fond dalšího vzdělávání, příspěvková organizace MPSV. Dostupné z: <https://koopolis.cz/sekce/knihovna/499-vystupy-projektu-podpora-neformalnich-pecovatelu>

Haberlová, V., Kyzlinková, R. 2009. *Rodinné potřeby zaměstnanců*. Praha: VÚPSV, v. v. i. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_304.pdf

Hamplová, D., Šalamounová, P. 2015. „Preferovaná délka rodičovské dovolené: srovnání osmi evropských zemí.“ *Fórum sociální politiky*, roč. 9, č. 6, s. 2-9.

Hašková, H. 2006. „Reprodukční plány a realita rané péče o děti.“ In Křížková, A. (ed.), Maříková, H., Hašková, H., Bierzová, J. *Pracovní a rodinné role a jejich kombinace v životě českých rodičů: plány versus realita*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 51-72

Hašková, H. 2009. *Práce a péče v reprodukčních plánech bezdětných třicátníků a třicátnic*. XXXIX. konference České demografické společnosti „Žena a muž v rodině a na trhu práce.“ 27. května. Dostupné z: <https://www.natur.cuni.cz/geografie/demografie-a-geodemografie/ceska-demograficka-spolecnost/konference/xxxix.-konference-ceske-demograficke-spolecnosti/prezentace-ve-formatu-pdf/hana-haskova-2013-prace-a-pece-v-reprodukcnich-planech-bezdetnych-tricatniku-a-tricatnic/view>

Hašková, H., Křížková, A., Dudová, R. 2015. *Ekonomické náklady mateřství: co znamená odpovědnost za péči o dítě/děti pro ženy z hlediska jejich pracovního uplatnění a ekonomického postavení*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i. Dostupné z: <http://genderstudies.cz/cz/publikace/ekonomicke-naklady-materstvi>

Hašková, H., Saxonberg, S. (eds.), Mudrák, J. 2012. *Péče o nejmenší: boření mýtů*. Praha: SLON.

Hora, O. 2009. „Český trh práce z hlediska vybraných forem flexibility a kvality pracovního života.“ In: *FÓRUM sociální politiky*, roč. 3, č. 2, s. 5-13.

Höhne, S. 2017. „Změny v čerpání rodičovského příspěvku v demografických souvislostech.“ *Demografie*, roč. 59, č. 1, s. 5–22.

Höhne, S., Kuchařová, V. 2016. „Změny finančních nástrojů rodinné politiky v letech 2006–2015 a jejich potenciál měnit natalitní chování.“ *Politická ekonomie*, roč. 64, č. 7, s. 867–890.

Höhne, S., Kuchařová, V., Svobodová, K., Šťastná, A., Žáčková, L. 2010. *Rodina a zaměstnání s ohledem na rodinný cyklus*. Praha: VÚPSV, v. v. i. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_310.pdf

ILO. 2015. *Non-standard forms of employment. Report for discussion at the Meeting of Experts on Non-Standard Forms of Employment (Geneva, 16-19 February 2015)*. Geneva: International Labour Organisation. Dostupné z: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/meetingdocument/wcms_336934.pdf

Kalíšková, K., Münich, D. 2012. *Češky: nevyužitý potenciál země*. Krátká studie 3/2012, IDEA. Praha: CERGE-EI.

Kotíková, J., Kotrusová, M., Vychová H. 2013. *Flexibilní formy práce ve vybraných zemích EU*. Praha: VÚPSV, v. v. i. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_366.pdf

Křížková, A. 2006. „Organizace a zvládání pracovního a rodinného života současných rodičů.“ In Křížková, A. (ed.), Maříková, H., Hašková, H., Bierzová, J. 2006. *Pracovní a rodinné role a jejich kombinace v životě českých rodičů: plány versus realita*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 35–50.

Křížková, A. (ed.), Dudová, R., Hašková, H., Maříková, H. 2005. *Kombinace pracovního a rodinného života v ČR: politiky, čas, peníze a individuální, rodinné a firemní strategie*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Křížková, A. (ed.), Maříková, H., Hašková, H., Bierzová, J. 2006. *Pracovní a rodinné role a jejich kombinace v životě českých rodičů: plány versus realita*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Křížková, A., Formánková, L. 2014. „Intersekcionalní perspektiva zkoumání dopadů krize na životní dráhy v ČR: gender, třída, věk (a rodičovství).“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 15, č. 2, s. 61–76.

Křížková, A., Vohlídalová, M. 2009. „Rodiče na trhu práce: mezi prací a péčí.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 45, č. 1, s. 31–60. Dostupné z: <http://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/6563>

Kučera, P. 2017. „Až tři měsíce placeného volna. Vláda schválila dlouhodobé ošetřovné, ale s ústupkem pro firmy.“ *Aktuálně.cz*. 8. února. Dostupné z: <https://zpravy.aktualne.cz/finance/az-tri-mesice-placeneho-volna-lide-ziskaji-narok-na-dlouhodo/r~f0106f88e6ce11e69d46002590604f2e/>

Kuchařová, V. 2007. *Rodina a zaměstnání V. Neúplné rodiny*. Praha: VÚPSV, v. v. i. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_237.pdf

Kuchařová, V. 2013. *Ekonomické podmínky sladování rodiny a zaměstnání v České republice a ve Francii*. Praha: VÚPSV, v. v. i. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_362.pdf

Kuchařová, V. a kol. 2009. *Péče o děti předškolního a raného školního věku*. Praha: VÚPSV, v. v. i.

Kuchařová, V., Ettlerová, S., Matějková, B., Svobodová, K., Šťastná, A. 2006. *Postoje a zkušenosti s harmonizací rodiny a zaměstnání rodičů dětí předškolního a mladšího školního věku*. Praha: VÚPSV, v. v. i. Dostupné z: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2011/VPL457/um/23632033/ettlerova_%20kucharova_2006.pdf

Kuchařová, V., Palonciová, J., Janurová, K. 2016. *Zabezpečení životních podmínek dětí v rodinách*. Praha: VÚPSV, v. v. i. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_417.pdf

Kuchařová, V., Psychlová, K. 2016. *Výzkum zájmu rodičů o motivační otcovskou dovolenou*. Praha: VÚPSV, v. v. i. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_411.pdf

Kvalita péče začíná od personálního klíče. 2017. *Zdravotnictví a Medicína*, 1. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/29311>

- Kyzlinková, R., Kotrusová, M. 2011. „Zaměstnanost starších osob na částečný úvazek: role zdravotního stavu.“ *Fórum sociální politiky*, roč. 5, č. 3, s. 7-14
- Maříková, H. 2006. „Rodiče na trhu práce - reálné možnosti i hypotetické volby.“ In Křížková, A. (ed.), Maříková, H., Hašková, H., Bierzová, J. *Pracovní a rodinné role a jejich kombinace v životě českých rodičů: plány versus realita*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 15-34
- Maříková, H. 2008. „Rodičovská (je) pro oba rodiče!“ In Křížková, A. a kol. *Práce a péče. Proměny „rodičovské“ v České republice a kontext rodinné politiky v Evropské unii*. Praha: SLON, s. 71-84
- MPSV. 2008a. *Jaké jsou flexibilní formy zaměstnávání?* Aktualizováno 20. října. Praha: MPSV. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/5793>
- MPSV. 2008b. *Soubor prorodinných opatření - Prorodinný balíček*. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/5898/komplet_balik.pdf
- MPSV. 2015. *Analýza vývoje nemocenského pojištění*. Praha: MPSV. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/23180/Analyza_nemocenskeho_pojisteni_2015.pdf
- MPSV. 2016. *Počet příjemců rodičovského příspěvku podle pohlaví*. Aktualizováno 14. listopadu. Praha: MPSV. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/10543>
- MPSV. 2017a. *Finanční podpora rodiny*. Aktualizováno 20. února. Praha: MPSV. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/29590/Financni_podpora_rodiny_na_web.pdf
- MPSV. 2017b. *Ministryně Marksová představila tři nová prorodinná opatření, na kterých se shodla koalice*. Tisková zpráva. 9. února. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/29455/Ministryne_Marksova_predstavila_tri_nova_prorodinna_opatreni_n_a_kterych_se_shodla_koalice.pdf
- MPSV. 2017c. *Slučitelnost profesních a rodinných rolí*. Aktualizováno 20. února. Praha: MPSV. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/29591/Slucitelnost_profesnich_a_rodinnych_rolí_na_web.pdf
- MPSV. 2017d. *Velká novela zákona o sociálních službách přinese řadu změn ve prospěch potřebných lidí*. Tisková zpráva. 29. března. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/30081/Vlada_schvalila_novelu_zakona_o_socialnich_sluzbach.pdf
- MPSV. Nedatováno. *Nemocenské pojištění v roce 2017*. Praha: MPSV. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/7#dsn>
- Národní centrum pro rodinu. 2017. *Aktualizovaný výpočet hodnoty práce pro rodinu*. Nepublikovaný materiál.
- Národní centrum pro rodinu. Nedatováno. *Rodičovská dovolená jako příležitost*. Brno: ACER association. Dostupné z: http://www.rodiny.cz/images/soubory/RD_jako_prilezitost.pdf
- Nešporová, O. 2015. „Flexibilní režim čerpání rodičovského příspěvku a sladování rodičovství s placenou prací.“ *FÓRUM sociální politiky*, roč. 9, č. 6, s. 10-18. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/FSP_2015-06.pdf
- Nešporová, O. 2015. „Přechod k mateřství - Plány versus realita týkající se pracovních životů vysokoškolsky vzdělaných žen.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 16, č. 2, s. 73-84.
- Nešporová, O., Stuchlá Horňáková, R. 2016. „Constructions of parenthood in the Czech Republic: maternal care and paternal help.“ In Grunow, D., Evertsson, M. *Couples' transitions to parenthood. Analysing gender and work in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar, s. 243-265.
- Nývlt, O. 2016. „Ženy v rodinných domácnostech s dětmi a jejich postavení na trhu práce v kontextu vývoje po roce 1989.“ *Demografie*, roč. 58, č. 3, s. 197-212.

- OECD. 2017. *Incidence of involuntary part time workers*. Dostupné z: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=INVPT_I#
- Paloncyová, J., Barvíková, J., Kuchařová, V., Psychlová, K. 2014. *Nové formy denní péče o děti v České republice*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_381.pdf
- Paloncyová, J., Barvíková, J., Kuchařová, V., Svobodová, K., Šťastná, A. 2013. *Rodinné chování a rodinná politika jako kontext systému denní péče o děti ve Francii a v České republice*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_360.pdf
- Peněžitá pomoc v mateřství. 2016*. Praha: ČSSZ. Dostupné z: <http://www.cssz.cz/cz/nemocenske-pojisteni/davky/penezita-pomoc-v-materstvi.htm>
- Plantenga, J., Remery, C. 2010. *Flexible working time arrangements and gender equality. A comparative review of 30 European countries*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=6473>
- PSP ČR. 2017a. *Sněmovní tisk 821. Novela z. o nemocenském pojištění. Stav projednávání ke dni: 14. března 2017*. Dostupné z: <http://www.psp.cz/sqw/historie.sqw?o=7&t=821>
- PSP ČR. 2017b. *Sněmovní tisk 854. Novela z. o státní sociální podpoře. Stav projednávání ke dni: 14. března 2017*. Dostupné z: <http://www.psp.cz/sqw/historie.sqw?o=7&T=854>
- Sirovátka, T., Bartáková, H. 2008 *Harmonizace rodiny a zaměstnání v České republice a role sociální politiky*. Dostupné z: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2009/SPP457/um/%207518989/Sirovatka_Bartakova_RZV_2008.pdf
- Sirovátka, T., Horáková, M., Horák, P. (eds.). 2014. *Česká politika zaměstnanosti v době krize a po krizi*. Brno: Muni Press
- Sirovátka, T., Winkler, J., Žižlavský, M. (eds.). 2009. *Nejistoty na trhu práce*. Brno: František Šalé - ALBERT
- SOÚ. 2016. *Jak Češi tráví čas? Výsledky 1. ročníku výzkumu Proměny české společnosti 2015. Materiál k tiskové konferenci 20. 6. 2016*. Praha: SOÚ AV ČR. Dostupné z: http://www.promenyceskespolecnosti.cz/aktuality/aktualita22/Jak_Cesi_travi_cas_TK_20-06-2016.pdf
- SÚIP. Nedatováno. *Rodičovská dovolená*. Dostupné z: <http://www.suip.cz/otazky-a-odpovedi/pracovnepravni-vztahy/rodicovska-dovolena>
- Svobodová, K. 2007. *Rodina a zaměstnání IV. Rodiny po odchodu dětí*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Šimoník, P. 2015. *Podpora neformálních pečovatelů: závěrečná zpráva z výzkumu (Základní analytická zpráva z dotazníkového šetření)*. Praha: Fond dalšího vzdělávání, příspěvková organizace MPSV. Dostupné z: <https://koopolis.cz/sekce/knihovna/499-vystupy-projektu-podpora-neformalnich-pecovatelu>
- Šmídová, I. 2008. Aktivní otcové. In *Aktivní otcovství*. 1. vyd. Brno: Nesehnutí Brno, 2008. s. 8–17.
- Šťastná, A., Kocourková, J., Šprocha, B. 2017. *Proměny rodičovské dovolené a časování narození druhých dětí: Česko-slovenské srovnání*. Konference České sociologické společnosti, Praha, 1. - 3. února.
- Thévenon, O. 2008. „Family policies in developed countries: contrasting models.“ *Population & Societies*, roč. 448, č. 1.

Táta na plný úvazek. 2013. Liga otevřených mužů, MEDIARESEARCH, a.s. Dostupné z: <http://www.tatanaplnyuvazek.cz/o-projektu/vyzkumy/>

Táto jak na to - navazující sociologický průzkum. 2011. MPSV, MEDIARESEARCH, a.s. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/12713>

Vaalavuo, M. 2016. *Women and unpaid work: recognise, reduce, redistribute!* Publikováno 7. března. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=2492&furtherNews=yes>

Vajdlová, M. Nedatováno. *Peněžitá pomoc při převzetí dítěte do trvalé péče*. Praha: ČSSZ. Dostupné z: <http://www.cssz.cz/cz/casopis-narodni-pojisteni/archiv-vydanych-cisel/clanky/casopis-narodni-pojisteni-c-8-9-2005-clanek-3.htm>

Vidovičová, L., Wija, P. a kol. 2015. *Pracovní dlouhověkost: východiska, příležitosti, výzvy*. Praha: Konfederace zaměstnavatelských a podnikatelských svazů ČR. Dostupné z: http://www.spsds.monitorovani.eu/files/docs/Pracovni_dlouhovestnost_%E2%80%93_net.pdf

Vohlídalová, M., Formánková, L. 2012. „Částečné úvazky v České republice: šance nebo riziko?“ *FÓRUM sociální politiky*, roč. 6, č. 5, s. 17-21.

Právní předpisy:

Návrh zákona, kterým se mění zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů, a některé související zákony. Č. j. OVA 283/17. Publikováno 20. března 2017. Dostupné z: <https://apps.odok.cz/veklep-detail?pid=ALBSAGVLATVS>

Vládní návrh zákona, kterým se mění zákon č. 187/2006 Sb., o nemocenském pojištění, ve znění pozdějších předpisů, a další související zákony

Zákon č. 20/1966 Sb., o péči o zdraví lidu, ve znění pozdějších předpisů

Zákon č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře, ve znění pozdějších předpisů

Zákon č. 262/2006 Sb., zákoník práce, ve znění pozdějších předpisů

Zákon č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách, ve znění pozdějších předpisů

Zákon č. 247/2014 Sb., o poskytování služby péče o dítě v dětské skupině a o změně souvisejících zákonů

Kapitola 6

Barvíková, J., Paloncyová, J. 2014a. *Péče chův. Metodika pro chůvy*. Praha: VÚPSV, v. v. i.

Barvíková, J., Paloncyová, J. 2014b. *Péče chův. Metodika pro rodiče*. Praha: VÚPSV, v. v. i.

Člověk v tísní. Nedatováno. *Program Podpora vzdělávání v rodinách*. Dostupné z: <https://www.clovekvtsni.cz/cs/clanky/podpora-vzdelavani-v-rodinach?src=7>

ČSÚ. 2014a. *Příjmy a životní podmínky domácností*. 2014. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/prijmy-vydaje-a-zivotni-podminky-domacnosti>

ČSÚ. 2014b. *Národnostní struktura obyvatel*. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/20551765/170223-14.pdf/d0d27736-ef15-4f4f-bf26-e7cb3770e187?version=1.0>

ČŠI. 2013. *Překonávání školního neúspěchu v České republice*. Zpráva o průběhu veřejné diskuze a výzkumu postojů odborné veřejnosti. Praha: Česká školní inspekce.

- ČŠI. 2016a. *Tematická zpráva - Etická výchova v předškolním, základním a středním vzdělávání*. Praha: Česká školní inspekce.
Dostupné z: http://www.csicr.cz/html/TZ_etika/flipviewerexpress.html
- ČŠI. 2016b. *Tematická zpráva - Podmínky, průběh a výsledky vzdělávání ve školních klubech*. Praha: Česká školní inspekce.
Dostupné z: http://www.csicr.cz/html/Informace_SkolniKluby/flipviewerexpress.html
- ČŠI. 2016c. *Tematická zpráva - Prevence a řešení šikany a dalších projevů rizikového chování ve školách*. Praha: Česká školní inspekce.
Dostupné z: http://www.csicr.cz/html/TZ_prevence_sikany/flipviewerexpress.html
- ČŠI. 2016d. *Výroční zpráva České školní inspekce za školní rok 2015/2016*. Praha: Česká školní inspekce. Dostupné z: [http://www.csicr.cz/cz/Dokumenty/Vyrocnizpravy/Vyrocnizprava-Ceske-skolni-inspekce-za-skolni-\(2\)](http://www.csicr.cz/cz/Dokumenty/Vyrocnizpravy/Vyrocnizprava-Ceske-skolni-inspekce-za-skolni-(2))
- Dušková, Š. 2017. *Právo na inkluzivní vzdělávání podle OSN*. Česká škola. Dostupné z: <http://www.ceskaskola.cz/2017/01/sarka-duskova-pravo-na-inkluzivni.html>
- Ferrarová, E. 2016. „Mikrojesle.“ *Seminář Jak zkoušet a hodnotit dle hodnotícího standardu profesní kvalifikace Chůva pro děti do zahájení povinné školní docházky (69-017-M)*. Praha, 11. října 2016. Dostupné z: <http://mikrojesle.mpsv.cz/index.php/chuva-pro-deti-do-zahajeni-povinne-skolni-dochazky-seznam-autorizovanych-organizaci/>
- Hloušková, L. 2014. „Mám základní vzdělání. Příčiny a důsledky předčasných odchodů ze studia a ze vzdělávání.“ *Studia paedagogica*. 2014, roč. 19, č. 2, s. 11-38. <http://www.phil.muni.cz/journals/index.php/studia-paedagogica/article/view/734>
- Höhne, S., Kuchařová, V., Palonciová, J. 2016. *Rodiny s dětmi v České republice. Sociodemografická struktura, finanční a materiální podmínky*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Hrdinová, R., Švec, P. 2016. „Každé desáté dítě nedokončí základku.“ *MF Dnes*. 18. 10. 2016.
- Hůle, D., Kaiserová, I., Kabelová, K., Mertl, J., Moravec, Š., Svobodová, K., Šťastná, A. 2015. *Zavedení povinného posledního roku předškolního vzdělávání před zahájením školní docházky (Studie proveditelnosti)*. Plzeň: Tady a teď, o.p.s., Demografické informační centrum, o.s.
- Kalman, M., Sigmund, E., Sigmundová, D., Hamřík, Z., Beneš, L., Benešová, D., Csémy, L. 2011. *Národní zpráva o zdraví a životním stylu dětí a školáků*. Olomouc: Universita Palackého. Dostupné z: http://hbsc.upol.cz/download/narodni_zprava_zdravi_ziv_styl.pdf
- Kalman, M., Vašíčková, J. (eds.). 2013. *Zdraví a životní styl dětí a školáků*. Olomouc: Univerzita Palackého.
Dostupné z: http://hbsc.upol.cz/download/zdravi%20skolaci_publicace_WEB.pdf
- Kuchařová, V., Bareš, P., Höhne, S., Nešporová, O., Svobodová, K., Šťastná, A., Plasová, B., Žáčková, L. 2009. *Péče o děti předškolního a raného školního věku*. Praha: VÚPSV, v.v.i.
- Kuchařová, V., Psychlová, K. 2014. *Kolektivní zařízení a služby péče o děti v ČR. Metodika pro rodiče*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Kuchařová, V., Psychlová, K., Svobodová, K. 2014a. *Kolektivní zařízení a služby péče o děti v ČR. Metodika pro zřizovatele*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Kuchařová V., Barvíková, J., Svobodová, K., Šťastná, A., 2014b. *Lokální a regionální rodinná politika v praxi*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Matějů, P., Anýžová, P., Simonová, N. 2013. „Vliv osobnostních, rodinných a sociálních faktorů na dosažené vzdělání a úroveň kompetencí.“ Pp. 109-130 in J. Straková, A. Veselý (eds.). *Předpoklady úspěchů v práci a v životě. Výsledky mezinárodního*

výzkumu dospělých OECD PIAAC. Praha: Dům zahraničních služeb. Dostupné z: http://www.piaac.cz/attach/PIAAC_publicace_web.pdf

Median, Sirius. 2016. *Stav české rodiny, co ji chrání a ohrožuje*. Praha: Median, Sirius.

MPSV. 2014. *Strategie sociálního začleňování 2014-2020*. Praha: MPSV. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/17082/strategie_soc_zaclenovani_2014-20.pdf

MPSV. 2015. *Zpráva o plnění Strategie sociálního Začleňování 2014 – 2020 za rok 2015*. Praha: MPSV. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/29014/Zprava_o_plneni_Strategie_socialniho_zaclenovani_2014_-_2020_za_rok_2015.pdf

MPSV. 2016. *Péče o děti v mikrojeslích. Budujeme mikrojesle - praktická příručka*. Praha: MPSV. Dostupné z: <http://mikrojesle.mpsv.cz/index.php/prirucka-pro-zrizovatele>

MŠMT. 2001. *Národní program rozvoje vzdělávání v České republice: Bílá kniha*. 1. vyd. Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání. Dostupné z: http://www.vzdelavani2020.cz/images_obsah/dokumenty/knihovna-koncepci/bila-kniha/bila_kniha_2001_cz.pdf

MŠMT. 2014. *Koncepce podpory mládeže na období 2014-2020*. Praha: MŠMT. Dostupné z: <http://www.msmt.cz/file/33599/>

MŠMT. 2015a. *Dlouhodobý záměr vzdělávání a rozvoje vzdělávací soustavy České republiky na období 2015-2020*. Praha: MŠMT. Dostupné z: http://www.vzdelavani2020.cz/images_obsah/dokumenty/strategie/dz-rgs-2015-2020.pdf

MŠMT. 2015b. *Akční plán inkluzivního vzdělávání na období 2016 - 2018*. Praha: MŠMT. Dostupné z: http://www.vzdelavani2020.cz/images_obsah/dokumenty/apiv_2016_2018.pdf

MŠMT. 2016. *Vývojová ročenka školství 2005/06–2015/16*. Praha: MŠMT. Dostupné z: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/skolstvi-v-cr/statistika-skolstvi/vyvojova-rocenka-skolstvi-2005-06-2015-16>

MŠMT. Nedatováno a. *Statistické údaje o regionálním školství v časové řadě*. Dostupné z: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/skolstvi-v-cr/statistika-skolstvi/statisticke-udaje-o-regionalnim-skolstvi-v-casove-rade>

MŠMT. Nedatováno b. *Strategie vzdělávací politiky ČR do roku 2020*. Dostupné z: http://www.vzdelavani2020.cz/images_obsah/dokumenty/strategie-2020_web.pdf

MŠMT. Nedatováno c. *Školní družiny*. Dostupné z: <http://www.msmt.cz/mladez/skolni-druziny>

MŠMT. Nedatováno d. *Program na podporu integrace romské menšiny*. Dostupné z: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/socialni-programy/integrace-romske-komunity>

MŠMT. Nedatováno e. *Financování asistentů pedagoga pro děti, žáky a studenty se zdravotním postižením a pro děti, žáky a studenty se sociálním znevýhodněním*. Dostupné z: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/socialni-programy/asistent-pedagoga-zdp>

MŠMT. Nedatováno f. *Prevence*. Dostupné z: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/socialni-programy/prevence>

NÚV. 2011. *Výsledky on-line dotazníkového šetření v mateřských školách*. Praha: Národní ústav pro vzdělávání. Dostupné zde: http://www.nuv.cz/file/132_1_1/download/

Nůžky v českém školství se rozevírají. Raná selekce dětí táhne celkové výsledky našich žáků dolů. 2016. Shrnutí debaty „Je maturita úspěchem žáka, nebo rodičů?“ organizované Člověkem v tísní v Praze dne 9. 12. 2016. Dostupné z: <https://www.clovekvtsni.cz/cs/clanky/nuzky-v-ceskem-skolstvi-se-rozeviraji-rana-selekce-deti-tahne-celkove-vysledky-nasich-zaku-dolu?src=266>

OECD. 2016. *Education at a Glance 2016: OECD Indicators*. Paris: OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.187/eag-2016-en>

Paloncyová, J., Barvíková, J., Šťastná, A., Svobodová, K., Kuchařová, V. 2013. *Systém denní péče o děti do 6 let ve Francii a v České republice*. Praha: VÚPSV, v. v. i.

Paloncyová, J., Barvíková, J., Kuchařová, V., Psychlová, K. 2014. *Nové formy denní péče o děti v České republice*. Praha: VÚPSV, v. v. i.

Plešková, L. 2016. *Lucie Plešková z Nadace OSF v Anketě České školy „Jaká je role neziskovek ve školství a vzdělávání v ČR?“*. Dostupné z: http://www.ceskaskola.cz/2016/10/lucie-pleskova-z-nadace-osf-v-ankete_12.html

Rámcový vzdělávací program pro obor vzdělání základní škola speciální. 2008. Praha: Výzkumný ústav pedagogický. Dostupné z: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/ramcovy-vzdelavaci-program-pro-obor-vzdelani-zakladni-skola>

Rovný přístup ke vzdělávání v České republice: situace a doporučení. 2014. Praha: Česká školní inspekce. Dostupné z: <http://www.vctu.cz/inkluzi/?q=system/files/4%20rovn%C3%BD%20p%C5%99%C3%ADstup.pdf>

Simonová, J. 2015. „Postoje rodičů k volbě základní školy.“ *Studia pedagogica*. Roč. 20, č. 3, s. 69-88. Dostupné z: <http://www.phil.muni.cz/journals/index.php/studia-paedagogica/issue/view/111/showToc>

Slovník sociálního zabezpečení MPSV. 2015. Praha: MPSV. Dostupné z: <http://slovník.mpsv.cz/ustavni-vychova.html>

SocioFactor. 2016. *Výzkum veřejného mínění zaměřený na sladění pracovního a rodinného života a rovnost žen a mužů v oblasti rodinné politiky a trhu práce*. Praha: SocioFactor, s.r.o.

Straková, J. 2010. „Vývoj diferenciací vzdělávacích výsledků na úrovni povinného vzdělávání.“ In P. Matějů et al. (Eds.) *Nerovnosti ve vzdělávání. Od měření k řešení* (s. 92–108). Praha: SLON.

Straková, J., Veselý, A. (eds.). 2013. *Předpoklady úspěchů v práci a v životě. Výsledky mezinárodního výzkumu dospělých OECD PIAAC*. Praha: Dům zahraničních služeb. Dostupné z: http://www.piaac.cz/attach/PIAAC_publicace_web.pdf

Trhlíková, J. 2013. *Předčasné odchody žáků ze středních škol. Názory pracovníků škol a úřadů práce na nástroje prevence a intervence*. Praha: Národní ústav pro vzdělávání. Dostupné z: http://www.nuv.cz/uploads/Vzdelavani_a_TP/PREDCASNE_ODCHODY_pro_www_final.pdf

Vzdělanostní dráhy a vzdělanostní šance romských žákyň a žáků základních škol v okolí vyloučených romských lokalit. 2009. Praha: GAC spol. s r. o.,

Vzdělávání dětí s lehkým mentálním postižením (LMP) v datech. 2017. Praha: Česká odborná společnost pro inkluzivní vzdělávání. Dostupné z: <http://cosiv.cz/cs/2017/01/17/vzdelavani-deti-s-lehkym-mentalnim-postizenim-lmp-v-datech/>

Zpráva o stavu romské menšiny v České republice za rok 2015. 2016. Dostupné z: <https://www.vlada.cz/cz/ppov/zalezitosti-romske-komunity/dokumenty/zprava-o-stavu-romske-mensiny-za-rok-2015-146576/>

Právní předpisy:

Listina základních práv a svobod. 1992.

Dostupné z: <http://www.psp.cz/docs/laws/listina.html>

Nařízení vlády č. 278/2008 Sb., ze dne 23. července 2008, o obsahových náplních jednotlivých živností

Úmluva o právech dítěte. Sdělení č. 104/1991 Sb. Federálního ministerstva zahraničních věcí. 6.2.1991. Dostupné z: <http://portal.gov.cz/app/zakony/zakon.jsp?page=0&fulltext=&nr=104~2F1991&part=&name=&rpp=15>

Vyhláška č. 14/2005 Sb., ze dne 29. prosince 2004, o předškolním vzdělávání

Vyhláška č. 410/2005 Sb., ze dne 4. října 2005, o hygienických požadavcích na prostory a provoz zařízení a provozoven pro výchovu a vzdělávání dětí a mladistvých

Vyhláška č. 281/2014 Sb., ze dne 27. listopadu 2014, o hygienických požadavcích na prostory a provoz dětské skupiny do 12 dětí

Zákon č. 455/1991 Sb., o živnostenském podnikání (živnostenský zákon)

Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí

Zákon č. 109/2002 Sb., o výkonu ústavní výchovy nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivně výchovné péči ve školských zařízeních a o změně dalších zákonů

Zákon č. 218/2003 Sb., o soudnictví ve věcech mládeže

Zákon č. 561/2004 Sb., ze dne 24. září 2004, o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon), ve znění pozdějších předpisů

Zákon č. 179/2006 Sb., ze dne 30. března 2006, o ověřování a uznávání výsledků dalšího vzdělávání a o změně některých zákonů (zákon o uznávání výsledků dalšího vzdělávání)

Zákon č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách a podmínkách jejich poskytování - zákon o zdravotních službách

Zákon č. 89/2012 Sb., ze dne 3. února 2012, občanský zákoník

Zákon č. 247/2014 Sb., ze dne 23. září 2014 o poskytování služby péče o dítě v dětské skupině a o změně souvisejících zákonů, ve znění novely zákona č. 127/2015 Sb. ze dne 13. května 2015

Zákon č. 82/2015 Sb., kterým se mění zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon), ve znění pozdějších předpisů, a některé další zákony. Dostupné z: <https://www.zkola.cz/management/prehledpredpisu/zakony/Documents/sb0037-2015-82-2015.pdf>

Zákon č. 178/2016 Sb., ze dne 20. dubna 2016, kterým se mění zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon), ve znění pozdějších předpisů, a zákon č. 200/1990 Sb., o přestupcích, ve znění pozdějších předpisů

Kapitola 7

Ballnik, P. 2012. *Otcem i po rozvodu*. Praha: Portál.

Barvíková, J. 2016. *Cochemská praxe*. Šance Dětem. Dostupné z: <http://www.sance-detem.cz/cs/hledam-pomoc/deti-se-zdravotnim-postizenim/rodina-ditete-se-zdravotnim-postizenim/cochemska-praxe.shtml>

Barvíková, J. 2015. „Faktory selhávání pěstounské péče v České republice v pozadí nedávných legislativních změn.“ *FÓRUM sociální politiky*, roč. 9, č. 1, s. 10-17.

Barvíková, J., Palonciová, J. 2016. *Děti, rodiče a domácí násilí: výzkum klientely Acorusu*, z.ú. Praha: VÚPSV, v.v.i.

Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_413.pdf

Barvíková, J., Svobodová, K., Šťastná, A. 2010. *Podmínky výkonu sociálně-právní ochrany dětí na úrovni obecních úřadů obcí s rozšířenou působností*. Praha: VÚPSV. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_326.pdf

Bubleová, V. a kol. 2014. *Výzkum praxe náhradní rodinné péče v České republice a zkušenosti aktérů s touto praxí*. Praha: Středisko náhradní rodinné péče, z.s. Dostupné z: <http://www.nadacesirius.cz/soubory/ke-stazeni/Monografie.pdf>

Buriánek, J., Pikálková, S., Podaná, Z. 2014. *Násilí na mužích: sonda do zákoutí partnerských vztahů*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

Důvodová zpráva k novele zákona 359/99 Sb. o sociálně právní ochraně dětí zákonem č. 410/2012 Sb.

FRA: *Violence Against Women: an EU-wide Survey*. 2014. Dostupné z: http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-vaw-survey-main-results-apr14_en.pdf

Hanušová, L., Jeníčková, N., Uhlířová, V. 2009. „Problematika příbuzenského náhradního rodičovství.“ In: Švrčinová, L. - Hoferková, S. - Papšo, P. (eds.) *Problémy současné rodiny a náhradní rodinná péče*. Sborník příspěvků z konference. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci & Univerzita Mateja Bela v Banské Bystrici, s. 170-188.

Herdová, T., Jarkovská, L., Pešáková, K., Trávníček, Z. 2016. *Analýza postojů původců a původkyň domácího násilí a práce s nimi*. Úřad vlády ČR. Dostupné z: https://www.vlada.cz/assets/ppov/rovne-prilezitosti-zen-a-muzu/dokumenty/postoje_puvodcu_FINAL_rev.pdf

Hofrová, V. 2013. *Jak se žije s dohodami aneb Dohoda o výkonu pěstounské péče v praxi neziskové organizace*. Čí je dítě. Dostupné z: <http://www.cijedite.cz/?nav=temata/dohody-o-vykonu-pestounske-pec.html&comment=98>

Hovorka, D. 2006. „Pěstounská péče v proměnách času.“ *Veřejná správa*, roč. 17, č. 51-52, příloha s. 1-5.

Konečná, H., Koubová, L. 2010. *Monitoring příprav na náhradní rodinnou péči v České republice (Popis současného stavu)*. Praha: Středisko náhradní rodinné péče o. s. Dostupné z: <http://www.nahradnirodina.cz/files/File/monitoring-priprav-web-final.pdf>

Kunc, K. a kol. 2012. *Ekonomické dopady domácího násilí v ČR*. Praha: profem, o.p.s. Dostupné z: http://www.profem.cz/shared/clanky/103/profem-studie2b-web_1.pdf

Langmeier, J., Krejčířová, D. 2012. *Vývojová psychologie* (2., aktualizované vydání). Praha: GRADA.

Matějček a kol. 1999. *Náhradní rodinná péče. Průvodce pro odborníky, osvojitele a pěstouny*. Praha: Portál.

Marvánová-Vargová B., Pokorná D., Toufarová, M. 2008. *Partnerské násilí*. Praha: LINDE nakladatelství, s.r.o.

Matoušek, O. a kol. 2015. *Děti a rodiče v rozvodu*. Praha: Portál

Median, Sirius. 2016. *Stav české rodiny, co ji chrání a ohrožuje. Závěrečná zpráva z výzkumu*. Praha: Median, s.r.o. a Nadace Sirius. Dostupné z: <http://www.nadace-sirius.cz/soubory/zaverecne-zpravy/Zaverecna-zprava-z-vyzkumu-primarni-prevence-ohrozeni-rodiny.pdf>

Metodické doporučení MPSV č. 3/2010 k postupu orgánů sociálně-právní ochrany dětí v případech domácího násilí.

Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/9466/metodika_3.pdf

Metodický pokyn ministerstva zdravotnictví pro postup lékařů při poskytování zdravotní péče osobám ohroženým domácím násilím. *Věstník MZ ČR* 2008/6. Dostupné z: http://www.mzcr.cz/Legislativa/dokumenty/vestnik_3613_1774_11.html

MPSV. 2011. *Pěstounská péče na přechodnou dobu pro nejmladší děti*. Ministerstvo práce a sociálních věcí. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/15309/PPPDpro_nejmensi_deti.pdf

Novák, O., Paleček, J., Šmídová-Matoušová, O. Vyskočil, F., Zuman, J., Bubleová, V., 2013. *Náhradní péče o děti v Dánsku, v Anglii a Walesu, na Slovensku a v Polsku*. Praha: Středisko náhradní rodinné péče. Dostupné z: <http://www.nadacesirius.cz/soubory/ke-stazeni/Nahradni-pece-o-deti-v-Dansku-Anglii-a-Walesu-na-Slovensku-a-v-Polsku.pdf>

Paleček, J. 2015. *Náhradní rodinná péče v České republice v reflexi pracovníků nestátních neziskových organizací a orgánů sociálně-právní ochrany dětí v roce 2015*. Praha: Středisko náhradní rodinné péče. Dostupné z: <http://www.nadacesirius.cz/soubory/ke-stazeni/Nahradni-rodinna-pece-v-CR-v-reflexi-pracovniku-NNO-a-OSPOD-v-roce-2015.pdf>

Pesso, A., Pesso-Boyden, D., Vrtbovská, P. 2009. *PBSP - Úvod do Pesso Boyden Systém Psychomotor*. Tišnov: SCAN.

Roční výkazy o výkonu sociálně-právní ochrany za roky 2005-2015. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/7260>

Rudolph, J. 2009. *Ty jsi MOJE dítě. Cochemská praxe - cesty k lidštějšímu rodinnému právu*. Drážďany. Dostupné z: http://www.cochem.cz/files/ebook/Jsi_moje_dite.html

Salačová, L. 2011. „Pěstounská péče vykonávaná prarodiči dítěte.“ In: *Aktuální otázky péče o děti separované od rodičů*. Sborník z XI. celostátního semináře. Brno: Triáda - Poradenské centrum, o.s.

Směrnice OSN o náhradní péči ze dne 24. 2. 2010, A/RES/64/142

Sobotková, I., Otčenášková, V. 2013. *Pěstounská péče očima dospělých, kteří v ní vyrostli: trendy vs. zkušenosti*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

SocioFactor. Datum neuvvedeno. *Návrh optimalizace řízení systému ochrany práv dětí a péče o ohrožené děti*. Ostrava – Mariánské Hory: SocioFactor, s.r.o. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/14319>

SocioFactor. 2013. *Sociodemografická analýza. Mapy rozložení ohrožení dětí a rodin v ČR*. SocioFactor, s.r.o. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/14319>

SocioFactor. 2014. *Analýza sítě služeb pro práci s rodinami a dětmi*. SocioFactor, s.r.o. Dostupné z: [http://www.pravonadetstvi.cz/files/files/Analyza-site-sluzeb-pro-praci-s-rodinami-a-detmi_Def_verzeWeb\(1\).pdf](http://www.pravonadetstvi.cz/files/files/Analyza-site-sluzeb-pro-praci-s-rodinami-a-detmi_Def_verzeWeb(1).pdf)

SocioFactor. 2015a. *Analýza fungování institutu dohod o výkonu pěstounské péče v ČR*. Ostrava – Mariánské Hory: SocioFactor, s.r.o. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/14319>

SocioFactor. 2015b. *Analýza implementace programu PRIDE v ČR*. Ostrava – Mariánské Hory: SocioFactor, s.r.o. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/14319>

Statistická data za rok 2015 ve vztahu k vykazání násilné osoby ze společného obydlí. Dostupné z: <http://www.domaci-nasili.cz/wp-content/uploads/statistika-2015-k-vykazani.pdf>

Statistické přehledy kriminality za rok 2015. Dostupné z: <http://www.policie.cz/clanek/statisticke-prehledy-kriminality-za-rok-2015.aspx>

Stephenson, B. 2012. *Co dělá z chlapců muže: duchovní přechodové rituály ve věku nevíšmavosti*. Praha: DharmaGaia.

Tomešová, I., Fídlarová, Z., Trubačová, K., Svoboda, D., Černá, R. 2010. *Závěrečná zpráva o řešení projektu „Zmapování a porovnání vnitrostátního systému pěstounské péče se systémy pěstounské péče ve vybraných evropských zemích se zřetelem na: a. výběr, podmínky, přípravu a vzdělávání pěstounských rodin, b. standard podpůrných*

služeb pro pěstounské rodiny". Praha: Národní vzdělávací fond, o. p. s. - Centrum pro kvalitu a standardy v sociálních službách. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/13410/systemy_PP.pdf

Topinka, D. (ed.). 2016. *Domáci násilí z perspektivy aplikovaného výzkumu*. Ostrava: SocioFactor s.r.o. Dostupné z: <http://www.domaci-nasili.cz/wp-content/uploads/Dom%C3%A1c%C3%AD-n%C3%A1sil%C3%AD-z-perspektivy-aplikovan%C3%A9ho-v%C3%BDzkumu.-SocioFactor-2016.pdf>

Uhlířová, V. a kol. 2010. *Dítě ve výchově příbuzných*. Rozum a cit, o.s.

Úřad vlády ČR. 2016. *Analýza kvality a dostupnosti specializovaných pobytových sociálních služeb pro dospělé oběti domácího násilí*.

Vrtbovská, P. 2010. *O ztraceném dítěti & cestě do bezpečí. Attachment, poruchy attachmentu a léčení*. Tišnov: Sdružení SCAN, 2010; Praha: Institut rodinné péče NATAMA.

Vybrané statistické údaje o výkonu sociálně-právní ochrany dětí. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/7312/Vybrane_udaje.pdf

WHO: *Global and regional estimates of violence against women: prevalence and health effects of intimate partner violence and non-partner sexual violence*. 2014. Dostupné z: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/85239/1/9789241564625_eng.pdf

Právní předpisy:

Vyhláška č. 473/2012 Sb., o provedení některých ustanovení zákona o sociálně-právní ochraně dětí

Zákon č. 140/1961 Sb., trestní zákon

Zákon č. 50/1973 Sb., o pěstounské péči.

Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně právní ochraně dětí.

Zákon č. 135/2006 Sb., kterým se mění některé zákony v oblasti ochrany před domácím násilím

Zákon č. 108/2007 Sb., o sociálních službách

Zákon č. 273/2008 Sb., o policii ČR

Zákon č. 40/2009 Sb., trestní zákoník

Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník

Kapitola 8

Angel, J. L., Settersten, R. A. 2015. *What Changing American Families Mean for Aging Policies. Public Policy & Aging Report*. Roč. 25, č. 3, s. 78-82. Dostupné z: <https://doi.org/10.1093/ppar/prv011>

Billaud S. 2012. *Gérer le patrimoine ,en fratrie' à la suite de l'entrée en institution d'un parent âgé. Informations sociales*. Roč. 5, č. 173, s. 120-126.

Bonvalet C., Gotman A., Grafmeyer Y. 1997. *Proches et parents: l'aménagement des territoires*. Paris: INED.

Broad, B. 2007. *Being a Grandparent: Research Evidence, Key Themes and Policy Recommendations*. Essex: The Grandparents' Association. Dostupné z: <http://www.intergenerational.cswebsites.org/Libraries/Local/67/Docs/Being%20a%20Grandparent%20-%20GP%20Assoc.pdf>

- Connidis I. A. 1992. „Life Transitions and The Adult Sibling Tie: A Qualitative Study.“ *Journal of Marriage and the Family*, roč. 54, s. 972-982.
- Crenner E., Déchaux J. H., Herpin N. 2000. „Le lien de germanité à l'âge adulte. Une approche par l'étude des fréquentation.“ *Revue française de sociologie*, roč. 41, č. 2, s. 211-239.
- ČSÚ. 2014a. *Demografická ročenka ČR 2013*. Praha: Český statistický úřad. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/demograficka-rocenka-ceske-republiky-2013-r9dwy2nt35>
- ČSÚ. 2014b. *Senioři v ČR - 2014*. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/seniori-v-cr-2014-2gala5x0fg>
- ČSÚ. 2016a. *Senioři v čase - za období 2000 a 2015*. Praha: Český statistický úřad. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/seniori-v-cr-v-datech-2016>
- ČSÚ. 2016b. *Vybrané údaje o sociálním zabezpečení 2015*. Praha: Český statistický úřad. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/vybrane-udaje-o-socialnim-zabezpeceni-2015>
- ČSÚ. 2016c. *Demografická ročenka ČR 2015*. Praha: Český statistický úřad. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/demograficka-rocenka-ceske-republiky>
- Dudová R. 2015. *Postarat se ve stáří. Rodina a zajištění péče o seniory*. Praha: SLON.
- Dudová, R., Volejníčková, R. 2014. „Proč ženy pečují? Gender a neformální péče o seniory.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. Roč. 15, č. 1, s. 41-54 ISSN 1213-0028
- GENDER STUDIES. 2013. *Sladování rodiny a práce, rovné příležitosti u žen v předdůchodovém věku pečujících o závislého člena rodiny*. Gender Studies. Dostupné z: http://a.ecn.cz/img/upload/8b47a03bf445e4c3031ce326c68558ae/zz_pecujici_zeny_fi_n_080813.pdf
- Glaser, K., Montserrat, E., Waginger, U., Price, D., Stuchbury, R., Tinker, A. 2010. *Grandparenting in Europe*. London: Grandparents PLUS. Dostupné z: http://www.grandparentsplus.org.uk/publications_files/Grandparenting%20in%20Europe%20Report.pdf
- Jeřábek, H. a kol. 2013. *Mezigenerační solidarita v péči o seniory*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Klodinská, K. 2016. *Finanční podpora pečujících a návrhy na zlepšení systému dávek - příklady dobré praxe ze zahraničí*. Praha: Diakonie ČČE.
- Kuchařová, V. 2002. *Život ve stáří. Zpráva o výsledcích empirického šetření*. Praha: SOCIOKLUB, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Mlčoch, L. 2010. „Rodina jako priorita: sociálně soudržná, ekonomicky konkurenceschopná.“ *FÓRUM sociální politiky*, roč. 4, č. 2, s. 2-8.
- Možný I., Přidalová M., Bánovcová L. 2004. *Mezigenerační solidarita*. Brno: VÚPSV.
- MPSV. 2014. Počet příjemců příspěvku na péči za prosinec 2014 podle pohlaví, stupně závislosti, věku a regionu (kraj). Vyžádaný datový soubor.
- MPSV. 2016. *Statistická ročenka z oblasti práce a sociálního zabezpečení 2015*. Praha: MPSV. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/28270/Statisticka_roc_z_oblasti_prace_a_SZ2015.pdf
- Národní akční plán podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013-2017. 2014. Ministerstvo práce a sociálních věcí. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/20851/NAP_311214.pdf
- Nešporová, O., Svobodová, K, Vidovičová, L. 2008. *Zajištění potřeb seniorů s důrazem na roli nestátního sektoru*. Praha: VÚPSV, v.v.i.

Petrová Kafková, M. 2016. „The „Real“ Old Age and the Transition between the Third and Fourth Age.“ *Sociológia*, roč. 48, č. 6, s. 622 – 640.

Petrová Kafková, M. 2014. „Péče o vnoučata v současnosti: evidence na základě dat SHARE 2010.“ *FÓRUM sociální politiky*, roč. 8, č. 3, s. 9-14.

Petrová Kafková, M., Vidovičová, L. 2015. „Kdy začíná „skutečné stáří“? Strukturálně podmíněné nerovnosti v nástupu disability ve stáří.“ *Poster prezentovaný na XLV. Konferenci České demografické společnosti*, Praha, 27. 5. 2015.

Preston, S. H. 1984. „Children and the Elderly in the U.S.“ *Scientific American*, č. prosinec, s. 44-49. Dostupné z: <https://www.scientificamerican.com/article/children-and-the-elderly-in-the-us/>

Přidalová M. 2007. *Pečující dcery a pečující synové (rozhodnutí, se kterým můžu žít)*. IVRIS Working Papers, roč. 7, č. 4, Brno: FSS MU.

Rossi, A., Rossi, P. 1990. *Of human bonding: Parent-Child Relations Across the Life Course*. New York: Walter de Gruyter.

Sýkorová D. 2007. *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha: SLON.

Sýkorová D. 2008. „Bezdětnost ve stáří. K sociální integraci bezdětných seniorů.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, roč. 44, č. 1, s. 113-138.

Šindelář, M. 2014. „Sendvičová konstelace a well-being člověka: vhléd do českého terénu.“ *Sociální studia*, č. 3, s. 31-49.

Veřejná databáze ČSÚ. Dostupné z: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/>

Vidovičová, L. 2014. „Potřeba nové konceptualizace rodinné politiky s ohledem na stárnutí společnosti.“ *FÓRUM sociální politiky*, roč. 8, č. 3, s. 2-10.

Vidovičová, L., Galčanová, L., Petrová Kafková, M. 2015. „Význam a obsah prarodičovské role u mladých českých seniorů a seniorek.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 51, č. 5, s. 761-782. Dostupné z: <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2015.51.5.213>

Vidovičová, L., Rabušic, L. 2003. *Senioři a sociální opatření v oblasti stárnutí v pohledu české veřejnosti. Zpráva z empirického výzkumu*. Praha, Brno: VÚPSV.

Kapitola 9

Aktualizovaná „Konceptce integrace cizinců - Ve vzájemném respektu“ a Postup při realizaci aktualizované Konceptce integrace cizinců v roce 2016. 2016. Dostupné z: <http://www.mvcr.cz/clanek/integrace.aspx>

Bareš, P., Kubát, J., Schebelle, D., Uherek, Z. 2016a. *Vybrané údaje o cizincích z třetích zemí a jejich rodinách v hlavním městě Praha. Charakteristiky cílové skupiny relevantní z hlediska opatření a aktivit Akčního plánu Konceptce hl. m. Prahy pro oblast integrace cizinců. Shrnutí hlavních zjištění a implikace pro praxi*. Prezentace. Praha: VÚPSV, v. v. i., EÚ AV ČR, v. v. i.

Dostupné z: http://www.vupsv.cz/index.php?p=infromacni_system_tcn&site=default

Bareš, P., Kubát, J., Schebelle, D., Uherek, Z. 2016b. *Vybrané údaje o cizincích z třetích zemí a jejich rodinách v hlavním městě Praha. Charakteristiky cílové skupiny relevantní z hlediska opatření a aktivit Akčního plánu Konceptce hl. m. Prahy pro oblast integrace cizinců. Příloha č. 1 - údaje z CIS k 30. 6. 2016*. Prezentace. Praha: VÚPSV, v. v. i., EÚ AV ČR, v. v. i.

Dostupné z: http://www.vupsv.cz/index.php?p=infromacni_system_tcn&site=default

Bareš, P., Kubát, J., Schebelle, D., Uherek, Z. 2016c. *Vybrané údaje o cizincích z třetích zemí a jejich rodinách v hlavním městě Praha. Charakteristiky cílové skupiny*

relevantní z hlediska opatření a aktivit Akčního plánu Koncepce hl. m. Prahy pro oblast integrace cizinců. Příloha č. 2 - Vybrané údaje o rodinách s CTZ dle SLDB 2011. Prezentace. Praha: VÚPSV, v. v. i., EÚ AV ČR, v. v. i.

Dostupné z: http://www.vupsv.cz/index.php?p=infromacni_system_tcn&site=default

ČSÚ. 2013. *Výběrové šetření zdravotně postižených osob - 2013*. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/vyberove-setreni-zdravotne-postizenych-osob-2013-gacmwuvwsb>

ČSÚ. 2014a. *Cizinci v České republice podle dat sčítání lidu*. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/20541803/170222-14.pdf/870a2cea-fe98-4b36-b7d0-cacf30b2a395?version=1.0>

ČSÚ. 2014b. *Národnostní struktura obyvatel*. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/20551765/170223-14.pdf/d0d27736-ef15-4f4f-bf26-e7cb3770e187?version=1.0>

ČSÚ. 2016a. *Cizinci v ČR - bez azylantů*.

Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/cizinci/cizinci-v-cr-bez-azylantu>

ČSÚ. 2016b. *Data - nabývání státního občanství ČR*.

Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/cizinci/data-nabyvani-statniho-obcanstvi-cr#cr>

ČSÚ. 2016c. *Data - počet cizinců*. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/cizinci/4-ciz_pocet_cizincu#cr

ČSÚ. 2016d. *Demografická ročenka České republiky 2015*. Praha: Český statistický úřad. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/47548019/13006716.pdf/b541c975-e7ed-40ae-8ecf-ab15eb7ea3a5?version=1.1>

ČSÚ. 2016e. *Zaostřeno na ženy a muže*.

Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/graficka-cast-wryw4yq4fi>

Drbohlav, D., Medová, L., Čermák, Z., Janská, E., Čermáková, D., Dzúrová, D. 2010. *Migrace a (i)migranti v Česku. Kdo jsme, odkud přicházíme, kam jdeme?* Praha: SLON.

Eurostat. 2016. *Migration and migrant population statistics*. Dostupné z: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population

Hnilicová, H., Dobiášová, K. 2011. „Migrants' health and access to healthcare in the Czech Republic.“ *Central European Journal of Public Health*, roč. 19, č. 3, s. 134-138.

Horáková, M., Bareš, P., Schebelle, D., Kubát, J., Uherek, Z., Brouček, S., Beranská, V. 2014. *Metodika pro tvorbu informačního systému o rodinách imigrantů z třetích zemí*. Praha: VÚPSV, v.v.i.; Etnologický ústav AV ČR, v.v.i.

Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_383a.pdf

Integrovaný portál MPSV.

Dostupné z: http://portal.mpsv.cz/soc/ssp/obcane/rodicovsky_prisp

Medová, L., Drbohlav, D. 2013. „Estimating the size of the irregular migrant population in Prague - an alternative approach.“ *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, roč. 104, č. 1, s. 75-89.

Michalík, J. 2010. „Rodina pečující o dítě se zdravotním postižením – známe ji?“

Příspěvek na konferenci „OHROŽENÉ DÍTĚ II,“ Praha. Dostupné z:

<http://www.nadacesirius.cz/soubory/prilohy/Rodina-pecujici-o-clena-se-zdravotnim-postizenim-1.pdf>

MPSV. 2013. *Sociální zabezpečení cizinců v ČR*. Aktualizováno 21. března. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/603>

MPSV. 2016. *Statistická ročenka z oblasti práce a sociálních věcí 2015*. Praha: MPSV. Dostupné z: [http://www.mpsv.cz/files/clanky/28270/Statisticka roc. z oblasti prace a SZ 2015.pdf](http://www.mpsv.cz/files/clanky/28270/Statisticka_roc._z_oblasti_prace_a_SZ_2015.pdf)

MPSV. 2017. *Statistika nezaměstnanosti*. Integrovaný portál MPSV. Dostupné z: <http://portal.mpsv.cz/sz/stat/nz/qrt>

MŠMT. 2017. *Statistická ročenka školství 2015/2016 - výkonové ukazatele*. Dostupné z: <http://toiler.uiv.cz/ročenka/ročenka.asp>

MV. 2016. *Zpráva o situaci v oblasti migrace a integrace cizinců na území České republiky v roce 2015*. Dostupné z: <http://www.mvcr.cz/migrace/clanek/zprava-o-situaci-v-oblasti-migrace.aspx>

MV. 2017. *Účel sloučení rodiny*. Aktualizováno 5. ledna. Dostupné z: http://www.mvcr.cz/clanek/obcane-tretich-zemi-dlouhodoby-pobyt.aspx?q=Y2_hudW09Ng%3D%3D

Obyvatelstvo podle státního občanství, podle pohlaví, věku, nejvyššího ukončeného vzdělání, ekonomické aktivity a postavení v zaměstnání. 2011. Sčítání lidu, domů a bytů 2011. Praha: ČSÚ. Dostupné z: https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?pag_e=vystup-objekt&pvo=30717&pvo=SPCR159&z=T#w%5Bk%5D=showxlsexport&w%5Bp%5D=&w%5Bh%5D=

Obyvatelstvo podle věku, mateřského jazyka a pohlaví. 2011. Sčítání lidu, domů a bytů 2011. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=vystup-objekt&pvo=30718&pvo=OBCR614B&z=T>

Pikhart, H., Drbohlav, D., Dzúrová, D. 2010. „The self-reported health of legal and illegal/irregular immigrants in the Czech Republic.“ *International Journal of Public Health*, roč. 55, s. 401-411.

Průša, L. 2009. „Příspěvek na péči - černá díra reformy sociálního systému.“ *FÓRUM sociální politiky*, roč. 3, č. 3, s. 26-29.

Průša, L. 2015. „Financování služeb sociální péče v ČR - teorie a praxe.“ *FÓRUM sociální politiky*, roč. 9, č. 3, s. 2-9.

Role žen – migrantek v procesu integrace rodin migrantů do majoritní společnosti České republiky s ohledem na jejich socio-kulturní specifika. Projekt č. 6920/2016. Období realizace: 2016. Nepublikované výsledky. Hlavní řešitel: Danica Schebelle, VÚPSV, v. v. i. Dostupné z: <http://www.vupsv.cz/index.php?p=projects&site=default&id=287>

Slovník sociálního zabezpečení. Praha: MPSV. Dostupné z: <http://slovník.mpsv.cz/>

Shebelle, D., Kubát, J., Kotíková, J., Vychová, H. 2015. *Průzkum veřejného mínění cizinců z třetích zemí o otázkách integrace a jejich názorech na majoritní společnost a život v ní*. Praha: VÚPSV, v.v.i. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_392.pdf

Systém služeb pro děti a mladé lidi s postižením a jejich rodiny. 2013. Praha: Národní centrum podpory transformace sociálních služeb. Dostupné z: <http://www.trass.cz/wp-content/uploads/2016/02/system-sluzeb.pdf>

Statistická ročenka z oblasti práce a sociálních věcí 2015. 2016. Praha: MPSV. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/cs/3869>

Šance dětem. 2012. *Rodina a dítě se zdravotním postižením*. Dostupné z: <http://www.sancedetem.cz/cs/hledam-pomoc/deti-se-zdravotnim-postizenim/rodina-dite-se-zdravotnim-postizenim/rodina-a-dite-se-zdravotnim-postizenim.shtml>

Šance dětem. 2016a. *Náročnost péče o dítě se zdravotním postižením*. Dostupné z: <http://www.sancedetem.cz/cs/hledam-pomoc/deti-se-zdravotnim-postizenim/rodina->

[dite-se-zdravotnim-postizenim/narocnost-pece-o-dite-se-zdravotnim-postizenim.shtml](#)

Šance dětem. 2016b. *Vážně nemocné dítě v rodině*. Dostupné z: <http://www.sance-detem.cz/cs/hledam-pomoc/rodina-v-problemove-situaci/zdravotni-problemy-dite/vazne-nemocne-dite-v-rodine.shtml>

ÚZIS. 2016. *Zdravotnická ročenka České republiky 2015*. Praha: ÚZIS. Dostupné z: <http://www.uzis.cz/katalog/rocenky/zdravotnicka-rocenka-ceske-republiky-1961-az-2013>.

Vavrečková, J., Dobiášová, K. 2012. „Integrace dětí migrantů ze třetích zemí v oblasti vzdělávání v České republice.“ *FÓRUM sociální politiky*, roč. 6, č. 5, s. 9-16.

Vavrečková, J., Hnilicová, H., Dobiášová, K., Gazdagová, M. 2013. *Cizinci z třetích zemí z pohledu zdravotní péče*. Praha: VÚPSV, v. v. i.

Vavrečková, J., Pojer, P. 2014. „Monitoring integrace cizinců z třetích zemí v ČR s důrazem na slučování rodin a čerpání sociálních dávek.“ *FÓRUM sociální politiky*, roč. 8, č. 4, s. 25-26.

Úřad vlády. 2014. *Národní rozvojový program mobility pro všechny*.

Dostupné z: <https://www.databaze-strategie.cz/cz/urad-vlady/strategie/akt-2014-2>

Zimmermann, K. F., Barrett, A., Kahanec, M., Giuliatti, C., Guzi, M., Maître, B. 2011. *Study on Active Inclusion of Migrants. Final Report*. Bonn, Dublin: IZA, ESRI. Dostupné z: ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=7305&langId=en

Zdravotní stav české populace. Výsledky studie EHES 2014. 2016. Praha: Státní zdravotní ústav. Dostupné z: <http://www.szu.cz/ehes2014>

Právní předpisy:

Zákon č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře

Zákon č. 194/1999 Sb., kterým se mění zákon č. 40/1993 Sb., o nabytí a pozbytí státního občanství České republiky, ve znění pozdějších předpisů

Zákon č. 326/1999 Sb., o pobytu cizinců na území České republiky a o změně některých zákonů

Zákon č. 104/2000 Sb., o Státním fondu dopravní infrastruktury

Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon)

Zákon č. 108/2006 Sb. o sociálních službách

Zákon č. 111/2006, Sb., o pomoci v hmotné nouzi

Zákon č. 186/2013 Sb., o státním občanství České republiky a o změně některých zákonů (zákon o státním občanství České republiky)

Datové zdroje

Sociální a ekonomické podmínky mateřství 2006. Výběrové šetření.

Realizace: Sociologický ústav Akademie věd ČR, v.v.i. a CVVM

Cílová skupina: občané ČR starší 15 let

Obsah: rodičovství, mateřství, rodina, děti

Metoda sběru dat: „face to face“ rozhovory; dvě vlny v roce 2006; kvótní výběr (pohlaví, věk a vzdělání, velikost obce, kraj).

Velikost souboru: 1 105 respondentů

GGG II. Generations and Gender Survey, 2008. Výběrové šetření.

Realizace: Katedra demografie a geodemografie PŘF UK, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i. Sběr dat byl zajištěn agenturou SC&C.

První vlna reprezentativního šetření na populaci ve věku 18-79 let se v ČR uskutečnila v roce 2005 v rámci výzkumného projektu „Rodina, partnerství a demografické stárnutí: Generace a gender (Generations and Gender Survey: prospective longitudinal study)“, registrační číslo 1J 023/04-DP2 národního výzkumu TP-5 „Moderní společnost a její proměny“ finančně podporovaného Ministerstvem práce a sociálních věcí. Druhá vlna šetření byla realizována v rámci projektu „Aktivní stárnutí, rodina a mezigenerační solidarita“, registrační číslo 2D06004 programu Sociálně-ekonomický rozvoj české společnosti, finančně podporovaného Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy.

Cílová skupina: občané ČR ve věku 18-79 let

Obsah: domácnost, děti, partnerství, rodiče a domov rodičů, plodnost, zdraví a duševní pohoda, ekonomická aktivita a příjmy, majetek domácnosti a hodnotové orientace a postoje.

Metoda sběru dat: „face to face“ rozhovory v domácnosti respondenta, panelové šetření, CAPI

Velikost souboru: druhá vlna 10 071 respondentů, z toho 3 152 z první vlny a 6 919 nových respondentů (první vlna celkem 10 006 respondentů).

ISSP. International Social Survey Programme. Data za roky 2002, 2012.

Realizace: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.

Mezinárodní program dotazníkových šetření organizovaných každoročně pro účely longitudinálního srovnávacího výzkumu.

Cílová skupina: dospělá populace ve věku 18 a více let.

Obsah: každý rok je určeno jedno hlavní výzkumné téma a k němu připraven modul otázek, v roce 2002 to byla rodina, v roce 2012 to byla rodina a zdraví

Metoda sběru dat: standardizovaný rozhovor - face to face

Velikost souboru: v ČR 1 662, resp. 1 804 respondentů

Péče 2013. Denní péče o děti. Výběrové šetření.

Realizace: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i. a STEM/MARK, a. s., součást projektu „Nové formy denní péče o děti v ČR.“ (CZ.1.04/5.1.01/77.00038)

Cílová skupina: matky dětí ve věku jeden až čtyři roky

Obsah: profesní a rodinné biografie matek, péče o děti, názory a preference matek, služby individuální nerodinné péče o děti předškolního věku - chůvy a služby kolektivní nerodinné péče.

Metoda sběru dat: polostandardizované „face to face“ rozhovory v domácnosti respondenta ve všech krajích ČR; kvótní výběr (věk nejmladšího dítěte, kraj a velikost obce, vzdělání matky)

Velikost souboru: 710 respondentů

Postoje k bydlení 2013. Výběrové šetření.

Realizace: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. a STEM/MARK, a.s.

Cílová skupina: občané ČR starší 18 let

Obsah: aktuální bytová situace občanů, úloha mezigeneračních transferů v oblasti bydlení, informovanost o trhu s bydlením, postoje vůči vlastnickému a nájemnímu bydlení, nákupní chování na trhu s bydlením, význam sociálních sítí v oblasti bydlení, představy o ideálním bydlení, postoje k úloze státu v oblasti bydlení, spokojenost českých občanů s jejich bydlením.

Metoda sběru dat: „face to face“ rozhovory; kvótní výběr (pohlaví, věk, vzdělání, velikost místa bydliště, kraj a právní důvod užívání k bytu/domu respondenta)

Velikost souboru: 3 003 respondentů

SILC - Příjmy a životní podmínky domácností. Data za roky 2005, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015.

Realizace: Český statistický úřad, ČR se k němu zavázala po vstupu do EU, probíhá od roku 2005 s roční periodicitou.

Cílová skupina: hospodařící domácnosti tvořené osobami obvykle bydlícími ve vybraném bytě

Obsah: Účelem šetření je získávat reprezentativní údaje o příjmovém rozdělení jednotlivých typů domácností, údaje o způsobu, kvalitě a finanční náročnosti bydlení, vybavenosti domácností předměty dlouhodobého užívání a o pracovních, hmotných a zdravotních podmínkách dospělých osob žijících v domácnostech. Součástí šetření nejsou (vyjma nákladů na bydlení) výdaje domácností. Každoročně se přidává tzv. modul - soubor otázek podrobněji zaměřený na konkrétní téma (např. materiální deprivace, mezigenerační přenos chudoby, bydlení aj.).

Metoda sběru dat: náhodný výběr; jednotkou zjišťování je hospodařící domácnost, kterou tvoří osoby obvykle bydlící v daném bytě. Každá vybraná domácnost se šetření účastní po dobu 4 let, čtvrtina domácností je každý rok obměněna.

Velikost souboru: přibližně 8 000 domácností, čemuž odpovídá přibližně 20 tisíc osob

Více na <https://www.czso.cz/csu/czso/zivotni-podminky-eu-silc-metodika>

SRÚ 2014. Statistika rodinných účtů.

Realizace: Český statistický úřad

Cílová skupina: hospodařící domácnosti v ČR, tzn. soubor osob společně bydlících, které se podílejí na úhradě základních výdajů; výběr podle stanovených kvót

Obsah: hospodaření soukromých domácností, vydání domácností ve vazbě na jejich příjmy, struktura spotřeby, složení domácnosti, vybavení bytu a další ekonomické charakteristiky domácnosti

Metoda sběru dat: záměrný kvótní výběr; základním výběrovým znakem je skupina domácnosti, odvozená od ekonomické aktivity a postavení v zaměstnání osoby v čele domácnosti. Osobou v čele je v úplných rodinách vždy muž, v neúplných rodinách většinou rodič (je-li ekonomicky aktivní, v opačném případě může být osobou v čele ekonomicky aktivní dítě). V nerodinných domácnostech se za osobu v čele domácnosti považuje osoba s nejvyšším příjmem. Dalšími výběrovými kritérii je čistý příjem, počet dětí, resp. počet členů, velikost obce, druh domu.

Velikost souboru: 3 000 domácností

Více na <https://www.czso.cz/csu/czso/statistika-rodinnych-uctu-metodika>

Otcovská 2015. Zájem o využívání otcovské dovolené 2015. Výběrové šetření.

Realizace: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i. a STEM/MARK, a.s.

Cílová skupina: rodiče z úplných čistých rodin s dětmi do 6 let

Obsah: péče o děti předškolního věku, role otce, zájem o čerpání otcovské dovolené, parametry otcovské dovolené

Metoda sběru dat: „face to face“ rozhovory; kvótní výběr (věk dítěte, region v členění dle NUTS3, velikost místa bydliště, pohlaví respondenta, vzdělání)

Velikost souboru: 705 respondentů

RSF 2016. Rodiny ve střední fázi rodinného cyklu 2016. Výběrové šetření.

Realizace: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i. a FOCUS - Centrum pro sociální a marketingovou analýzu, spol. s r. o.

Cílová skupina: rodiče nezaopatřených dětí, nejmladší dítě ve věku 7 až 19 let

Obsah: životní podmínky, soulad zaměstnání a rodiny, hospodaření, vztahy v nukleární a širší rodině, očekávaná podpora od společnosti a státu, specifické potřeby rodin s dětmi v této fázi rodinného cyklu.

Metoda sběru dat: „face to face“ rozhovory; kvótní výběr (věk dítěte, pohlaví respondenta, úplná/neúplná rodina, počet dětí v rodině, vzdělání respondenta, region a velikost místa bydliště)

Velikost souboru: 1 599 respondentů

Seznam užívaných zkratk

APIC	Asociace pracovníků intervenčních center ČR, o.s.
CIS	Cizinecký informační systém
CTZ	cizinci ze třetích zemí
CVVM	Centrum pro výzkum veřejného mínění
ČR	Česká republika
ČSDA	Český sociálně-vědní datový archiv
ČSSZ	Česká správa sociálního zabezpečení
ČSÚ	Český statistický úřad
EHP	Evropský hospodářský prostor
ESF	Evropský sociální fond
ETHOS	Evropská typologie bezdomovství a vyloučení z bydlení
EU (EU-28)	Evropská unie (Evropská unie, 28 zemí)
EU-27	27 členských zemí EU před vstupem Chorvatska
EVS	Mezinárodní šetření European Values Study
HMP	Hlavní město Praha
ILO	Mezinárodní organizace práce (International Labour Organization)
IPOD	individuální plán ochrany dítěte
ISSP	Mezinárodní šetření International Social Survey Program
IVF	in vitro fertilizace
LZPS	Listina základních práv a svobod
MD	mateřská dovolená
MMR	Ministerstvo pro místní rozvoj ČR
MPSV	Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR
MŠ	mateřská škola
MŠMT	Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR
MV	Ministerstvo vnitra ČR
MZ	Ministerstvo zdravotnictví ČR
NOZ	Nový občanský zákoník
NRP	náhradní rodinná péče
OECD	Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (Organisation for Economic Co-operation and Development)
OSN	Organizace spojených národů
OSPOD	orgán sociálně-právní ochrany dětí
OSVČ	osoba samostatně výdělečně činná
PPM	peněžitá pomoc v mateřství

PSP ČR	Poslanecká sněmovna Parlamentu ČR
RD	rodičovská dovolená
RP	rodičovský příspěvek
SILC	Výběrové šetření příjmů a životních podmínek domácností (Statistics on Income and Living Conditions)
SLDB	Sčítání lidu, domů a bytů (také „Sčítání“)
SOÚ AV ČR	Sociologický ústav Akademie věd ČR, v. v. i.
SRÚ	Statistika rodinných účtů
SÚIP	Státní úřad inspekce práce
SVL	sociálně vyloučené lokality
ÚIV	Ústav pro informace ve vzdělávání
ÚPT	umělé přerušování těhotenství
ÚZIS	Ústav zdravotnických informací a statistiky ČR
VŠ	vyšší škola
VŠPS	Výběrové šetření pracovních sil
VÚPSV	Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.
ZDVOP	zařízení pro děti vyžadující okamžitou pomoc
ZP	zdravotní postižení
ZSPOD	zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně právní ochraně dětí
ZŠ	základní škola